مرآت الاولیاء

تألیف

شیخ محمد شعیب
(متوفی ۱۲۳۸ھ ق)

به تصحیح و تحشیه و تعلیقات
دکتر غلام ناصر مروت

انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
اسلام آباد
۱۳۷۹ھ ش / ۱۴۲۱ھ ق / ۲۰۰۱م

MERAT-UL-AULIA

BY

SHEIKH MOHAMMAD SHOAIB

Edited by

Dr.Ghulam Nasir Murwat

Iran- Pakistan Institute of Persian Studies, Islamabad
2001
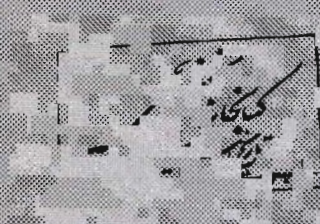
به مناسبت

سی امین سالگرد تأسیس

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

۱۳۵۰ - ۱۳۸۰ش / ۱۹۷۱ - ۲۰۰۱م

مرآت الاولیاءِ

تألیف

شیخ محمد شعیب
(متوفی ۱۲۳۸ هق)

به تصحیح و تحشیه و تعلیقات
دکتر غلام ناصر مروت
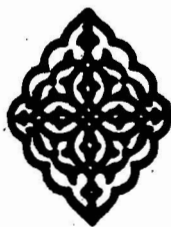
انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پ
اسلام آباد
۱۳۷۹ هش / ۱۴۲۱ هق / ۲۰۰۱م

مروت ، غلام ناصر(دکتر)

مرآت الاولیاء / شیخ محمد شعیب (متوفی ۱۲۳۸ هق) ، اسلام آباد، ۱ - مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ، ۲ - راولپندی ، ایس .تی . پرنترز ایند پبلیشرز ۱۳۷۹ هش / ۱۴۲۱ هق / ۲۰۰۱م، ۶۳۱ ص ،مقدمه مصحح به اردو، متن فارسی، فهرست ها ، منابع، نمونه

الف . مرآت الالیاء، متن فارسی، مقدمهٔ اردو ، ادب و عرفان و تصوف

ب . شیخ محمد شعیب (متوفی ۱۲۳۸ هق)

ج . غلام ناصر مروت (مصحح)

فهرستنویسی پیش از انتشار

شناسنامهٔ کتاب

نام کتاب	:	مرآت الاولیاء
مؤلف	:	شیخ محمد شعیب
مصحح	:	دکتر غلام ناصر مروت
سخن مدیر	:	مدیر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
ناشر	:	مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
نوبت چاپ	:	اوّل
حروفچینی	:	خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران - پیشاور
شمارگان	:	۵۰۰
قطع	:	۲۴ x ۱۷س م.
کاغذ	:	۶۸گرمی سفید، ساخت چار سده، پیشاور - پاکستان
بها	:	۶۰۰ روپیه

شابک 969-498-022-4

کتابخانه ملی پاکستان

انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

شمارهٔ ردیف ۱۷۳

گنجینه عرفان و تصوف

تأسیس برمبنای موافقتنامهٔ مورخ آبان ماه ۱۳۵۰ مصوب دولتین ایران و پاکستان

سخن مدیر

یکی از جلوه های بارز ارتباط فرهنگی عمیق و مبتنی برمیراث مشترک دو کشور دوست و همسایه ، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان است که قریب سی سال از عمر فعالیت پربار آن می گذرد. در طی این مدت با پایمردی بزرگان علم و ادب ایران و پاکستان در حفظ و احیای مواریت مشترک فرهنگی و قومی و بویژه زبان و ادبیات فارسی ،کوششهای گسترده و عمیقی انجام گرفته است که بخشی از آن فعالیتهایی است که بامشارکت این فرهیختگان و مرکز صورت تحقق به خود گرفته است . مدیران و مسئولان مرکز و همکاران ایشان در طی این مدت با فعالیتهای سازنده خود توانسته اند در استحکام پیوندهای فرهنگی دو کشور کوششی در خود داشته باشند که گواه شمه ای از این کوشش ، انتشار بیش از یکصد و هفتاد عنوان از آثار منتشر شده در این مرکز است. اکنون در تداوم این فعالیت ثمر بخش یکی دیگر از آثار به یادگار مانده از فرهنگ مشترک که موضوع آن عرفان است و به زبان شیرین فارسی نگاشته شده ، در آستانهٔ سی امین سال تأسیس به پژوهشگران و علاقه مندان به زبان و ادب فارسی تقدیم می گردد.

عرفان و تصوف سابقه ای دیرینه در شبه قاره دارد و اصولاً عارفان و صوفیان راستین از پیشگامان رواج دین مبین اسلام درمیان مردم این پهنه بوده و بزرگانی چون پیرهجویری، میر سید علی همدانی ، بهاءالدین زکریا ملتانی از کسانی بوده‌اند که به تربیت خیل مردم و پیروان خود همت گماشته اند و آثار فارسی به جای مانده از ایشان مبیّن رواج و رونق این زبان و عمق نفوذ در جوامع آن روزگاران بوده است که طی قرون و اعصار به حیات خود ادامه داده تا اینکه به سبب برخی عوامل که منجر به تضعیف قدرت و رودر رویی امرا و حاکمان وقت بایکدیگر می شود ، حیات سیاسی اجتماعی و

فرهنگی مسلمانان شبه قاره نیز در معرض مخاطره قرارگرفته زبان فارسی هم از این آسیب مصون نمی ماند و استعمارگران که از مدتها قبل مترصد ضعف مسلمانان بودند و چه بسا که خود در آشوبها و نزاعهای منجر به این ضعف نیز دخالت داشتند، فرصت را مغتنم شمرده به تشدید آن می پردازند. آنان از جمله مهمترین مواضعی که آن را مانع تحقق مطامع خود می دانستند زبان فارسی بود که پس از ظهور آیین انسانساز اسلام زبان دین و فرهنگ مردم این سرزمین شد. چون تعالیم والا و انسانی اسلام را سدّی در راه نفوذ خود می‌دانستند، بنابراین در صدد تضعیف و نهاتیاً از میان برداشتن این زبان برآمدند و در طی نزدیک به دو قرن با انواع ترفندها، متأسفانه تاحدی بسیار به مقصود خود جامهٔ عمل پوشاندند که این مقال را مجال شرح آن نیست که:

شرح این هجران و این خون جگر　　　این زمان بگذار تاوقت دگر

لیکن چراغی که روشنی گرفته از فروغ ایزدی است نمی توان خاموش کرد و چنین است که رادمردی بزرگ چون علامه اقبال باهوش و نبوغ خدداداد و درایت و دوراندیشی والای خود در این هنگامه قد برافراشته ابراهیم وار بربتان برساخته از دسیسه و نیرنگ فرهنگ غیر خودی زده آنها را یک به یک برزمین انداخته جنبشی عظیم در فطرت پاک دریای انسانها برپای کرده ایشان را رهنمون به فرهنگ خودی می کند و از نیرنگ دشمن و اسارت برحذر می دارد:

ای اسیر رنگ، پاک از رنگ شو　　　مؤمن خود کافر افرنگ شو

و در تداوم همین اندیشه والا زبان فارسی را شایسته ترجمان اندیشه های درخشان خود می یابد:

پارسی از رفعت اندیشه ام　　　در خورد با فطرت اندیشه ام

و چنین است که پس ازگذشت سالیان درازکه ابر سیاه فتنه، مانع از پرتو افشانی خورشید فارسی بر پهنه سرزمین پاک بود دوباره زبان فارسی حیاتی تازه یافته بربالندگی خود می افزاید و چنین باد.

چنانکه گذشت آثار عرفا و صوفیه به فارسی در موضوع عرفان و تصوف و شرح احوال و آثار مشایخ متصوفه از عمده تألیفاتی است که به

فارسی نوشته شده است و «مرآة الاولیاء» از شیخ محمد شعیب هروی نیز از جمله این آثار است که در قرن دوازدهم تألیف شده است . این کتاب با مقدمه ای در بیان سرگذشت و فضایل پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله وسلّم و بزرگان دین شروع می شود و در ادامه به بیان احوال مشایخ سلسله های گوناگون صوفیه و همچنین معرفی ارحام حضرت‌رسول «ص» و کاتبان و حارسان و خادمان و سلاحها و اشیای مربوط به آن حضرت پرداخته در انتها با ذکر وفات پیامبراکرم(ص) پایان می پذیرد.

این اثر دستمایهٔ رسالهٔ دکتری آقای دکتر غلام ناصر مروت استادگروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیشاور و مدیر فعلی آن بوده است که ایشان آن را باچهار نسخه مقابله و تصحیح کرده و علاوه برآن مقدمه ای جامع و تعلیقاتی مناسب برآن افزوده اند که حاکی ازکوششهایی فراوان است که طی چندین سال به انجام رسیده است . مؤلف محترم و ناشر در رفع اشتباههای تایپی کوشیده اند لیکن اذعان دارند که متن حاضر آنچنان که دلخواه آنان است عاری از ایراد نیست ، و باتوجه به فرصت اندک امید دارند که در تجدید چاپ کتاب بتوان با مجال بیشتر به رفع اشکالات باقیمانده پرداخت.
وآخر دعوینا ان الحمدلله رب العالمین .

سعید بزرگ بیگدلی

مدیر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

موضوعات | **صفحات**

موضوعات (متن) صفحات

افتتاحیه

موضوعات	صفحات

موضوعات	صفحات

موضوعات	صفحات

موضوعات	صفحات

موضوعات صفحات

موضوعات	صفحات

موضوعات	صفحات
شیخ بقاء ابن بطوء قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۰
شیخ ابو سعید ابوالخیر قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۱
شیخ احمد بن ابوالحسن رفاعی قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۳
شیخ ابو محمد مرتعش قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۵
شیخ ابو عمر زجاجی قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۵
شیخ سہل بن عبداللّٰہ تستری قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۶
شیخ سفیان ثوری قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۸
شیخ ابراہیم بن خواص قدس اللّٰہ سرہ	۳۳۹
شیخ عمر بن عثمان قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۰
شیخ حسین بن منصور حلاج قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۱
شیخ ابوالحسن نوری قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۲
سلسلہ کبرویہ	
شیخ نجم الدّین کبری قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۴
شیخ محمد عمویہ قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۶
شیخ ابوالعباس نہاوندی قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۶
شیخ ابو عبداللّٰہ خفیف قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۷
شیخ رویم قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۷
سلسلہ سہروردیہ	
شیخ شہاب الدّین سہروردی قدس اللّٰہ سرہ	۳۴۸
ذکر ازواج طاہرات حضرت رسالت پناہ صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم	۳۴۹
حضرت خدیجۃ الکبری رضی اللّٰہ تعالی عنہا	۳۵۰
حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللّٰہ تعالی عنہا	۳۵۱
حضرت زینبۃ بنت حزیمۃ رضی اللّٰہ تعالی عنہا	۳۵۲
حضرت زینبہ بنت حجش رضی اللّٰہ تعالی عنہا	۳۵۳

موضوعات	صفحات

پیش لفظ

خداوند بزرگ و برتر نے انسان کو اپنی معرفت و عبادت کی خاطر تخلیق کیا اور اس کی راهنمائی کے لئے هر دور میں آسمانی هدایات پر مشتمل صحائف و کتب مقدس نازل فرمائے- کتب سماوی کے علاوہ عملی طورپر ان تعلیمات کو بروئے کارلانے کے لئےمختلف ادوار میں مختلف قوموں کے لئے انبیاء علیهم السلام کا سلسله جاری فرمایا، یه تمام انبیاء علیهم السلام تعلیمات خداوندی کا عملی نمونه هوتے تھے- بنی نوع انسان کے یه بهی خواہ اپنے قول و فعل کے ذریعے انسانوں کو ظلمت سے نور کی طرف، ضلالت سے هدایت کی طرف اور من چاهی زندگی سے رب چاهی زندگی کی طرف دعوت دیتے تھے، ان کے مقابلے میں انسانیت کا ازلی دشمن شیطان اور اس کی ذریت همه وقت اس کوشش میں لگی رهی که اولاد آدم (ع) کو نبوی تعلیمات سے هٹاکر اپنے راستے پر لگا دے اور یوں خیر و شر اور حق و باطل کی کشمکش ازل سے ابهی تک جاری هے اور ابد تک جاری رهے گا:

ستیزہ کار رها هے ازل سے تا امروز   چراغ مصطفوی (ص) سے شرار بولهبی

تمام انبیاء علیهم السلام کے سرخیل محمد رسول الله (ﷺ) خاتم النبیّن بن کر آئے اور آپ کو خداوند تعالی نے قرآن پاک کی صورت میں هدایات و تعلیمات رحمانی کا وہ اکمل و اتم مجموعه عطافرمایا جس میں بنی نوع انسان کو مبداء سے لے کر معاد تک پیش آنے والے تمام مسائل کا حل موجود هے "

مَا کَانَ حَدِیْثاً یُّفْتَرٰی وَلٰکِنْ تَصْدِیْقَ الَّذِیْ بَیْنَ یَدَیْهِ وَ تَفْصِیْلَ کُلِّ شَیْئٍ وَّ هُدًی وَّ رَحْمَةً لِّقَوْمٍ یُّؤْمِنُوْنَ" (یوسف:111)-(1)

(1) "یه قرآن کوئی تراشی هوئی بات تو نهیں بلکه اس سے پهلے جو کتابیں نازل هوچکی هیں یه ان کی تصدیق کرنے والا اور هر بات کی تفصیل بیان کرنے والا هے اور ایمان والوں کیلئے ذریعه، هدایت و رحمت هے مراد یه هے که قرآن میں هراس چیز کی تفصیل موجود هے جس کی دین میں انسان کو ضرورت هے، عبادات، معاملات، اخلاق، معاشرت، حکومت، سیاست وغیرہ انسانی زندگی کے هر انفرادی یا اجتماعی حال سے متعلق احکام و هدایات اس میں موجود هیں" (ماخوذ از معارف القرآن مؤلفه مفتی محمد شفیع، طبع کراچی ۱٤۰۰ھ ج۵ ص۱۵۱)

آنحضرت صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم پر نبوت کا دروازہ ھمیشہ کے لئے بند ھوگیا لیکن شیطانی ذریت کے مقابلے میں نبوی تعلیمات کی دعوت اور نفسانی خواھشات کے مقابلے میں رحمانی ھدایات پھیلانے کی محنت کو جاری رکھنے کے لئے آپ کے صحابہ رضی اللّٰہ عنھم کی تربیت ایسے طرز پر کرائی گئی کہ ان میں سے ھر ایك سیرت نبوی کا مکمل نمونہ اور آسمانی ھدایات کا درخشندہ ستارہ بن کر چمکا، چنانچہ ارشاد نبوی ھے "اصحابی کا لنجوم فبأیھم اقتدیتم اھتدیتم" (میرے صحابہ ستاروں کی مانند ھیں، ان میں سے جس کسی کی پیروی کرو گے ھدایت پا جاوگے)۔[۱]

آپ کے صحابہ(رض) آپ کے رنگ میں رنگے ھوئے اور آپ کے اسوہء حسنہ کے کامل پیکر تھے ممکن ھے کوئی صحابی پورے قرآن کا حافظ نہ ھو لیکن پورے قرآن کی عملی تفسیر ضرور تھا، ممکن ھے کسی صحابی کو آپ کے کسی حدیث کے بارے میں علم نہ ھو لیکن اپنے نبی کی ھر منشاء کو سمجھنے والا اور اس پر پورا اترنے والا ضرور تھا- لھذا آپ صلی اللّٰہ علیہ و آلہ وسلم کے پردہ فرمانے کے بعد اسوہء رسول کے یہ حاملین اور کار نبوت کے یہ أمین سرورکونین صلی اللّٰہ علیہ و آلہ وسلم کے فرمان "فلیبلغ الشاھد الغائب" پر لبیك کھتے ھوئے صحرائے عرب سے نکل کر چار دانگ عالم میں پھیل گئے اور ھدایات ربانی کے یہ مجسم نمونے اپنے قول و فعل سے انسانوں کو دین فطرت کی طرف دعوت دیتے رھے- دعوت الی اللہ کی یہ اھم ترین اجتماعی ذمہ داری آپ کے تربیت یافتہء اصحاب اولو الا لباب نے بطریق احسن نبھائی- چونکہ یہ مشن وقتی نھیں بلکہ ھمہ وقتی تھا اور کسی خاص علاقے کے لئے نھیں بلکہ پورے عالم کے لئے تھا اس لئے ان وفا شعاروں نے اپنے تابعین کی تربیت بھی انھی خطوط پرکی جن خطوط پر انھوں نے خود ختم الرسل

(۱) جمع الفوائد مؤلفہ محمد بن محمد بن سلیمان، طبع مدینہ منورہ ۱۳۸۱ھ ج۲ص۴۹۲-

صلی اللّٰہ علیہ و آلہ وسلم کی صحبت میں رہ کر تربیت حاصل کی تھی-

صحابہ و تابعین کی یہ ھدایت یافتہ جماعتیں ظاھر و باطن کی جامع اور ھمہ جھتی صفات کی حامل تھیں، حق و باطل کا میدان کارزار ھو، درس و تدریس کا مدرسہ و مکتب ھو- ذکر و عبادت کا گوشہء خلوت ھو یا ارشاد و تلقین کی مجلس جلوت ھو حق و صداقت کے یہ علمردار دین متین کے ھر شعبے کا احاطہ کئے ھوئے تھے اور"رھبان اللیل و فرسان النھار[1] بن کر "دست بکار دل بہ یار"کی تصویر پیش کرتے تھے-

قرون اولی کے بعد جب دور رسالت کو بعد ھوتا گیا، اسوہء رسول کے عملی پیکر حیات مستعار میں اپنا اپنا کردار ادا کرتے ھوئے ایک ایک کرتے رخصت ھوتے گئے، مسلمانوں کا غیر قوموں کے ساتھ میل ملاپ بڑھتا گیا، عقلی علوم (فلسفہ و حکمت) مسلمانوں کے اندر راہ پانے لگے، حق پرستوں کی محنت میں سستی آگئی اور طاغوتی قوتیں نئے نئے روپ میں اور بھیس بدل بدل کر اولاد آدم کو بھکانے میں سرگرم عمل رھیں، طبیعتوں پر شریعت کی گرفت ڈھیلی پڑتی گئی، شریعت وطریقت کی دوئی اور ظاھر و باطن کی تفریق کے فتنے سر اٹھانے لگے، الحاد و زندیقیت کا دروازہ کھل گیا، دین حق کے روشن اصولوں کی من مانی تأویلیں کی جانے لگیں، امت مسلمہ کا شیرازہ بکھرنے لگا اور اس حصن حصین کی دیواروں میں دراڑیں پڑنے لگیں، سیاسی انحطاط کے ساتھ ساتھ اعتقادی اور عملی لحاظ سے بھی مسلمانوں کے اندر اضمحلال کے آثار پیدا ھوگئے، وہ امت جو قرآن و حدیث اور ظاھر و باطن کی تمام خوبیوں کو اپنے ایک جسم کے اندر سمیٹے ھوئی تھی اس کے مختلف حصے بخرے ھوگئے، کوئی اپنے کو "اھل القرآن" کھنے لگا، کوئی "اھل حدیث" بن بیٹھا، کوئی "اھل ظاھر" کھلانے لگا اور کوئی باطنیت کا علمبردار بن کر "باطنیہ کی صف میں شامل ھوگیا-

(۱) رات کو عبادت میں مصروف رھتے تھے اور دن کو (جھاد کی غرض سے) گھوڑوں پر سوار رھتے تھے-

یہ سب کچھ ہو رہا تھا- لیکن قربان جاؤں اس "شجر طیبہ کے جس کی جڑ مضبوط ھے اور اس کی شاخیں اونچائی میں جارھی ھیں"(۱) اس کی تخم ریزی خود خداوند قدوس نے اپنے دست قدرت سےکی ھے اور اس کی آبیاری و حفاظت خود اپنے ذمہ لے رکھی ھے-(۲) خیر الامم کے سالار اور جن وانس کے غمخوار محمد رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ و آلہ وسلم کا مژدہء جانفزا ھے "ھمیشہ میری امت کا ایک گروہ حق پر قائم رھے گا، کوئی ان کو نقصان نہ پہنچا سکے گا یہاں تک کہ اللّٰہ تعالی کا حکم آوے (یعنی قیامت) اور وہ اسی حال میں ھونگے"(۳) حق پرستوں کا یہ طبقہ ھر دور میں موجود رھا جس کے افراد کبھی شمشیر بکف باطل کے مقابلے پر میدان جہاد میں سر گرم عمل رھے، کہیں مصحف بدست مدرسہ و مکتب میں مسند آرا رھے اور کہیں عشق حقیقی کے یہ متوالے ارشاد وتلقین کی خانقاھوں میں ذکر محبوب سے رطب اللسان رھے- ربع مسکون کے ھر گوشے میں اور حیات مستعار کی ھر گھڑی میں "رجال اللّٰہ" کا یہ طبقہ حق و صداقت کی آواز بلند کرتا رھا اور فتنہ و فساد کے ھر دور میں "حزب اللّٰہ" کے یہ افراد اپنی اپنی فہم و فراست اور استعداد کے مطابق اپنا اپنا کردار ادا کرتے رھے-

زیر نظر کتاب "مرآۃ الاولیاء" (قلمی) کے مصنف شیخ محمد شعیب قدس سرہ کا شمار انھی مردان حق میں ھوتا ھے جنھوں نے ابتلاءو آزمائش کے ماحول میں آنکھ کھولی، فتنہ و فساد کے زمانے میں پرورش پائی اور جھد مسلسل کے دور میں اپنی زندگی گذار دی-بارھویں/تیرھویں صدی ھجری کے اس مجاھد صوفی کے آباو اجداد ١١٧٤/١١٧٥ھ مطابق١٧٦١/ ١٧٦٠ ع میں احمد شاہ ابدالی کی فوج کے ھمراہ جہاد کے لئے افغانستان سے یہاں تشریف لائے، غازی احمد شاہ کی

(۱) كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَّفَرْعُهَا فِي السَّمَآءِ (ابراھیم: ٢٤)-

(۲) اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَ اِنَّا لَهُ لَحٰفِظُوْنَ (ھم نے قرآن کو نازل کیا ھے اور ھم اس کے محافظ ھیں) (الحجر:٩)

(۳) مسلم کتاب الامارۃ-

واپسی کے وقت انھوں نے ضلع مردان تحصیل صوابی کے موضع تورڈھیر میں اقامت اختیار کی، یہیں پر شیخ محمد شعیب قدس سرہ کی ولادت ہوئی-

شیخ محمد شعیب نے ابتدائی تعلیم و تربیت اپنے والد بزرگوار شیخ رفیع القدر المعروف بہ حافظگل قدس سرہ سے حاصل کی، بعد ازاں موضع عمرزی کے مشہور بزرگ حافظ محمد قدس سرہ سے علوم ظاہری و باطنی کی تکمیل کی اور اپنے استاد سے تصوف کے مشہور رائج الوقت سلسلوں قادریہ جنیدیہ اور نقشبندیہ مجددیہ میں خلافت سے سرفراز ہوئے- اپنے استاد کے ہاں سے فارغ ہو کر واپس اپنے آبائی قصبہ تورڈھیر تشریف لائے اور یہاں پر درس و تدریس اور ارشاد و تلقین کا سلسلہ جاری رکھا- اپنے مستقل حلقہ تدریس کے علاوہ آس پاس کے دیہاتوں میں چھوٹے چھوٹے مکاتب کے اجراء کی ترغیب و معاونت بھی جاری رکھی-

اس زمانے میں شمال مغربی سرحدی صوبہ میں سکھوں کی فتنہ پردازیاں زوروں پر تھیں اور مسلمانوں کی جان و مال اور عزت و آبرو کوئی چیز محفوظ نہ تھی- ادھر مسلمان حاکمان وقت آپس کی مخالفتوں اور مناقشتوں کا شکار تھے جن کی وجہ سے سکھوں کی مزید حوصلہ افزائی اور مسلمان عوام کی مشکلات میں اضافہ ہو رہا تھا- ان حالات میں دیگر اہل اللہ کی طرح شیخ محمد شعیب قدس سرہ بھی تنگ آکر اپنی جائے پیدائش کو خیرباد کہتے ہوئے پہاڑی علاقہ خواہ خیل کے موضع چینگلئی کو ہجرت کر گئے- وہاں پر آپ نے ایک مسجد تعمیر کی اور درس و تدریس اور ارشاد و تلقین کا سلسلہ شروع کر دیا- آپ کی رگوں میں چونکہ مجاہد باپ دادا کا خون گردش کر رہا تھا اس لئے اپنے روز مرہ کے معمولات کے ساتھ ساتھ اپنے آبائی مشن جہاد فی سبیل اللہ کی تیاری بھی جاری رکھی- جب مجاہدین کا ایک معتدبہ گروہ آپ کے گرد جمع ہوگیا تو آپ نے سکھوں کے خلاف ایک فیصلہ کن معرکے کا اعلان کر دیا، ادھر افغانستان میں بارکزی سردار محمد

عظیم خان بھی اپنی باقاعدہ افغان فوج کے ھمراہ اس مجوزہ معرکے میں مجاھدین کے ساتھ شامل ھوئے کے لئے افغانستان سے روانہ ھو پڑا- رجب ١٢٣٨ھ مطابق مارچ ١٨٢٣ع میں نوشھرہ کے مقام پر حق و باطل کا یہ معرکہ ھوا جس میں افغان فوج اور سرحدی پٹھانوں نے دل کھول کر داد شجاعت دی اور ھزاروں کی تعداد میں مقتول و مجروح ھوئے- اسی لڑائی میں شیخ محمد شعیب قدس سرہ بھی شدید زخمی ھوئے جنھوں نے چند روز کے بعد زخموں کی تاب نہ لاکر جان جھان آفرین کے سپرد کردی-

شیخ محمد شعیب قدس سرہ ھمہ جھتی صفات کے مالك تھے، جھاد بالسیف کا جذبہ اپنے باپ دادا کی جانب سے ورثہ میں ملا تھا، ایك عالم فاضل باپ کے زیر سایہ تربیت پاکر اور ایک پاک طینت بزرگ حافظ محمد عمرزی قدس سرہ کی نگرانی میں علوم ظاھری و باطنی کی تکمیل کرکے آپ کی جامع الصفات شخصیت کی خفیہ صلاحیتوں کو ابھرنے کا خوب موقع فراھم ھوا تھا-

سیاسی انتشار کے علاوہ آپ کا عھد مذھبی اور اخلاقی لحاظ سے بھی انحطاط و اضمحلال کا دور تھا، بدعات کا شیوع زوروں پر تھا، تصوف کے میدان میں نئے نئے طالع آزما کود پڑے تھے، پورے برصغیر میں عموماً اور شمال مغربی سرحدی صوبہ میں خصوصاً ذھنی بےچینی اور دماغی انتشار کا دور دورہ تھا- ان حالات میں جھاں آپ اپنی قوت بازو کے ساتھ باطل کے خلاف سینہ سپر رھے وھاں درس و تدریس اور وعظ و تبلیغ کے ذریعے حق و صداقت کی آواز بلند کرتے رھے- ان مصروفیات کے ساتھ ساتھ اپنے وقت کے جاھل اور نام نھام صوفیاء کے غیر شرعی اور مبتدعانہ کار روائیوں اور شریعت حقہ کی من مانی تاویلات و تصریحات سے اھل حق صوفیاء کے مسلك کی حفاظت و اشاعت کے لئے آپ نے اپنے قلم کو بھی جنبش دی اور اپنے رشحات قلم اور قیمتی یاد داشتوں کو "مرآۃ الاولیاء" کی صورت میں

مرتب کرکے چھوڑ گئے-

مرآۃ الاولیاء جیسا که اس کے نام سے ظاھر ھے اولیاء کرام کے حالات و ملفوظات کے علاوہ علم تصوف کی اصطلاحات اور اشغال و معمولات کا مجموعه ھے- کتاب کا ایک بڑا حصه آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم کی حیات طیبه اور اھل بیت عظام و خلفائے راشدین رضی اللّٰه عنهم اجمعین کے فضائل و کمالات کا احاطه کئے ھوئے ھے، گویا زیر نظر کتاب سیرۃ النبی اور تصوف کے موضوع پر ایک قابل قدر جامع مجموعه ھے- موضوعات کی جامعیت کے علاوہ مرآۃ الاولیاء کی بعض دیگر خصوصیات مندرجه ذیل ھیں-

١- آج تك فارس ادب کے قلمی نسخوں کی جتنی اھم اور مشهور فهرستیں تیار کی جاچکی ھیں ان میں سے کسی فهرست میں بھی اس قلمی نسخے کا ذکر نهیں ملتا اور مَشَارٌ اِلَیْهِ چار نسخوں (سع- غع- عر- مظ) جن سے راقم الحروف نے استفادہ کیا، کے سوا کهیں بھی کسی اور نسخے کے بارے میں تادم تحریر معلوم نه ھوسکا، اس لحاظ سے یه کتاب صرف کمیاب ھی نهیں بلکه نایاب ھے-

٢- مصنف مرحوم نے شریعت و طریقت میں امتزاج قائم کرکے تصوف کو ایک نیا رنگ دیا ھے جو عام صوفیاء کے لئے ایك نئی چیز تصور کی جاتی تھی کیونکه بیشتر صوفیاء پر جذب و مستی کی کیفیت طاری رهتی تھی اور شریعت کی حیثیت ان کے ھاں ثانوی ھوتی تھی- مصنف مرآۃ الاولیاء کا شمار ان معدودے چند صوفی علماء میں ھوتا ھے جو شریعت و طریقت کو ایک دوسرے کے لئے لازم و ملزوم سمجھتے ھیں اور ان بے شمار بدعات کا قلع و قمع کیا ھے جو شریعت کے مخالف ھیں-

٣- سلوک و عرفان کے مشکل اور پیچیدہ مسائل کی وضاحت ایسے دلچسپ اور

عام فهم انداز میں کی ھے که عام آدمی بھی انھیں سمجھنے میں دقت محسوس نہیں کرتا- گویا طریقت کو جو ابھی تک خواص کے ایک طبقے کے لئے مختص سمجھا جاتا تھا اور عوام الناس اسے اپنی سمجھ اور اپنے لئے قابل عمل ھونے سے بالاتر سمجھتے تھے- شریعت کی طرح عام فھم اور قابل عمل بناکر پیش کیا ھے-

٤- چونکه فارسی ادب اور تصوف کا آپس میں چولی دامن کا ساتھ ھے اس لئے کتاب مذکورہ میں ان فارسی شعراء کا تذکرہ بھی پایا جاتا ھے جو میدان تصوف کے شھسوار سمجھے جاتے ھیں جیسے مولانا جلال الدین رومی، عراقی، عطار نیشاپوری، سنائی غزنوی، حافظ شیزازی اور مولانا جامی وغیرہ، اس لحاظ سے مرآۃ الاولیاء فارسی کے قدیم شعراء کا تذکرہ بھی ھے-

٥- فارسی زبان و ادب کے لئے اس کتاب کی اھمیت اظھر من الشمس ھے کیونکه مغرب کی مادی اور سائنسی ترقی اور مشرق کی غفلت و انحطاط کی وجه سے جھاں مشرق کا پورا معاشرہ مختلف پھلوؤں سے مثلاً نظریات و افکار اور اخلاق و عادات کے لحاظ سے مغرب سے متأثر ھوکر اپنے اسلاف کے ورثے اور اپنے قومی و ملی شعائر کو داؤ پر لگاکر مغربیت کے قعرمذلت کی طرف رواں دواں ھے وھاں مشرقی زبان و ادب اور تھذیب و ثقافت پر مغرب کا سایه پڑکر اپنا تشخص کھودینے کی طرف آمادہ نظر آرھا ھے، اس لحاظ سے مشرقی زبانیں خصوصاً عربی اور فارسی خاص طور پر متأثر ھوئیں اور ھورھی ھیں ۷۰۰ سال قبل رومی، سعدی اور حافظ کی قدیم فارسی زبان اور آج کی جدید فارسی میں نمایاں فرق ھے- جھاں ان بزرگوں‌کی زبان عربی سے متأثر تھی اور اس لحاظ سے عرب و عجم کے اتحاد اور اسلامی اخوت کا مظھر تھی وھاں جدید فارسی زبان عربی کے بجائے انگریزی اور اطالوی وغیرہ جیس مغربی زبانوں سے متأثر ھو کر

تجدد کے نام سے مغربیت کا طوق گلے میں ڈال رہی ہے-

چونکہ زبان بھی دیگر قومی شعائر کی طرح کسی ملت کی انفرادیت اور قومی تشخص کا مظہر ہوتی ہے اس حقیقت کے پیش نظر پندرھویں صدی ہجری میں جہاں ہر طرف اسلامی اقدار کے احیاء کی کوششیں جاری ہیں وقت کی اہم پکار ہے کہ دیگر اسلامی شعائر کی طرح اسلامی ممالک کی زبان و ادب کی اپنی اصلی حالت بر قرار رکھنے اور مغرب کی طرف سے آنے والے اثرات سے انہیں محفوظ رکھنے کی طرف خاص توجہ دیجائے- اس سلسلے میں غزالی، سعدی اور رومی کے انداز بیان میں لکھی گئی دیگر متون کی طرح "مرآۃ الاولیاء" کی ترتیب و اشاعت امت مسلمہ کی اس روز افزوں ضرورت کو پورا کرنے میں انشاء اللہ اہم کردار ادا کریگی-

گر قبول افتد زہی عز و شرف

اظہار تشکر

خدا در انتظار حمد ما نیست محمد ﴿ﷺ﴾ چشم بر راہ ثنا نیست

خدا مدح آفرین مصطفی بس محمد حامد حمد خدا بس

تمام تعریفیں اس خدائے قدوس کے لئے ھیں جو اپنی ہر حیثیت میں واحد و یکتا اور بے مثل و بے مثال ھے، جس کی قدرت و حکمت سب پر غالب ھے، جو اپنے کسی فعل میں کسی مخلوق کا محتاج نہیں، جس کے ارادے کا نام وجود ھے "**فَعَّالٌ لِمَا يُرِيْد**"، جس نے بنی نوع انسان کو جہالت کی ظلمتوں سے نکالنے کے لئے انبیاء و رسل علیہم الصلوۃ والسلام کا نظام قائم فرمایا اور سرور کائنات، فخر موجودات، رحمۃ اللعلمین محمد مصطفی احمد مجتبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کو خاتم النبین بناکر اپنے بندوں پر انعامات و احسانات کی تکمیل فرمائی-

بے حد و بے پایان درود و سلام ھوں خدا کے ان معصوم نبیوں اور رسولوں پر جو اپنے اپنے زمانے میں ھدایت و دعوت کے ساتھ مبعوث ھوئے اور تمام انبیاء علیہم السلام کے قافلہ سالار و سرخیل محمد مصطفی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم پر اور بے شمار رحمتیں ھوں آپ کے ھدایت یافتہ اھل و عیال اور وفا شعار صحابہ کرام پر، رضی اللہ تعالی عنہم اجمعین-

اما بعد! فرمایا محسن انسانیت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم نے "من لم یشکر النّاس لم یشکر اللّٰہ" (جس نے انسانوں کا شکر ادا نہیں کیا اس نے اللہ تعالی کا شکر ادا نہیں کیا) (۱)

بمقتضائے فرمان رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم میں سراپا شکر و سپاس ھوں اپنے محسن و مشفق استاد جناب پروفیسر ڈاکٹر کے- بی- نسیم سابق رئیس

(۱) ترمذی ابواب البر والصلہ باب ما جاء فی الشکر لمن احسن الیك جلد اول ص ٤٠٧-

کلیہء السنہء شرقیہ پشاور یونیورسٹی کے لئے جنھوں نے اپنے مشفقانہ تربیت سے میرے قلب و دماغ میں تحقیق و تلاش علم کی تخم ریزی کی اور جنھوں نے بڑے مخلصانہ طور پر اپنی مہارت کے سارے جوھر مجھ پر نچھاور کرکے اپنی منزل تک پہنچایا- فجزاہ اللّٰہ خیر الجزاء-

میں انتہائی معنون ھوں اپنے استاد جناب پروفیسر ڈاکٹر اختر مسعود رضوی مرحوم سابق صدر شعبہ فارسی اور جناب پروفیسر ڈاکٹر سید مرتضی اختر جعفری سابق صدر شعبہ اردو پشاور یونیورسٹی کا جنھوں نے زیر نظر قلمی نسخے کے اشعار کی تحقیق و تصحیح کرنے میں میری راھنمائی فرمائی-

اساتذہ کرام کےشکریہ کے بعد میری احسان مندی کے خاص طور پر مستحق ھیں میرے عزیز شاگرد صاحبزادہ سلطان العارفین ساکن قاضی آباد (مردان) جس نے "مراۃ الاولیاء" کے مختلف قلمی نسخوں کے حصول اور اس کے مصنف حضرت شیخ محمد شعیب قدس اللّٰہ سرہ کے حالات زندگی کی تحقیق و جستجو کے سلسلے میں میرے ساتھ مختلف دیہات کے سفر کئے اور ذاتی طور پر گرانقدر معلومات فراھم کرنے میں میرے ساتھ شریک رھے-

سپاس و تشکر کا یہ باب نامکمل رھے گا اگر میں اپنے محسن خانہ فرھنگ ایران کے ڈائریکٹر جناب محسن ابوطالبی صاحب کے اس احسان کا ذکر نہ کروں جس کے نتیجے میں میری پانچ سالہ تحقیقی کاوشوں کا نچوڑ "مرآۃ الاولیاء" کا نایاب قلمی نسخہ دست برد زمانہ سے ھمیشہ کے لئے محفوظ ھوگیا اور ان کی ذاتی دلچسپی کی بناپر زیور اشاعت سے آراستہ ھوکر زندہء جاوید بن گیا میں ان تمام حضرات کا تہہ دل سے ممنون ھوں فجزاھم اللّٰہ خیر الجزاء-

باب پنجم

شیخ محمد شعیب (مصنف مرآۃ الاولیاء)

قدس اللہ سرہ کے حالات زندگی

شیخ محمد شعیب قدس اللہ سرہ کا شمار تاریخ اسلام کے ان گمنام مجاهدوں اور صوفیاء کرام میں هوتا هے جنهیں اپنی زندگی میں بہت کم لوگوں نے پهچانا اور خود انهوں نے بهی غالباً حضرت اویس قرنی رضی اللہ عنہ کی نصیحت پر عمل کیا کہ جب آنحضرت رسالت آب صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی رحلت کے بعد حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ ان کی خدمت میں حاضر هوئے تو آپ نے حضرت عمر(رض) سے پوچها "اے عمر! تم خدا کو پهچانتے هو" انهوں نے فرمایا "کیوں نهیں ضرور پهنچانتا هوں" آپ نے فرمایا" کہ خدا کے سوا کسی دوسری هستی کو پهچاننے کی کوشش نہ کرنا" آپ نے فرمایا" کہ خدا تمهیں پهچانتا هے ؟ حضرت عمر(رض) نے جواب دیا" جی هاں"فرمایا" پهر خدا کے علاوہ کوئی دوسرا تمهیں نہ پهچانے".

شیخ محمد شعیب قدس اللہ سرہ نے اپنی زندگی درس و تدریس، ارشاد و تلقین اور جهاد فی سبیل اللہ میں گذاردی، اور هر ایک شعبہ میں شاگرد هی نهیں استاد، بهی رهے، مرید هی نهیں مرشد بهی رهے، سپاهی هی نهیں سپہ سالار بهی رهے لیکن بایں همہ آج همارے سامنے انهی کے رشحات قلم"مرآۃ الاولیاء" کی صورت میں ان کے حالات نهیں بلکہ ان کی تعلیمات موجود هیں جبکہ ان کے سلسلہ تصوف میں جهاں ایک طرف غوث زمان و قطب دوران حافظ عبدالغفور (متوفی ۱۲۹۵ھ) اور ان کے خلیفہ جناب شاہ عبد الرحیم رائپوری قدس سرہ (متوفی۱۳۳۷ھ/۱۹۱۹ع) کے علاوہ شاہ عبدالقادر رائپوری (متوفی ۱۹۶۲ع).

امیر شریعت سید عطاء اللہ شاہ بخاری (متوفی ۱۳۷۱ھ/۱۹۶۱ع). شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا کاندھلوی (متوفی ۱٤٠٢ھ) جیسی بزرگ ھستیاں اور دوسری طرف جناب حافظ عبدالغفور کے خلیفہ بطل حریت مولانا نجم الدین المعروف بہ ھڈے ملا قدس اللہ سرہ (متوفی ۱۳۱۹ھ) اور ان کے خلیفہ مجاھد ملت حاجی فضل واحد ترنگزی قدس اللہ سرہ (متوفی ۱۳۵۶ھ./۱۹۳۷ع) جیسے مردان حر کے مفصل حالات مطبوعہ شکل میں دستیاب ھیں لیکن کتنی ستم ظریفی ھے کہ خود اس شجر طوبی کے بیخ و بن اور اس دائرہ رشد و ھدایت کے مرکز شیخ محمد شعیب قدس سرہ کی تاریخ ولادت تک کسی تذکرے میں نہیں ملتی. شاید اس میں شیخ موصوف کے مستورالحال رھنے کی اپنی خواھش کا بھی دخل ھے جیسا کہ موضع یعقوبے کے مولانا عبدالعلی مرحوم [۱] کا کہنا ھے کہ"حضرت محمد شعیب قدس اللہ سرہ اپنے آپ کو اس قدر مستورالحال رکھتے تھے کہ اگر ان کے خلیفہ شیخ عبدالغفور (رح) نہ ھوتے تو آپ کے نام تک کا کسی کو علم نہ ھوتا یہ تو جناب حافظ عبدالغفوٗر ھی تھے جس نے آپ کا تعارف لوگوں میں کرایا".

اور غالباً آپ کے اسی جذبے کا لحاظ رکھتے ھوئے آپ کی اولاد نے آپ کے مزار کی سادگی میں کوئی فرق نہ آنے دیا اور آج کل کے بعض دیگر مزارات کی طرح اسے دنیوی منفعت کا مرکز نہیں بنایا چنانچہ راقم الحروف نے ۱۲ فروری ۱۹۸۳ ع کو اپنے مطالعاتی سفر کے دوران صاحبزادہ فضل قدوس بن عبدالقدوس بن عبدالقدیر بن عبدالقادر بن فضل اللہ بن حضرت محمد زبیر بن رفیع القدر حافظ گل [۲] سے سنا قیام پاکستان کے بعد تورڈھیری (تحصیل صوابی، ضلع مردان) کے جناب

(۱)مولانا عبدالعلی کے والد کا نام مولانا جام دار تھا جو علوم متداولہ کے ایک متبحر عالم اور اپنے وقت کے ایک قابل مدرس تھے، ان کے حالات کے لئے ملاحظہ ھو"تذکرہ علماء و مشائخ سرحد "مؤلفہ مولوی"امیرشاہ قادری، طبع عظیم پلشنگ پشاور ۱۹۷۲ع، حصہ دوم ص ۲٤٤-٤٥ مذکورہ روایت راقم الحروف نے مولانا عبدالباقی عرف گل لالا تورڈھیروی سے یکم اکتوبر ۱۹۸۳ع کو اپنے مطالعاتی سفر کے دوران سنی. مولانا عبدالباقی مولانا عبدالعلی مرحوم کے شاگرد تھے-

(۲) حضرت رفیع القدر شیخ محمد شعیب کے والد تھے. اس کے نسب نامے کے لئے ملاحظہ ھو"شجرہ مطبوعہ باھتمام صاحبزادہ احمد جان ساکن پلوٹل (سخا کوٹ. شمال مغربی صوبہ سرحد)-

عبدالرازق خان (سابق صوبائی وزیر صوبہ سرحد) سردار عبدالرب نشتر مرحوم کو اپنے ساتھ تورڈھیری لے آئے ، انہوں نے شیخ باباجی (محمد شعیب) کے مزار کے بارے میں دریافت کیا تو چونکہ خود عبدالرازق خان کو بھی اس مزار کا صحیح علم نہیں تھا اس لئے وہ انہیں میاں گلوبابا(رح) (۱) تورڈھیروی کے مزار پر لے گئے (جس پر خوبصورت گنبد ھے اور جسےزائرین کےلئے دلکش بنا دیا گیاھے) سردار عبدالرب نشتر کی صاحب نسبت شخصیت نے اسے پہچان لیا اور فوراً بولے "یہ اس شخص کا مزار نہیں" چنانچہ جب انہیں شیخ باباجی(رح) کے مزار پر لے جایا گیا تو کہا یہی مزار شیخ محمد شعیب قدس سرہ کا ھے بہر حال ہمارے معلومات کے مطابق اب تک جن لوگوں نے شیخ محمد شعیب قدس سرہ کے تھوڑےبہت حالات قلمبند کئے ھیں ان کے نام اور تصنیفات کی تفصیل مندرجہ ذیل ھے :

(۱) نصراللہ خان نصر "سلسلہء اولیائ سرحد نمبر ۳۲ حضرت محمد شعیب تورڈھیر" (پشتو) مطبوعہ ادبی ٹولنہ تہکال بالا پشاور، اشاعت اول ۱۹۵۳ع-

(۲) پروفیسر عبدالروف نوشہروی، سابق صدر شعبہ کیمیا پشاور یونیورسٹی "بحرالانوار" (پشتو) مطبوعہ عظیم پبلشنگ ھاؤس خیبر بازار پشاور، اشاعت اول ۱۳۸٤ھ.

(٤) اعجاز الحق قدوسی "تذکرہ صوفیائ سرحد" مطبوعہ مرکزی اردو بورڈ لاھور ۱۹٦٦ع.

(۵) مولوی محمد امیر شاہ "تذکرہ علماء و مشائخ سرحد حصہ دوم" (اردو) مطبوعہ عظیم پبلشنگ ھاؤس خیبر بازار پشاور، اشاعت اول ۱۹۷۲ع.

---

(۱) آپ کا نام گل محمد اور والد کا نام مراد تھا، آپ شیخ رحمکار المعروف بہ کاکا صاحب (متوفی ۱۰٦۳ھ) کے مرید اور خلیفہ تھے (تاریخ پشاور مصنفہ گوپال داس طبع لاھور ص ۳۳٤) پروفیسر عبدالروف نوشھروی کے بیان کے مطابق احمد شاہ ابدالی جنگ پانی پت کے موقع پر آپ سے دعا کروانے کے لئے تورڈھیر تشریف لائے تھے (بحوالانوار، ص ۲۱۷) آپ نے ۱۰ رمضان ۱۱۸۰ھ کو وفات پائی.

(٦) روشن خان، "اردو ترجمه و تحشیه تواریخ حافظ رحمت خان" مطبوعه پشتو اکیڈیمی پشاور یونیورسٹی ١٩٧٦ع.

(٧) جناب حافظ غلام فرید، "احوال العارفین" مطبوعه نذیر سنز پبلشرز اردو بازار لاهور١٩٧٩ع.

(٨) جناب آصف خان، "تاریخ ریاست سوات" مطبوعه فیروز سنز پشاور ١٩٥٨ع.

(٩) ڈاکٹر محمد حنیف ایسوسئیٹ پروفیسر شعبه دینیات، اسلامیه کالج پشاور "حضرت اخوند عبدالغفور د حضرت میاں عمر د خانقاه سره تعلق" مشموله ماهنامه پشتو، پشتو اکیڈیمی پشاور شماره ١-٢، جلد ١٣، فروری/مارچ ١٩٨٢ع.

مذکوره کتب کے علاوه جن کتابوں میں حافظ عبدالغفور قدس الله سره کے حالات درج هیں وهاں ضمنی طور پر آپ کا ذکر بهی آیا هے علاوه ازیں هم نے اپنے مطالعاتی سفر کے دوران تورڈهیری، صوابی اور مردان کے دیگر دیہاتوں بیکی، کنڈه، قاضی آباد (جهاں آپ کی اولاد آج تك آباد هے)، علاقه بنیر کے پہاڑی گاؤں چینگلی و کلاں شریف اور سوات کے موضع اوڈی گرام میں شیخ محمد شعیب قدس الله سره کی اولاد اور ان کے معتقدین سے ملاقوتوں کے دوران آپ کے حالات زندگی کے متعلق جو معلومات حاصل کیں ان کا خلاصه اگلے چند صفحات میں پیش کیا جاتاهے.

آبا و اجداد:

آپ کے جد امجد مجاھد اعظم شیخ محمد رفیق المعروف به اخوند غازی بابا(۱) کابلی قندھاری (۲) بن علی بن رجر (Rajar) مطابق انگریزی ترجمه حیات افغانی ٹیبل نمبر ۱ و ومخزن افغانی، اردو ترجمه ص ۴۲۳. زختر مطابق تواریخ

(۱) شیخ محمد رفیق "اخوند یا اخون غازی بابا" کے علاوہ ملك غازی خان کے نام سے بھی مشہور تھے (حواشی تواریخ حافظ رحمت خانی ص ٦١٦). واضح رھے که اخوند اور ملك کے القاب افغانوں میں عام طور پر مستعمل ھیں، اخوند تورانی لفظ ھے اور متبحر عالم کے لئے استعمال ھوتاھے، ملك قبیلے یا قوم کے سردار کے لئے بولا جاتا ھے چونکه دور قدیم کے اکثر افغان مؤرخین (مثلاً مخزن افغانی کے مصنف نعمت اللّٰه ھروی اور تواریخ خورشید جھانی کے مصنف شیر محمد خان گنڈاپور) افغان قوم کو حضرت سلیمان علیه السلام کے سپه سالار افغان بن ارمیا کي اولاد قرار دیتے ھیں اور افغان مذکور حضرت یعقوب علیه السلام (الملقب به اسرائیل) کی اولاد میں سے تھا اور اس لحاظ سے افغانی النسل لوگ نسباً اسرائیلی ھیں. اللّٰه تعالی نے قرآن مجید میں بنی اسرائیل کے سردار طالوت کوملک کہه کریاد فرمایا ھے، "اور ان لوگوں سے ان کے نبی نے کہا که اللّٰه تعالی نے تمھارے لئے طالوت کو (ملک) امیر مقرر کردیاھے" (البقره ۲۴۷) اس بنا پر افغان بھی اپنے ھر سردار کو ملک کے نام سے یاد کرتے ھیں اخوند درویزہ نے ایک دوسری دلچسپ توجیھه کی ھے اور وہ یه که افغان قوم اپنے تکبر اور خود بینی کی بنا پر کسی دوسرے کی بادشاھت قبول کرنے کے لئے تیار نہیں ھوتے اس لئے ان کے اندر ایک بڑے بادشاہ کے چھوٹے بڑے ملک ھوتے ھیں "این مردم افغانان را از قدیم رسم و آئین بر آن بود که از غایت جھل و صلابت دل درمیان یکدیگر بادشاھی را برخود جائز نداشتند چه ایشان را تکبر و خود بینی بر آن داشته که چگونه در حضوریکی از اقرباء خویش عجز و فروتنی کشیم، خود نوکر و آن دیگر را بادشاہ گوئیم بل مساوی یکدیگر باشیم، اسم از آنست که افغان را ملک گویند در عرف دیار ما زیرا که ایشان را ملکان می باشند و بادشاھان کم می باشند بل ھر کدام از خوردک و بزرگ ایشان خود را ملک گویند چه آن ملکان بی اتفاق سائر جماعت خویش کار نمی توانند کرد، پس ھر کدام ایشان بنفس خویش ملک اند" (تذکرۃ الابرار والاشرار ص ۸۳).

(۲) افغانستان میں قندھار کو آپ کا زادبوم قرار دینے کے بارے میں تذکرہ نگار خاموش ھیں، البته اس قدر محقق ھے که سڑبنی قبیلے کی ابدالی شاخ کا مسکن قندھار ھے (سوات نامه دیباچه از عبدالحی جیبی ص ۵۰) نیز اخوند غازی بابا نے اپنے بعض اشعار میں واضح طور پر کہا ھے که وہ قندھاری ھیں اور ابدالی قبیلے کی علیزی شاخ سے تعلق رکھتے ھیں،

محمد رفیق حُما نامه ده — سکونت پنهر حُما کنڈه ده
د اودل (ابدل) د ذاته یمه — زه په اصل درانی یم
په درانو کښې علیزی یم — وطن م قندھار دے

(ترجمه) محمد رفیق میرا نام ھے، میں (فی الحال) کنڈہ (تحصیل صوابی، ضلع مردان) میں سکونت پذیر ھوں، اودل کی ذات سے ھوں، اصل میں درانی (قبیلے سے میرا تعلق ھے، درانیوں میں (میں) علیزی (شاخ) سے ھوں، میرا (اصلی) وطن قندھار ھے.

یه اشعار رساله "حضرت حافظ جی مبارک" کے ص ۱۱ پر درج ھیں جو موضع عمرزی (تحصیل چارسده، ضلع مردان) کی عرس کمیٹی (جس کے ناظم اعلی فقیر محمد صاحب ھیں) نے کچھ عرصه قبل (سال اشاعت درج نہیں) سرحد پریس پشاور سے شائع کیا.

خورشید جهانی ص ۱۸۱) بن ابدل بن ترین بن شرخبون (شرف الدین) بن سڑبن[۱] (سرین) بن قیس عبدالرشید، ابدالی[۲] قبیلے کی علیزی شاخ سے تعلق رکھتے تھے.

حضرت شیخ محمد شعیب قدس اللّٰه سره کی اولاد میں سے صاحبزاده احمد جان[۳] جو اصلاً عمرزی کا باشنده هے اور فی الحال پلوٹل (سخاکوٹ) میں مقیم هے، نے حضرت اخوند غازی بابا (رح) کا شجره نسب مرتب اور طبع کرایا هے ،وه فرماتے هیں

(۱) قیس عبدالرشید کے تین بیٹے تھے سربن، بٹن اور غورغشت جن میں سربن سب سے بڑے بیٹے کا نام هے، تمام افغان انهی تینوں کی اولاد هیں جس کی تفصیل تاریخ مخزن افغانی اور تواریخ خورشید جهان میں درج هے.

قیس عبدالرشید کون تھے اور ان کے اوپر افغانوں کے نسب کا سلسله کس طرف اور کهاں تک پهنچتا هے، اس بارے میں افغانوں کے قدیم و جدید مؤرخین اور مستشرق محققین کے درمیان اختلاف پایا جاتا هے، اکثر قدیم افغان مؤرخین مثلاً نعمت اللّٰه هروی، شیرمحمد خان، اخوند درویزه وغیره (جیسا که پهلے اشاره کیا جاچکاهے) کے خیال کے مطابق افغان اسرائیلی النسب هیں جبکه بعض جدید محققین مثلاً احمد علی کهزاد مصنف تاریخ افغانستان کی رائے میں افغان لوگ آریا نسل سے تعلق رکھتے هیں، علاوه ازیں ایک جدید خیال کے مطابق افغان یا پٹھان نه بنی اسرائیلی هیں اور نه آریائی بلکه پٹھانوں یا پشتونوں کی ایک جداگانه تاریخی حیثیت هے (ملاحظه هو "پشتون کون هیں؟" مصنفه پروفیسر پریشان خٹک، طبع پشتو اکیڈیمی پشاور یونیورسٹی، اشاعت اول ۱۹۸٤ع) بهر حال یه مضمون همارے موضوع سے خارج هے اس لئے مزید تفصیل میں جانے کی ضرورت نهیں البته جهاں تک قیس عبدالرشید کی صحابیت کا تعلق هے جیسا که مخزن افغانی اور تواریخ خورشی جهان میں لکھا هے، تو یه بات پایه ثبوت تك نهیں پهنچی، خود ان کتابوں میں اس روایت کا کوئی مستند حواله درج نهیں اور رجال کی مستند مآخذوں الاصابه فی تمییز الصحابه مصنفه ابن حجرعسقلانی، اسد الغابه مصنفه علامه ابن الاثیر اور سیراعلام النبلا مصنفه علامه ذهبی میں اس کا کوئی ذکر نهیں، خود افغان مؤرخ حیات محمد خان نے اپنی تصنیف حیات افغانی میں اسے ایک ادبی افسانه قرار دیا هے (ملاحظه هو حیات افغانی کا انگریزی ترجمه (Afghanistan and its inhabitants by Henry Priestley, Sang-i-Meel Publications Iahore 1981, P: 50-56).

(۲) ابدالی قبیله ابدل بن ترین (یا تارین) بن شرخبون (شرف الدین) بن سربن بن قیس عبدالرشید کے نام سے موسوم هے، جب نادرشاه افشار کے قتل کے بعد احمد شاه ابدالی نے افغانستان کے سلطنت کازمام اقتدار سنبهالا تو اس نے دردّران کا لقب اختیار کیا اور یوں ابدالی قبیله درانی کے نام سے مشهور هوگیا.

(۳) احمد جان بن فرید الدین بن آفتاب الدین بن بدر الدین بن سعد الدین (شهید ۱۲۳۰ھ) بن محمد شعیب.

که انهین یه شجره [۱] اوڈیگرام (سوات) کے نظام الدین [۲] سے ملاهے، یهی شجره صاحبزاده مولانا عبدالقدوس بن صاحبزاده عبدالنذیر ساکن تورڈهیر کے خاندانی کاغذات میں موجود هے اور یهی شجره مولانا ولی النبی عرف باچا صاحب ساکن بیکی (تحصیل صوابی) کے پاس محفوظ هے یه تینوں شجرے ایک جیسے هیں اور اس میں رجر اور ترین بن شرخبون کے نام درج نهیں، اس لئے هم نے تاریخ مخزن افغانی، حیات افغانی اور تواریخ خورشید جهان کے بیان کو ترجیح دی هے۔

اخون غازی بابا(رح) اپنے بیٹوں سمیت (جن کی تفصیل اگلے سطور میں درج هے) ۱۱۷٤ھ/۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷٦۰ع/۱۷٦۱ع میں احمد شاه درانی (متوفی ۱۱۸٦ھ/۱۷۷۲) کے همراه جهاد کی غرض سے هندوستان آئے، احمد شاه درانی کی فوج سرهند ریاست پٹیاله سے هوتی هوئی ضلع کرنال میں واقع پانی پت کے میدان میں پهنچ گئی یهاں پر هندوستان کی ایک ابهرتی هوئی جنگجو قوت مرهٹوں اور مسلمانوں کے درمیان ایک تاریخی جنگ لڑی گئی جس میں الله تعالی نے مسلمانوں کو فتح نصیب فرمائی. چونکه احمد شاه درانی کا اپنے وطن افغانستان سے شدید محبت کی وجه سے هندوستان پر مستقل حکومت کرنے کا اراده نهیں تها اور اتنی دور سے اتنی بڑی سلطنت پر حکومت کرنا کچھ آسان کام بهی نه تها خاص طور پر ایسے حالات میں جهاں سکهوں جیسی ایک اور ابهرتی هوئی قوت موجود تهی. اس لئے ۲۹ جنوری ۱۷٦۱ع عالمگیرثانی کے بیٹے شاهزاده علی گوهر جس نے شاه عالم ثانی کا لقب اختیار کرکے ۱۷۵۹ع سے بهار میں اپنی حکومت قائم کی تهی کو

(۱) اس مطبوعه شجره کی قلمی نقل جو خادم الانبیاء بن علاء الدین بن سراج الدین بن نور الحق قطب زمان بن سعد الدین شهید الخ کے هاتھ کا نوشته هے (تاریخ تحریر ۱۷ ذی الحجه ۱۳٤۰ھ) راقم الحروف نے ۱۲ اکتوبر ۱۹۸۳ع کو دیکهی جو صاحبزاده احمد جان کے پاس پلوٹل (سخاکوٹ) میں هے.

(۲) نظام الدین بن نور الحق قطبزمان بن سعد الدین شهید بن محمد شعیب قدس سره (شجره مطبوعه).

دھلی کے تخت پر متمکن کرکے اپنے ملک افغانستان واپس چلاگیا[۱] شمال مغربی سرحدی صوبہ کے ضلع مردان میں افغانوں کے بہت سے قبائل عرصہ سے آباد چلے آرھے ھیں، پانی پت کی مہم سے فارغ ھونے کے بعد اخوند غازی بابا اور ان کے صاحبزادے یہاں کے یوسفزی دوستوں کی خواھش پر موضع کنڈہ (تحصیل صوابی) جسے مقامی لوگ "روہ یوسفزی" بولتے تھے، مقیم ھوگئے (۲) جہاں آپ کا سکونتی مکان آج بھی موجود ھے اورآپ کی بیویوں کے مزارات موضع انبار (تحصیل صوابی) کے قبرستان میں "مزارات بی بی صاحبہ" کے نام موجود ھیں. آپ نے امارت و سرداری چھوڑ کر فقر و تجرید کی زندگی اختیار کی، بعد میں بغرض جہاد مشرقی افغانستان میں تشریف لے گئے اور کفار سے جہاد کرتے ھوئے ٦ رجب بروز جمعرات شہید ھوگئے. آپ کا مزار صوبہ کنڑکے علاقہ پیچ موضع مانڑوگئی کے ایک بڑے قبرستان میں واقع ھے اور غازی بابا (رح) کے نام سے مشہور ھے.[۳]

---

(۱) تفصیل کے لئے ملاحظہ ھر Ahmad Shah Durrani by Ganda Singh, P: 249-261,

(۲) سلسلہء اولیائ سرحد نمبر ۳۲ص ۳، احوال العارفین ص ۸۳ روحانی رابطہ ص ۹٦۰ (حاشیہ) تذکرہ صوفیای سرحد ص ٤٦۳-٤٦٤ تذکرہ علماء و مشائخ سرحد، حصہ دوم ص ۲٦٤ اگر چہ نصراللّٰہ خان نصر (مصنف سلسلہء اولیای سرحد نمبر ۳۲)، اعجاز الحق قدوسی (صاحب تذکرہ صوفیای سرحد)، مولوی امیر شاہ قادری (مؤلف تذکرہ علماء و مشائخ سرحد) اور روشن خان (مترجم و حاشیہ نگار تواریخ حافظ رحمت خانی) کے بیان کے مطابق اخوند غازی بابا احمد شاہ ابدالی کے ھمراہ ۱۱٦۱ھ/۱۷٤۷ع میں جبکہ اس نے ھندوستان پر پہلا حملہ کیا تھا یہاں پر تشریف لاکر مقیم ھوگئے تھے لیکن جیسا کہ قاضی عطاء اللّٰہ کی تصنیف "د پشتنو تاریخ" ج ۱. ص ۱۲۱سے ظاھر ھے کہ احمد شاہ اپنے پہلے حملے کے بعد ملتان ، ڈیرہ غازی خان اور ڈیرہ اسمعیل خان میں اپنے حاکم مقرر کرکے اسی راستے قندھار واپس ھوا تھا نیز بقول میر غلام محمد غبار "احمد شاہ از راہ دیرہ جات بر قندھار مراجعت کرد "(افغانستان در مسیر تاریخ ص ۳٦۲) اور مردان اس راستے میں نہیں پڑتا جہاں یہ لوگ مقیم ھوگئے تھے اس لئے ھم نے احوال العارفین اور روحانی رابطہ کے بیان کو ترجیح دی ھے.

(۳) احوال العارفین ص ۸۲ شجرہ مطبوعہ مرتبہ صاحبزادہ احمد جان.

اخوند غازی بابا کی اولاد:

اخوند غازی بابا نے پہلا نکاح قندھار میں کیا تھا جس سے دو فرزند پیدا ہوئے، صاحبزادہ عبدالرحمن اور صاحبزادہ محمد نسیم (حافظ غلام فرید نے احوال العارفین ص ۸۲ پر ایک اور بیٹے صاحبزادہ محمد نعیم کا ذکر کیا ھے جس کا نام شجرہ مطبوعہ میں درج نہیں) دوسرا نکاح صوابی ضلع مردان میں کیا جس سے چار بیٹے پیدا ہوئے بحر عرفان حافظ قرآن حضرت رفیع القدر المعروف بہ حافظ گل بابا قدس اللّٰہ سرہ، صاحبزادہ عبدالخالق، صاحبزادہ محمد نجیب اور صاحبزادہ عبدالصمد (رحمہم اللّٰہ) ان میں سے حضرت رفیع القدر اور صاحبزادہ عبدالخالق نے موضع کنڈہ میں سکونت اختیار کی جبکہ صاحبزادہ محمد نسیم، صاحبزادہ محمد نجیب اور صاحبزادہ عبدالصمد "بازار" (تحصیل صوابی) میں قیام پذیر ہوگئے[۱]

صاحبزادہ عبدالرحمن نے مواضعات باجا بام خیل کے درمیان حاجی خیل میں قیام فرمایا. آپ کی اولاد موضع حاجی خیل اور موضع بیکی (تحصیل صوابی) میں آباد ھے. مولانا حبیب النبی، مولانا ولی النبی، مولانا مطیع النبی جو باچگان کے نام سے مشہور ھیں ان کے اجداد میں صاحبزادہ محمد عمر شاہ بن صاحبزادہ عبدالرحیم کا نکاح حضرت محمد شعیب قدس اللّٰہ سرہ کی صاحبزادی سے ہوا جن سے تین فرزند صاحبزادہ محمد شفا، صاحبزادہ غلام سرور اور صاحبازدہ محمد انور ہوئے یہ تینوں بھائی حضرت حافظ عبدالغفور (خلیفہء محمد شعیب قدس سرہم) کے خلفاء میں شامل تھے اور اولاد باچگان کے نام سے مشہور ہوئے، یہ حضرات حضرت اخوند صاحب سوات(حافظ عبدالغفور) کی خدمت میں گھی، غلہ اورمالی امداد بھیجا کرتے تھے.(۲)

---

(۱) شجرہ مطبوعہ.

(۲) احوال العارفین ص ۸۵(شجرہ مطبوعہ میں اس خاندان کے نام درج نہیں).

حضرت بحرعرفان حافظ القرآن مولانا رفیع القدر المعروف به حافظ گل بابا و گڑھی شاہ بابا نے بعد میں تورڈھیر (تحصیل صوابی) میں اقامت اختیار کی آپ بڑے بلند پایہ عالم تھے ، اپنے والد بزرگوار شیخ محمد رفیق کے همراہ جهاد میں مصروف رهتے تھے غازی احمد شاہ کی معیت میں پانی پت کی مهم سے فارغ هونے کے بعد آپ اسی علاقه میں درس و تدریس اور وعظ و تبلیغ میں مصروف هوگئے، وعظ و تبلیغ سے جو فارغ وقت ملتا تو عبادت و ریاضت میں لگے رهتے هشت نگر کے مشهور بزرگ اور شیخ محمد شعیب قدس الله سرہ کے استاد و مرشد حافظ محمد قدس سرہ ساکن عمرزی (تحصیل چارسده) آپ کے خصوصی شاگردوں میں شامل تھے، اپنے هم عصر بزرگوں کی نظر میں بلند مرتبه رکھتے تھے عبدالحلیم اثر افغانی اور ڈاکٹر محمد حنیف رقم طراز هیں که آپ حضرت میاں محمد عمر چمکنی قدس سرہ کے مرید تھے اور میاں صاحب موصوف آپ کی بڑی قدر کرتے تھے، آپ ان کی خدمت میں حاضر هوتے اور وہ آپ کے هاں تشریف لاتے.(۱)

آپ صاحب تصنیف تھے، آپ کے رشحات قلم "هزار مسائل" جو فقه کی کتاب هے افغانی زبان میں جناب مولانا عبدالباقی بن صاحبزادہ عبدالمجید تورڈهیری کی تحویل میں هے ،(۲) آپ نے تورڈهیری میں وصال فرمایا، وهیں مزار مبارک هے اور گڑھی شاہ بابا کے نام سے مشهور هے .

شیخ محمد شعیب قدس سرہ کی ولادت، بچپن، اور تعلیم و تربیت:

حضرت شیخ محمد شعیب قدس سرہ کی ولادت با سعادت مولانا رفیع القدر کے هاں موضع کنڈہ میں هوئی.(۳) بچپن هی سے نیکی کے آثار آپ کے چهرے پر نمایاں تھے:

(۱) روحانی رابطه ص ۹۶۰ (حاشیه)، ماهنامه پشتو، سوات باباجی نمبر فروری/مارچ ۱۹۸۲ع .

(۲) جب راقم الحروف نے یکم اکتوبر ۱۹۸۳ع کو اپنے مطالعاتی سفر کے دوران مولانا عبدالباقی مدظله سے ملاقات کے دوران اس کتاب کو دیکھنے کی خواهش ظاهر کی تو انهوں نے معذرت ظاهر کی که اس وقت موجود نهیں، کسی کو دی تھی اوربابار تقاضے کے باوجود ابھی تک واپس نهیں کی.

(۳) احوال العارفین ص ۸۶.

بالای سرش ز هوشمندی　　　　می تافت ستارہء بلندی

ایک بار آپ کے والد بزرگوار آپ کو اپنے ساتھ میاں محمد عمر چمکنی قدس سرہ کی خدمت میں لے گئے تو حضرت میاں موصوف نے بڑی شفقت و محبت سے آپ کے سر پر ھاتھ پھیرتے ہوئے فرمایا "آئندہ چل کربہت بڑا (روحانی) آدمی بنے گا"(۱)

اسی طرح ایک بار میاں محمد عمر چمکنی قدس سرہ حافظ رفیع القدر قدس سرہ کے پاس تورڈھیر تشریف لائے اور دریافت فرمایا" صاحبزادہ محمد شعیب کہاں ھیں؟" عرض کیا گیا کہ کہیں بچوں میں کھیل رہا ہوگا، حضرت میاں صاحب خود بچوں کے پاس تشریف لے گئے جہاں وہ کھیل رہے تھے، جاکر دیکھا کہ دوسرے لڑکوں سے الگ آپ چادر بچھائے درود شریف پڑھ رہے ھیں، حضرت میاں صاحب بہت خوش ہوئے اور دعائیں دیں، اسی زمانے سے درود شریف کا معمول ہوگیا اور یہ لگاؤ عشق کے درجہ تک پہنچ گیا، روزانہ ہزاروں کی تعداد پوری کرلیتے تھے(۲)

ابتدائی تعلیم و تربیت اپنے والد بزرگوار سے حاصل کی اور یہیں حفظ کلام اللہ، صرف و نحو، اصول فقہ، حدیث اور تفسیر پڑھی، مزید تعلیم کے لئے والد بزرگوار آپ کو اپنے شاگرد خاص حافظ محمد قادری قدس سرہ کی خدمت میں موضع عمرزی لے گئے اور یہیں پر آپ نے تمام ظاھری علوم کی تکمیل کی.

بیعت اور خلافت:

جب جاذب حقیقی کی طلب نے آپ کو بے قرار کردیا اور بقول جناب حافظ غلام فرید اسی دوران سرور کونین صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی زیارت خواب میں نصیب

(۱) سلسلہ اولیای سرحد نمبر ۳۲، ص ٤ تذکرہ صوفیای سرحد، ص ٤٦٦ تذکرہ علماء و مشائخ سرحد، ص ۲٦٥، ج ۲ احوال العارفین ص ٨٦ .

(۲) احوال العارفین ص ۸۷.

حضرت شیخ محمد شعیب قدس سرہ کے والد ماجد شیخ رفیع القدر المعروف بہ حافظ گل قدس سرہ کے مزار واقع تورڈ ھیر (مرادن) کا ایک منظر- یہ مزار "گڑھی شاہ بابا" کے نام سے مشہور ھے-

(عکاسی بتاریخ یکم اکتوبر ۱۹۸۳ع)
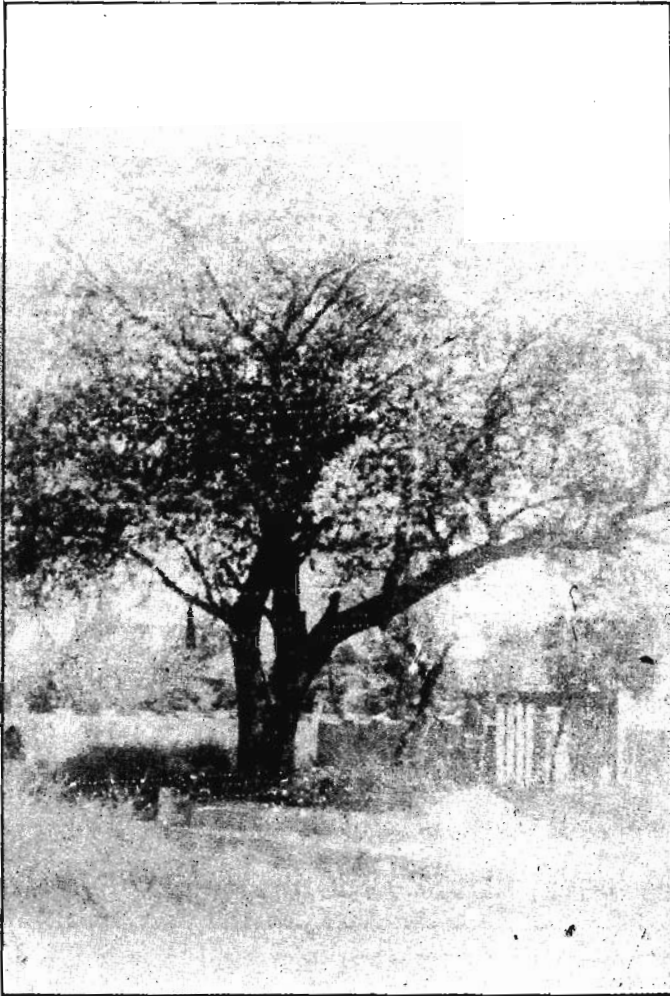
حضرت شیخ محمد شعیب قدس سرہ کے مرشد حضرت حافظ محمد عمرزی قدس سرہ کے مزار پر انوار واقع موضع عمرزئی (تحصیل چارسدہ) کا ایک منظر-

(عکاسی بتاریخ یکم اکتوبر ۱۹۸۳ع)
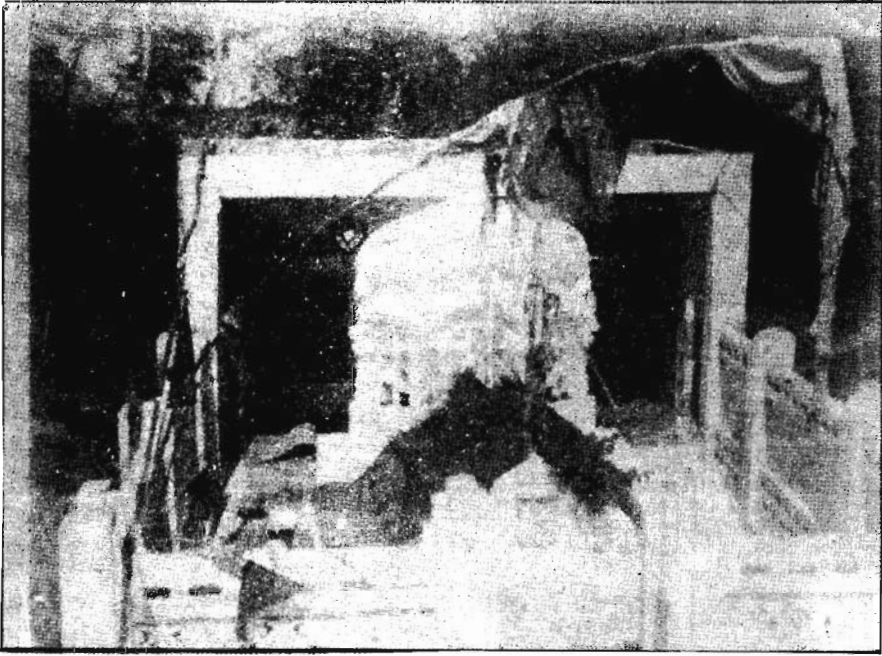
ھوئی جس میں مزید روحانی استفادہ کے لئے استاد حافظ محمد قدس سرہ کی خدمت میں رھنے کے لئے اشارہ کیا گیا (واللہ اعلم) چنانچہ علوم ظاھری کی تکمیل کے بعد روحانی تربیت اور باطنی علوم کے حصول کے لئے بھی آپ نے اپنے استاد ھی سے رجوع کیا لیکن حضرت حافظ محمد(رح) نے درس وتدریس میں مشغولیت کی وجہ سے کوئی خاص توجہ نہیں فرمائی طبیعت جلالی تھی اور علوم ظاھری کی وجہ سے خود داری کا جذبہ بھی غالب تھا، اپنے استاد کے عدم التفات کو دیکھ کر واپسی کا ارادہ فرمایا، حضرت حافظ محمد(رح) بھی اپنے محبوب شاگرد اور اپنے مشفق استاد جناب شیخ رفیع القدر قدس سرہ کے نور چشم کی شکستہ دلی کو کب برداشت کرسکتے تھے فوراً مخاطب ھوکر فرمایا "جس نے آپ کو یہاں بھیجا ھے انہوں نے مجھے بھی حکم فرمایا ھے، آپ گھبرا کیوں گئے؟ اب کیا دیر تھی، کاہ و کھربا آپس میں مل گئے، بیعت سے مشرف ھوگئے جذب و انجذاب اور افادہ و استفادہ کا عمل شروع ھوگیا، علوم ظاھر و باطن کے اس بحر بیکراں نے اپنے سارے موتی نچھاور کئے اور عشق حقیقی کے اس متوالے نے گوھر ھائے مراد سے اپنی جھولی خوب خوب بھردی، سلسلہ جنیدیہ قادریہ اور نقشبندیہ مجددیہ کے اسباق حاصل کئے اور ذکر و اذکار، عبادت و ریاضت میں مشغول ھوگئے جب منازل سلوک طے ھوگئے تو حضرت حافظ محمد قدس سرہ نے دونوں سلسلوں میں اجازت و خلافت سے سرفراز فرمایا۔

آپ نے اپنی بیعت و خلافت کا ذکر "مرآۃ الاولیاء" (قلمی- مملوکہ سلطان العارفین) کے صفحہ نمبر ١٠٥ پر ان الفاظ میں کیا ھے:

"این فقیر حقیر، خاکپای کبیر و صغیر، عاصی و جانی عفی اللہ عنہ دست بر دامن گنج انوار و مخزن اسرار، پیشوای شریعت و مقتدای طریقت و رھنمائی حقیقت و مخزن معرفت، بحرعرفان، حافظ قرآن حضرت حافظ محمد بنی اسرائیلی سڑہ بنی قدس اللہ تعالی سرہ و برد اللہ مضجعہ زدہ و خدمت کفش مبارک آن صاحب کردہ و

باجازت دو سلسله یکی عالیه نقشبندیه طیفوریه صدیقیه و دیگر متبرکه قادریه جنیدیه عالیه مشرف شده."

کہا جاتا ہے کہ عمرزی میں قیام کے دوران آپ کو دو ناخوشگوار واقعات پیش آئے جن کا ذکر دلچسپی سے خالی نہ ہوگا. حاجبزادہ محمد ادریس[۱] (بن صاحبزادہ سلطان جان بن مفتاح الدین بن حضرت بدرالدین بن حضرت سعد الدین شہید بن شیخ محمد شعیب قدس سرہ بیان کرتے ہیں کہ عمرزی کے مقام پر جس حجرے میں شیخ محمد شعیب قدس سرہ ذکر و عبادت میں مشغول رہتے تھےوہاں قریب ہی ایک دن کچھ مخنث سازو آواز میں لگے ہوئے تھے ، چونکہ آپ ایک خاموش اور گوشہ نشین صوفی نہیں تھے بلکہ اپنے جد امجد اور والد بزرگوار کی طرح داعیانہ اور مجاہدانہ طبیعت کے مالک تھے اور ہر خلاف شرع امر کو دیکھ کر اس پر نکیر فرماتے تھے ، اس بنا پر یہاں کے عیش پسند خوانین آپ سے تنگ آچکے تھے اور اس کوشش میں لگے ہوئے تھے کہ کسی طرح آپ کو یہاں سے چلے جانے پر مجبور کردیں، چنانچہ انہوں نے ایک مخنث کو اکساکر آپ کے پاس بھیجا ، مخنث بن سج کر آپ کے پاس آیا اور تمسخر کے طور پر آپ سے دعا کے لئے کہا ، آپ نے دعا فرمائی اور ذکر کی تلقین کی، مخنث جب با ہر آیا تو اس کے دل کی دنیا بدل چکی تھی، وہ ہمیشہ کے لئے تائب ہوگیا.[۲]

"اس کے بعد ایک مرتبہ مخالفین نے ایک نوکر کو اس بات پر آمادہ کرلیا کہ ایک بڑا پتھر لے کر حجرے[۳] کی چھت سے آپ کے اوپر گرادیں چنانچہ وہ نوکر

---

(۱)جناب محمد ادریس دراصل عمرزی کا باشندہ ہے اور آجکل پشاور شہر کے محلہ محتسبان نزد تحصیل گورگٹھڑی میں مقیم ہے ، وہ جس مکان میں سکونت پذیر ہیں اس کے متعلق انکا بیان ہے کہ اس کا سنگ بنیاد حضرت میاں محمد عمر چمکنی قدس سرہ نے رکھا تھا (محمد ادریس ۱۱ جنوری ۱۹۸٤ع).

(۲) یہ واقعہ راقم الحروف نے صاحبزادہ محمد ادریس سے ۳۰ ستمبر ۱۹۸۳ع کو سنا-

(۳) اس حجرے کو آپ کے چلے جانے کے بعد ساکنان عمروزی نے اپنے مکانات میں شامل کرنے کی بار بار کوشش کی لیکن ہربار اس کے احاطے پر بنی ہوئی عمارت گرجاتی، اب ان لوگوں نے وہاں مسجد بنائی ہے اور اس مسجد کے نیچے تہہ خانہ ہے-(ایضاً)-

چھت کے اوپر چڑھا اور چھت میں بنے ہوئے انگیٹھی کے سوراخ سے وہ پتھر آپ کے اوپر گرادیا، آپ نے جب اچانک پتھر کے گرنے کی آواز سنی تو"اللہ اکبر" کا نعرہ بلند کیا جس سے چھت کے اوپر کھڑے ہوئے اس نوکر پر بیہوشی طاری ہوگئی اور پتھر ریزہ ریزہ ہوگیا، لوگوں نے جب یہ حالت دیکھی تو نوکر کو نیچھے اتار کر آپ سے دم کر وایا اور عفوو درگذر کے اس پیکر کا رومال اس پر پھیر دیا، وہ ٹھیک ہوکر اپنے کئے پر نادم ہوگیا"۔ (۱)

تورڈھیر کو واپسی

عمرزی میں اپنے استاد اور مرشد حضرت حافظ محمد قدس سرہ کی خدمت میں کتنا عرصہ رہے اس بارے میں آپ کے سوانح نگار خاموش ہیں اور آپ کی اولاد سے بھی تا دم تحریر اس سلسلے میں کوئی معلومات فراہم نہ ہوسکیں، بہر حال ظاہری علوم اور باطنی کمالات سے مالا مال ہوکر اپنے مرشد کی اجازت سے اپنے آبائی قصبہ تورڈ ھیر تشریف لائے. یہاں پر ایک طرف ذکر و اذکار، عبادت و ریاضت اور مجاہدہ و مراقبہ میں مصروف رہتے تو دوسری طرف طالبان علوم شریعت اور تشنگان راہ حقیقت کے لئے درس و تدریس اور ارشادو تلقین میں مشغول ہوگئے، اپنے مستقل حلقہ تدریس (۲) کے علاوہ آس پاس کے دیہاتوں میں بھی

(۱) اس واقعے کے راوی صاحبزادہ محمد ادریس سے راقم الحروف نے اسی طرح سنا لیکن عرس کمیٹی عمرزی کے شائع کردہ رسالے "حضرت حافظ جی مبارک" کے صفحہ ۱۸ پر درج ہے کہ پتھر گرانے والا شخص موقع پر ہی ہلاک ہوگیا تھا اور صاحبزادہ احمد جان کا بیان ہے کہ اس وجہ سے حافظ محمد (رح) نے شیخ محمد شعیب قدس سرہما سے ناراض ہوکر آپ کو تورڈ ھیر چلے جانے کے لئے کہا تھا لیکن بعد میں اپنے استاد (شیخ محمد شعیب کے والد بزرگوار) مولانا رفیع القدر قدس سرہ کے کہنے پر معاف فرمایا تھا۔

(۲) اعجاز الحق قدوسی کے بیان کے مطابق آپ نے تورڈھیری میں ایک مدرسہ قائم کیا تھا(تذکرہ صوفیای سرحد ص ٤٦٥) اس مدرسہ کے محل و قوع کے بارے میں وثوق کے ساتھ کچھ کہنا مشکل ہے کیونکہ آج کل تورڈھیری قصبے میں کہیں بھی اسکا پتہ نہیں چلتا البتہ قصبے سے باہر جس قبرستان میں آپ کا مزار ہے اس کے احاطے میں لکڑی کا ایک بڑا موٹا چوکھاٹ ہنوز کھڑا ہے جس کے بارے میں آپ کی اولاد کا کہنا ہے کہ یہاں شیخ بابا جی کے فرزند صاحبزادہ صدرالدین (متوفی ۱۲٦۸ھ) جس کا مزار مغربی جانب آپ کے پہلو میں ہے درس دیا کرتے تھے. غالباً یہی شیخ محمد شعیب کی درسگاہ بھی تھی.

ابتدائی مدارج کے مکاتب اور علمی مراکز قائم کرنے میں ترغیب و تشویق اور امداد و معاونت فرماتے. تدریسی امور سے فارغ ہوکر عام لوگوں کے فائدے کے لئے وعظ و نصیحت کی مجلسیں بھی قائم فرماتے جس میں جوق در جوق سامعین و شائقین شریک ہوتے، اپنے وعظ میں اتباع شریعت پر خاص طور پر زور دیتے. حافظ غلام فرید لکھتے ہیں کہ آپ فتوی نویسی کاکام بھی کرتے تھے.

چینگلئی کو ہجرت:

جیسا کہ پہلے باب میں عرض کیا جاچکاہے سیاسی اعتبار سے آپ کا دور انتہائی غیر اطمینان بخش تھا، ہر طرف طوائف الملوکی اور افراتفری پھیلی ہوئی تھی، عوام مصائب وآلام میں مبتلا تھے، ابدالی قبیلے کے حکمران شاہ زمان، شاہ محمود اور شاہ شجاع آپس میں برسر پیکار تھے، شاہ شجاع کی مسلسل شکستوں کی وجہ سے پشاور تباہی و بربادی کا تختہء مشق بنا ہوا تھا، بقول اللہ بخش یوسفی "پشاور کے علاقےمیں قیام امن کی کوئی صورت نہ تھی [۱] دوسری طرف بارکزی خاندان جس کے تعاون سے درانیوں کو عروج حاصل ہوا تھا، کے سردار فتح خان کو سازشوں کا نشانہ بنا کر قتل کردیا گیاتھا جس کے بعد درانی اور بارکزئ خاندان کی باہمی چپقلش شروع ہوگئی تھی اور خود بارکزی خاندان کے سردار ایک باپ پائندہ خان کے بیٹے ہونے کے باوجود اقتدار کے ہوس میں ایک دوسرے کے خلاف برسر پیکار تھے ادھر زمان شاہ نے ۱۷۹۸ع میں سکھوں کے ساتھ سمجھوتہ کرکے رنجیت سنگھ کو پنجاب کا گورنر مقرر کیاتھا جس نے درانی خاندان کے زوال اور بارکزئ سرداروں کی خانہ جنگی سے فائدہ اٹھا کر پشاور تک کے علاقے پر قبضہ کرلیا جس کے نتیجے میں یہ علاقہ سکھ مسلم فسادات کے ایک لامتناہی سلسلے کی لپیٹ میں آگیا تھا.

---

(۱) یوسفزی پٹھان ص ۳۴۵.

افرتفری اور بدامنی کے ان حالات نے دوسرے کئی اہل اللہ کی طرح شیخ محمد شعیب قدس سرہ کا چین و سکون بھی منغض کردیا ، مسلمان حکمرانوں کے باھمی اختلافات اور اغیار کی ریشہ دوانیوں پر اندر ھی اندر کڑھتے رھتے تھے لیکن زوال و جمود کے اس ماحول میں چارہ جوی کی بظاھر کوئی صورت دکھائی نہیں دے رھی تھی، بالآخر سکھوں کے روز افزوں مظالم سے تنگ آکر تورڈھیری کو خیرباد کہا او صَوابی سے دس میل دور خواہ خیل کے پہاڑی علاقے میں واقع موضع چینگلئی کو ھجرت فرمائی وھاں پر ایک مسجد [۱] بنائی اور زندگی کے باقی ایام وھیں بسر کرنے کا ارادہ فرمایا. چینگلئی میں قیام کے دوران درس و تدریس اور وعظ و نصیحت سے جب فرصت ملتی تو بستی سے مغرب کی جانب تقریباً ڈیڑھ میل کے فاصلے پر ایک چوٹی[۲] پر تشریف لے جاتے اور وھاں ذکر و مراقبہ میں مشغول رھتے .

زندگی کے آخری ایام اور شہادت:

شیخ محمد شعیب قدس سرہ کی رگوں میں غازی دادا اور مجاھد باپ کا خون گردش کرتا تھا ، حق گوئی اور بیبا کی آپ کی گھٹی میں پڑی ھوئی تھی، جذبہء جہاد اور شوق شہادت سے آپ کا خمیر تیار ھوا تھا، آپ حالات کے ساتھ

(۱) آج کل یہ مسجد ویران ھے اور اس کے احاطے میں قبریں ھیں، البتہ ایک بڑا سیاہ پتھر جس کی لمبائی تقریباً ٤ فٹ (شرقاً غرباً) اور چوڑائی ۳ فٹ (شمالاً جنوباً) ابھی تک زمین میں نصب ھے جس پر کھڑے ھو کر شیخ محمد شعیب(رح) آذان دیا کرتے تھے موضع چینگلئی کے باشندوں سعید خان بن صاحب خان محلہ یونس خیل، زرد اللہ خان ممبر بلدیاتی کونسل چینگلئی محلہ جعفر خیل اور غلام محمد عرف بابا جی کلاں شریف نے بتاریخ ۲ اکتوبر ۱۹۸۳ع راقم الحروف کو اپنے مطالعاتی سفر کے دوران اس مسجد اور اس احاطے میں نصب شدہ اس پتھر کی نشاندھی کی.

(۲) پہاڑی کی اس چوٹی کو یہاں کے مقامی لوگ "تاڈکئی" کے نام سے یاد کرتے ھیں، اس چوٹی سے صاف و شفاف پانی کا ایک چشمہ نکلتا ھے جس کا پانی ایک خوبصورت آبشار کی صورت میں نیچے گر کر ایک جگہ جمع ھوتاھے جسے "کو ھی ڈنڈ" کہتے ھیں، اس پانی سے اھالیان چینگلئی کے بقول شیخ محمد شعیب قدس سرہ وضو اور غسل فرماتے، آپ کے وہ خون آلود کپڑے جو نوشہرہ کے معرکے میں شرکت کے موقع پر آپ نے زیب تن فرمائے تھے ، بھی اسی پانی سے دھوئے گئے تھے. راقم الحروف نے ۲ اکتوبر ۱۹۸۳ع کو اس شفاف چشمے کا پانی نوش جان کرنے کی سعادت حاصل کی.

چینگلئ کے قریب مغربی جانب تقریباً ڈیڑھ میل کے فاصلے پر واقع پہاڑی چوٹی جسے مقامی لوگ "ناڈکئی" کہتے ھیں) پر پھوٹنے والے چشمے کا ایک منظر جس کا پانی حضرت شیخ محمد شعیب (رح) نوش جان فرماتے تھے- اس چوٹی پر آپ ذکر و مراقبہ میں مشغول رہتے تھے-

(عکاسی ۲ اکتوبر ۱۹۸۳ع)

ناڈکئی کے چشمے سے پھوٹنے والا پانی ایک خوبصورت آبشار کی صورت میں نیچے گرکر ایک جگہ جمع ہوتا ہے جسے مقامی لوگ "کوھی ڈنڈ" کہتے ہیں- یہاں شیخ محمد شعیب قدس سرہ غسل فرماتے اور کپڑے دھوتے- معرکہء نوشہرہ کے موقع پر جب آپ زخمی ہوئے تو آپ کے وہ خون آلودہ کپڑے بھی اسی پانی سے دھوئے گئے تھے-

(عکاسی ۲ اکتوبر ۱۹۸۳ ع)

سمجھوتہ کرکے ، ع

"زمانہ با تو نسازد تو با زمانہ بساز"

کے قائل نہیں تھے بلکہ اپنے ضمیر کی آواز پر لبیک کہتے ہوئے ،ع

"زمان با تو نسازد تو با زمانہ ستیز"

کے علمبردار تھے چنانچہ اپنے دارالھجرت چینگلئی میں قیام کے دوران آپ نے جہاں دعوت حق اور اصلاح نفوس کے دوسرے امور درس و تدریس اور ارشاد و تلقین کا سلسلہ جاری رکھا وھاں موقع و محل کی مناسبت سے عملی جہاد کی تیاری کے لئے تبلیغی دورے بھی شروع کردئیے سکھ کار روائیوں کا آپ بڑی گھری نظر سے مطالعہ کر رہے تھے ، ان کے خلاف معرکہ آرائی میں آپ کے ایک فرزند دلبند مولانا شیخ سعد الدین المعروف بہ دکنیربابا قدس سرہ[۱] پہلے ھی ۱۲۳۰ھ/۱۸۱۵ع میں اپنی جان عزیز کا نذرانہ پیش کرچکے تھے لھذا طبعی طور پر بھی ان کے خلاف صف آرا ھونے کےلئے آپ کا خون جوش مار رہا تھا.

آپ کے خلفاء و مریدین کے تبلیغی دوروں سے سوات، بنیر، آفریدی اور یوسفزی پٹھانوں میں جوش جہاد کا ایک نیا ولولہ پیدا ھوگیا اور لوگ جوق در جوق مجاھدوں کی اس جماعت میں شامل ھونے لگے ، جب آپ نے دیکھا کہ کوھستانی علاقے کے روئیں تن مجاھدوں کا ایک جم غفیر آپ کے گرد جمع ھوگیا ھے جن کے بازوؤں میں فولادی قوت اور جن کے سینوں میں شیروں کے دل ھیں تو آپ نے باقاعدہ جہاد کی تیاری کا اعلان کردیا جب سرحدی پٹھانوں کے جہاد کی تیاری کی خبر افغانستان میں بارکزی سردار محمد عظیم خان تک پہنچی جو ایسے ھی کسی موقع کی تلاش میں تھاتو وہ بھی اپنی باقاعدہ افغان فوج سمیت پشاورکی طرف چل پڑا .میدان جنگ نوشہرہ کے قریب تھا ، یوسفزی افریدی اور خٹک قبائل کے

(۱) آپ کا مزار ضلع کیمبل پور کے موضع جابہ سے ایک فرلانگ کے فاصلے پر ھے ، موضع جابہ اٹک کے پل سے تین میل کے فاصلے پرھے.

تورڈ هیر (ضلع مردان) سے باهر حضرت شیخ محمد شعیب قدس سره (متوفی ۱۲۳۸ ھ) کا مزار پر انوار جهاں بارهویں/تیرهویں صدی هجری کے اس بطل حریت کا جسد مبارک آسوده، خاک هے مغربی جانب ان کے پهلو میں ان کے خلف الرشید شیخ صدر الدین قدس سره (متوفی ۱۲٦۸ھ) کے مزار کی عکسی تصویر هے-
(عکاسی بتاریخ یکم اکتوبر ۱۹۸۳ع)
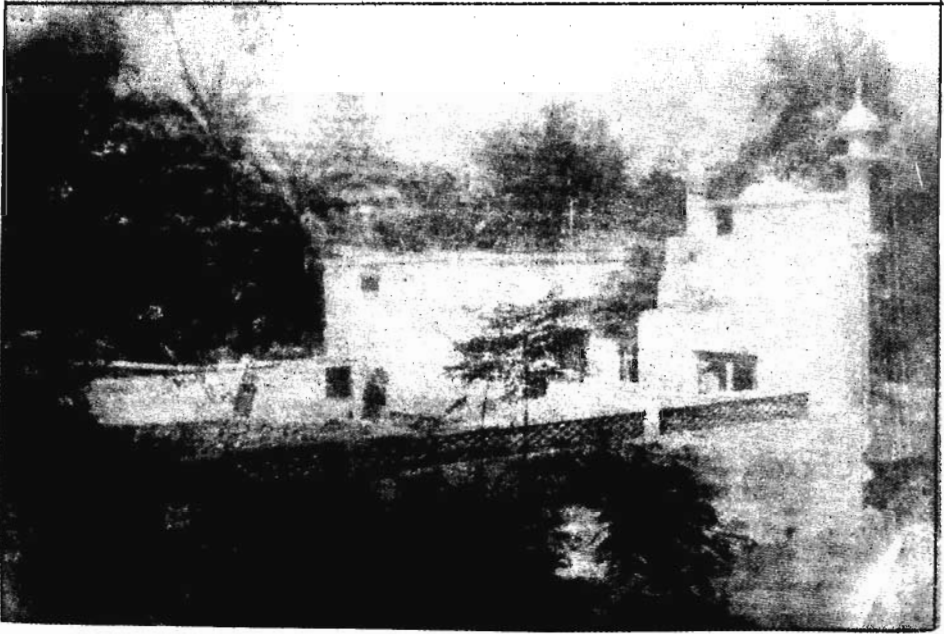
موضع چینگلیٔ کے مقام پر بنا کردہ مسجد (جو ان دنوں ویران ھے اور اس کے احاطےمیں قبریں ھیں) میں نصب شدہ سیاہ پتھر کا عکس جس پر حضرت شیخ محمد شعیب قدس سرہ کھڑے ھوکر آذان دیا کرتے تھے۔

(عکاسی بتاریخ ۲ اکتوبر ۱۹۳ع)
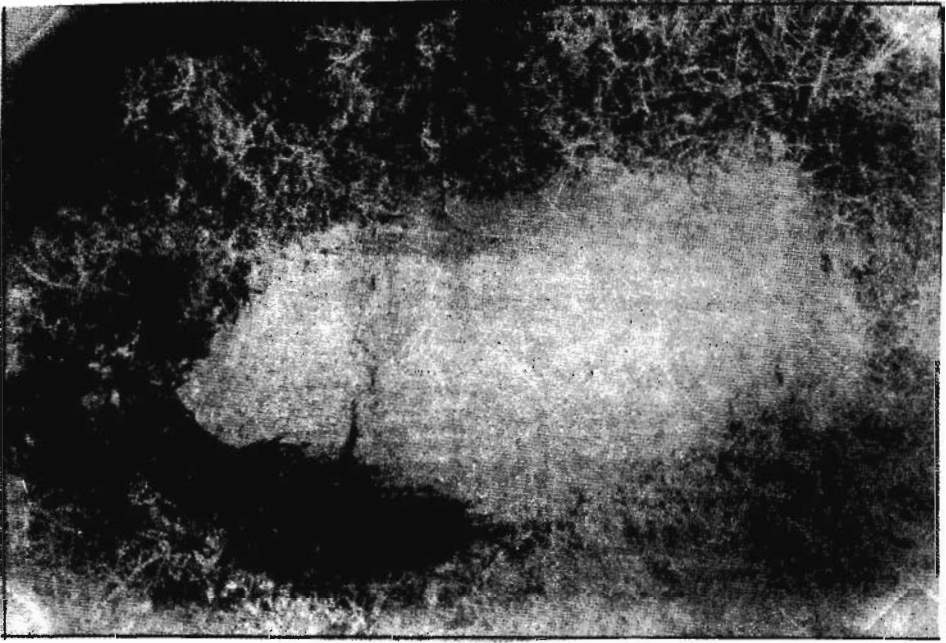
تقریباً بیس ہزار مجاہدین اپنے علماء و مشائخ جن میں شیخ محمد شعیب قدس سرہ اور پیرزادہ محمد اکبر شاہ ترمذی(جو سید علی ترمذی المعروف بہ پیربابا قدس سرہ کی اولاد میں سے تھے) زیادہ مشہور ہیں، کی سرکردگی میں دریائے کابل کے بائیں جانب جمع ہوگئے اور سردار محمد عظیم خان اور اس کا بھائی دوست محمد خان اپنی باقاعدہ فوج کے ساتھ دزیا کے دائیں جانب سکھوں کی جانب سے رنجیت سنگھ کے علاوہ اکالی سردار پھولا سنگھ، کھڑک سنگھ، جنرل وینٹورا اور جنرل الارڈ جیسے آزمودہ کار جرنیل فوج کی کمان کررہے تھے. اس لڑائی کی تفصیل باب اول (سیاسی حالات) میں گذر چکی ہے جس کا یہاں اعادہ کرنا بے سود ہوگا

شیخ محمد شعیب قدس سرہ اس لڑائی میں شدید زخمی ہوگئے، آپ کے علاوہ تین ہزار سے دس ہزار تک افغان مجاہدین مقتول و مجروح وہوئے. آپ کو زخمی حالت میں چینگلئی لایا گیا، بالآخر زخموں کی تاب نہ لاکر رجب ۱۲۳۸ھ/۱۸۲۳ع میں جان جہاں آفرین کے سپرد کردی [۱]وصال سے پہلے بڑے اشتیا ق کے ساتھ جناب حافظ عبد الغفور (صاحب سوات) کو سینے پر لٹاکر چاروں سلسلوں میں اپنی نسبت منتقل فرمائی.

---

(۱) آپ کا مزار تورڈ ھیر سے ہا ھر ایک چھوٹے سے قبرستان کے احاطے میں ایک سادہ اور پروقار چار دیواری کے اندر واقع ہے جہاں بعض دیگر مزارات کی طرح چھل پھل اور میلے کا سمان تو نظر نہیں آتا، البتہ فرقان حمید کی تلاوت کی چند دھیمی دھیمی آوازیں اور رب العلمین کے حضور سجدہ نیاز میں پڑے ہوئے چند سر دکھائی دیتے ہیں. تاریخ وفات کے بارے میں اختلاف ہے جناب آصف خان (مصنف تاریخ سوات)، اعجاز الحق قدوسی (مصنف تذکرہ صوفیای سرحد)، اور روشن خان مصنف"تذکرہ" اور مترجم و حاشیہ نگار تواریخ حافظ رحمت خانی) نے ۱۲۳۲ھ /۱۸۱۶ع لکھا ہے اور نوشہرہ کے معرکے میں آپ کی شمولیت کا ذکر بھی نہیں کیا جبکہ نصراللہ خان نصر، عبد الحلیم اثر افغانی، مولوی امیر شاہ قادری اور حافظ غلام فرید نے ۱۲۳۸ھ/ ۱۸۲۳ع تحریر کیا ہے اور یہی درست ہے کیونکہ یہی تاریخ وفات آپ کے کتبہ مزار پرکندہ ہے جس کے ساتھ مادہ تاریخ"چراغ اجل" (جس کے ابجد ۱۲۳۸ھی بنتے ہیں) بھی درج ہے، یہی تاریخ آپ کے مطبوعہ خاندانی شجرہ مرتبہ صاحبزادہ احمد جان میں مسطور ہے. جناب روشن خان کی توجہ جب اس بات کی طرف دلاتی گئی تو انہوں نے راقم الحروف کے نام اپنے مکتوب (مورخہ ۲۱مارچ ۱۹۸۵ع) میں ۱۲۳۸ھ کو سال وفات تسلیم کرکے اپنی تصنیف کی اگلی اشاعت میں تصحیح کرنے کا وعدہ کیا. فجزاہ اللہ خیر الجزا-

آپ کی اولاد اور احفاد

آپ کے دو صاحبزادے تھے،

(۱)صاحبزادہ سعدالدین المعروف بہ دکنیر بابا شہید جو ۱۲۳۰ھ/ ۱۸۱۵ع میں سکھوں سے جہاد کرتے ہوئے شہید ہوگئے، عالم، فاضل، صاحب عبادت و ریاضت اور اپنے والد محترم کی طرف سے خلافت سے مشرف تھے. ان کے چار صاحبزادے ہوئے، صاحبزادہ بدرالدین، صاحبزادہ نورالحق، جو قطب زمان کے لقب سے مشہور ہوئے، صاحبزادہ عبدالحق اور صاحبزداہ زین العارفین. ان کی اولاد عمرزی (چارسدہ)، اوڈیگرام (سوات) تورڈھیری، قاضی آباد، بخشالی (تحصیل صوابی) میں آباد ہے.

(۲) آپ کے دوسرے فرزند کا نام صاحبزادہ صدرالدین (متوفی ۱۲٦۸ھ) جس کا مزار اپنے والد بزرگوار کے پہلو میں مغربی جانب ہے، ان کے دو بیٹے ہوئے، صاحبزادہ عمادالدین اور صاحبزادہ زین العابدین جن کی اولاد قاضی آباد (ضلع مردان) میں ہے.

اخوند حافظ عبدالغفور قدس سرہ

دونوں بیٹوں اور پوتوں کے علاوہ جس شخصیت نے آپ کے خلفاء میں سب سے زیادہ شہرت حاصل کی اور آسمان رشد و ھدایت پر درخشندہ ستارہ بن کر چمکا وہ حضرت اخوند حافظ عبدالغفور صاحب سوات قدس سرہ کی جانی پہچانی شخصیت ہے جنھوں نے ایک طرف ہزاروں سینوں کو عشق حقیقی سے گرما دیا تو دوسری طرف اپنے وقت کی طاغوتی قوتوں سھکوں اور انگریزوں کے دانت کھٹے کردئیے.

اخوند حافظ عبدالغفور قدس سرہ کی ولادت عبدالواحد خان المعروف راوت خان کے ھاں ۱۲۰۷ھ/۱۷۹٤ع میں سوات کے علاقہ شامی زی موضع چپڑی میں ہوئی، آٹھ سال کی عمر میں قرآن مجید حفظ کیا، اس کے بعد علوم متداولہ کے حصول کے

لئے دور دراز کے سفر کئے، آپ کے اساتذہ میں مولانا سید عبدالحکیم بخاری نقشبندی موضع گوجر گڑھی، مولانا اخوندزادہ محمد نقشبندی (موضع پڑانگ، تحصیل چارسدہ)، میاں محمد حکم (موضع تنگی علاقہ ھشتنگر) حضرت عبیداللہ میاں گل (موضع چمکنی ضلع پشاور)، حضرت میاں محمد نعیم کاکا خیل (موضع زیارت کاکا صاحب ضلع پشاور) اور حضرت جیوشاہ فضل احمد معصومی (پشاور شہر) شامل ھیں.

ظاھری علوم سے فارغ ھوکر ۱۲۳۱ھ میں ۲۱سال کی عمر میں توردھیر تشریف لائے اور شیخ محمد شعیب قدس سرہ کے ھاتھ پر بیعت کی، تقریباً آٹھ سال تک آپ کی خدمت میں رھے اور باطنی کمالات کے حصول کے علاوہ شیخ محمد شعیب کی مجاھدانہ سرگرمیوں میں بھی شریک رھتے. حضرت محمد شعیب قدس سرہ جب رجب ۱۲۳۸ھ/ مارچ ۱۸۲۳ع میں نوشھرہ کے مقام پر سکھوں سے جھاد کرتے ھوئے زخمی ھوگئے تو آخری وقت میں آپ کی زبان پر عبدالغفور عبدالغفور کی پکار جاری ھوئی چنانچہ آپ کو اپنے سینے پر لٹاکر ھر چھار سلا سل میں خلافت سے مشرف فرمایا.

حافظ عبدالغفور قدس سرہ نے اپنی زندگی میں اپنے مرشد کے وظیفہ حیات ارشاد و تلقین کے ساتھ ساتھ آپ کے جھاد فی سبیل اللہ کے مشن کو بھی جاری رکھا- اپنے مرشد کی وفات کے بعد پھلے سید احمد شھید قدس سرہ کی تحریک جھاد میں شامل ھوکر سکھوں کے خلاف بر سر پیکاررھے، جب سکھ حکومت کا خاتمہ ھوا تو انگریزوں کے خلاف سینہ سپر رھے، بالاخرہ ۵۷سال ارشاد و تلقین، دعوت اصلاح و تبلیغ اور جھاد فی سبیل اللہ میں مصروف رہ کر ۱۲۹۵ھ میں وصال فرمایا، مزار شریف سیدو شریف (مینگورہ سوات) میں ھے.

آپ کے خلفاء کی تعداد سینکڑوں بتائی جاتی ھے جن میں شاہ عبدالرحیم سھارنپوری مولانا نجم الدین المعروف بہ ھڈے ملا اور مولانا عبدالوھاب مانکی شریف قدس اللہ تعالی اسرار ھم زیادہ مشھور ھیں.
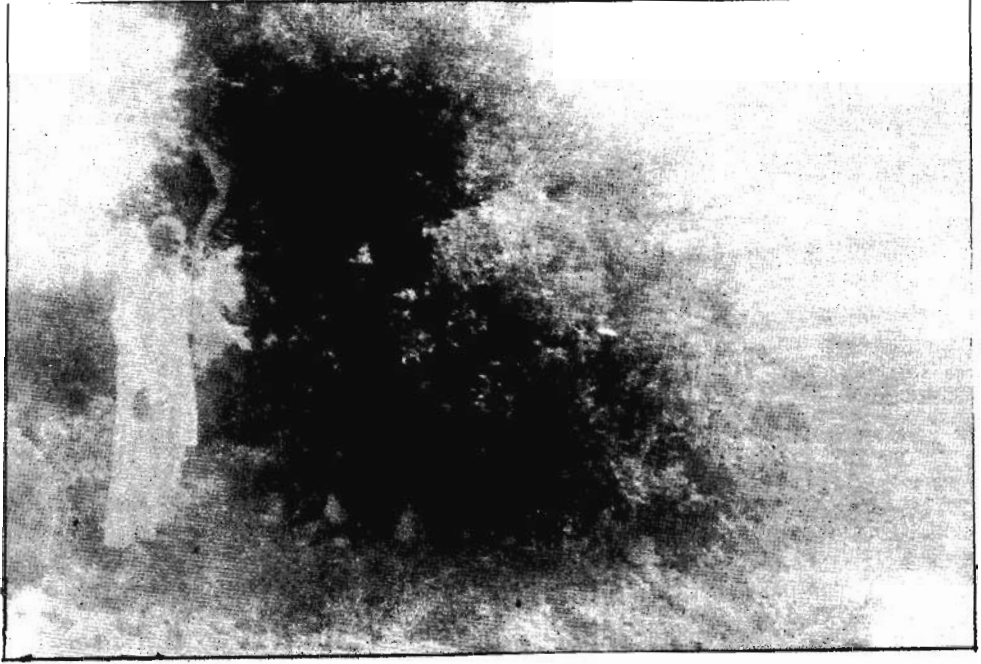
موضع چینگلئ کے جناب سعید خان ولد صاحب خان مرحوم اس مقام کی نشاندھی کررھے ھیں جھاں حضرت شیخ محمد شعیب قدس سرہ میدان جھاد سے چینگلئ واپس آتے ھوئے زخمی حالت میں اپنے گھوڑے سے گرے تھے- اس مقام پر پتھروں اور مٹی کا ڈھیر ھے جسے مقامی لوگ "سلے" کھتے ھیں اور اس پر اگے ھوئے درخت کا نام "گرنڈا" Carissa opaca ھے- یہ جگہ چینگلئ سے سیغونڈ، درن جانے والے راستے کے مشرقی کنارے پر "لالوگو ڈھیری" (ایک پھاڑی چوٹی کا نام) کے قریب ھے-

موضع چینگلئ کے قریب پہاڑی وادی میں اس مقام کا منظر جس کے بارے میں حضرت شیخ محمد شعیب(رح) کے صاحبزادوں اور عقید تمندوں کی روایت ھے کہ معرکہء نوشھرہ (١٤ مارچ ١٨٢٣ع) سے ایک روز پہلے آپ سارا دن اس وادی میں گھوڑے پر سوار ھوکر اپنی تلوار سے پودے (جس کو مقامی لوگ "بھیکڑ" Adhatoda vasica کہتے ھیں) کاٹتے رھے، جس پودے پر آپ کی تلوار کا وار پڑتا اس سے خون کے قطرے ٹپکتے- شام کے وقت جب گھر تشریف لائے تو آپ کے کپڑے خون آلود تھے- (واللّٰہ اعلم)

شیخ محمد شعیب قدس سرہ کا مسلک تصوف

جیسا کہ آپ کے خاندانی ماحول اور خود آپ کی زندگی کے شب و روز کے مختصر خاکے سے اندازہ ہوتا ہے کہ آپ سلوک و تصوف میں صوفیای متقدمین کے مسلک کے قائل ہیں، آپ کی تصنیف"مرآۃ الاولیاء (قلمی) کے موضوعات اور عنوانات کی ترتیب سے بھی واضح ہوتا ہے کہ آپ کتاب اللّٰہ کے احکامات، سرور کونین صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے اسوہ حسنہ، صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کے آثار، تابعین اور تبع تابعین (ائمہ اربعہ و غیرہ) کی تعلیمات اور سلف صالحین کے اقوال و احوال کو اپنے لئے مشعل راہ سمجھتے ہیں اور اعتدال کی راہ پر قائم رہنے کی ترغیب دیتے ہیں، نمونہ کے طور پر مرآۃ الاولیاء کے چند اقتباسات پیش کئے جاتے ہیں.

شریعت، طریقت، حقیقت

انسان کی زندگی کا اولین مقصد معرفت و محبت خداوندی ہے"کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف" یعنی اللہ تعالی نے مخلوق کو اپنی معرفت کی خاطر پیدا کیا اور اس مقصد کی ابتداء شریعت سے ہوتی ہے یعنی اپنے خالق کی بندگی و اطاعت سے ، چنانچہ ارشاد عزاسمہ ہے**"وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلاَّ لِيَعْبُدُوْنِ"** میں نے جن و انس کو محض اپنی عبادت کے لئے پیدا کیا اور بعض مفسرین نے یہاں یعبدون کی تفسیر "یعرفون" سے کی ہے. اس عبادت اور بندگی کی تکمیل طریقت سے ہوتی ہے یعنی اعضائے ظاھری کے ساتھ اندرونی جذبات و خواھشات کی درستگی و شائستگی. شریعت و طریقت پر کاربند رہنے کے بعد انسان کا اصل مقصد یعنی ھدایت کی روشنی اور بصیرت کا نور میسر آجاتا ہے اور مؤمن حدیث پاک"مؤمن کی فراست سے ڈرو، پس وہ اللہ کے نور سے دیکھتا ہے":(۱)

(۱) ترمذی (عربی- اردو) طبع محمد علی رکاخانہ کتب کراچی، ج ۲، ابواب التفسیر باب ۱۵صـ ٤٨٤-

قلوب العارفین لها عیون ترى ما لا یراه الناظرون [۱]

کا مصداق بن جاتا ہے ، یہی اصل مطلوب و مقصود مؤمن ہے ، اس حقیقت کو آپ ان الفاظ میں بیان کرتے ہیں:

"........یعنی خلق را برای معرفت خود پیدا کردم تا مرا بشناسند و بما روی آرند و ابتداء این راه از شریعت است وآن فرائض و واجبات و سنت و مستحبات است و چنانچه لقمه وجامه و تن خود را از حرام و شبه و پلیدی و خیانت پاک دارد و حواس خمسه را از الواث معصیت نگاه دارد و این را طهارت جوارح گویند از معصیت و این جمله شریعت است. پس از ان راه راه طریقت است وآن آنست که خود را از اخلاق ذمیمه چنانچه حب الدنیا و جاه و شهوات و حسدو کینه و کبر و حرص و بغض و بخل وغیره ذلک پاک دارد و بصفات حمیده چنانچه صدق و صفا و حلم و سخا و مروت و وفا و احسان با خلق و جز آن آراسته کند، این را گردش و تبدیل و اخلاق گویند پس از آن راه راه حقیقت است و آن سریست که در سینه عارفان می باشد و این مطلوب است از شریعت و طریقت که آن پوست است و این مغز"۔ [۲]

شریعت و طریقت لازم و ملزوم ہیں

قرون اولی کے بعد جب مختلف فتنے پیدا ہوئے مثلاً باطنیه اور اباحیه و غیرہ، تو صوفیاء میں بھی ایک ایسا طبقه پیدا ہوا جن کا دعوی تھا که شریعت کے احکام تو مبتدی کے لئے ہوتے ہیں اور حقیقت تک پہنچنے کے لئے ایک ذریعه اور بس، جب صوفی حقیقت تک رسائی حاصل کرلیتا ہے تو ظاہری تکالیف شرعیه اسْ سے ساقط ہو جاتے ہیں جبکه آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم کے اسوۂ حسنه اور صحابه کرام رضی اللہ عنهم کی زندگیوں کے مطالعے سے واضح ہوتا ہے که کسی نے بھی اپنے آپ کو مندرجه بالا مفہوم میں شرعی امور سے بے نیاز اور بالاتر

(۱) حلیة الاولیاء ، مؤلفه ابو نعیم اصفہانی، طبع قاہرہ ۱۹۳۳ع، جلد دوم، ص ۲۰۰ –
(۲) مرأة الاولیاء (قلمی) مملوکه سلطان العارفین ساکن قاضی آباد (مردان) ص ۸۷ –

نہیں سمجھا حتی کہ کسی صحابی کے دل میں اس کا خیال تک نہیں آیا بلکہ وہاں تو جتنا کسی کے علم و معرفت میں اضافہ ہوتا اتنا ہی شریعت کے اعمال میں انہماک میں اضافہ ہوتا:

مکتب عشق کے انداز نرالے دیکھے   اس کو چھٹی نہ ملی جس نے سبق یاد کیا

شریعت و طریقت دونوں ایک دوسرے کے لئے لاز)م و ملزوم ہیں، شریعت و طریقت کی دوئی کا نعرہ ملاحدہ و زنادقہ کے ذہنوں کی اختراع ہے، دین مبین میں ایسے نظریات کی کوئی گنجائش نہیں، اس حقیقت پر شیخ محمد شعیب قدس سرہ ان الفاظ میں روشنی ڈالتے ہیں."اقامت شریعت بی وجود حقیقت محال نباشد و اقامت حقیقت بی وجودشریعت محال، و مثال این چون شخصی باشد زندہ بجان و چون جان از وی جدا شود آن شخص مردہ شود، ہمچنین شریعت بی حقیقت ریائی بود و حقیقت بی شریعت نفاقی"۔ (۱)

شیخ زادگی و سید زادگی اصل نہیں اصل اتباع سنت ہے

بعض لوگ"پدرم سلطان بود" کی غلط فہمی میں مبتلا رہتے ہیں، اپنی پونجی میں عمل کا توشہ کچھ نہیں ہوتا، یہ ان کی خام خیالی ہے جس کا کتاب و سنت میں کوئی ثبوت نہیں، شریعت کے احکام اس بارے میں بالکل واضع ہیں جس میں کسی شک و شبہ کی گنجائش نہیں، سیدنا ابراہیم علی نبینا و علیہ الصلوۃ والسلام کا باپ آذرہو یا نوح علیہ السلام کا بیٹا کنعان ہویا آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے چچا ابولہب ہوں، ہر ایک اپنے رب کے سامنے اپنے اعمال کا خود جواب دہ ہوگا، کوئی دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے کا"وَلَاتَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخریٰ" (۲) اس دن نہ ابولہب کو قریش کا نسب اور شعلے جیسا حسن کچھ فائدہ دے گا اور نہ سیدنا حضرت بلال حبشی رضی اللہ عنہ کے درجات اور علوشان میں اس کی غلامی

(۱) مرآۃ الاولیاء (قلمی) ص ۸۹ –
(۲) انعام: ١٦٤–

اور سیاہ فامی کی وجہ سے کوئی فرق آئیگا. شیخ محمد شعیب قدس سرہ اس سلسلے میں فرماتے ہیں:

"بدانکه طلب حق در متابعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم است لقوله تعالی: "وَاِن کُنتُمُ تُحِبُّونَ اللّٰہَ فَاتَّبِعُونِی" هر که بغیر متابعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بسبب شیخ زادگی و سید زادگی خود را پیری و پیشوائی سازد او ضال و مضل است"۔ (۱)

پیر کامل کی ضرورت

اس میں کوئی شک نہیں کہ منزل حقیقی تک پہنچنے کے لئے کتاب اللہ سب سے بہترین رہبر ہے ، کتاب اللہ کی تعلیمات قولاً و عملاً سمجھانے کے لئے خدانے رہبر کامل سرور کونین محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کو مبعوث فرمایا اور آپ نے یہ امانت اپنے صحابہ رضی اللہ عنہم کے حوالے کرکے ان کو اس بات کا ذمہ دار ٹھہرایا کہ" جس نے ایک بات بھی مجھ سے سنی وہ دوسروں تک پہنچائے (۲) "گویا امت کا ہر فرد اس کا مکلف ہے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے لائے ہوئے دین کے جز و کل کو دوسروں تک پہنچائے اور نہ جاننے والے پر یہ فرض ہے کہ علماء ربانیین کی طرف رجوع کرے کہ بغیر کسی رہبر کے کسی راستے پر چلنا خطرے کا باعث بن سکتا ہے ، مولانا نور کمال حزین (۳) فرماتے ہیں:

طرق منزل لیلی نتوان برد بخود فوز کردار تو بر راہ شناسان مربوط

اس حقیقت پرخامہ فرسائی کرتے ہوئے شیخ محمد شعیب قدس سرہ فرماتے ہیں:

"بدانکه راه خدای عزو جل در مغرب و مشرق و جنوب و شمال نیست و در زمین

(۱) مرآۃ اولالیاء (قلمی) ص ۲۴۲-

(۲) بخاری، کتاب الانبیاء ۵۰- ترمذی، ابواب العلم ۱۳-

(۳) مولانا نور کمال حزین کے حالات کے لئے ملاحظہ ہوراقم الحروف کا مضمون مشمولہ ماہنامہ "سروش" اسلام آباد شمارہ دسمبر ۱۹۸۱ع -

و آسمان نیست بلکه در بهشت و عرش هم نیست، راه خدای تعالی در درون تست کما فی قوله تعالی" وَفِیْ اَنفُسِکُمْ اَفَلَاَ تُبْصِرُوْن". راه خدای تعالی بدل تواند رفت نه به قدم که کار جوارح عبادت است نه معرفت چنانچه در حدیث قدسی آورده است "لایسعنی ارضی و لاسمائی ولکن یسعنی قلب عبدی مؤمن" لیکن این راه مشکل است، پس ترا رفیق می باید اگر بی رفیق روی در چاه ضلالت افتی که حضرت رسالت پناه علیه الصلٰوۃ والسلام فرمود "الرفیق ثم الطریق"۔(۱)

آگے چل کر لکھتے ہیں:

"پس طالب حق را بحکم طلب واجب است که خدمت کفش صدیق کند که درین راه رفته باشد و مقتدای شریعت و حقیقت گشته باشد تا آن مرشد کامل این طالب صادق را راهنمودی کند، لهذا مجتهدان شریعت با مشائخ طریقت بیعت کردند و مرید شده اند چنانچه امام اعظم با امام جعفر صادق و امام محمد بن ادریس شافعی با هبیره بصری و امام محمد بن حسن با داؤد طائی و قاضی امام ابو یوسف با حاتم اصم و امام احمد بن حنبل با بشر حافی رضوان الله تعالی علیهم اجمعین. اگر چه ایشان در علم از همه فوقیت داشته اند لیکن درین ره مسند مُسلسل به حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم شرط است"۔(۲)

پیر کامل کے لئے علوم سہ گانہ ضروری ہیں، جاہل صوفیاء کی مذمت

رہبر کامل کے لئے ضروری ہے کہ وہ خود راستے کے نشیب و فراز اور تنگ و تاریک گھاٹیوں سے واقف ہو، راہزنوں اور ان کی کمینگاہوں سے باخبر ہو ورنہ خود بھی بھٹک جائیگا اور جن کی رہبری کرتا ہے انہیں بھی بھٹکا دے گا، اپنی پونجی سے بھی ہاتھ دھو بیٹھےگا اور اس کے پیروؤں کی زاد راہ پر راہزن ہاتھ صاف کردینگے۔

(۱) مرآۃ الاولیاء (قلمی) ص ۸۹ –
(۲) مرآۃ الاولیاء ص ۹۰ –

مرشد کامل کے لئے ضروری ھے کہ علوم سہ گانہ قرآن، حدیث اور فقہ کا ماہر ہوجیسا کہ شیخ محمد شعیب قدس سرہ شیخ جنید قدس سرہ کا قول نقل کرتے ہوئے فرماتے ھیں:

"قال الجنید للشبلی یا شبلی اذا رأیت صوفیاً و لم یکن بین یدیہ تفسیر و علی یمینہ احادیث و علی شمالہ کتب الفقہ تعلم انہ شیطان و ما صدر منہ مکرو استدراج" یعنی جب تم کسی ایسے صوفی کو دیکھو جس کے سامنے تفسیر، دائیں جانب حدیث اور بائین جانب فقہ کی کتابیں نہ ہوں (یعنی اگر وہ ان تینوں علوم کا ماہر نہ ہو) تو سمجھ لو کہ وہ شیطان ھے اور اس سے ظاہر ہونے والی چیزیں مکر اور استدراج ھیں (نہ کہ کرامت).

آگے چل کر شیخ محمد شعیب قدس سرہ پیر کامل کے شرائط کے ضمن میں لکھتے ھیں "پیر کامل کے لئے تین علوم لازمی ھیں

(۱) علم قرآن و حدیث اور یہ کہ وہ ناسخ و منسوخ سے واقف ہو اور احادیث صحیحہ و غیر صحیحہ کا علم رکھتا ہو (۲) علم فقہ تاکہ وہ روزمرہ کے مسائل کا استنباط کرسکتا ہو(۳) علم کلام و مناظرہ تا کہ اپنے مریدین کے عقائد میں پیش آنے والی لغزشوں کو دفع کرسکتا ہو".[۱]

ورنہ بقول شیخ محمد شعیب سرہ" پیر تا خود دانا نباشد و خود را نجات ندھد، پس مریدان را چگونہ بیاگا ھاند یا نجات دھد".[۲]

ایک دوسرے مقام پر لکھتے ھیں:

"این احوال درمیان صوفیان جاهل و عامی تا این غایت باقی است زیرا کہ جاهلان را در خلوت در آرند و رقص و سرود وسماع میکنند، بعضی می گویند کہ ذات خدای تعالی دیدم و بعضی گویند صفات خدای دیدم و بعضی گویند کہ حور و باغ دیدم، پس پرهیز بکنید از صوفیان جاهل کہ از آن شیطان اند بلکہ خودشیطان اند".[۳]

(۱) تلخیص از مرأة الاولیاء ص ۲۴۳ تا ۲۴۵-
(۲) مرأة الاولیاء ص ۲۴۵-
۳) مرأة الاولیاء (قلمی) ص ۲۰ -

حضرت شیخ محمد شعیب قدس سرہ سے منسوب شمشیر آبدار جو صاحبزادہ احمد جان ساکن پلوٹل (سخاکوٹ) کے پاس محفوظ ہے۔
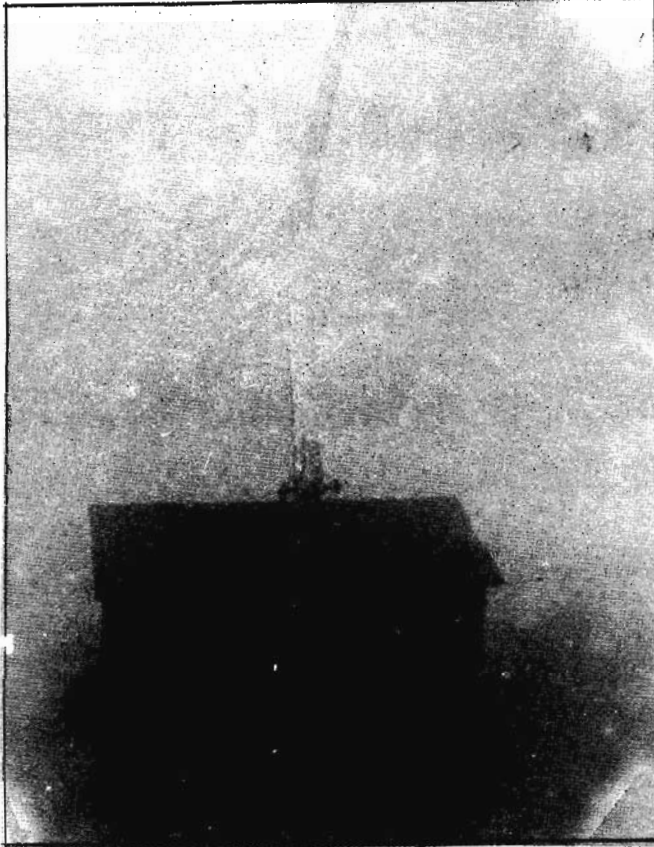
حضرت شیخ محمد شیب قدس سرہ کی اشیائے متبرکہ جاء نماز، ٹوپی، موزہ جو صاحبزادہ تاج العارفین ساکن قاضی آباد (مردان) کے پاس محفوظ ھیں.
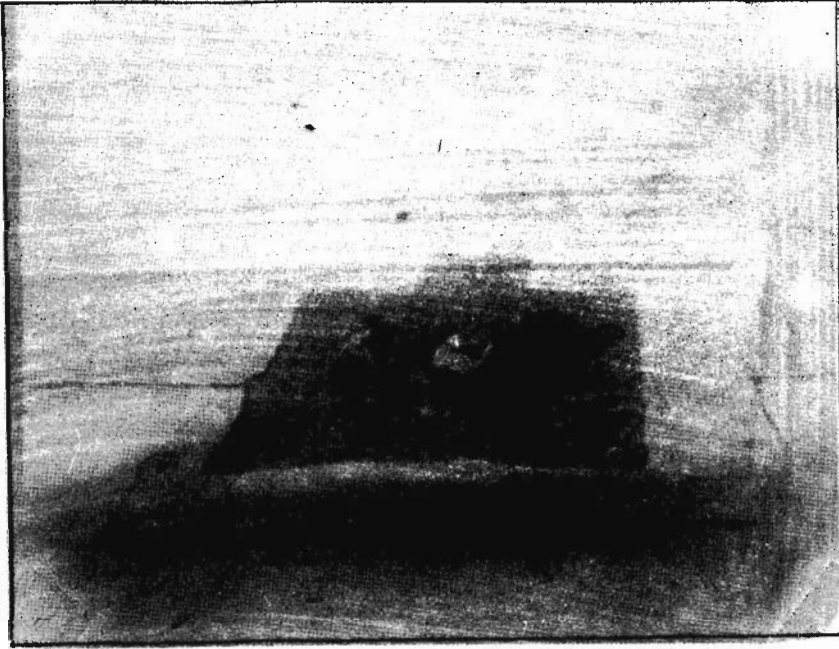
باب ششم

مرآة الاولياء (قلمی)

فارسی زبان میں تصوف پر تا حال جتنی کتابیں لکھی گئی ہیں وہ چار قسم کی ہیں

(١) پہلی قسم ان کتابوں کی ہے جو مختلف سلاسل کے صوفیاء کے تذکرے، سوانح اور ضمنی طور پر ان کے اقوال و ملفوظات پر مشتمل ہیں، کشف المحجوب مصنفہ شیخ علی بن عثمان ہجویری (متوفی در حدود ٤٧٠ھ) تذکرۃ الاولیاء مولفہ شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری (متوفی ٦٢٧ھ) اور نفحات الانس مولفہ مولانا عبدالرحمن جامی (متوفی ٨٩٨ ھ) اسی قبیل سے ہیں۔

(٢) دوسری قسم وہ کتابیں ہیں جن میں تصوف کے مختلف موضوعات اور صوفیاء کے ذاتی تجربات اور واردات پر بحث کی گئی ہے، مکتوبات شیخ شرف الدین یحیی منیری (متوفی ٧٨٦ ھ) جو مکتوبات سہ صدی کے نام سے مشہور ہیں، مکتوبات امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی (متوفی ١٠٣٤ ھ) کے نام اسی ضمن میں لئے جاسکتے ہیں۔

(٣) تیسری قسم ان کتابوں کی ہے جو کسی خاص سلسلہ یعنی قادریہ، چشتیہ یا نقشبندیہ وغیرہ کے مشائخ یا کسی ایک خاص بزرگ کے سوانح اور اقوال پر مشتمل ہیں،

رشحات عین الحیات (١)مؤلفہ مولانا فخرالدین علی بن حسین واعظ کاشفی (متوفی ٩٣٩ ھ)،سیرالعارفین (٢)مؤلفہ حامد بن فضل اللہ جمالی (متوفی ٩٤٢ھ)، زبدۃ المقامات (٣) مؤلفہ خواجہ محمد ہاشم کشمی (متوفی ١٠٥٤ھ) حضرات القدس (٤) (سال تکمیل ١٠٤٢ھ) مصنفہ خواجہ بدرالدین سرہندی

---

(١) یہ تذکرہ خواجگان نقشبندیہ رحمہم اللہ کے حالات، اقوال و ملفوظات پر مشتمل ہے

(٢) سیر العارفین میں خواجہ معین الدین چشتی سے لیکر شیخ سماء الدین تک ١٣ مشائخ چشتیہ کے حالات درج ہیں.

(٣) زبدۃ المقامات مشائخ نقشبندیہ خواجہ باقی باللہ اور مجدد الف ثانی کے احوال و اقوال پر مشتمل ہے.

(٤) یہ بھی مشائخ نقشبندیہ کا تذکرہ ہے.

اور سیرالاقطاب [۱] (سال تکمیل ۱۰۵۶ھ) مؤلفہ شیخ الھدیہ چشتی کا شمار ایسی ھی کتب کی فہرست میں ھوتا ھے.

(٤) چوتھی قسم کے ذیل میں وہ کتابیں آتی ھیں جو کسی خاص بزرگ کے ملفوظات اور مجالس پر مشتمل ھیں، اس سلسلے میں دلیل العارفین [۲] (مرتبہ ٦١٤ھ)، راحت القلوب [۳] (مرتبہ ٦٥٥ھ) فوائد الفواد (٤) (مرتبہ ۷۰۷ھ) اور افضل الفوائد (٥) (مرتبہ ۷۱۳ھ) کے نام لئے جاسکتے ھیں.

مرآة الاولیاء کو جو چیز دوسرے تمام تذکروں سے ممتاز کرتی ھے وہ یہ ھے کہ اس کا ایک چوتھائی سے زیادہ حصہ آنحضرت صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم کی حیات طیبہ، آپ کی سیرت پاک اورخلفاء راشدین، ازواج مطہرات اور اھل بیت کر ام رضی اللّٰہ عنہم اجمعین کے حالات و فضائل پر مشتمل ھے جس سے تصوف کی دیگر اکثر کتابیں تشنہ ھیں، وھاں اگ کسی کتاب میں سیرت پاک کا تذکرہ ملتا بھی ھے تو مختصر اور اجمالی طور پر، یہاں پوری تفصیل پائی جاتی ھے یہاں تک کہ آپ کے خدام و موالی اور متروکات متبرکہ پر کافی تفصیل سے روشنی ڈالی گئی ھے. اس لحاظ سے "مرآة الاولیاء" معارج النبوة اور مدارج النبوة کی مشابہت اختیار کرلیتی ھے، لیکن وھاں پھر تصوف اور صوفیائے کرام کے احوال نام کی کوئی چیز موجود نہیں، بھر حال یہ نسخہ اپنی جامعیت کے لحاظ سے اپنی نظیر آپ ھے.

مندرجات کتاب:

ویسے تو جیسا کہ اس کے نام سے مترشح ھوتا ھے یہ نسخہ اولیای کرام کے حالات ملفوظات اور ان کی تواریخ پیدائش و وفات کے علاوہ تصوف کی اصطلاحات

---

(۱) یہ کتاب مشائخ چشتیہ کے احوال و کرامات پر مشتمل ھے.
(۲) یعنی ملفوظات خواجہ معین الدین چشتی اجمیری مرتبہ خواجہ بختیار کاکی قدس اللّٰہ سرھما-
(۳) یعنی ملفوظات بابا فرید گنجشکر مرتبہ خواجہ نظام الدین اولیاء قدس اللّٰہ سرھما-
(٤) یعنی ملفوظات خواجہ نظام الدین اولیاء مرتبہ خواجہ حسن سنجری قدس اللّٰہ سرھما-
(٥) یعنی ملفوظات خواجہ نظام الدین اولیاء مرتبہ امیر خسرو قدس اللّٰہ سرھما-

اور اشغال و معمولات کا آئینہ ھے لیکن کتاب کا ایک بڑا حصہ جیسا کہ پہلے مذکور ھوا حیات طیبہ، اھل بیت عظام اور خلفاء راشدین کے کمالات وفضائل اور آپ کے متروکات متبرکہ کی تفصیل کا احاطہ کئے ہوئے ھے، اس طرح مرآۃ الاولیاء نے سیرۃ النبی کا روپ دھار لیا ھے، گویا زیر نظر تذکرۃ سیرۃ النبی اور تصوف کے موضوع پر ایک قابل قدر جامع مجموعہ ھے جس کے مندرجات مندرجہ ذیل ھیں:-

(ا) آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی حیات طیبہ از ولادت تا وفات-

(ب) ازواج مطہرات اور دیگر اھل بیت کرام رضی اللہ عنہم کے فضائل و مناقب-

(ج) خلفاء راشدین کے فضائل و کمالات-

(د) ائمہ اربعہ کے فضائل و مناقب-

(ر) سلاسل اربعہ (قادریہ، چشتیہ، نقشبندیہ، سہروردیہ) کے مشائخ عظام کے احوال و اقوال-

(س) دیگر اولیاء کرام کے حالات و ملفوظات جو سلاسل اربعہ سے مربوط نہیں-

(ص) علامات پیر کامل-

(ط) آداب سفر اور اس کے ادعیہء مسنونہ-

(ع) علم طریقت کے مختلف اصطلاحات-

(ف) آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے قاصدوں، کاتبوں، پہرہ داروں اور خدام و موالی کا ذکر-

(ک) آپ کے جانوروں، اسلحہ اور دیگر متروکات متبرکہ کا ذکر-

(ل) مراقبہ و تفکر، علم تصوف کے متعلق بعض اھم مسائل اور فضائل درود شریف کے علاوہ درود شریف کے متعلق بعض فقہی مسائل کا ذکر-

مآخذ و مصادر کتاب:

مرأة الاولیاء کی تدوین میں جن مآخذوں سے فاضل مصنف نے استفادہ کیا ھے وہ سب کی سب مستند ھیں، خاص طور پر سیرۃ النبی اور حیات طیبه کا جو حصه ھے اس میں اگرچه اکثر وبیشتر مقامات پر مآخذ کا حواله تو نہیں ملتا تاھم ان واقعات و روایات کی تصدیق متقدمیں علماء اور محققین مثلاً ابن سعد (متوفی ۲۳۰ھ) مؤلف طبقات الکبیر، المسعودی (متوفی ۳٤٦ھ) مصنف مروج الذھب، علامه ابن الجوزی (متوفی ۵۹۷ھ) مؤلف الوفا باحوال المصطفی، علامه ابن الاثیر (متوفی ٦۳۰ھ) مصنف الکامل فی التاریخ، حافظ عماد الدین ابن کثیر (م ۷٤۷ھ) مصنف البدایه والنهایه و سیرۃ النبویه، احمد بن محمد القسطلاتی (متوفی ۹۲۳ھ) مؤلف مواھب الدُنّیه، محمد بن عبدالباقی الزرقانی (متوفی ۱۱٤۲ھ) شارح مواھب الدنیه اور امام عبدالوھاب شعرانی (متوفی ۹۷۳ھ) مصنف طبقات الکبری اور المیزان وغیرہ کی تصنیفات سے ھوتی ھے-

اس طرح صوفیاء کرام کے حالات و ملفوظات، تصوف کی اصطلاحات اور صوفیہء کرام کی تواریخ وفات و مزارات کے بارے میں جب معتبر تذکروں سے تفحص کیا گیا مثلاً الفهرست مصنفه ابن ندیم (متوفی ۳۸۰ھ)، التعرف لمذھب اھل التصوف مصنفه ابوبکر بن الواسحق محمد بن ابراھیم البخاری الکلاباذی (متوفی ۳۸۰ھ)، حلیة الاولیاء مصنفه ابی نعیم اصفهانی (متوفی ٤۳۰ھ)، رسالهء قشیریه مصنفه ابوالقاسم عبدالکریم بن ھوازن القشیری (متوفی ٤٦۵ھ)، تذکرۃ الاولیاء مؤلفه شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری (متوفی ٦۲۷ھ)، اصطلاحات مصنفه شیخ محی الدین اکبر ابن العربی (متوفی ٦۳۸ھ)، تعریفات مصنفه علی بن محمد الشریف الجرجانی (متوفی ۸۱٦ھ)، نفحات الانس مصنفه مولانا عبدالرحمن جامی (متوفی ۸۹۸ ھ) وغیرہ تو کسی نه کسی تذکرے سے ضرور تصدیق ھوسکی ھے اور

جہاں مذکورہ تذکروں کو خاموش پایا وہاں متأخرین کی تصنیفات سیرالاولیاء، رشحات عین الحیات، سیرالعارفین، سفینۃ الاولیاء، خزینۃ الاصفیاء اور تاریخ مشائخ چشت وغیرہ کی طرف رجوع کیا گیا. ایسے ہی عقائد اور فقہ کے مسائل کے مآخذ بھی خلاصۃ الفقہ مصنفہ شیخ طاہر بن احمد بخاری، عقائد السنیہ مصنفہ عثمان بن عیسی صدیقی، عقائد نسفی، کنزالدقائق مصنفہ ابوالبرکات عبداللہ بن احمد نسفی اور زاد الفقہاء مصنفہ ابوالمعالی بہاء الدین وغیرہ جیسی اہم اور مستند کتابیں ہیں.

سب سے مشکل اور پیچیدہ مسئلہ استخراج احادیث کا ہے، اپنی تحقیق اور جستجو کے دوران اگرچہ بیشتر حدیثیں تو صحاح کی کتابوں مثلاً بخاری، مسلم، ترمذی، ابن ماجہ ابوداؤد، نسائی اور مسند احمد بن حنبل وغیرہ میں مل سکی ہیں جو تغیر الفاظ کے ساتھ کسی نہ کسی طریق سے وہاں درج ہیں. علاوہ ازیں بعض دیگر احادیث جنکا مذکورہ مجموعوں میں سراغ نہ مل سکا انہیں تلاش کرنے کے لئے ان کتابوں کی طرف رجوع کرنا پڑی جو ضعیف احادیث یا موضوعات کے مجموعے کہلاتے ہیں، پھر بھی چند ایک احادیث ایسی رہ گئی ہیں جن کے مآخذ معلوم نہ ہوسکے.

مرآۃ الاولیاء پردۂ گمنامی میں پڑی رہی ہے:

فارسی مخطوطوں کی جتنی فہرستیں اب تک ہماری نظروں سے گذری ہیں ان میں سے کسی فہرست میں بھی اس نسخے کا ذکر نہیں ملتا گویا کسی کتبخانے میں اس کی کوئی نقل موجود نہیں، جو نسخے ہم کو ملے ہیں وہ بھی چند گمنام سی شخصیتوں کے پاس محفوظ ہیں جو صرف تبرکاً اس کی حفاظت کر رہے ہیں اس کتاب سے استفادہ کرنے کی ابھی تک کوئی سنجیدہ کوشش نہیں کی گئی ہے، جن کتابوں میں اس نسخے کا ذکر ملتا ہے وہاں صرف مصنف کے حالات کے

حوالے سے اس کی طرف اشارہ کیا گیا ہے مثلاً دائرۃ المعارف اسلامیہ اردو جلد دوم، افغانوں کی نسلی تاریخ،[1] روحانی رابطه، تذکرہ،[2] (پٹھانوں کی اصلیت اور ان کی تاریخ)، احوال العارفین، تذکرہ صوفیای سرحد- اس کے مندرجات کی طرف کوئی خاص توجہ نہیں دی گئی ہے.

مرآۃ الاولیاء کا اسلوب نگارش:

مرآۃ الاولیاء کے مصنف کا شمار چونکہ صوفیاء کرام میں ہوتا ہے. اس لئے اس کا اسلوب نگارش اپنے زمانے کے دیگر انشاپردازوں کے اسلوب نگارش سے زیادہ متأثر نہیں ہوا ہے بلکہ بعض دیگر عوامل کی بنا پر اس کا انداز تحریر کسی حد تک جداگانہ اور ممتاز ہے، وہ عوامل مندرجہ ذیل ہیں.

(۱) صوفیہ کرام جس زمانے میں بھی گذرے ہیں ان کا سروکار عام طور پر عوام الناس سے رہا ہے اور ان کا بسر اوقات زیادہ تر مسجد و خانقاہ اور مدرسہ میں ہوتا تھا، اہل منصب و مال سے ان کا تعلق بہت کم رہتا تھا، چونکہ صوفیہ کرام کے مخاطب عوام الناس ہوتے ہیں اس لئے وہ اپنے وعظ اور کلام میں سادہ اور عام فہم زبان استعمال کرتے ہیں اور چونکہ ان کا مقصد فصاحت و بلاغت کا اظہار نہیں، بلکہ عوام کی اصلاح ہوتا ہے اس لئے وہ اپنے بیان و کلام میں منطقی استدلال کے بجائے سادہ امثال و حکم کو ترجیح دیتے ہیں. اور اپنے بیان و کلام کو زیادہ زوردار اور مؤثر بنانے کے لئے قرآنی آیات اور احادیث سے استدلال کرتے ہیں-

(۲) اہل حق صوفیاء کا ذہن تصنع سے مبرا ہوتا ہے اور جس طرح وہ عمل میں اپنے قیاس و اجتہاد سے زیادہ اپنے پیشرو بزرگوں کی پیروی کو ترجیح دیتے ہیں، اسی طرح انداز بیان میں بھی اپنے اسلاف کے اقوال کا زیادہ سے

---

(۱) مصنفہ روشن خان، نواں کلی، ضلع مردان.

(۲) ایضاً.

استعمال پسند کرتے ھیں چنانچه عام طور پر دیکھا گیا ھے جب کوئی صوفی کسی مجلس میں یا اپنی کسی تحریر میں اپنے کسی بزرگ کا قول نقل کرتا ھے تو نه صرف تبرک کی خاطر بلکه امانت کی رعایت رکھتے ھوئے اسی بزرگ کے الفاظ نقل کرتا ھے، اس قسم کے اقوال و ملفوظات اور لطائف و کلمات مسموعه کو سینه بسینه حفظ و منضبط کرنا صوفیاء اپنی سعادت سمجھتے ھیں اور صوفیاء کے ھاں وہ ادعیهء ماثورہ کا حکم رکھتے ھیں جس میں معناً یا لفظاً اضافه یا کمی کو ناجائز سمجھتے ھیں.

ان عوامل کی رو سے صوفیوں اور دیگر ادیبوں اور انشاپردازوں کے انداز بیان اور اسلوب نگارش میں بڑا فرق پایا جاتاھے مندرجه بالا عوامل کی بنا پر مرآۃ الاولیاء کی نثرانتهائی سادہ، سلیس، رواں دواں اور عام فهم ھے، جملے چھوٹے اور تراکیب سادہ ھیں، کسی قسم کی مغلق نویسی یا سجع نویسی کا شائبه تک نهیں، مصنف مرحوم کا مقصد انشاپردازی نهیں بلکه اصلاح و تبلیغ ھے اس لئے انداز نگارش میں کهیں بهی لفاظی اور عبارت آرائی دکھائی نهیں دیتی، آپ کے مخاطب علماء نهیں بلکه عوام الناس ھیں اس لئے عوام کی ذهنی سطح کو مد نظر رکھتے ھوئے خامه فرسائی کی ھے، قرآن و حدیث کا عالم اور مدرس ھونے کی وجه سے اپنی تحریر میں قرآن وحدیث سے استدلال اور عربی تراکیب، جملوں اور اشعار کا استعمال بهت عمدہ طریق سے کیا ھے متن کے پهلے حصے میں جهاں اس نے سیرۃ النبی کے سلسلے میں بعض اقتباسات اور اشعار معارج النبوۃ مصنفه مولانا معین الدین واعظ کاشفی سے اخذ کئے ھیں عبارت آرائی اور لفاظی کی جھلک دکھائی دیتی ھے، باقی پورا کا پورا متن سادہ، سلیس اور عام فهم انداز میں لکھا گیا ھے جس کو سمجھنے میں فارسی زبان کی معمولی شدبد رکھنے والا آدمی بهی دشواری محسوس نهیں کرتا اور مصنف مرحوم کا مقصد بهی یهی تھا جسے پورا کرنے میں وہ بطریق احسن کامیاب رہا ھے.

مرأة الاولیاء کی نثر کی چند خصوصیات،

(ا) عربی تراکیب اور جملوں کا استعمال: "بقرأت و تلاوت فرقان آناء الیل والنهار مداومت نمایند" (سع-ص ۳۸ سطر ٦)

گفت زود برو در پیش خود خطوط را شمار کن اگر فرد باشد دلیل بر حقیقت این داعیه خواهد بود که ان اللّٰه فردو یحب الفرد، چون شمار کردم فرد بود" (سع-ص ١٤٠ سطر ٧).

(ب) عربی دعائیه کلمات کا استعمال:- قدس اللّٰه ارواحهم" (سع- ص ١٣٥ سطر ٢)، قدس اللّٰه سره" (سع- ص ٢٤٦ سطر ٨)، "رضوان اللّٰه علیهم" (سع- ص ٢٤٨ سطر ٢).

(ج) عربی کے تنوین دار کلمات کا استعمال:- قلیلاً و کثیراً" (سع- ص ۳ سطر ٤)، "قولاً و اعتقاداً" (سع- ص ٢٦٦ سطر ٤)

(د) صفت کو موصوف سے مطابقت دینا:- (افراد و جمع میں مطابقت): "کبار اصحاب" (سع- ص ١٥٨ سطر ١١-ص ١٥٩ سطر ١٣)، "کبار مریدان" (سع- ص ١٤٣ سطر ٧)، "ازواج طاهرات" (سع- ص ٣٥١)

(مذکر و مؤنث میں مطابقت): کلمات قدسیه، امور غریبه، اعمال صالحه.

(ر) عربی جمع کا استعمال: علماء، فقهاء، اولیاء، امراء، زهاد، موالی، مشائخ، خوارق، مزارات، کرامات، اتفاقات، واقعات، محققین، متأخرین، متکلمین وغیره.

(علاوه ازین فارسی جمع کا استعمال بهی کیا هے جیسے طالبان، سالکان، مریدان، مزرعه ها، قریه ها وغیره.

(س) ضمیر اشاره: آن و این جس کی جمع آنان و اینان هوتا هے کے بجائے اکثر جگه ضمیر منفصل جمع (ایشان) استعمال کیا هے.

(ص) احترام فاعل:- احترام فاعل کی خاطر مفرد فاعل کے لئے بھی جمع استعمال کیا ھے ، مثلاً حضرت خواجه می فرمودند" (سع- ص ۱۵۱ سطر ۱۲)، "آنسرور صلی اللّٰه علیه و آله وسلم در سال فیل متولد شده اند "(سع- ص ۲۸ سطر ۵)، "دیگر شیخ ابوزکریا یحیی (رح) اکتساب علوم فقه و حدیث از والد خود نمودند "(سع-ص ۲۲٤ سطر٤)، "یکی از آنجمله عبدالوهاب (رح) که آن رکن دین است و ایشان بزرگترین فرزندان غوث الاعظم (رح) اند" (سع- ص ۲۲۲ سطر ۸).

(ع) عنوان:- بزرگوں اور مشائخ کے لئے کبھی حضرت اور کبھی خدمت (یا خدمت جو جناب کے معنوں میں استعمال کیا ھے مثلاً خدمت مولانا وغیرہ) اکثر و بیشتر استعمال کیا ھے، جہاں جہاں "خواجه بزرگ" اور "حضرت ایشان" استعمال کیا ھے وھاں خواجه بزرگ سے خواجه بہاء الدین محمد نقشبند بخاری اور حضرت ایشان سے خواجه عبیداللّٰہ احرار (رحمہما اللّٰه) مراد ھیں یه طرز مؤلف "رشحات عین الحیات" کا ھے اور وھیں سے مصنف مرآة الاولیاء نے اخذ کیا ھے.

(ف) بعض مقامات پر "بای معیت (با)" کی جگه صرف "ب" کا استعمال کیا ھے، ممکن ھے کاتب کی غلطی ھو.

مرآة الاولیاء کے قلمی نسخے:

(الف: سع) مرآة الاولیاء کے دستیاب قلمی نسخوں میں سب سے قدیم ترین وہ نسخه ھے جو صاحبزادہ سلطان العارفین ولد صاصبزادہ احمدی جان ساکن قاضی آباد (تحصیل و ضلع مردان) کی تحویل میں ھے اور جسے ھم نے "سع" کی علامت سے ظاھر کیا ھے یه نسخه آج سے ۱۸۰ سال قبل رجب المرجب ۱۲۲۶ھ میں لکھا گیا تھا، کاتب کا نام معلوم نہیں..

سع کی ضخامت:- سع کی ضخامت ۹.۵" × ۶.۵" بغیر جلد او ۱۰" × ۷" مع جلد

کے ھے ، اس نسخے کے موجودہ اوراق کی کل تعداد ۲۰۵ھے (۱۷۹مرتب + ۱٦ غیر مرتب) جبکہ تقریباً تین صفحات کے برابر کا آخری حصہ ضائع ھو چکا ھے موجودہ صفحات کی کل تعداد ٤٠٧ ھے ، ابتدائی ۱۵ صفحات کو چھوڑ کر جن میں سے بعض ۱٦ سطروں اور بعض ۱۵ یا ۱٤ سطور پر مشتمل ھیں، باقی صفحات کی ۱۸ سطور ھیں آخر کے ۱۳ صفحات جو بغیر ترتیب کے کتاب کے ساتھ منسلک کئے گئے ھیں، کی سطور کی تعداد بھی مختلف ھے ، بعض کی سطریں ۱۸ بعض کی ۲۰ اور اسی طرح کم و بیش سطور پر مشتمل ھیں-

"سع" کی کتابت ۳۷۷ صفحات تک جیسا کہ پہلے بیان کیا گیا ھے مصنف علیہ الرحمہ کی وفات سے ۱۲ سال قبل بروز جمعرات ماہ رجب ۱۲۲٦ھ کو پایہء تکمیل کو پہنچی جبکہ اس کا آخری حصہ جو صفحہ ۳۷۸ سے "ذکر مراقبہ و تفکر" کے عنوان سے شروع ھوتا ھے ، بعد میں لکھا گیا ھے. پورا نسخہ دو کاتبوں کی مشترکہ کوششوں سے نقل کیا گیا ھے جن میں سے کسی کا نام بھی درج نہیں ھے ، بیشتر حصہ ایک کاتب کے خط نسخ پر مشتمل ھے جو اگرچہ زیادہ خوبصورت تو نہیں تاھم صاف اور پڑھنے کے قابل ھے جبکہ تقریباً ایک چوتھائی حصہ دوسرے کاتب نے کہیں خط نستعلیق جو قدرے شکستہ ھے اور کہیں نسخ میں جو زیادہ صاف اور خوشخط ھے تحریر کیاھے. دوسرے کاتب کے یہ صفحات پورے کتاب میں بکھرے ھوئے ھیں، ھر دوسرا یا تیسرا یا چوتھا صفحہ دوسرے کاتب نے لکھا ھے اور بعض مقامات پر کافی صفحات کے بعد اس کے لکھے ھوئے صفحات شامل ھیں- املاء کے نکتہء نظر سے دیکھا جائے تو کثرت اغلاط[1] کی بنا پر اندازہ لگایا جاسکتاھے کہ اس نسخے کا کاتب اول کم تعلیم یافتہ ھے- متن کی ابتداء بسم

---

(۱) کاتب اول کی بعض غلطیاں مثال کے طور پر درج کی جاتی ھیں: صفحہء اول سطر ۲سورہء فاتحہ لکھتے ھوئے "اھدنا الصراط" کو "اھد نصراط" لکھا ھے. صفحہ ٤ سطر۷ میں "کما قال علیہ الصلوۃ والسلام" کو "علیہ الصلوۃ والسلم" لکھا ھے اسی طرح صفحہ ۸۰ پر حصار کو حسار اور اسلحہ کو اصلحہ لکھا ھے.

اللّٰہ اور سورہء فاتحہ سے کی ھے اور صفحہ ۳۷۷ پر اختتامیہ کلمات اس طرح درج ھیں:

"ھر کس کہ نظر بدین سواد کند محمد شعیب (رح) را بن رفیع القدر حافظ گل (رح) بن محمد رفیق (رح) بدعا نیک یاد کند اورا اللّٰہ تعالی بدیدار خود شاد کند. تمت ھذہ الرسالۃ المبارکۃ الشریفۃ المسمی بالرسالۃ العنبریہ مرآۃ الاولیاء فی مسجد مولانا فاضل محقق حافظ گل جی قدس اللّٰہ فی تاریخ یوم خامس شھر رجب مرجب ۱۲۲٦ھ".

قرآنی آیات، احادیث اورعربی عبارات پر سوائے ایک آدھ آیت کے اعراب نھیں، بیت، شعر، رباعی، رشحہ کے علاوہ ھر باب اور ھر فصل کے ابتدائی عنوانات مثلاً آنحضرت صلی اللّٰہ علیہ والہ وسلم کی ولادت، معراج، معجزات، وفات وغیرہ اور ھر بزرگ کے حالات سے پھلے اس کا نام سرخ روشنائی سے لکھا ھے، برخلاف فارسی رسم الخط کے بعض مقامات پر ایک لفظ کا کچھ حصہ ایک سطر کے آخر میں اور اسی لفظ کا دوسرا حصہ دوسری سطر کی ابتداء میں لکھا ھے مثلاً صدیق--اکبر (ص ۸۷ سطر۸)، ابو--بکر (سع- ص ۸۸ سطر۱۵)، منا--زل (سع-ص ۹۰ سطر ۲)، مقا--م روح افزا (سع-ص ۹۰ سطر۸) مبا--رک (سع- ص ۳۵۰ سطر ۱۵) وغیرہ.

"خدمت" کو خذمت، "زیرا کہ" "کو زیرانکہ"، "چنانکہ" کے بجائے چنانچ"، عدد ترتیبی "سوم" کو "سیم" لکھا ھے "ی" نسبت، "ی" مصدری اور "ی" وحدت کو دو نقطوں کے ساتھ لکھا ھے مثلاً اگر غضبي واقع شود یا قصوري دست دھد (سع-ص ۱٤۹ سطر ٦)، "پیک قبول الھي دِر رسید و بی قراري در باطن پیدا شد" (سع-ص ۱٤۱ سطر٤) فارسی گ کو اکثر و بیشتر ایک سرکش کے ساتھ "ک" لکھا ھے مثلاً اکر، سک، پلنک، کوسفند، دراز کوش وغیرہ (سع- ص ۲۸۵ سطر ۵،۷،۸،۹،۱۰).

نظم کے مصرعوں کو نثر کی طرح ملے جلے انداز میں تحریر کیا ھے.

تورڈھیر (مردان) میں واقع "مسجد حافظ گل جی "(رفیع القدر- والد ماجد شیخ محمد شعیب(رح)) جو بعد میں "مسجد صدر الدین کے نام سے مشہور ہوئی کی ایک عکسی تصویر- "مرآۃ الأولیاء" کا قدیم ترین قلمی نسخہ (سع) مملوکہء صاحبزادہ سلطان العارفین ساکن قاضي آباد (مردان) اسی مسجد میں ١٢٢٦ھ میں لکھا گیا (دیکھئے مقدمہ باب ششم ص ١١٧)

(عکاسی بتاریخ یکم اکتوبر ١٩٨٣ ص)
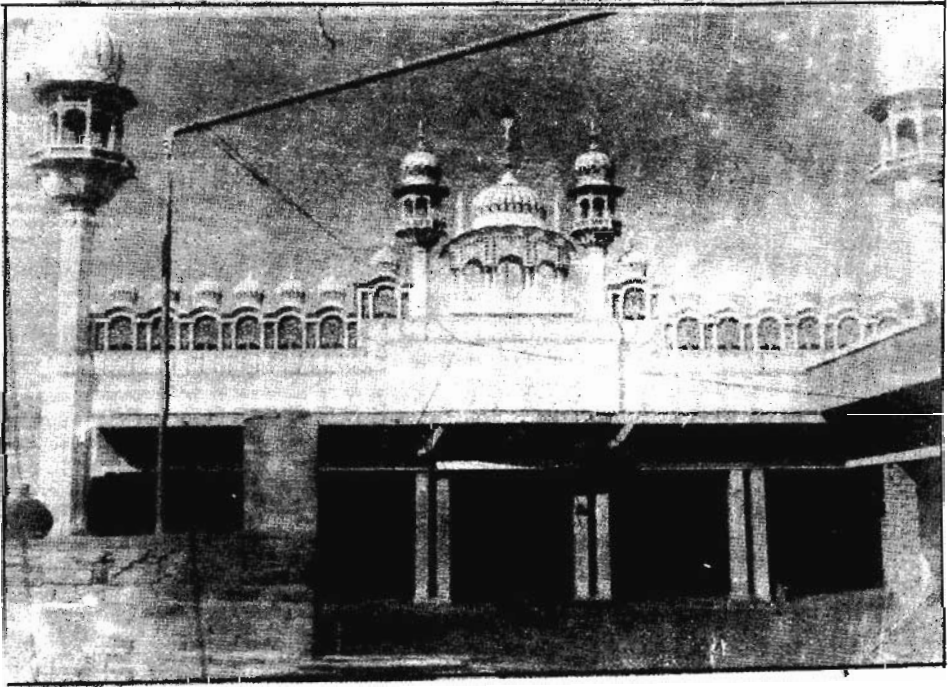
تورڈھیر میں واقع حضرت شیخ محمد شعیب قدس سرہ کے پرانے مکان کے اندرونی احاطے کا ایک منظر-

(عکاسی بتاریخ یکم اکتوبر ۱۹۸۳ع)

(ب، غح)،
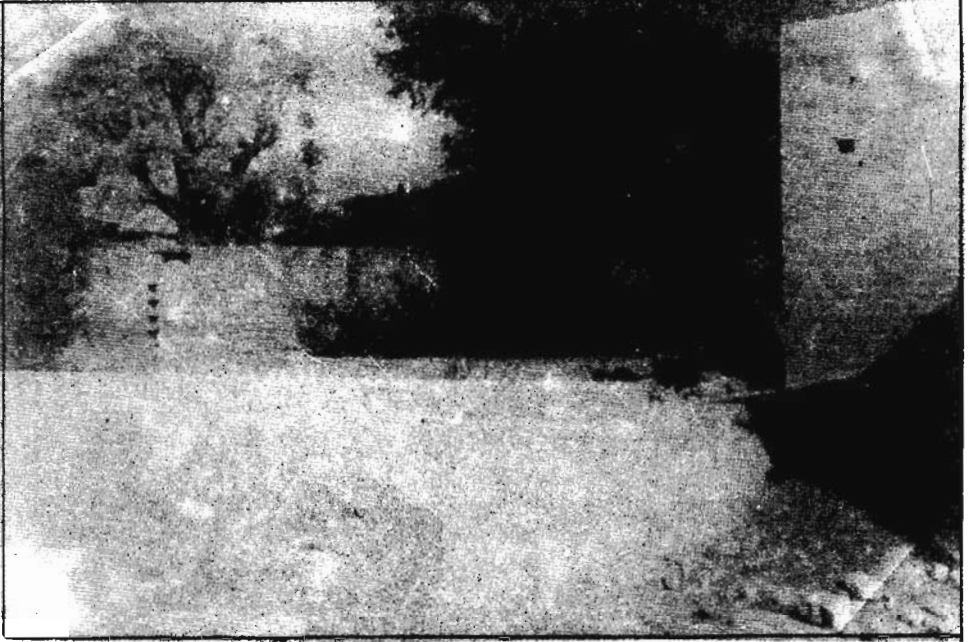
"غح" یعنی نسخہء معلوکہء مولانا غلام حقانی (فاضل دیوبند) بن صاحبزادہ شریف اللہ مرحوم ساکن موضع قاسم نزد طورو (تحصیل مردان).

غح کی ضخامت: "غح" کی ضخامت ٥ . ١٠ × ٥ . ٧ بغیر جلد اور ١١ × ٥ . ٧ مع جلد کے ھے جس کا متن ١٩٠ ورق (٣٨٠ صفحات) پر مشتمل ھے، علاوہ ازیں ابتداء میں تین صفحات کی فہرست موضوعات ھے، ھر صفحے میں ١٩ سطریں ھیں.

متن کی ابتداء بسم اللہ الخ سے ھوتی ھے اختتامیہ کلمات آخری صفحے پر یوں درج ھیں "تمت تمام شد کتاب مرآۃ الاولیاء دست خط فقیر حقیر خـاکپای عباداللہ رحیم اللہ ١٣٠١ھ"

"پورا نسخہ ایکـ ھی کاتب نے ایکـ ھی قلم سے خوشخط اور صاف لکھا ھے، ابتداء سے لے کر صفحہ١٧٢ تکـ اور پھر صفحہ ٢٨٥ سے آخر کتاب صفحہ ٣٨٠ تکـ خط نسخ میں جبکہ درمیان میں صفحہ ١٧٣ سے ٢٨٤ تکـ کے ١٠٢ صفحات خط نستعلیق میں صاف اور خوشخط لکھے ھیں.

"غح" میں املا کی وہ غلطیاں دیکھنے میں نہیں آتیں جو "سع" میں پائی جاتی ھیں کتابت سے پتہ چلتاھے کہ یہ نسخہ ایکـ پڑھے لکھے کاتب کا لکھا ھوا ھے "سع" کے اکثر و بیشتر حواشی کو جن کا تعلق براہ راست متن سے ھے اور متن ھی کا حصہ معلوم ھوتے ھیں غح کے متن میں شامل کیاگیا ھے مثال کے طور پر "سع" کے ص٢، ص ٢٣٤، ص٣١٦ کے حواشی کو "غح" کے متن بالترتیب ص ٢،ص ٢١٩،ص ٢٩٥ میں شامل کیا گیا ھے جبکہ "سع" کے بعض دیگر حواشی مثلاً حاشیہ ص ١٥٩-١٦٠ کو "غح" کے متن ص ١٤٦-١٤٧ میں نظر انداز کردیا گیا ھے.

قرآنی آیات اور احادیث میں سے اکثر و بیشتر بغیر اعراب کے ھیں البتہ چند ایک آیات پر اعراب لگائے گئے ھیں. نظم و نثر لکھنے کا تقریباً وھی انداز ھے جو "سع" میں پایا جاتاھے البتہ دو مصرعوں کے درمیان بعض نشانات (مثلاً ص ١٩٠ /" +(ص ٣٤٧)، ٥(ص ٣٦١) لگائے گئے ھیں اور بعض جگہ تو یہ نشانات بھی نہیں، ایک مصرعہ ایک سطر میں تو دوسرا مصرعہ درسری سطر میں درج ھے. بیت، شعر، رباعی، نظم، رشحہ، قولہ تعالی، حدیث اور اسی طرح کے دوسرے عنوانات سرخ روشنائی سے لکھے گئے ھیں.

یہ نسخہ اول سے آخر تک مکمل و محفوظ ھے، کوئی ورق یا اس کا کوئی حصہ ضائع نہیں ھوا، متن کا آخری حصہ بیان در مراقبہ و تفکر" بغیر کسی فاصلے کے متصلاً ما قبل نعتیہ اشعار کے فوراً بعد لکھا گیاھے یعنی صفحہ ٣٤٨ کی چوتھی سطر کا آدھا حصہ شعر کے آخری مصرع "جز کلید لطف تو بر خلق نتواند کشود" پر مشتمل ھے جبکہ باقی حصہ اگلے عنوان "در ذکر مراقبہ و تفکر" پر مشتمل ھے.

یہ نسخہ ایک عالم فاضل جناب مولوی میر عبداللّٰہ ساکن طورو (ضلع مردان) کی نظر سے گذرا ھے جنھوں نے حاشیہ پر بعض املاء کی غلطیوں کی نشاندھی کی ھے اور بعض مقامات پر متن کی درستگی اور تصحیح فرمائی ھے، یہ تصحیحات بڑی قابل قدر ھیں اور مصحح کی توجہ کے ساتھ مطالعہ کرنے اور ذاتی معلومات پر دلالت کرتی ھیں. متن کی مذکورہ غلطیاں چاروں دستیاب نسخوں (سع، غح، عر، مظ) میں پائی جاتی ھیں. علاوہ ازیں بعض دیگر املائی تصحیحات بھی کسی دوسرے صاحب قلم کی حاشیے پر موجود ھیں.

"غع" کی املاء پر عربی رسم الخط کا اثر نمایاں ھے چنانچہ کلمات صلوۃ، زکوۃ، رحمن، اسمعیل وغیرہ میں قرآنی اور عربی رسم الخط کا لحاظ رکھا گیا ھے اسی

طرح کلمات مختوم بالف ممدود یا اسم ممدوٗد عربی کو همزه کے ساتھ لکھا گیا ھے. جیسا که اولیاء، صلحاء، علماء وغیره. فعل رابط "است" اور علامت مفعول لفظِ ما قبل سے ملادیتا ھے جیسے آنست، ایشانست، ملتانست، اور ایشانرا، آنرا، فلانرا، قرآنرا وغیره- کـ فارسی کو کبھی ایکـ سرکش اور کبھی دو سرکش کے ساتھ لکھتا ھے، عدد ترتیبی دوم اور سوم کو دویم اور سیم یاسویم لکھتا ھے.

ج: عر:

یه نسخه صاحبزاده عتیق الرحمن ولد صاحبزاده عبدالقدوس مرحوم ساکن تورڈھیر (تحصیل صوابی) کی تحویل میں ھے.

ضخامت: "عر" کی ضخامت ١١ × ٩ بغیر جلد اور ١١.٢٥ × ٩ مع جلد کے ھے، اس کے کل اوراق کی تعداد ١٣٤ (٢٦٦ صفحات) ھے، مختلف صفحات میں سطروں کی تعداد مختلف ھے بعض میں ٢٢ جبکه بعض دیگر صفحات میں اس سے زیاده اور بعض میں کم حتّی که بعض صفحات میں ٢٦ سطریں اور بعض میں ١٨ سطریں ھیں.

پورا نسخه ایکـ کاتب کے قلم سے خط نستعلیق میں صاف اور خوشخط لکھاھوا ھے، تمام صفحات صحیح، سالم اور محفوظ ھیں، متن کی ابتداء بسم الله الخ سے ھوتی ھے اور آخر میں اختتامیه کلمات یوں درج ھیں:

"تمت تمام شد کتاب مرآۃ الاولیاء دستخط فقیر حقیر خاکپای"

کاتب کا نام لکھ جانے کے بعد مٹا دیا گیاھے، آخری صفحے کے نچلے کونے پر چند سطور میں میر احمد شاه رضوانی اکبرپوری (مؤلف تحفة الاولیاء درمناقب و حالات اخوند پنجو بابا، طبع مفید عام پریس لاھور ١٢٣١ھ) رقمطرازھیں:

"این کتاب تقدس انتساب تصنیف حضرت مخدوم الملکـ و فخر الزمان قطب الدوران حضرت شیخ محمد شعیب رحمة الله علیه المعروف به شیخ صاحب تورڈھیری

(من مضافات تومان یوسفزائ الگائی پشاور) پیر صاحب سوات که در فن سلوک بی نظیر و بغایت کثیر المنفعت است از کثرت تحریف نساخین و مغالطه های خطاطین مغیر و محرف بود، در اکثر جاها مفهوم مطالعه کنندگان نمی شد لهذا باستدعای محبی مولوی تاج محمد خان ساکن بغداده و بتحریک بالواسطه صاحبزاده عبدالنذیر جزاهما اللّٰه خیراً بنده معترف بنادانی قاضی میر احمد شاه رضوانی اکبرپوری بسیاری از مقامات را تصحیح وتنقیح کرد. والسلام در شهر ذیقعده ۱۳۱۷ھ مقام اکبر پوره"۔

مندرجه بالا اقتباس کے خط، قلم، سیاهی اور متن میں استعمال شده سیاهی، قلم اور خط کی باهمی مشابهت کی بناپر غالب گمان یه هے که میراحمد شاه رضوانی کا هی یه نسخه نقل کرده هے.

چونکه ابتداء اور خاتمه "غع" کی طرح هے اور متن بهی "غع" کی طرح "سع" کے بیشتر حواشی کو اپنے اندر لئے هوئے هے جس سے یه اندازه لگانا مشکل نهیں که یه نسخه "غع" سے نقل کیا گیاهے.

"املاء کے نقطهء نظر سے یه نسخه دیگر نسخوں کی نسبت زیاده صحیح هے. ابتدائی ٤٩ صفحات تک بعض عنوانات مثلاً ذکر شق صدر، ذکر معجزات، ذکر هجرت، بحث ولادت شعر، بیت، رباعی وغیره اور بعض دیگر علامات کے لئے سرخ روشنائی استعمال کی گئی هے، باقی صفحات ایک هی روشنائی سے لکهے هیں،عنوانات کو ذرا موٹے قلم سے لکها هے، عربی عبارات بهی خط نستعلیق هی میں بغیر اعراب کے هیں. اشعار کے مصرعے بهی نثر کے طرز پر لکهے هیں، دو مصرعوں میں فرق ظاهر کرنے کے لئے × کا نشان لگایا هے.

د: مظ:

یه نسخه ان دنوں صاحبزاده محمد ظهور ولد مولانا خادم الدین مرحوم (فاضل دیوبند) ساکن تورڈ هیر کی تحویل میں هے. (قبلاً یه نسخه خادم الاولیاءِ بن خادم

الانبیاء بن علاء الدین بن سراج الدین بن قطب الزمان نورالحق بن سعد الدین شهید بن محمد شعیب قدس اللّٰہ سر ھم کی ملکیت میں تھا، وھاں سے مولانا خادم الدین توڑ ھیروی کے ھاتھ آیا ھے.

ضخامت: "مظ" کی ضخامت ٩.٥ × ٧ ھے جو ١٩٣ اوراق (٣٨٤ صفحات) پر مشتمل ھے ٤٥ صفحات تک ھر صفحے میں ١٨ سطریں ھیں جبکہ بقیہ کتاب کے ھر صفحے میں ١٩ سطریں ھیں اس نسخے کی ابتداء دیگر نسخوں کی طرح بسم اللّٰہ الخ سے ھوتی ھے اور اختتام پر یہ کلمات درج ھیں:

"تمت ھذہ الرسالۃ المسمی خط فقیر حقیر خاکپای کبیر و صغیر و عاصی و جانی عفی اللّٰہ تعالی عنہ میر احمد برحمتک یا ارحم الراحمین"-

متن کے خاتمہ کے بعد ٤ اوراق (٧صفحات) پر مشتمل ایک مختصر سا رسالہ "فقرنامہ" کے نام سے اسی کاتب (میر احمد)کا تحریر کردہ منسلک ھے جس کی ابتداء اس طرح کی ھے

"ربّ یسّر بسم اللّٰہ الرحمن الرحیم وتمّم بالخیر

حضرت رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ است کہ ھر درویش کہ چهار کلمہ و چهار مقام نداند او منافق است، لقمہ خوردن و لباس پوشیدن بروی حرام است، سوال: اگر ترا پرسند کہ درویشی چند چیز است؟ جواب بگو ھشت چیز است، چهار کلمہ و چهار مقام الخ اختتامیہ: "تمام شد کتاب فقرنامہ از دست فقیر حقیر پر تقصیر خاک پای کبیر و صغیر عامی و جانی میر احمد- ھر کہ نظر بدین سواد کند این فقیر را بدعا یاد کند"-

خط نسخ جو اگرچه زیادہ خوشخط تو نہیں تاہم صاف اور پڑھنے کے قابل ھے ، میں ایک ھی کاتب اور ایک ھی قلم سے لکھا ھوا ھے یہ نسخہ اول سے آخر تک صحیح سالم اور محفوظ ھے ، "سع" کے خواشی کو "غح" اور "عر" کی طرح متن میں شامل کردیا ھے . املاء کے لحاظ سے "سع" سے ملتا جلتاھے یعنی وھی اغلاط و بےُ قاعدگیاں جو "سع" میں پاۓ ، جاتی ھیں وہ "مظ" میں بھی موجود ھیں نیز خاتمہ کے الفاظ "رسالة العنبرية المسمى مرآة الاولياء" (جوغح اور عر میں موجود نہیں) سے اندازہ ھوتاھے کہ شاید یہ نسخہ "سع" سے نقل کیا گیا ھو. تاریخ کتابت درج نہیں لیکن کاغذ اورسیاھی سے اندازہ ھوتاھے کہ یہ نسخہ "غح" (تحریر شدہ ۱۳۰۱ھ) اور "عر" (تحریر شدہ ۱۳۱۷ھ) کی نسبت قدیم ترھے .

بعض قرآنی آیات پر اعراب لگائے گئے ھیں جبکہ بعض دوسری آیات بغیر اعراب کے ھیں، "کـ" کے سرکش سرخ روشنائی سےلگائے ھیں.

سع ١

یا فتاح بسم اللّٰه الرّحمن الرّحیم وبک نستعین

اَلْحَمْدُلِلّٰه رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ * الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ * مٰلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ * اِیَّاکَ نَعْبُدُ وَ اِیَّاکَ نَسْتَعِیْنُ * اِهْدِ نَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَاالضَّآلِّیْنَ * آمین - بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ * اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّ عَلٰی آلِ مُحَمَّدٍ کَمَا صَلَّیْتَ عَلٰی اِبْرَاهِیْمَ وَ عَلٰی آلِ اِبْرَاهِیْمَ اِنَّکَ حَمِیْدٌ مَّجِیْدٌ ط

در تخصیص این درود سبب آن بود که چون این آیت نازل شد" **اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰئِکَتَهٗ یُصَلُّوْنَ عَلَی النَّبِیِّ یٰاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوا عَلَیْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِیْمًا**" صحابه (رض) گفتند"یا رسول اللّٰه بر حضرت تو سلام گفتن میدانیم اما فرمان ده که درود چگونه گوئیم؟ رسول اللّٰه صلی الله علیه وسلم فرمود" اللهم صلی علی محمد و علی آل محمد کما صلیت علی ابراهیم و علی آل ابراهیم انک حمید مجید[الف] این چنین امام زاهد در تفسیر خود آورده است و در کشاف آورده است که[ب] ابراهیم علیه السلام در وقت هجرت هفتاد و پنج ساله بود چنانچه در قرآن مجید است "**قَالَ اِنِّیْ مُهَاجِرٌ اِلٰی رَبِّیْ اِنَّهٗ هُوَ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ**"[ج][1] و در همین سال خدای تعالی اسماعیل علیه السلام را بوی داد از هاجره که کنیزك ساره بود و چون سن مبارك آنحضرت بصد و دوازده رسید یا صد و بیست رسید حق تعالی از ساره فرزندی بخشید چنانچه حق تعالی می فرماید "**وَ وَهَبْنَالَهٗ اِسْحٰقَ وَ یَعْقُوْبَ**"[د] تفسیر حسینی[ر] و در "**تاج المذکورین**" آورده است که چون ابراهیم علی نبینا و علیه الصلوة و السلام خانه کعبه را

سع ٢

(الف) رجوع کنید به بخاری صحیح کتاب الد عوات باب الصلوة علی النبی صلی اللّٰه علیه وسلم
(ب) غع، عر، مظ- چون ابراهیم (ج) العنکبوت: ، ٢٦
(د) انعام: ٨٤ (ر) نقل حسینی (یعنی تفیسر القرآن از مولانا حسین و اعظ کاشفی)
١- (انی مهاجر) من کوثی و هی من سواد الکوفه الی حران ثم منها الی فلسطین و من ثمه قالوا لِکُلِ نبی هجرة و لابراهیم هجرتان و کان معه فی هجرته لوط و امرأته ساره و هاجره و هوا ابن خمس و سبعین سنة (الکشاف مؤلفه جاراللّٰه زمخشری طبع اولی قاهره ١٣٦٥ هـ ج ٣ ص ٤٥١) یعنی از کوثی که از سواد کوفه است بطرف حران، بعد از آن بجانب فلسطین و گویند که هر نبی هجرت کرده و ابراهیم دو بار هجرت کرده است و در هجرت با او لوط (ع) و زوجه وی، ساره و هاجره بودند و در وقت هجرت ابراهیم (ع) هفتاد و پنج ساله بود.

بنا فرمود حق تعالی آنرا قبله این امت گردانید و برای [الف]مکافات آن می فرماید که او را بخیر یاد کنید تا منت از من باشد نه از ابراهیم علیه السلام و هم در تاج آورده است که از امام (ابوبکر) رازی پرسیدند که حکمت در تخصیص صلوة بر ابراهیم علیه السلام و آل وی چیست؟ فرمود که چون ابراهیم علیه السلام از بنای کعبه فارغ شد، دعا می[ب] کرد و آل وی اسماعیل و اسحق و ساره[ج] که دخترعم ابراهیم بود و هاجره آمین می گفتند - ابراهیم علیه السلام می گفت «هر که از مشایخ امت محمد (صلی اللّه علیه وسلم) روباین خانه دو گانه ادا کند، خداوندا! مرا شفیع او گردان» و اسماعیل (ع) می گفت «هر که از کهول[۳] این امت باین خانه توجه نموده ترا می پرستد، مر او را بیامرز» و دیگران آمین می گفتند واسحاق (ع) جوانان این امت را در خواست و ساره زنان این امت را و هاجره کنیز کان این امت را و دیگران آمین می

(الف) غع- برای ندارد، عر، مظ- در مکافات (ب) عر، مظ، (می) ندارد (ج) ساره بنت (لابن) بن بشویل بن ناحور (کتاب المحبر مؤلفه ابو جعفر محمد بن حبیب البغدادی طبع حیدر آباد دکن ۱۳۶۱ھ ص ۳۹٤، مروج الذهب مؤلفه ابوالحسن علی بن الحسین بن علی المسعودی طبع اول بیروت ۱۳۸۵ ھ ج ۱ ص ۵۷.

(۲) حضرت ابراهیم (ع) (ع) مجدد کعبه اند نه که مؤسس مثل سلیمان (ع) که مجدد مسجد اقصیٰ است و مؤسس آن حضرت آدم(ع) است- امام بیهقی در دلائل النّبوه بروایت عبداللّه بن عمرو بن العاص نقل کرده است که رسول اللّه صلی اللّه علیه و سلم فرموده است که بعد از نزول آدم (ع) و حوا بر روی زمین اللّه تبارك و تعالی به آنان حکم فر مود که بیت اللّه تعمیر کنند، ایشان امتثال نمودند، بعد از آن مأمور شدند بطواف آن بیت و بایشان گفته شده که شما اول الناس یعنی اولین انسانان هستید و این خانه" اولّ بیت و ضع للنّاس" یعنی اولین خانه ایکه برای مردمان قرار داده شده است. بر قدامت مسجد حرام آیاتی چند از قرآن مجید نیز دلالت میکند (رجوع کنید به البقره: ۱۲۷، الحج: ٦۲، ابراهیم: ۳۷) از الفاظ "عند بیتک المحرم" (ابراهیم) ظاهر می شود که مسجد حرام در آن وقت موجود بود و این دعا ابراهیم (ع) وقتی کرده است که اسماعیل (ع) در عالم شیر خوار گی بود و دیوار های کعبه پدر و پسر آن وقت بالا برده اند که اسماعیل (ع) به سن شعور رسیده بود (احکام القرآن مؤلفه ابن عربی (رح) طبع مصر سوره ابراهیم) حضرت شاه عبدالعزیز دهلوی (رح) رقمطراز است«این حقیقت مسلمه است که شالوده این خانه» محترم (بیت اللّه) ابتداً در زمانه حضرت آدم (ع) نهاده شد، در زمان طوفان نوح (ع) آن را بر داشتند ولی نشانات آن بر جا ماند تا آنکه ابراهیم (ع) به تعمیر آن مأمور شد، (ماخوذ از اسلام کا نظام مساجد مؤلفه مولانا مظفر الدین طبع ندوة المصنفین دهلی ۱۳۸۱ ھ ص ۱۸ - ۱۹

(۳) ای الکهول ما بعد الثلاثین و قیل ما بعد الار بعین و الشّاب هوا بن ثلثین و قال مطرانی من ثلثین الی اربعین (حاشیه - سع مظ - متن غع، عر)

گفتند، پس حق تعالی به حبیب خود ﴿ﷺ﴾ خطاب فرمود که چون ابراهیم و آل ابرهیم علیه السّلام امتیان ترا در حین اجابت دعا فراموش نکردند، تو امت خود را بگو که تا در آخر نماز که وقت اجابت دعا است ایشان را یاد کنند تا مکافات آن تواند بود و در این سخن دقیقه ایست که بصد جان ارزان است و آن آنست که اگر دعای ایشان در حق این امت از پیران و جوانان. مردان و زنان اجابت نیفتادی به مکافات آن مأمور نگشتندی - مسئله است در شریعت اگر کسی چیزی با کسی عطا فرمود می تواند از هبهء خود رجوع نماید، اما اگر موهوب له در عوض آن چیزی بواهب ارزانی داشت دیگر ولایت رجوع نماند واهب را[الف] هر چند عطای و اهب عزیز تر[ب] و جلیل القدر باشد و هدیهء موهوب له، بضاعت مزجات و همین لطیفه در باب عطای ایمان از جناب قدس الهی به مؤمنان و امتیان[ج] ایشان با اعمال صالحه از طاعات و تصدقات قلیلاً و کثیراً مستوجب بقای ایمان عطای حضرت ملک مؤمنان را میتواند بود - واللّٰه اعلم با الصواب - وفی التشبیه اشکال مشهور و هوان المشبه دون المشبه به و ههنا با العکس و[٤] للعلمأ فی ذالك وجوه منها انه تواضع عنه علیه السلام وٗ منها ان التشبیه فی الا صل لا فی القدر کما فی قوله تعالی "**وَ اَوْحَیْنَا اِلَیْكَ کَمَا اَوْ حَیْنَا اِلٰی نُوْحٍ**"[د] فا لمعنی صل علی محمد و آله تناسب سبب قدره کما صلیت علی ابراهیم و آله یناسب قدرهم و منها انّ الکاف للتعلیل کما فی قوله تعالی "**وَ اذْ کُرُوْهُ کَمَا هَدٰیکُمْ**"[هـ] و منها انه قد یکون التشبیه با لمثل و بما دونه کما قال اللّٰه تعالی "**مَثَلُ نُوْرِهٖ کَمِشْکٰوۃٍ**"[و] و منها انّ التّشبیه انّما یتعلق با الآل و اما الصلوة علی محمد اطلاقها محمولاً علی الکمال فکانه قال صلّ علی محمد صلوة کاملة و صل علی آل محمد مثل الصلوٰة علی ابراهیم و اله فافهم - اما بعد ! اگر چه معجزات حضرت سید

سع۳

(الف) غع، عر، مظ (واهب) ندارد. (ب) ایضاً - (تر) ندارد. (ج) سع اتبای.
(د) النسآء: ۱۶۳ (هـ) البقره :۱۹۸ (و) النور:۳۵
(٤) لان محمد رسول اللّٰه ﴿ﷺ﴾ افضل من ابراهیم(ع) بل من سائر الانبیاء کما هو مسلم عند العلماء (حاشیه عر)

الانام (ص) و مناقب اصحاب کرام (رض) و و اولیا عظام اظهر من الشمس است و متقدمین و متأخرین در اکثر کتب معتبره عربی و فارسی متفرق مندرج است و بتجسس و تفحص بسیار یافته می شود و خالی از تکلف نبود، بنا بر آن این فقیر ناچیز کاتب حروف خواست که اسامی و تواریخ تولد و وفات و محل قبور حضرت سرور کائینات مهمترین[الف] موجودات علیه الصلوة و التسلیمات و چهار یاران و اهل بیت و بعضی از مشائخ طریقت و آئمه اربعه رضوان الله تعالی علیهم اجمعین که بمنزله چهار عنصر دین است و استقامت مذهب حق اهل سنت و الجماعت به سبب وجود شریف ایشان است که حدیث صحیح در باب ایشان وارد است کما قال علیه الصلوة والسلام «علماء امتی كأنبياء بنی اسرائيل»[ب] بدان ای عزیز که آنجا مراد از علمأ اولیاء اند که علم ظاهری و باطنی آنسرور صلی الله علیه و آله و سلم بایشان رسیده و احوال ایشان آنچه در کتب معتبره بنظر در آمده بود، بیرون آورده، در سلسله قلمی نموده تا طالب آن باهمت گردد با آسانی به مطلب خویش فائز گردد و نام این رساله «مراة الاولیاء» نهاده ایم و هر کس که بدین نسخه نظر کند محض از برای الله تعالی و بر روی محمد رسول الله صلی الله علیه و اله وسلّم و بر روی اولیاء این عاجز را بدعا نیك یاد کند و مانیز ایشان را دعا کنیم که الله تعالی ایشان را دیدار خود نصیب کند بمنّه و کرمه و نیز چون این فقیر را کمال اخلاص و بندگی باین طائفه عالیه بود، روز وشب جز ذکر ایشان فکری نداشت و خود را از معتقدان و مشتاقان ایشان میدانست، ازین جهت به تحریر شمه ای از احوال سعادت مآل ایشان مشغول شد زیرا که اگر کسی را وصل دوست میسر نمی شود، خاطر خود را به جستجوی و گفتگوی ایشان مسرور گرداند و سید انام علیه الصلوة والسلام فرموده است «من احب قوماً فهو منهم و جزاءه بجزائهم و حسب بحسابهم و حشرفی زمرتهم و ان لم یعمل

سع ٤

سع ٥

(الف) غع، عر- بهترین. (ب) رجوع کنید به المصنوع فی احادیث الموضوع مؤلفه ملا علی قاری (رح) مطبع محمدی لاهور (تاریخ طباعت درج نیست) ص ١٧-١٦.

باعمالهم» صحيح[الف] یعنی کسیکه دوست میدارد جماعتی را او از اینها است و در ارشاد الطّالبین مولینا درویزه علیه الرّحمه[۵] آورده است که شخصی بود که هیچ عمل نافله چنانچه طریق اولیاء است نداشت، اما هر جا که نام انبیأ علیهم السلام و اولیاء و صلحأ و علمأ را می شنید، می نوشت، بار کرده به پشت خود می کشانید[ب] قضا را روزی در آب غرق شد و آن ورقها را درآب داد و خود دست و پای زده بصد حیله از آن بیرون آمد- چون بر ساحل افتاد، غمگین شد که هیچ نداشتم مگر آنکه از جهت دوستی دوستان خدای نامهای ایشان جمع کرده بودم، این نیز از دست رفت و هم برین غم در خواب رفت و در خواب دید که حضرت رسالت پناه محمّد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم با جمله انبیأ و صلحأ در چهارم آسمان نشسته و خود را در میان ایشان آورده به تملقی و ناگاه دید که فرشتگان آمدند و کوزه انداختند و طبقها پر از الوان نعمت آوردند- چون بقریب او رسیدند او را منع کردند و گفتند که شما ازین جماعت نیستید و بر خیزید - ناگاه حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم را بر او نظر افتاد و گفت که او را کوزه داشتن[ج] بدهید و با این جماعت همراه بخورانید زیرا که دوست دارندهء این جماعت است خوردنی را همراه ایشان خورد، بیدار شد، تمام معانی ولایت در او جمع شده بود و حضرت سلطان ابراهیم بن ادهم

سع۶

(الف) برای روایت بالمعنی رجوع کنید به مجمع الزوائد مؤلفه حافظ نورالدین علی بن ابی بکر الهیثمی، طبع قاهره ۱۳۵۳ هـ ج ۱۰ ص ۸۱ - ۲۸۰ - و مستدرك حاکم طبع بیروت ۱۹۷۸م و معجم الکبیر مؤلفه علامه طبری طبع بغداد ۱۹۷۹ م ج ۳- ص. ۳ . (ب) سع، مظ، غج - گشتانید.

(ج) کوزهء دست شستن (ارشاد الطّالبین مؤلفه اخوند درویزه طبع پشاور ۱۳۵۸ م ص ۵۸).

(۵) عبدالله (المعروف به الله داد) الملقب به اخوند درویزه بن گدای بن سعدی بن احمد بن مته (المعروف به درغان) بن جیون بن جنتی (روحانی رابطه مؤلفه عبدالحلیم اثر افغانی طبع اول باجوڑ ایالت سرحد پاکستان ۱۹۶۵ م ص ۵۱۱) مفتی غلام سرور در خزینة لاصفیأ (مترجمه مفتی محمود هاشمی و اقبال احمد فاروقی طبع لاهور ۱۳۹۲ م ص ٤۷۱) و رحمان علی در تذکرهء علمأ هند (طبع کراچی ۱۹۶۱ م ص۵۹) نام وی را اخوند درویزه پشاوری نوشته اند زیرا که او خودش ساکن پشاور بوده و در مضافات همین شهر مدفون است ولی چونکه بعضی از اجداد ایشان در پاپین ننگرها بسر برده اند از این رو اخوند درویزه نام نسبی خویش را اخوند درویزه ننگرهاری و اخوند درویزه پاپینی نوشته است- برای تفصیل رجوع کنید به تالیف خودش تذکرة الابرار و الاشرار (فارسی) طبع ادارهء اشاعت سرحد پشاور.

(رح) فرموده اند که شبی در خواب دیدم که فرشته طوماری در دست داشت، پرسیدم که چه می نویسی؟ گفت «نام دوستان خدا را» گفتم نام من نوشته ای؟ گفت «نی» گفتم چرا؟ گفت «تو از ایشان نیستی» گفتم من از ایشان نیم لکن دوست دوستان اویم وایشان را دوست دارم - در این بودم که فرشتهء دیگر در رسید و گفت« طوماری را از سرکر(الف) و نام ابراهیم را مقدم بر همه نویس که دوست دوستان خدا است» و ابو العباس ابن عطا (رح) گفته اند که اگر توانی که دست زنی در دوستان او زن چه اگر چه درجهء تو بایشان نرسد ترا شفیع باشد و در عشقیه آورده است که از خواجه جنید بغدادی (رح) سوال کردند که مرید را چه فائده است از حکایت ایشان؟ شیخ فرمودند که سخن ایشان لشکریست از لشکر های حق تعالی که بدان مریدان را اگر دل شکسته بود قوی گردد و از لشکر مدد یابد چنانچه در حدیث آمده است «عند ذکر الصلحین تنزل الرّحمة»(ب) و از خواجه یوسف همدانی قدس الله سره سوال کردند که هر گاه این طائفه روی در نقاب آرند چه کنم تا سلامت مانم، گفتند که هر روز هشت ورق از سخنان ایشان بخوانید گویا که با ایشان صحبت میدارید و شیخ علی دقاق رحمة الله علیه را گفتند که فائده سخن مردان خدای شنیدن چیست؟ فرمودند «اول آنکه اگر مرد طالب بود قوی همت گردد و طلبش زیاد شود و دوم آنکه اگر در خود عیبی دارد آن دعوی از سر او بیرون رود نیک(ج) او نماید کما قال الشّیخ» لاتزن الخلق میزانك و زن نفسك بمیزان الصدیقین لتعلم فضلهم و افلاسك» و عبدالرحّمن اسحق را پرسیدند از(د) کسی قرآن خواند و معنی نداند چه فائده و اثر دارد یا نه؟ گفت "اگر کسی دارو خورد و نداند که چه می خورد اثر می کند، قرآن چگونه اثر نکند" هکذا فی العشقیه و محمّد بن حسن گوید "معروف (رح) را بخواب دیدم گفتم که

سع۷ سع۸

(الف) کن. (ب) رجوع کنید به تذکره الموضوعات مؤلفه علامه محمّد طاهر بن علی الهندی، طبع بیروت ۱۳۹۹ هـ ص ۱۹۳ - موصوف این حدیث را بی اصل قرار داده است و ملا علی قاری گوید که این قول سفیان ابن عینیه است (موضوعات کبیر طبع نور محمّد اصحّ المطابع کراچی سال طباعت درج نیست، ص ۸۳. (ج) عرننگ. (د) مظ - (از) ندارد.

خدای عزّوجل با تو چه کرد ؟ گفت مرا بیامرزید" گفتم بزهد و ورع ! گفت به یك سخن که از پیر سماك (رح) شنیدم گفتم چه بود ؟ گفت" هر که بجملگی بخدای[الف] عزّوجل بر گردد ، خدای تعالی نیز از وی بجملگی برگردد و هر که بجملگی بخدای عزّوجل باز گردد خدای عزوجل برحمت باو باز گردد و همه خلق یار او گردد" و مولانا نظام الدّین حسین سبط مولانا علاؤالدّین مکتب دار رحمهما اللّه تعالی در وقت رفتن ازین عالم فانی بعالم باقی بیاران و دوستان خود می فرمودند "اموری که با آن توصل بحق توان یافت منحصر گشته است بسه چیز، کلام خدای عزّو جل و حدیث مصطفی علیه السّلام و سخنان مشائخ علیهم الرّحمه البتّه عشر از قرآن و حدیث از احادیث سیّد انس و جان و کلمّه چند از سخنان اولیاء و دوستان حق باید و مقارن عمل باید ساخته".

بدانکه بهترین مخلوقات الهی بعد از انبیأ علیهم السّلام اولیاء اند که ایشان بموجب آیت کریمه "یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّوْنَهٗ"[ب] عاشقان و محبّان و محبوبان اویند و این طائفهء عالیه همیشه بوده اند و هستند و تا قیامت خواهند بود و دنیا از برکت وجود مبارك ایشان قائم و مستقیم است چنانچه پیر علی هجویری (رح) در کشف المحجوب نوشته اند که خداوند تعالیٰ هر گز زمین را بی حجب ندارد و هر گز این امت را بی ولی ندارد و سند از رسول علیه الصّلوة والسّلام آورده اند که پیغمبر (ص) فرموده اند هر گز این امت من خالی نباشد از طائفهء که بر خیر باشد لقولهٗ علیه السّلام "لایزال طائفة مَن امتّی علی الخیر و الحقّ حتّی یقوم السّاعة"[ج] و همیشه چهل تن بر خوی ابراهیم علیه الصلوة السّلام" باشند لقوله علیه السلام "لایزل من امتی اربعون علی خلْق ابراهیم علیه الصّلوٰة و السلام کذا فی کشف المحجوب - پس از انبیأ (ع)

سع۹

(الف) از خدای. (ب) المآئده ٥٤. (ج) این حدیث با تغییر الفاظ در مسلم (عربی،اردو) طبع لاهور ۱۹۸۱هـ ج ٥ص ۱۸۳ کنز العمال مؤلفه شیخ علاولدّین علی المتّقی الهندی طبع حیدر آباد دکن ۱۳٦٤ هـ ج ۱۳ص ۱٤٤- درج است.

هیچ کسی محترم تر از ایشان نیست و هیچ کس فاضل تر از ایشان نیست و هیچ کس کریم تر از ایشان نیست و هیچ کس با همت تر از ایشان نیست و هیچ کس بی نیاز تر از ایشان نیست وهیچ کس عالم تر و عامل تر از ایشان نیست و هیچ کس حلیم تر و خلیق تر از ایشان نیست و هیچ کس شجاع تر از ایشان نیست دوستی ایشان دوستی خدا است و نزدیکی ایشان نزدیکی اوست و حسبت ایشان حسبت اوست و پیوستن ایشان پیوستن با اوست(الف) و ادب ایشان ادب با اوست و طریقهء این طائفه شریفه بر یك نهج نیست، هر یك را مشربیست جدا، بعضی پنهان اند و بعضی آشکارا و بعضی بامر الهی کرامات ظاهر میکنند و بعضی از جهت عجب نفس خود اظهار کرامت نکنند و بعضی مأ مور اند باین معنی چرا که هر که از ایشان صادر میشود با الهام ایزد هست، نکند تا مأمور نشوند و نگوید تا نگویا نند و نخورد تا نخورانند و نه نوشد تا نه نوشانند و ممشاد دینوری (رح) فرموده اند «هر که بر دوستی از دوستان حق انکار کند کمینه عقوبت او آنست که او را داخل دوستان خود نه گرداند - پس در هیچ کس بنظر حقارت نباید نگریست که دوستان خدای از چشم غیر پوشیده اند زیرا که حق تعالی فرموده اند "اولیای تحت قبائی لایعرفهم غیری مگر بتائید من"(ب) وبعضی در زمرهء ملامتیه(٦) خود را مسلك(ج) دارند تا کسی ایشان را نشناسد چنانچه سلطان العارفین شیخ بایزید قدس الله سره بعد از آنکه بکمال رسیدند و مشهور آفاق گشتند از سفری به بسطام می آمدند اکابر و اشراف آنجا بجهت استقبال ایشان برآمده و ملازمت نموده باعتقادی تمام بشهر آوردند و

سع ۱۰

(الف) غح، عر - پیوستن ایشان پیوست با اوست. (ب) ماخذ معلوم نشد. (ج) عر- منسلك

(٦) ملامتیه یا قصار یه یعنی پیروان ابو صالح حمدون بن احمد بن عماره قصار (م ۲۷۱ هـ) که طریق او اظهار و نشر «ملامت» بوده یعنی میگفته که آفت برزگ و حجاب عظیم در این است که بخود معجب شود و نزد خلق مقبول گردد، این عجب و خود پسندی و مقبولیت نزد خلق سالك را از طی طریق باز دارد- باید طریق ملامت اختیار کند و منظورش حق باشد نه خلق و به هر نام و ننگی پشت پازند - (برای شرح احوال ملامتیه رجوع کنید به کتاب عوارف المعارف مصنفه شیخ شهاب الدّین سهروردی (رح) طبع اول دار الکتب العربی بیروت ۱۹٦٦ م باب هشتم، نهم.

سلطان چون هجوم عام دیدند و آفت آنرا دانستند برای خلق، پراگنده شدند و منکر کردند با آنکه ماه رمضان بود نان از بازار برداشتند و خوردند - چون مردم این معنی را مشاهده کردند منکر گشتند، متفرق شدند و تا در بسطام بودند برایشان رجوع نکردند - اگر چه ظاهر است مثل ایشان بزرگی نبود[الف] با وجود رمضان روزه چون بخورد، اما خلاف شرع نه کردند چرا که در سفر بودند و در سفر افطار روا است و ایشان رجوع خلق نخواستند - کسی که رجوع بحق باشد رجوع غیر را نخواهد اما نه پرورشی که مخالف شرع باشد و طریقهء ملامتیه آنست که این قسم ملامتی که مخالف شرع نباشد قباب خود سازد - پس اعتراض بر کار ایشان نباید کرد که بر حقیقت کار ایشان کسی مطلع نیست و در جواهر آورده است که ملامتی آنرا نگویند که از شریعت تجاوز کند بلکه ملامتی آنرا گویند که در امر خدای تعالی نظر بر خلق نکند که بر ما ملامت می کند بلکه بهر حال رعایت شریعت کند اگر چه خلق بروی ملامت میکند[ب] محمد بن سماك قدس سره در وقت رحلت مناجات کرد و گفت " بار خدایا! بر تو ظاهر است که در وقت معصیت کردن اهل طاعت را دوست دارم اکنون دوستی آنها کفارت گنها هان[ج] من گردان "و شیخ الاسلام (رح) فرموده اند" دیدار مشائخ را غنیمت باید شمرد "و ابو عبدالله سجزی (رح) گفته اند" سودمند ترین چیز ها مردمانرا صحبت صالحان است و اقتداء بایشان در افعال و اقوال و زیارت قبورهای ایشان[د] "و خواجه معین الدّین چشتی (رح) فر موده اند" صحبت نیکان به از کار نیك وصحبت بدان بد از کارید "و حضرت غوث الاعظم رحمة الله علیه فرموده اند" که این جماعت پادشاهان دنیا و آخرت است"و شیخ ابو الحسن غزنوی (رح) گفته اند" اولیاء الله و الیان عالم اند. باران از آسمان به برکت اقدام ایشان می بارد و از

سع ۱۱

سع ۱۲

(الف) سع، مظ - (نبود) ندارد. (ب) عر- میگویند. (ج) عر گناه (د) رجوع کنید به نفحات الانس مؤلفه عبدالرحمن جامی (رح) تصحیح و تحقیق مهدی توحیدی پور طبع تهران (سال طباعت ندارد) ص ۱۱۳.

زمین نبات بصفای احوال ایشان می روید"(الف) و در کشف المحجوب و غیره آورده است که چهار هزار اولیاء اند. ایشان مکتومان اند و ایشان یکدیگر را نشناسند و جمال حال خود ندانند و سیصد تن دیگر از سرهنگان در گاه حق اند که ایشان را اخیار گویند و چهل تن دیگر را ابدال خوانند و هفت دیگر را ابرار گویند و چهار دیگر را اوتاد نامند و سه دیگر را نقبه گویند و دو دیگر را امامان گویند و امامان در یمین و یسار قطب باشند و یکی را قطب و غوث نامند و این جمله یکدیگر را بشناسند و باهم محتاج باشند و جماعت دیگر را مفردان گویند که ایشان از جمله ممتاز و بی نیاز اند و عدد ایشان طاق باشد و مرتبهء ایشان مابین نبوت و صدیقیت است(ب) و در سلك سلوك ابو تراب نخشبي(رح) آورده است که سیصد تن از بندگان خدي سه دلهاي ایشان مانند دل آدم علیه الصلوة والسلام است و هفتاد تن اند که دلهاي ایشان مانند دل نوح علیه الصلوة والسلام است و چهل تن اند که دلهاي ایشان مانند دل موسي علیه السلام و هفت تن اند که دلهاي ایشان مانند دل ابراهیم علیه السلام و پنج تن اند که دلهاي ایشان مانند دل جبرائیل علیه السلام و سه تن اند که دلهاي ایشان مانند دل میکائیل علیه السلام و یکي را دل مانند اسرافیل علیه السلام است.

مع ۱۳

چون آن یکي بمیرد از آن سه یك را بدرجهء او رسانند، چون از آن سه یك بمیرد از آن پنج یك را بمرتبهء او رسانند و چون از آن پنج یك بمیرد از آن هفت یك را بدرجهء او رسانند و چون از آن چهل یك بمیرد از آن هفتاد یك را بدرجهء او رسانند و چون از آن هفتاد یك بمیرد از آن سیصد یك را بدرجهء او رسانند و چون از آن سیصد یك بمیرد از علم خلق یکي را بر جاي او نشانند و آن سیصد را اتقیاء گویند و آن هفتاد را نجبله گویند و آن چهل را ابدال خوانند و آن هفت را اخیار خوانند و آن پنج را اعماد گویند و آن سه را اوتاد گویند و آن یك را غوث نامند و معني نجیب پوست بر پوست را

(الف) رجوع کنید به کشف المحجوب مؤلفه شیخ علی بن عثمان الهجویری تصحیح و تحشیه علی قویم طبع مرکز تحقیقات پاکستان و ایران اسلام آباد ۱۳۹۸ هـ باب فی اثبات الولایة ص ۱۹۰- ۱۹۱.

(ب) کشف المحجوب ص ۱۹۱.

گویند چنانکه میوه، چهار مغز پس گویا که پوست اول شریعت است و پوست دوم طریقت است و پوست سوم حقیقت است و مغز معرفت است. پس معلوم باد که تا کسي بر شریعت آراسته نباشد بمعرفت نرسد زیرا که ابتداء و انتهاي هر چیزي متابعت حضرت رسالت پناه صلي الله علیه و آله وسلم است چنانکه اول پوست پیدا شود پس مغز و ایضاً نجیب گرامی شده را گویند و نجبا، جماعت و انتجاب بر گزیدن را گویند و نقیب ستوده، مردم در نیك افعال و اقوال و درنده[الف] و بهترین قوم و نقباً جماعت و ایضاً نقیب نفسیی را گویند که محمود صفات باشد چنانکه سگی بر در صاحب خفته باشد و مردم را به بانگ نه آزارد او را نیز نقیب گویند و مردی نیك رو را نیز گویند و مرد نیك و دانا و ناگاه دیدن کردن باکسی و نقیب در شهر ها گشتن را نیز گویند و اوتاد میخها را گویند و نیز کسی را که ذکر خود همیشه از دست ندهد و ابدال دیگر کردن را گویند. قوله تعالی «بدله من الخوف امنا»[ب] یعنی از خوف بسوی امن برآمد و ایضاً ابدال قوم من الصّلحین لا یخلوا الدّنیا منهم اذا مات احد هم بدل الله تعالی مکانه بآخر یعنی چون یکی بمیرد بر جای او دیگری را می نشانند واعماد ستون را گویند و غوث فریادرس را گویند و غوث از مرتبه و احوال این مذکورین خبر دار باشد و ایشان از مرتبه و احوال او خبر ندارند چنانچه در ارشاد الطالبین حضرت مولانا اخوند در ویزه علیه الرّحمة و الغفران مسطور است و این فقیر نیز امید وار است که الله تعالی به برکت این طائفه شریفه رحمهم الله تعالی در دنیا و آخرت توفیق عمل نیك و نجات و رستگاری بخشد و از کمترین خادمان شمارد و در زمره، درویشان بر انگیزد و از توجه ایشان سلامتی ایمان نصیب گرداند بمنّه و کرمه شعر:

سع ۱٤

از عمل خویش ندارم امید | بر کرم اوست مرا اعتمید[ج]

(الف) قیاساًبرگزیده (ب) ولیبدلنّهم من بعد خوفهم امنًا (التّوبه: ٥٥) (ج) اعتمید اماله اعتماد است یعنی میل دادن فتحه بکسره بطوریکه الف صورت ی پیدا کند.

بحث در بیان تولد و تواریخ و ارضاع و شق صدر و نزول وحی و معراج و معجزات و هجرت از مکه شریف و وصول بمدینه منوره و وفات حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم

سیر ۱۵

بدانکه حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بهترین ما سوی الله از اشراف و اعیان قبیلهء قریش اند هم از جانب پدر و هم از جانب مادر - مشهور است در تسمیهء قریش[۷] که آن نام دابه است بحری که در غایت قوت و زور است - از ابن عباس رضی الله تعالی عنه[الف] آورده که گفت «قریش نام کردند که د، دریا ماهی است که او را قریش می گویند. می خورد ماهیان را و نمی خورد او را هیچ ماهی و غالب نمی گردد بر وی هیچ یکی از آن» چنانچه در حدیث آمده است و عن ثلث[ب] بن الاشقع رضی الله عنه قال سمعت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم (قال) **انّ الله اصطفی کنانة من ولد اسماعیل و اصطفی قریش من کنانة و اصطفی من قریش هاشم واصطفانی من بنی هاشم** - رواه مسلم[ج] ومشکوة وفی روایة ترمذی[د] **«انّ الله اصطفی من ولد ابراهیم علیه السّلام اسماعیل علیه السلام و اصطفی من ولد اسماعیل علیه السّلام بنی کنانه»** مشکوة - وقیل هو من القرش و هوا الکسب لانّهم

(الف) غح، عر، مظ- روایت (رجوع کنید به الفائق مؤلفه جار الله زمخشری طبع اول حیدرآباد دکن ج۲ ص ۱۶۶.
(ب) واثله بن الاسقع همچنین در سائر کتب احادیث نوشته است.
(ج) مسلم کتاب الفضائل حدیث ۱.
(د) ترمزی ج ۲ ص ۷۲۲

(۷) قریش نوع من السّمك یعرف بکلب البحر یقطع الحیوان فی السماءٔباسنانه کما یقطع السّیف تخافه جمیع دواب البحر (المنجد) ابن حزم رقمطراز است در قبیلهء قریش مردی بود بنام قریش بدر بن یخلد بن نضر و او در زمانه جاهلیت قافله های بازرگانی خویش را راهنمای می نمود، از این رو نام این قبیله قریش مشهور گشته بود - (جمهرة انساب العرب طبع دارالمعارف مصر ۱۳۸۲ هـ ص ۱۱-) جار الله زمخشری گفته است که قریش ما خود از تقرش است یعنی جمع کردن مال را، از روی اجتماعیت این قبیله، آن بنام قریش معروف شده است (الفائق) ج ۲ ص۱۶۶) - مؤرخ ابن جریر طبری می گوید که تا آنکه قصی بن کلاب همه افراد بنو نضر بن کنانه را متحد نه کرده بود ایشان بنو نضر نامیده می شدند، چون متحد شدند ایشان بنام قریش معروف شدند که تقرش مجمع است و قریش گفتند «تقرش بنونضر» (تاریخ طبری مترجمه سید محمّد ابراهیم ندوی طبع نفیس اکادمی کراچی سال طباعت ندارد، ج ۱ ص ٤۷).

کسابین تجاراتهم و قیل هو من کان من ولد فهر بن مالك بن نضر بن کنانة و فی شرح بخاری لابن حجر (رح)[الف] الا کثرون علی القول الاخیر[ب] اما از جانب پدر محمّد (صلی الله علیه وآله وسلم) بن عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مره بن کعب بن لوی بن غالب بن فهر بن مالك بن نضر بن کنانه بن حزیمة بن مدرکه بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان[۸] بن ادد بن اور و بعضی اور در میان نمی آرند بن همیع[ج] بن نبت و بعضی ثابت بجای نبت میگویند بن اسماعیل بن ابراهیم (علیهم السّلام) و از ابراهیم صلوة الله علی نبینا و علیه السّلام دو پسر ماندند یکی اسماعیل علیه السّلام دویم اسحق علیه السلام و از اسحق علیه السلام نیز دوپسر ماندند یکی یعقوب علیه السلام دویم ابن یمین[د] و از مهتر یعقوب علیه السلام دوازده پسر ماندند از شش مادر واز هر مادر دو دوپسر، مهتر یعقوب علیه السلام وابن یمین[هـ] از یك مادر اند و آن ده از مادران دیگر اند و تاجك از نسل یوسف علیه السلام وابن یمین اند و درمیان تاجك هفتاد هزار انبیأ(ع) و هفتاد هزار اولیاء(رح) اند و ازان باقی پسران سائر عجم اند و ازنسل اسمعیل علیه السلام یك محمد عربی صلی الله علیه وآله وسلم وبقول دیگر چهار اند،[۹] شعیب و صالح و

(الف) یعنی فتح الباری از ابن حجر عسقلانی (رح) (ب) عر، غخ- الآخرین

(ج) همسیع (رجوع کنید به روض الانف مؤلفه علامه سهیلی طبع ملتان ۱۳۹۸ هـ ج ۱ ص ۱۸.

(د) عر- ابن عیص. (هـ) ایضاً.

(۸) در نسب پاك آنحضرت صلی الله علیه وسلم اقوال مختلفه بسیار بوده اند، تا عدنان همه نسابان متفق اند ولی بعد از آن بعضی هشت پشت و بعضی ده و بعضی زیاده از این شمرده اند- علامه - سهیلی گوید «و یستحیل فی العادة ان یکون بینهما اربعة آباء او سبعة کما ذکر ابن اسحق او عشر او عشرون فانّ المدة اطول من ذالك کله» یعنی این عادةً محال است که در میان این دو (یعنی عدنان و ابراهیم) چهار یا هفت پشت باشند چنانکه ابن اسحق ذکر کرده است یا ده یا بیست، پس زمانه ازین همه درازتر بوده است (روض الانف ج ۱ ص ۸) - از ابن عباس رضی الله عنه مرویست که چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم تذکره نسب خویش می فرمودی سلسله، نسب خویش را تا معد بن عدنان ذکر فرمودی و بس وبعد از آن فرمودی «کذب النّسابون» یعنی نسابان دروغ گفته اند (طبقات ابن سعد مترجمه عبدالله العمادی طبع کراچی ۱۹۴٤ م ج ۱ ص ۱۵) و عن عمر رضی الله عنه قال انّما ننتسب الی عدنان و مافوق ذلك لاندری (روض الانف ج ۱ ص ۸).

(۹) از امام صادق (رح) منقولست که خداوند از عرب نگردانید مگر پنج پیغمبر، هود و صالح و اسماعیل و شعیب و محمّد علیهم الصّلوة و السّلام (حیوة القلوب مؤلفه با قر مجلسی، طبع کتابفروشی اسلامیه، تهران (سال طباعت ندارد، ج ۱ ص ۲۱۰).

هود و محمّد علیهم الصّلوٰة و السّلام وشعیب علیه السّلام بن لعیل بن نضر بن مدین بن ابراهیم علیه السّلام- تفسیر حسینی-(۱۰) ابراهیم (ع) بن آزر بن تارخ بن ناحور بن شارغ بن فالغ بن عابر بن شالخ بن ارفخشد بن سام وقیل ابراهیم (ع) بن تارخ و آزر لقب وی، بن ناحور وقیل ابراهیم (ع) بن آزر بن ناحور و بعضی گفته اند آزر و تارخ هر دو برادران اند از ناحور و این قول مختار است زیرا که در حدیث آمده است «بعثت من خیر قرون بنی آدم قرناً فقرناً حتّی کنت القرن الذّی کنت منه» رواه البخاری(الف) یعنی بر انگیخته و فرستاده شدم از بهترین طبقات فرزندان آدم علیه السّلام و معنی خیریت محمولست بر فضائل حمیده و این در قرون(ب) است- اما آباًکرام آنحضرت علیه لصّلوٰة و السّلام همه ایشان از آدم علیه السّلام تا عبداللّٰه طاهر و مطهّر اند(۱۱) از کفر و شرک چنانچه آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله و سلّم فرموده

(الف) بخاری مناقب ۲۳، مسند احمد طبع بیروت۱۳۹۸هـ ج ٤ ص ۳۷۳. (ب) رجوع کنید به اشعة اللّمعات شرح مشکوٰة از مولانا عبدالحق محدث دهلوی طبع مکتبه نوریه سکهر ۱۹۷٦ ج ٤ ص ۲٦٦- و کتاب الموضوعات مؤلفه علامه ابن الجوزی طبع مدینه منوره ۱۳۸٦ هـ ج ۱ ص ۲۸۱.

(۱۰) در نسخه مطبوعه، تفسیر حسینی تاج کمپنی کراچی شعیب بن مکیل بن یسخر نوشته است در تفسیر ماجدی طبع تاج کمپنی کراچی نسب نامه، ایشان این طور منقولست «شعیب بن میکیل بن یشجر بن مدین بن ابراهیم (ع) -» والی مدین اخاهم شعیباً (الا عراف ۸۵) و مدین نام شهریست قدیم که محل وقوع آن ساحل عرب بحیره، احمر به طرف جنوب و مشرق کوه طور است و نام شهر مذکور مطابق رسم قدیم بنام یك فرزند ابراهیم علیه السّلام مدین که از زوجه محترمه، ابراهیم (ع) قطورا بود، نهاده شد (ایضاً) و لفظ اخا برای اظهار اشتراك وطنیت یا قومیت یا قبیله، خودش آورده است و معنی کونه علیه السّلام اخاهم انه منهم نسبا و هو قول الکثیر من النسابین(روح المعانی مؤلفه سید محمود آلوسی طبع لاهور) وای اخاهم فی القبیله (تفیسر قرطبی از ابی عبداللّٰه محمّد بن احمد الانصاری قرطبی طبع قاهره ۱۳۸٤ هـ) و العرب تسمی صاحب القوم اخاالقوم (تفسیر کبیر از امام رازی طبع دار الطباعة العامره) .

(۱۱) در پاکیزگی نسب و طهارت حسب سرور کونین صلی اللّٰه علیه و آله وسلّم هیچ منکر نبوت و دشمن آفتاب رسالت را تردد نه بود چنانکه قیصر روم چون از ابو سفیان (رض) در باره، نسب آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله و سلّم استفسار نمود کیف نسبه فیکم ؟ «ابو سفیان گفت هو فیناذونسب » این الفاظ در بخاری (کتاب الجهاد باب ۲ -۱۰۹)آورده اند و حافظ ابن حجر عسقلانی رقمطراز است که در روایت بزاز این الفاظ منقولست» هو فی حسب ما لا یفضل علیه احد. قال هذه آیة (فتح الباری کتاب التّفسیر) یعنی بلحاظ حسب و نسب هیچ کس از آنحضرت افضل نیست، قیصر گفت این علامت است - عن انس رضی اللّٰه عنه قال قرأ رسول اللّٰه صلي اللّٰه علیه وسلّم لقد جاء کم رسول مّن انفسکم بفتح الفأ و قال انا انفسکم نسباً و صهراً و حسباًلیس فی آبائی من لدن آدم سفاح کلنا نکاح (رواه ابن مردویه شرح مواهب اللّدنیه مؤلفه محمّد بن عبدالباقی الزّرقانی طبع اول مصر ۱۳۲٦ هـ ج ۱ ص ٦۷).

بیرون آمدم از اصلاب طاهره به ارحام طاهره و شیخ جلال الدّین سیوطی (رح) درین باب تصنیف کرده اند و حاش اللّٰه که این نور پاك را در جای ظلمانی پلید بنهد و در عرصات تعذیب و تحقیر آبا و اجداد او را مخذول گرداند- شیخ عبدالحق محدّث دهلوی بر مشکوة شریف[الف].

بدانکه سام از انبیأ مرسل است و بواسطهء کمال عقل و صلابت رای و کثرت دانش و فراست تمام و صلاحیت نفس و نجابت ذات ولی عهد و خلیفهء پدر گشت و محرمیت اسرار نبوت و غوامض رسالتش میسّر شد و حضرت نوح علیه الصّلوة و السّلام سائر اولاد را بمتابعت او وصیت فرموده و معمورهء عالم و وسط اقالیم را که بهتر مواضع ربع مسکون است. بوی مخصوص گردانیده و از حضرت جل و علامسألت نمود تا اکثر انبیأ و اولیاء و حکمأ و سلاطین[۱۲] و امرأ و طوائف صلحأ و سعدأ از نسل او باشند تا در تواریخ مذکور است که اهل یمن و شام و عراق و فارس و کرمان وآذربائیجان و ماوراء النّهر و خراسان هم از اولاد سام اند[۱۳] و مادر او عمورا

سع ٦

(الف) - یعنی اشعة اللّمعات شرح مشکوة.

(۱۲) مؤرخ ابن خلدون رقمطراز است که ارفخشد بن سام همین بزرگ است که علاوه بر انبیأ و رسولان علیهم السّلام سلطنت و حکومت هم نسلاً بعد نسلٍ در نسل او بوده است - (تاریخ ابن خلدون ج ۱-۲ ص۳۳).

(۱۳) در باره وطن اصلی آل سام اختلاف آرأ در میان محققین بوده است، بقول مؤرخ طبری سام ابوالعرب و یافث ابو الروم و حام ابو الحبش و الزنجه بود تاریخ ابن خلدون ج ۱ ص ۳۲) مورخ ابن خلدون بروایت ابن مسیب و وهب بن منبه می گوید که سام ابو العرب و الفلوس و الروم و یافث ابو الترك و الصقالبه و یا جوج و ماجوج و حام ابو القبط و السودان و البربر (ایضاً) و همین قول مطابق متن نسخه زیر تحقیق است ولی یکی از مستشرقین وان کریمر محقق المانی می گوید که وطن اصلی سامانیان بابل بود نیز کویدی با اختلاف اندك همنوای کریمر است، میگوید که وطن اول سامانیان در جنوب و جنوب مشرق بحر قزوین بوده و بعد از آن به سر زمین بابل هجرت کرده بودند (تاریخ عرب قبل از اسلام مؤلفه جواد علی طبع بیروت ۱۹٦۸ هـ ج ۱ ص ۲۲۹)- فلبی یمن را وطن اصلی سامانیان قرار داده است (The background of Islam by Phliby Alexdaria 1949) ولی نولدیکی محقق کبیر و مستشرق معروف بعد از تغلیط آرای دیگر می نویسد که مابهر حال تسلیم می کنیم که این نظریه که عرب مسکن اول آل سام بوده است از روی هیچ معنی غیر معقول نیست - (انسائیکلوپیدیا بر تانیکا طبع یازدهم) و ما پس از مطالعه همه آرای مختلفه قول نولدیکی را راجح میدانیم زیرا که سوای عرب هیچ قومی از قدیم الایّام ادعی نکرده که ملك ایشان وطن اصلی و مسکن اول امم سامیه است و عرب بطور عمومی خود را سامی النّسل می گویند مورخ ابن قتیبه (متوفی ۲۷٦ هـ) رقمطراز است «و امّا سام بن نوح فسکن وسط الارض الحرم و ماحوله الیمن الی حضرموت الی عمان البحرین و سیرین و بار والدّو والدّ هناء» (کتاب المعارف مؤلفه ابن قتیبه طبع مصر ص ٤٠) یعقوبی نوشته است فجعل لسام وسط الارض و الحرم و ما حوله و الیمن و حضرموت الی عمان، الی البحرین الی عالج و یبرین و بار والدّو والدّ هناء» تاریخ یعقوبی طبع دار صادر بیروت، سال طباعت ندارد ، ج ۱، ص ۱۵).

بود بنت براخیل بن مخویل بن اخنوخ که ادریس علیه السّلام است[الف] و اولاد وی به نوزده زبان سخن می گفتند چنانچه لغات یکدیگر را نمی دانستند لاجرم هر فرقه در ناحیه ای قرار گرفتند و هر قوم بزبانی[ب] مخصوص گشتند و چون سام در محافظت نور سیّد عالم صلی الله علیه وآله وسلم بوصیت پدر مأمور بود، زنی معصوم در غایت حسن و جمال نام وی طیثه،، طیثه بالثّا المثلث فوقانیه بنت شاویل بنکاح در آورد و ارفخشد از وی تولد نمود، معنی وی مصباح مضی است و سام بعد از انقضأ پانصد سال از عمرشریف او بدار البقأ رحلت نمود و ارفخشد زنی بخواست مرجانه نام، بنکاح خود در آورده و نور پاك خواجهء لولاك علیه الصّلوة و السّلام از و منتقل برحم مرجانه شد و از او عابر که هود پیغمبر (ع) است بوجود آمد و آن نور با بهجت و سرور منتقل به هود نبی (ع) شد و در بعضی تواریخ و سیر انتقال نور از ارفخشد بشالخ و از شالخ بعابر که هود (ع) است آورده اند و آنچه اختیار درج الدرر و سیر کازرونی و غیره آورده است که از ارفخشد بعابر و از عابر بشالخ انتقال کرد - و اللّه اعلم- نقل است که چون هود علیه السّلام بوجود آمد از هر مکانی ندا بر آمد که این نور محمّد مصطفی صلی اللّه علیه و آله وسلّم است که از پیشانی تو تابان است،کسراصنام و قتل کفار او کند و اطفأ نیران در دست او باشد و حق تعالی او را بقوم عادیان فرستاد کقولهٗ تعالی" وَاِلٰی عَادٍ اَخَاهُمْ هُوْداً "[ج] و سام بن نوح بن ملك بن متوشلخ بن اخنوخ که نام ادریس (ع) است و قیل نوح بن لام و لام بن مُلك بن کمل و قیل نوح بن کمل و این همه پیغمبر بودند و اخنوخ بن برده ببای موحده و بروایتی ببای منقوطست بنقطتین بی الف و بروایتی بالف بن مهلیل و در بعضی نسخ مهلائیل آمده است و در هنگام مهلائیل اولاد آدم علیه السّلام پانصد لك خانه بودند و همه مسلمانان، و ایمان به پیغمبری مهلائیل (ع) آوردند و در پیش او سجده کردند و چون مهلائیل وفات یافت فرزندان او بغایتی صغیر بودند، شیطان در ماتم او آمد

سع ۱۷

(الف) سع، غع، مظ - (است) ندارد. (ب) غع، عر، مظ- بزبان. (ج) اعراف ۶۵.

بصورت پیر فرتوت و نوحه آغاز کرد هیهات هیهات! خدای تبارك و تعالی چگونه دوستان خود را می کشد و می میراند و فرزندانش صغیر بماند، همه کس بر او غضب کردند و گفتند که ای بدبخت مگر تو شیطانی که قنیان و شمول و شیث[الف] و آدم علیهم السّلام همه رفتند، ما نیز رفتنی ایم - از آن رفت و بصورت فقیر صوف پوشی آمد و سر انجام خانهء مهلائیل (ع) در پیش گرفت بغایتی که اهل[ب] خانه از غم و اندوه دنیاوی بر آمدند، اما آن نذر و هدیه که در زمان مهلائیل (ع) می آمد، نبود- روزی مر این کودکان را گفت که اگر کار بکنم که تمام اولاد آدم (ع) پیش شما بیایند و نذر و هدیه بیارند، شما رضا دارید؟ کودکان از آنجا که کودکی ایشان بود، گفتند که کرم کرده باشی - سنگی بتراشید و بت راست کرد و دستار و جامهء مهلائیل (ع) سع ۱۸ برو پوشانید. اول اهل او را به بت سجده کردن فرمود، هکذا تا تمام ولایت خبر شدند که مهلائیل زنده شد- چون مردمان در پیش بت می آمدند شیطان برقع بر دوش می نهاد و خود در دهن بت می نشست و سخن می کرد و علم تناسخ[۱٤] بیان کرد که آری من مهلائیل بودم، نسخی بودم بدین صورت آمده ام، بهشت و دوزخ و بعث نیست، اگر عمل نیك می کنید بصورت نیك انگیخته شوید و اگر عمل بد کنید بصورت بد انگیخته شوید- پیش از آن نام و نشان کافر نبود اما شیطان بدبخت

(الف) سع، غح، مظ - شیش. (ب) سع، غح، مظ (اهل) ندارد.

(۱٤) تناسخ عبارت است از خارج شدن روح از کالبدی و داخل شدن آن در کالبد دیگر یا انتقال نفس ناطقه از بدنی ببدنی دیگر، به عقیده فرقه ای که آنها را تناسخیه می گویند ایشان قائل به انتقال ارواح باجساد و منکر بعث و حشر می باشند، بعقیدهء آنان روح نیکوکار پس از مردن در بدن مرد عاقل و هوشیاری داخل می شود که در دنیا لذت ببرد و خوش بگذارد و بر عکس روح آدم در جسم حیوانی داخل می شود که بار کشد و رنج ببرد (فرهنگ عمید طبع تهران ذیل ماده) بقول سید شریف جرجانی مراد از تناسخ انتقال روح در بدن نو بغیر از تخلل زمانی زیرا که درمیان این روح و این بدن تعشق ذاتی است (تعریفات طبع مکتبه لبنان بیروت ۱۹٦۹م ص ۸۲) علامه شهرستانی می گوید که مراد از تناسخ عقیده ایست که از آنرو ادواریی پی در پی حیات اختیار کردن وجود نوین یکی بعد دیگری را قبول کرده شود (الملل و النحل طبع کیورتن، لندن ۱۸٤٦ م) و در معنی دیگر اینکه مراد از تناسخ حلول کردن روح الهی در مخلوق دنیا، بقول شهرستانی غلاة (فرقه ای انتها پسند اهل تشیع) بدین عقیده اند نیز قرامطه و اسماعیلیه هم همین عقیده دارند.

پانصد لك خانه همه كافر گردانيد، بعد از آن بهر يكى از ايشان بت تراشيده داد كه در خانه خود سجده كرده باشى تا حاجت شما روا گردد و چون اخنوخ كلان شد ايشان مدرسه ها پيدا كرد، از آنجا نام او ادريس (ع)[۱۵] شد و سلاح و حرب نيز او راست كرد و با كافران او جنگ كرد[۱٦] و چون ادريس عليه السّلام بآسمان يا به جنت رفت شيطان باز بظاهر پيدا شد و قصّهء او اينست كه روزى ادريس عليه السّلام سيرى مى كرد و حرارت آفتاب در ذات وى اثر كرد و با خود گفت كه آفتاب از چندين هزار سال راه مى تابد، تابش او در ذات من چنين اثر مى كند تا حال آن فرشته حامل آفتاب و متعهد اين جرم عالميان است چون باشد؟ و از روى شفقت دعا فرمود "**اللهم خفف عنه من ثقلها و احمل عنه حرّها**" آن فرشته را ببركت دعاى ادريس عليه الصّلوة و السّلام تخفيف تمام حاصل شد و از حرارت آفتاب و سوزش آن بر آسود و در امر خود متأ مل شد كه اين خفت با اظهار غضب الهى است يا از آثار رحمت نامتناهى است - بحق تعالى مناجات كرد، خطاب آمد كه اين نتيجهء شفقت بندهء ما ادريس (ع) است كه از حضرت ما بجهت[الف] تخفيف تومسألت نموده دعاى او مقرون باجابت گشت - آن فرشته را بجهت اين معنى محبت ادريس (ع) در صميم قلب مصمم گشت، از حق تعالى شرف محبت و عقد اخوت با ادريس عليه السّلام در خواست نمود، حق تعالى در

سع ۱۹

(الف) عر - براى.

(۱۵) مولد او منيف است از ديار مصر (روضة) الصّفا مؤلفه مير خواند طبع كتابفروشى مركزى تهران ۱۳۳۸ شمسى ج ۱ص ٤۹) يا در بابل متولد شد و آنجا نشو و نما يافت، هم آنجا از حضرت شيث (ع) بن آدم عليه السّلام تحصيل علوم نمود، بقول متكلّم معروف علامه شهرستانى اعشاذ يمون نام شيث عليه السّلام است كه استاد ادريس (ع) بود (قصص القرآن مؤلفه مولانا حفظ الرّحمن سيوهاروى طبع لاهور ج ۱ ص ۹٤) نام اصلى ايشان بقول جمال الدين ابن القفطى هرمس الهوامه (متبادل به هورس - (اخبار الحكمأ طبع (lipport) لاتپزگ ۱۳۲۹ هـ حاشيه) بمعنى عطارد يا طرميس بود- قرآن حكيم او را بنام ادريس (ع) ياد مى كند «وَاذْ كُرْفِى الْكِتٰبِ اِدْرِيْس» (مريم ۵۷) نيز رجوع كنيد به سورهء انبيأع ٤ و چنانچه در متن مذكور است نام وى ادريس از اينجهت شد كه به كثرت دراست و تدريس صحف آباى بزرگوار خويش را مشغله نمود (روضة الصّفا ج ۱ ص٤٦) و نيز نام ايشان در عبرانى خنوخ و در عربى اخنوخ بود.

(۱٦) يعنى با بنو قابيل جهاد كرد (تفسير محيط از ابن حيان الاندلسى طبع اول مصر ۱۳۲۸ هـ و تفسير قرطبى و تفسير مظهرى مترجمه سيد عبدالدايم طبع كراچى و تفسير روح المعانى.

میان ایشان عقد اخوت بست وبشرف زیارت و ادراك نیل مصاحبتش اجازت فرمود - روزی ادریس علیه السّلام باوی التماسّ کرد «ای برادرا ترا با ملك الموت محبت است و در اعزاز و اکرام تو کوشش و سعی بسیار می کند، می خواهم از وی التماس کنی تا اجل مرا تاخیر کند تا من بقیه عمر خود را در خدمت و اطاعت بگذرانم» فرشته گفت: یا نبی اللّه! مکرقضیه واقعه "فَإِذَا جَآءَ أَجَلُهُمْ لَايَسْتَأْخِرُوْنَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُوْنَ"[الف] از جمله یقینیات است" فرمود" بلی و لکن تو این در خواست با ملك الموت در میان آر" - آن فرشته ازحق تعالی اذن طلبید، فرمان آمد که ای ملك ادریس را بردار، نزد ملك الموت ببر تا حال خود با ملك الموت بگوید- این فرشته ادریس علیه السّلام را برداشت و بآسمان چهارم برد و نزد آفتاب بنهاد - بعد از آن نزد ملك الموت آمد و گفت "ای برادر! حاجتی دارم می خواهم برآری گفت آنچه توانم برآرم" گفت برادری دارم از جنس بشر ادریس نام التماس می نمایم که در اجل او تاخیر کنی "گفت" این بدست من نیست، اما این مقدار توانم که از اجل و هنگام رحلت وی ترا خبر دار کنم تا آنچه تواند ساختگی خود کند"گفت" خوش باشد "ملك الموت دیوان فوت پیش آورد و دروی نظر کرد و گفت" ای فرشته! از حال کسی سوال می کنی، عجب دارم که این شخص این زمان نمیرد "فرشته گفت" آن چون باشد؟ ملك الموت گفت در این دفتر چنین ثابت افتاده که این شخص نزد خورشید فوت شود و این مرتبه کرا مسلّم گردد؟ "گفت" ای برادر من او را آورده ام و نزد خورشید گذاشته ام و نزد تو آمده ام "گفت" برو که وی غالباً فوت شده زیرا که از حیات وی چیزی باقی نمانده" آن فرشته باز آمده دید که ادریس علیه السّلام رحلت نموده روح آشیانهء قالب را پرور ده[ب] فرشتگان هفت آسمان بروی نماز کردند[ج] و او را در بیت المعمور مقبور ساختند و اکنون آنجا مدفون است، "وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا"[د] عبارت از این واقعه است - این روایت از ابن عباس رضی اللّه عنه است و در روایت دیگر وهب بن منبه رضی اللّه عنه

سع ۲۰

(الف) النّحل ٦١.
(ب) غمع - روح ایشان قالب را پرواز داده، ولی قیاساً روح از آشیانهء قالب پرواز کرده، است.
(ج) غمع، مظ- گذاردند.
(د) مریم ٥٧.

گوید که ادریس علیه السّلام از تجرع[الف] جام مرگ و توقف در تحت ارض و انتظار دمیدن صور و امتداد زمانهٔ بعث و نشور همواره منقبض می بود و از عذاب جحیم و ثواب نعیم بسیار اندیشه می نمود و بواسطهء آن فرصت غنمیت داشته در وظائف و طاعات و عبادات روز بروز می افزود تا آورده اند که از تمامی مطیعان روی زمین آن مقدار طاعت و عبادت به آسمان می بردند و از ادریس علیه السّلام تنها آن مقدار، و عزرائیل (ع) را بواسطهء این اشتیاق و آرزوی مصاحبت وي می بود تا بعد از استیذان بر زمین آمده بصورت بشری با ادریس علیه السّلام مصاحبت شد - مدت سه شبانه روز با وی بود و چون با کل و شرب با إدریس علیه السّلام موافقت نمی نمود، ادریس علیه السّلام دانست که وی از جنس انس نیست- تفحص احوال نمود، گفت "من ملك الموت ام" ادریس علیه السّلام پرسید که به قبض روح آمده ای؟ گفت "نی، بزیارت تو آمده ام" گفت ای ملك الموت! ملتمس از تو آنست که روح مراقبض کشی و شربت مرگم بچشانی عزائیل (ع) بعد از رخصت الهی روح مبارکش قبض فرمود، حق تعالی باز روح در قلب وی در آورد، عزرائیل (ع) گفت ای ادریس! مقصود ازین چه بود؟ "گفت" تا مرارت مرگ چشیده باشم و صعوبت فراق کشیده باشم تا با استعداد آن کما ینبغی پردازم و ساختگی آن کنم - اکنون ای ملك الموت! حاجت دیگر دارم "گفت بخواه" "گفت خواهم که مرا برداری و بآسمان بری تابهشت و دوزخ راببینم و در مقام خوف و رجا استقامت گزینم "- ملك الموت بفرمان الهی جل وعلا بآسمان برد - چون بدوزخ رسید، گفت ای ملك الموت! می خواهم تا از مالك جهنم انفتاح[ب] ابواب دوزخ در خواست نمای تا اطباق او راببینم» - مالك بدر خواست ملك الموت[ج] در های جهنم بکشاد - چون ادریس علیه السّلام در دوزخ و فنون عذاب او نگاه کرد از غایت فضاحت بیهوش شد، ملك الموت او را برداشت و در کنار خود نهاد تا بهوش آمد، گفت "ای ادریس!(ع) من درین امرکاره بودم اما چون تو در خواست نمودی باین صعقه

سع ۲۱

(الف) غع - تجوع. (ب) غع - مفتاح. (ج) غع، عر، مظ، - ملك الموت بدر خواست مالك (درست نیست).

سع ۲۲ مبتلا گشتی" گفت" ای ملك الموت! آرزوی دیگر دارم "گفت چیست؟ گفت "آنکه بهشت را هم بمن نمای تاجبراین نقصان بآن حاصل آید- ملك الموت او را به بهشت آورد و استیذان نموده در بهشت از برای وی بکشاد و او را در بهشت در آورد- ادریس علیه السّلام بتفرج انهار و اثمار و حور و قصور و ولدان و غلمان و لطائف بهشتی ساعت[الف] بر آسود - ملك الموت عزیمت مراجعت نمود گفت "ای ادریس! بیرون ای تا ترا به مقام تو باز رسانم"- ادریس علیه السّلام باین سخن التماس ننمود- هر چند از جانب ملك الموت الحاح و مبالغه زیادت شد، از جانب ادریس علیه السّلام ابا و امتناع مجدد می گشت تا ادریس علیه السّلام گفت "ای ملك الموت! مگر بفرمان حق تعالی بیرون آیم و الّا بسخن تو و ابنای جنس تو یك قدم بیرون نه نهم"- حق تعالی جل وجلا بینهما بمحاکمه فرشته فرستاد، آن ملك از عزرائیل(ع) صورت واقعه پرسید بیان کرد، از ادریس علیه السّلام سوال کرد که تو چه گوی؟ گفت ای فرشته!حق تعالی فر موده "**كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ**"[ب] من شربت مرگ چشیده ام، بعد از آن فرمود "**وَ اِنْ مِّنْكُمْ الاَّ وارِدُهَا**"[ج] بر دوزخ نیز گذشته ام و نیز فرموده است "**وَ مَا هُمْ عَنْهَا بِمُخْرَجِيْنَ**"[د] اکنون من از بهشت نمی روم مگر بفرمان حق تعالی سبحانه - في الحال خطاب الهی در رسید که ای ملك الموت! دست از وی بدار که بفرمان من در بهشت آمده و بحجت و دلیل سخن گوید و حق تعالی بجانب اوست - اکنون در بهشت قرار دارد و مکاناً علیاً عبارت از درجات جنت است و گویند بآسمان چهارم و قیل بآسمان ششم می آید و با فرشتگان بعبادت سع ۲۳ خدای تعالی موافقت می فرماید و روایت است که ادریس علیه السلام در وقت وفات آدم علیه السّلام صد ساله بود و در بعضی روایات سه صد(و) شصت ساله بود[۱۷] که

(الف) ساعتی. (ب) آل عمران ۱۸۵. (ج) مریم ۷۱. (د) الحجر ٤۸.

(۱۷) در باره، عمر وی اختلاف بوده است، بعضی چنانکه در متن نسخه، زیر نظر مذکور است گفته اند که سنش در وقت وفات آدم علیه السلام صد سال بود و بقول بعضی سیصد و شصت سال و بعد از دویست سال از رحلت آدم علیه السلام مبعوث گشت و صد و پنج ساله در نبوت گذرانید. اما صاحب روضة الصّفا قولی دیگر نیز نقل کرده است و آن این است که صد و هشت سال خلق را دعوت نمود (ج ۱ ص٤۹) ولی محمّد بن شهروزوری صاحب تاریخ الحکماً در نسخه، خطی کتاب مذکور آورده است که ادریس علیه السلام بعد از انقضای هشتاد و دو سال از عمر خویش به آسمان عروج کرد (رك روضة الصّفا ج۱ ص-۵۰) و محمّد باقر مجلسی در حیوٰة القلوب چاپ تهران ج۱ ص۸۵ بروایتی حیات ادریس علیه السلام در زمین سیصد سال نقل کرده است.

آدم علیه السّلام فوت شد وبعث وی بعد از آدم علیه السّلام بدویست سال بود و صد وپنج سال در نبوت گذرانید و بر وی سه صحیفه نازل گشت و شریعت با شریعت آدم علیه السّلام و گویند شصت وپنج ساله بود که زنی بروخا نام بعقد نکاح در آورد، از وی فرزندی متولد شد متوشلخ نام و نامِ او بعربی منشرح است و نور با سرور محمّد صلی الله علیه وآله وسلم بوی انتقال فرمود - چون متوشلخ صد وهشتاد و هفت ساله شد زنی قینوش نام که دختر عم وی بود بنکاح خود در آورد و نوح علیه السّلام ازوی متولدو مولد وی بعد از وفات آدم علیه السّلام بصد وبیست وشش سال بود[الف] و پنجاه سال تبلیغ رسالت کرد و بعد از طوفان شش صد سال دیگر باقی بود چنانچه مجموع عمروی هزار و هفت سال بوده باشد و هزارو پانصد نیز گفته روایت دیگر نیز در میان اهل تفسیر وارد است.[۱۸] و الله اعلم با الصواب - این قصه از معارج النبوه[ب] نوشته شد و چون ادریس علیه السّلام بجنت رفت شیطان باز بظاهر پیدا شد و در گوشه نشست و اهل محله بدو رجوع کردند، هکذا باز تمام اولاد آدم علیه السّلام سع ٢٤

(الف) در صد وپنجاه سالگی مبعوث شد و نه صد و پنجاه سال تبلیغ رسالت کرد (معارج النبوه از مولانا معین الدین و اعظ کاشفی طبع سکهر ۱۳۹۸ ھ رکن ۱ ص ۷۵ که مآخذ روایت مذکور است نیز رجوع کنید به قرآن کریم، العنکبوت ١٤).

(ب) رکن اول ص ۷۵

(۱۸) در قرآن حکیم در چهل و سه موارد ذکر نوح علیه السّلام آمده است. "وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحاً اِلٰی قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِیْهِمْ اَلْفَ سَنَةٍ اِلاَّ خَمْسِیْنَ عَاماً (ترجمه) و هر آینه است. فرستادیم نوح(ع) را به سوی قوم او پس توقف کرد در ایشان هزار سال مگر پنجاه سال (العنکبوت١٤) درین ضمن از حضرت ابن عباس(رض) منقولست که حضرت نوح(ع) در چهل سالگی مبعوث شد، نهصد وپنجاه سال در تبلیغ و دعوت و سعی و اصلاح مصروف بوده، بعد از آن طوفان آمده، بعد از طوفان شصت سال بقید حیات ماند، ازین رو مجموع عمر وی یکهزارو پنجاه سال شد (تفسیر شبیر احمد عثمانی طبع تاج کمپنی کراچی ص ۵۲۹) ولی ابن خلدون میگوید که در پنجاه سالگی مبعوث شد و در شش صد سالگی طوفان آمد که تا یکصد و پنجاه روز بماند و بعد از طوفان سیصد و پنجاه سال زنده بود، حساب مجموع عمر وی یکهزار سال می شود (تاریخ ابن خلدون ج 1 ص ۳۸) مفسر معروف حافظ ابن کثیر روایت ابن عباس (رض) را صحیح قرا داده است، مزید بر آن از حضرت قتاده و مجاهد رضی الله عنهما نهصد و پنجاه سال و از عوف بن شداد(رض) یکهزار و شش صد و پنجاه سال نقل کرده ولی این هر دو قول را غریب قرار داده است - (تفسیر ابن کثیر مترجم اردو، اصح المطابع کراچی) صاحب عین المعانی فرموده است که در سیصد و هفتاد سال مبعوث شده و نهصد و پنجاه سال دعوت کرد و بعد از طوفان سیصد و پنجاه سال بزیست (تفسیر حسینی).

در پیش او شدند و این بدبخت مکار طعام نمی خورد و شراب نمی آشامید گفته "شما را چه حالت است که شراب و طعام نمی خوری؟ "شیطان گفت "حالت درویشان است[الف] و من درویش بودم تا هر که بدین حالت برسد از طعام و شراب باز ماند، شما را باید که خانقاه برای من راست کنید و پانصد جوانان بدهید تا ایشان را مانند خود بکنم ایشان همچنان کردند، چون بخانقاه در آمدند لعین اسباب ملاهی چون چنگ و رباب و غیر ذلك پیدا کرد و اعمال او بجوانان آموخت چنانچه بعضی از مکاشفات نیز بدیشان نمود چنانکه حور و قصور و براق و طعام لذیذ و چراغها و باغها و جامهای خوب و جائیهای بلندو میوه های گوناگون و تختهای بلکه بر تخت دیوان نشاندند، می گفت که این خدای هست، ایشان سجده کردند، همگی بدین نوع کافر شدند و چون این احوال درمیان صوفیان جاهل و عامی تا این غایت باقی است زیرا که جاهلان را در خلوت در آرند و رقص و سماع و سرود می کنند، بعضی می گویند که ذات خدای دیدم و بعضی گویند صفات خدای دیدم و بعضی گویند که حور و باغ دیدم - پس پرهیز بکنید از صوفیان جاهل که از آن شیطان بدتر اند بلکه خود شیطان اند که حق سبحانه در کلام الله شیطان جن و انس یاد کرد، قال الله تعالی "من الجنّه و النّاس"[ب] و چون مدت مزید شد شیطان از خانقاه بر آمد، تمام پرنغمه و سرود شد و رقص و سماع گشت آن تمام اولاد آدم(ع) کافر شدندو متابع[ج] او گشتند و مهلائیل ابن قنین و بقولی ابن قنیان ابن یانش و بقولی شمول و بقولی انوش ابن شیث و بقولی تیت بالتّائین ذی النّقطتین الفوقانیه و از عبدالله تا عدنان بیست و یك نفر اند[د] از پدران آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم هیچ شائبه در آن نیست و اتفاق دارند بر آن همه محدثان و مؤرخان و ارباب سیر و لکن در مافوق عدنان (ه) تا آدم علیه السّلام اختلاف بسیار است و مادر آنحضرت صلی الله علیه و آله و سلم آمنه بنت

سع ٢٥

(الف)غح، عر- این حالت (ب) النّاس ٦ (ج) غح، عر، - تابع (د) رجوع کنید به تیسیر الباری شرح بخاری از علامه وحید الزّمان طبع امجد اکادمی لاهور (ج ٣ ص ٢٢٧

(ه) ر ك به ج ٨ ص ١٤.

وهب بن عبدالمناف بن زهره بن کلاب بن مره، عبدالمطلب نکاح عبدالله با آمنه و نکاح خویش با هاله بنت وهیب بن عبدمناف بن زهره بن کلاب بن مره در یك مجلس کرد- وهب و وهیب هر دو پسران عبدالمناف بودند. عبدالمطلب داماد و هیب شد و عبدالله داماب وهب کرد[الف] و حیزه و صیغه از هاله اند و عبدالله و ابو طالب و زبیر از فاطمه اند- مادر آمنه بر بود مادر بر ام حبیبه و مادر ام حبیبه بر و مادر بر قلابه و مادر قلابه امیمه ربه و مادر ربه عاتکه و مادر عاتکه لیلی بنت عوف بود.

بدانکه نور حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم در درّ سفید در زیر عرش بود، روزی جبرائیل(ع) آن نور را از آن در کشید و در پیشانی بابا آدم علیه السّلام ماند و آن از فراق[ب] دو پارچه شد، یك پارچه در بیت المعمور افتاد و پارچهء دیگر درخت برنج شد از اینجا پیغمبر علیه السّلام فرمود "الارزمنّی"[ج] یعنی برنج از من است، اما حوا گفت "یا آدم امروز در پیشانی تو چنان نوری میتابد که من هر گز در ایام جوانی ندیده بودم "- مهتر جبرائیل(ع) در آن زمان نازل شد که ای آدم! این نور از نور محمّد آخر الزّمان صلی الله علیه وسلم است که در اولاد تو پیدا شود و او خاتم انبیاً است - "بابا آدم(ع) گفت که من و حوا از قوت رفته ایم، الحال کار مجامعت از مایان نمی تواند بجا آورده" - جبرائیل(ع) سیبی از جنت بیاورد. نصفی از آن یکی بخورد و نصفی دیگر، در حال هر دو را قوت پیدا شد، با هم فراهم آمدند و سلو نام چشمه ایست، هر دو در آن غسل کردند - باز آن نور در پیشانی حوا تابید و بعد از آن تولد شیث(ع) شد،آن نور در پشانی شیث[د](ع) می تابید وانوش از وی متولد

سع ۲٦

(الف) قیاساً گردید. (ب) غع، عر، مظ- فراق او. (ج) حدیث مفصل اینطور است "الارزمنی و انا من الارز خلقت الارز من بقیه نوری و لوکان الارز حیواناً لکان آدمیاً و لو کان آدمیاً لکان رجلاً و لو کان رجلاً لکان رجلاً صالحاً ولوکان رجلاً صالحاً لکان نبیاً و لوکان نبیاً لکان مرسلاً و لوکان مرسلاً لکان انا" (رجوع کنید به تذ کرة الموضوعات مؤلفه محمد طاهر بن علی الهندی طبع بیروت ۱۳۹۹ هـ ص ۱٤۸-۱٤۷)

(د) قوله شیث بکسرهء شین و سکون یای تحتانی وفتح الثّاء مثلثه فوقانیه (حاشیه هر چهار نسخه یعنی سمع، غع، عر، مظ).

شد و مهتر جبرائیل(ع) گفت مر آدم(ع) را تا باشیث(ع) عهد کند تا او نیز با فرزندان خود عهد کند تا زمان مصطفی صلی اللّه علیه و آله وسلّم که هیچ احدی خواه در کفر خواه در اسلام چونکه این نور با خود همراه دارد بنا محرم دست نه اندازد - بابا آدم(ع) باشیث(ع) همچنان کرد و او با فرزندان، تا رسیدند بزمان محمّد صلی اللّه علیه وآله و سلم - شعر

دلبران ماه پیکر دیده ایم / در جمالت چیز دیگر دیده ایم
هست نوری در جبین تو منیر / کان بصد پرده نمی گردد ستیر
این چه نور است آنکه تابان از تو شد / هفت کوکب نور افشان از توشد
نور تو نی عرش و نی کرسی بود / نور تو از مطلع قدسی بود
تو مکمل از کمال کیستی؟ / مظهر نور جمال کیستی؟
دیدهء جان نور می تابد زتو / نور حق هست آنکه می تابد زتو
آفتابی را بگل اندوده اند / وه چه گل کان آئینه بزدوده اند
خواست تا نورش فروزد مشعله / آئینه ذات ترا زد مصقله
نیست مر هر دیده را نور بصر / تا که بیند حسنت از جای دگر سع ۲۷
تو ز نور بادشاه عالمی / تو کجا و آب و خاک آدمی [الف]
تو جمال دوست را آئینهء / لاجرم یك لحظه بی آئینهء
نی فلك شو محرم او نی ملك / با تو گفت اسرار اللّه معك

(الف) تو کجا و خاک و آب آدمی (معارج النّبوه رکن اول ص ۲۷).

در ذکر اسامی آنحضرت
صلی الله علیه واله وسلم

که در کتب ما تقدم می نماید، در انجیل طاب طاب و در زبور عقب و در بعض صحف روخا در بعضی فارقلیطا و در بعضی حمیظا و در بعضی اولیا و در بعضی اخریا، ضحوک، مشقح(الف)(١٩) احید، ماذ ماذ، مختار، روح الحق، مقیم السنّة، مقدس، حرز الامین،(٢٠) قثم، نبی الملاحم، و اینچنین در بعضی قتال(ب) اسماً آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در اطباق سموات: در آسمان دنیا مجتبی، و در آسمان دویم مرتضی و در سیوم مزکّی و در چهارم منتجب و در پنجم محبّب و در ششم مطهّر و در هفتم مقرّب، اما اسامی آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در اطباق ارضین، در طبق اول معظم و در ثانی میجل و در ثالث محبّب و در رابع مشرف و در خامس مطّهر و در سادس امین اللّٰه و در سابع نور اللّٰه- اما اسامی آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله و سلم نزد هر طائفه از انواع مخلوقات، بدانکه آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را حملهء عرش مصطفی میخوانند و کروبیان مختار روحانیان مکرّم و بر ساق عرش رسول اللّٰه و بر جبهء کرسی حبیب اللّٰه و در لوح محفوظ صفی اللّٰه و بر اوراق شجر طوبی صفوت اللّٰه و بر لوای حمد خیر اللّٰه و

(الف) مظ- مشقه　　(ب) عر - آفتاب

(١٩) در نسخهء مطبوعهء معارج النّبوه رکن دوم ص ٣٤ مثقح (م ث قح) نوشته است ولی در کتاب مدارج النّبوه مؤلفه شیخ عبدالحق محدیث دهلوی طبع سکهر ١٣٩٧ هـ ج ١ ص ٩٤ مشفح (ش فح) مسطور است و صاحب مدارج میگوید که نام حضرت(ص) بزبان سریانی مشفح بمعنی محمّد زیرا که شفح بزبان ایشان بمعنی حمد است و چون حمد میگویند مر خدا را،میگویند شفحا اللّٰه یعنی الحمد للّٰه و چون شفح بمعنی حمد بود مشفح بمعنی محمّد باشد.

(٢٠) در نسخهء مطبوعهء معارج النّبوه رکن ٢ ص ٣٤ حرز الامیّن نوشته است و این صحیح است چنانچه صاحب مدارج النّبوه تصریح کرده است که مقصود از امّیان عرب اند که اکثر خط و کتابت ندارند و تعلیم ندانند و «حرز» موضع حصین را گویند و مراد از آن حفظ و تحصین ایشان است از آفات نفس و غوایل شیطان (مدارج النّبوه ج ١ ص ٩٤).

نزد الله تعالی عبدالله و در میان ملائیکه عبدالحمید و نزد انبیأ(ع) عبدالوهاب و نزد شیاطین عبدالقهّار و نزد جن عبدالرحیم و نزد سواکن الجبال عبدالغیاث و نزد وحوش بر عبدالرّزاق و نرد سباع عبدالله و نزد بهائم عبدالمؤمن و نزد طیور عبدالغفار. سع ۲۸

بحث در ولادت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

باتقاق علما رحمة الله علیهم و اهل سیر بعد از طلوع صبح صادق و پیش از طلوع آفتاب روز دوشنبه بود لکن در تعین سال و ماده تاریخ آن اختلاف است عامه اهل سیر و تواریخ برانند که آنسرور صلی الله علیه و آله وسلم در سال فیل متولد شده اند بعد از پنجاه و پنج و چهل روز[الف] و قول دیگر آنکه هر دو قضیه در یك روز واقع شده وبزعم بعضی و لادت آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم بعد از سه سال از واقعهء فیل و بگمان بعضی بعد از چهل سال روی داده و قول اول صحیح است و گویند که آنسرور صلی الله علیه وآله وسلم در عهد نوشیروان تولد نموده و بعد از چهل و دو سال حکومت او گذشته بود و صاحب جامع الاصول وغیره آورده اند که هشت صد وهفتاد و دو سال سکندر رومی گذشته بود و بروایت ابن عباس رضی الله عنه از زمانهء عیسی علیه السّلام تا ولادت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم شش صد سال بود و عقیدهء جمهور علمأ انست که تولد آنحضرت صلی الله وآله وسلم در ماه ربیع الاول واقع شده و بزعم طائفه آنکه در ماه رمضان و مشهور آنکه دوازد هم ربیع الاول واقع شده و دویم و هفتم نیز گفته اند و از زمانهء داود نبی(ع) هزار و هشتصد سال بر آمده و از زمانهء موسی علیه اللّسلام دو هزار سیصد سال منقضی

(الف) قیاساً " پنجاه و پنج و بعضی چهل روز گفته اند " (کذا فی معارج رکن ۲ و مدارج ج ۲ ص ۱٤)

شده و از زمانهء ابراهیم علیه ولسّلام سه هزارو هفتاد سال بکمال رفته و از زمانهء نوح علیه السّلام چهار هزار و چهار صد و نود سال انقضا پذیرفت و از زمان آدم علیه السّلام شش هزار و هفتصد و پنجاه سال بتقدیم پیوسته، ذکر فی معارج النّبوة و در میلاد آورده است که تولد آنحضرت صلی اللّه علیه و آله و سلم بعد از شش هزارو چهل سال از هبوط آدم علیه السّلام بود- حبّذا(الف) این چنین بدر منیر که از افق عزت طلوع کند و مرحبا این چنین آفتاب جهانگیری که از مشرق غایت در لمعان در آید تا بظهور او ظلمات کفر و عصیان بنور ایمان و احسان مبدل گردد و لیالی شقاوت در ایام سعادت منتقل گردد و از محدب فلك الافلاك تا نقتگآه مرکز خاك و ازین سطح عرش معلّی تا صحن فرش غبرا(ب) به یمن مقدم او از تاریکی بیرون آمد: سع ۲۹

ولد النّبی و زلت الاملاك ونأی الضّلال و ادبر الاشراك

تاشب نیست(ج) صبح هستی زاد آفتابی چو او ندارد یاد

فیض فضل خدای دایهء او فر پر همای سایهء او

حکمت کن زحکم لم یزل او اول الفکر آخر العمل او

و نیز اتفاق ارباب حکمت است که در آوان ربیع بوده که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله و سلم از ممکن غیب بعالم شهود تشریف نمود و این گلدسته عالم اسرار در فصل بهار از گلزار گلشن سرای عالم ارواح به این جهان اصباح گذار فرموده و این بساط بسیط را بر مثال صحائف لطیف نه سمأ خضرا و ریاحین معارف تمکین و تزئین داده - بیت

ای خیمه بر فراز نهم آسمان زده بالای عرش نور رخت سائبان زده

بر بام چرخ قدر تو بنهاده نرد بان و آتش پس از عروج بر آن نرد بان ده سع ۳۰

در سایهء نبوت (و) ظل رسالتت سکآن خاك نوبت امن امان زده

(الف) غع، عر، مظ - چندان (ب) سع. غع- غرا (ج) غع، مظ - است، عر- (است) ندارد

بدان ای درویش که تحقیق این حال و تصدیق این مقال و قتی بر تو مکشوف گردد که بدانی که بهار بر دو گونه است، بهار اشباح و بهار ارواح، اول عبارت از فصل است و ثانی کنایه از وصل این شفیع صلی اللّٰه علیه وآله وسلم، بهار اشباح سبب آرایش عالم آب و گل آمد و بهار ارواح آسایش جان و دل آمد و تحقیق این معنی در تفسیر بحر درر[الف] بعبارت بدیع و اشارت بدیع و اشارت منیع مبین و مبرهن می گردد - بیت

آمد بهار ای عاشقان تا خاکدان بستان شود
آمد ندای آسمان تا مرغ جان پران شود
هم بحر هم[ب] گوهر شود، هم شوره چون کوثر شود
هم سنگ لعل کان شود، هم جسم جمله جان شود
دانی چرا چون ابر شد، در عشق چشم عاشقان
زیرا که آن ماه بیشتر در ابر ها پنهان شود

و بعضی از ارباب اشارت گویند که ربیع بر سه گونه است، ربیع نبات و ربیع ابدان و ربیع قلوب، ربیع نبات از برای تفریح دیده است و ربیع ابدان از برای نظارهء عقل است و ربیع قلوب از برای مشاهدهء معرفت است- در بهار نبات گل و لاله است و در بهار ابدان آه و ناله است و در بهار دل کار به عشق حواله است- در بهار نبات گل و گلزار بینند و در بهار ابدان فعل و آثار بینند و در بهار دل تجلی دیدار بینند و دربهار نبات لطافت و نضارت و در بهار ابدان طاعت وخدمت و در بهار دل رویت و مشاهدت است- بیت

ای بهار عاشقان دیدار تو
وی گل و گلزار جان رخسار تو

(الف) عر - بحر دری. (ب)مظ - (هم) ندارد، قیاساً هم بحر پرگوهر شود، هم شوره چون کوثر شود.

سع ۳۱

باغ و بستانم سر کوی تو بس

سنبل و ریحان من[الف] موی تو بس

بی تو ام باغ (و) گلستان گلخن است

با توم زندان به از صد گلشن است

بی تو گل در دیده خار آید مرا

دل بجنت بی تو نکشاید مرا

تو زمن شو باغ و بسنان گو مباش

چون تو جانان منی جان گو مباش

در بیان بعضی از وقائع غریبه که در وقت تولدآنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم و یا پیش از تولد بظهور رسیده

یکی آن بود که چون والدهء آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم بآنحضرت حامله شد در خواب دید که فرشته آمد و میگوید که هیچ خبرداری که در شکم تو پیغمبر آخَر زمان صلی اللّه علیه وآله وسلم است- آمنه(رض) گوید[ب] که این خواب بزنان گفتم، ایشان گفتند تو را آسیب جن است، در دست و گردن آهن بکن، چون آهن پوشیدم، از تن من فرو ریخت و گوید که من در ایام حمل ثقل که زنان را باید هر گز نمی گرفتم و آمنه گوید که نزدیك و لادت آنحضرتصلی اللّه علیه و آله وسلم همان فرشته بین النّوم و الیقظان آمد و گفت این دعا بخوان "اعیذ نا بالواحد من کل حاسد"[ج] و بعد از ولادت او را محمّد صلی اللّه علیه وآله وسلم نام کن و چون آمنه حامله شد عبداللّه را بطرف شام روان کرد جهت تجارت، عبداللّه در بازگشت بیمار شد و در مدینه در خانه خود که بنی نجار اند بماند و همان جای وفات یافت- در خبر

(الف)سمن (معارج النبوه ص ٤٠. (ب) غع، عر، مظ- گفت. (ج) اعیذه من بالواحد من کل شر حاسد.

است[الف] که عبدالمطلب بخواب دیده که زنجیر از نقره از پشت وی بیرون آمد، یك سر بآسمان کشیده و یك سر بزمین و یك سر بمشرق ویك سر بمغرب و همان زنجیر درختی گشت که بر هر برگ آن نور بود و اهل مشرق و مغرب باآن درخت متعلق شدند، بر معبر بیان کرد، گفت از پشت او فرزند بدر آید[ب] که اهل مشرق و مغرب متابعت او کنند-" در خبر است که حق تعالی چون خواست که آنحضرت صلی الله و علیه وآله وسلم را در شکم آمنه خلق کرد در شب جمعه از ماه رجب، خازنان جنت را فرمان داد که درهای فردوس بکشایند و آرایش کنند و در آسمانها و زمینها ندادادند که درّ مکنون و آن نور مخزون و آن حبیب قدیم و آن محبوب کریم امشب در شکم آمنه می آید و بعد از هشت ماه عالم را بیاید و گنج مخفی را آشکاره کند. سع ۳۲

آمد بهار ای دوستان منزل سوي بستان کنم
گرد عروسان چمن خیزید تا جولان کنم
آمد رسولی در چمن کاین طبل را پنهان زند
جانم فدای عاشقان امروز جان افشان کنم

صفیه (رض) بنت عبدالمطلب می گوید که در شب ولادت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قابلهء محمّد صلّ الله علیه وآله وسلم بودم، نور در حین ولادت آن سرور (ص) بظهور آمد که بر نور چراغ غالب گشت، در آن شب شش علامات را مشاهده کردم، یکی آن بود که چون بزمین آمد سجده کرد، دویم آنکه سر بر داشت بزبان فصیح و عبارت صریح گفت **" لا اله الا الله انّی رسول الله "** سیم آنکه خانه را از نور او روشن دیدم، چهارم آنکه چون خواستم که او را بشویم، هاتفی آواز داد که ای صفیه خود را زحمت مده که ما او را شسته فرستادیم، پنجم آنکه هم ختنه کرده بود و هم ناف بریده، ششم آنکه خواستم که او را در لفافه پیچم برپشت او خاتم نبوت سع ۳۳

(الف) این خبر را علی القیروانی در کتاب البستان نقل کرده (روض الانف ج 1 صـ ۱۰۵)
(ب) غع، عر، مظ- بیرون اید.

دیدم در میان دوش او و بروی نوشته که " **لا اله الّا اللّٰه محمّد رسول اللّٰه** " دیگر آنکه چون سجده فرمود متکلم شد بکلام مخفی، صفیه میگوید که گوش بد هان او نهادم تا چه میگوید، شنیدم که " امّتی امّتی " منقولست که چون عبدالمطلب بخانه آمنه آمد و حلقه بر در زد، آمنه بآواز ضعیف جواب داد، عبدالمطلب گفت " زود در بکشای که نزدیك است که زهرهء من منشق گردد" - آمنه بتعجیل در باز کرد، عبدالمطلب بر پیشانی آمنه (رض) نظر کرد، ان نور را در چهرهء آمنه (رض) ندید، بی طاقت شد چنانکه خواست که جامه بر تن خویش پاره کند، آنگاه گفت و اغوثاه! ای آمنه آن نور کجا رفت که اکنون نمی یابم " گفت وضع حمل نمودم و در حین وضع امور غریب[الف] مشاهده کردم " یك یك عرض کرد- عبدالمطب گفت " من این سخن را باور نمی دارم، که هیچ آثار وضع بر تو مشاهده نمی کنم آمنه(رض) گفت و اللّه! راست میگویم - عبدالمطلب گفت " محمّد صلی اللّه و علیه وآله وسلم را بیار تا ببینم " آمنه(رض) جواب داد که هیهات! تو او را نتوانی دید، شخصی[ب] طشت از زمرد سبز بیاورد و او را در آن طشت غسل داده و گفت این طفل را به هیچ کس ننمای- عبدالمطلب شمشیر کشیده بسر[ج] آمد و گفت "او را بمن نمای و الّا ترا یا خود را هلاك کنم " - آمنه (رض) چون مبالغت عبدالمطلب را مشاهده کرد گفت " محمّد صلی اللّه علیه و آله وسلم در فلان خانه است، در صوف سفید پیچیده است، بروببین " عبدالمطلب چون در آن خانه در آمد تا جمال جهان آرای خواجه را علیه الصّلوة والسّلام مشاهده کند، شخصی مهیب دید که شمشیر کشیده قصد او کرد و گفت " باز گرد که هیچ کس مجال آن ندارد که او را ببیند تا مجموع ملائکه از زیارت او فارغ نشوند " لرزه بر عبدالمطلب طاری شد، شمشیر از دست او بیفتاد، خواست که او بیرون رود، قریش را ازین صورت اعلام کند، چون از خانه بیرون آمد زبانش از تکلم باز ماند و بقولی هفت روز سخن نتوانست گفت - دیگر آنکه در ان شب در همه روی زمین هر کجا بتی که

سع ۳٤

(الف) غع - امورات غرائب، عر- امورات عجائب (ب) چند شخصی (روضة الصّفاج ۲ ص ٦٧).
(ج) بر سر آمنه(رض) (کذا فی معارج النبوه).

در بتخانه بود بروی افتادند و منکوس گشتند- دیگر آنکه اخبار شیاطین از کاهنان قریش انقطاع یافت و تدریس ابلیس در مدارس و مجالس ایشان مندرس گشت، لکن اکثر علماً و بسیاری از اهل حدیث این حدیث را از علامات ظهور نبوت آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم نمودند، چنانچه در حدیث وارد است **"لا کهانة بعد النّبوة"**(الف) دیگر انکه یك شبانروز تمام ملوك روی زمین گنگ گشتند و از حل قوه ناطقه عاطل ماندند و آن غایت هیبت و شو کت وجود آن سلطان صاحب نطق **"وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ"**(ب) بود که مهر سکوت بر دهان هزل گویان بر نهاده بود

زبان که وصف جمالت بداستان خواند
چو(ج) تو جمال نمای زبان کراماند
ندید ناطق حسنت بگاه جلوهء ناز
که غائبانه بوصفت سخن همی راند

دیگر انکه در اطاق کسری که جفت آن در عرصهء گیتی نشان نداده اند، کسری قوی پدید آمد و چهارده کنگره از شرفات آن ساقط گشت و بجهت آن تفرقه بسیاری بخاطر کسری راه یافت فامّا تغیر خاطر(د) خویش بهیچ کس اظهار نکرد و خود را از آن فارغ البال میداشت- دیگر آنکه کسری به بالای دجله بنایی بغایت رفیع ساخته بود و در وی مال بسیار صرف نموده، آب دجله طغیان نموده آن عمارت هم در آن شب ویران ساخت، خبر آن بشنید، تفرقهء خاطر(هـ) زیادت گشت- دیگر بسمع کسری رسید و آن منعدم شدن آب دریاچهء ساوه و جریان وادی سماوه که یکی از رود خانه های دیار شام بود و پیش ازین تاریخ بمدت هزار سال آب در آن وادی جاری نشده بود- القصّه کسری از تواتر این و اقعات خائف و اندیشناك می بود- دیگر آنکه آتش فارسیان که در آتشکدهء خویش مدتی هزار سال است که بر افروخته بودند، در آن اصلاً افسردگی(الف) نیافته بود، منقطع گشت - ازین جهت تفرقهء خاطرش زیادت گشت و دغدغه مضاعف شد- دیگر آنکه چون قاضی القضاه مجوس در مجلس

سع ۳۵

(الف) برای روایت بالمعنی رجوع کنید به روض الانف و سیره النبویة لابن هشام ج ۱ ص ۱۳۶ - ۱۳۷.
(ب) النّجم ۳ (ج) سع، غع، مظ - چون (د) سع، غع، مظ- خواطر (هـ) ایضاً (ز) قیاساً راه نیافته بود

کسری معرض داشت که من نیز در آن شب در خواب دیدم که شتران تند سر کش اسپان عرب را می کشیدند تا از دجله گذرانیدند ودر بلاد فارس منتشر گشتند و باز از عقوبت این خواب خوف بر خوف بیفزود، از مدبر پرسید که نتیجهء این واقعه ها چه تواند بود؟ جواب داد که تصور من آنست که در بلاد عرب امری واقع شده است که این از لوازم آنست- از طوائف کاهنان و منجمان استفسار نموده باطراف و جوانب مکاتب ارسال فرمود و از آن جمله مکتوبی به نعمان[۲۱] منذر که حاکم بصره بود، بنوشت که مشکلی چند روی نموده، عالمی را بنزد من ارسال نمای که مجال آنها استفسار تواند نمود[الف] نعمان عبدالمسیح را که پسر خواهر سطیح بود بخدمت کسری فرستاد و سطیح[۲۲] از مهتران فن کاهنت[ب] و کاهن بود- کسری صورت واقعه بیان کرد و فرمود " اگر توانی مشکلات ایشان را جواب گوی و اگر نتوانی در استکشاف از خال خود سطیح معاونت جوی " - عبد المسیح گفت " من از عهدهء جواب این

سع ۳٦

(الف)قیاساً " از آن مجال استفسار تواند نمود " (ب) کهانت.

(۲۱) نعمان اصلاً پسر منذر بود (ابن هشام، ابن کثیر) - ابن اسحق می گوید که چون پیش امیر المومنین حضرت عمر رضی اللّٰه عنه در عهد خلافت او شمشیر نعمان بن منذر آوردند انوقت حضرت عمر(رض) بعد از سلام مسنونه از جبیر (رض) بن مطعم بن عدی بن نوفل بن عبد مناف که از انساب قریش و بقیه عرب خیلی واقف بود، در باره خانواده نعمان بن منذر استفسار نمود و جبیر (رض) بقول خودش این علم را از ابوبکر صدیق رضی اللّٰه عنه که در آن علم ما هر بود آموخته بود- گفت "از اولاد قنص بن معد بود ولی بقول ابن اسحق دیگر تمام اهل عرب گویند که نعمان بن منذر از اولاد لخم بود و لخم از اولاد ربیعه بن نصر (سیره ابن هشام ج اول ص ۱٦).

(۲۲) " معنی سطیح ستان خوابیدن که از کمزروی اعضا از بر خاستن باز مانده بود " (لسان العرب مؤلفه جمال الدین محمد بن مکرم، طبع بیروت ۱۳۷۳ هـ ج۲ ص ٤۸۳). از روی تحقیق جدید سطیح یك عفریت‌شیطانی بود (اردو دائره المعارف الاسلامیه طبع دانشگاه پنجاب لاهور ۱۳۹۳ هـ ج ۱۱ ص ۱۸) باز هم ماهرین علم انساب عرب در کتب خویش ذکر آن کرده اند و نسب آن (سطیح) بن ربیعه بن مسعود بن مازن بن زئب بن عدی بن مازن بن غسان بود) سیرة ابن هشام ج ۱ ص ۱۸)- سطیح کاهنی معروف زمانهء خویش بوده و او آن علم کهانت از جنّی آموخته بود- وهب بن منبه (رض) گوید قیل لسطیح انّی لك هذا العلم فقال لی صاحب من الجنّ استمع اخبار من السّمأ و من طور سیناً حین کلّم اللّٰه تعالی منه موسی علیه السّلام فهو یؤدی الی من ذلك ما یؤدیه (روض الانف ج ۱ ص ۱۸) مولانا شیخ عبدالحق محدث دهلوی (رح) در شرح حالات سطیح رقمطراز است سطیح که در علم کهانت از همه ماهر تر بود و حال وی از عجائب و غرائب بود، گویند که و یرا مفاصل نبود و قدرت بر قیام و قعود نداشت الّا وقتی که در غضب شدی، پرباد گشتی و بنشستی و در اعضای وی هیچ استخوان نبود مگر استخوان سرهای دست و اصابع وی گویا سطحی بود از گوشت،چون میخواستند که ویرا بجای برند می پیچیدند و می بردند چنانکه جامه را میپیچند و می بردند و گویند که روی وی در سینه وی بود و او را سرو گردن نبود و عمر وی قریب به ششصد سال بود و چون می خواستند که وی کهانت کند، ویرا می جنبانیدند همچنانکه مشك دوغ را بجنبانند، پس نفس بروي افتادی و ازمغیبات خبردادی(مدارج النبوه ج ۱ ص ۱۸)- ابن طرار جریری گفته است که سطیح ششصد سال بقید حیات ماند و بعضی گفته پانصد سال و بقول بعضی سیصد سال (سیرة النبویة از ابن کثیر ج اول ص ۲۲۱

سوال کما ینبغی نمی توانم بیرون آمد فامّا اگر بادشاه اجازت فرمایذ بروم و از سطیح استفسار نمایم و جواب با صواب آرم " - عبدالمسیح بقصد ملازمت سطیح متوجه شام شد و کسی در تعجیل نمودن و این عقده به تحقیق کشودن مبالغه بسیار نمود و عبدالمسیح بعد از قطع منازل و طی مراحل چون بمنزل سطیح رسید به بالین او شتافتهء خال خویش را بحال ارتحال یافت و هر چند(الف) سوال کرد و تحیت نوشیروان رسانید جواب نشنید، چرا که طوطی زبانش که اهل روزگار ترجمان اسرارش می خواند، چون زبان سوسن الکن گشته بود و از نقد حیات در کیسهء زندگی چیزی باقی نمانده بود- عبدالمسیح مایوس گشته رعایت ناموس نمود وفی الحال بدیه نظمی که مبین احوال بود، انشاءفرمود بدین بحرو قافیه:

اصم ام یسمع(ب) عصرائف الیمن	ام فـاز(ج) فـاذ لم به شـأ والعــنن
یافاصل الخطة اعیت مــن و مــن	و کاشف الکربة عــن وجه الغضن
ایاك(د) شیخ الحی من آل ســتن(هـ)	وامّه من آل ذیب(و)بن صجن(ز)(۲۳)

الی آخر البیان- مضمون آنکه یا بعلّت صم گرفتار شده یامی شنود بزرگ یمن، خود در دام قابض ارواح و مرغ روحش از برای طیران ازقفس قالب پرکشاده، ای کشّاف مشکلات خلائق وای حلاّل معضلات دقائق! وقت است که دیدهء اعتبار سع ۳۷

(الف) سلام (کذا فی معارج النبوه ص ٤٩) (ب) غطریف بمعنی سردار (ج) فاد بمعنی فوت شد.

(د) اتاك (هـ) سنن (و) ذئب (ز) حجن.

(۲۳) برای تصحیح اشعار والفاظ از روض الانف شرح سیرة ابن هشام و الوفا باحوال المصطفی (ص) مؤلفه علامه ابن الجوزی طبع لائلپور (فیصل آباد) ۱۳۹۷هـ ج ۱ ص ۹۸- ۹۹- استفاده شده است - اشعاری دیگر نیز درین ضمن منقولست:

و امه من آل ذئب بن حجن	ابیض فضفاض الرداء و البدن
رسول قیل العجم یسری للوسن	لایرهب الرعد ولاریب الزمن
تجوب بی الارض علنداة شزن	ترفعنی وجن و تهوی بی و جن
حتّی اتی عاری الجاجی والقطن	تلفه فی الریح بوغاء الدمن

(ماخوذ از روض الانف ج اول ص ۲۰ و احوال المصطفی (ص) قسم اول ص ۹۹)

بکشای و از میان این طرق مختلف طریق قویم و صراط مستقیم بنمای- بدان و آگاه باش که صور(الف) غریبه و معانی عجیبه از ممکن غیب در یمن شهادت بظهور پیوسته و من بجهت استفسار این معانی از نزد بادشاه عجم یعنی کسری بملاز .ت تو آمده ام"

چون سطیح ابیات عبدالمسیح شنید، سر بر آورد و بسجع چنانچه داب(ب) او بود، در جواب عبدالمسیح بیان فرمود و عبارتش اینست که عبدالمسیح جأ الی سطیح علی جمل طلیح و قد او فی علی الضریح،(ج) بعثك ملك بنی ساسان لارتجاس الایوان و خمود النیران و رویا، الموبذان(د) رای ابلّاصعادا(هـ) تقود(و) خیلاً عرابا قدقطعت دجلة و انتشرت فی بلاد فارس یا عبدلمسیح اذ اظهرت(ز) التلاوة وبعث صاحب الهرات(ك) و فاض وادی السّماوة و خمدت نیران(ل) فارس(م) لایکون(ن) بابل للفرس مقاماً و للشّام سطیح لم یکن شاما،(س) یملك منهم ملو کاً و ملکات علی عدد الشّرفات ثم یکون هنات(ق) و هات و کل ما هو آت- حاصل معنی آن باین باز می گردد که عبدالمسیح جانب سطیح آمده است و حال آنکه سطیح بر جناح سفر آخرت است، فرستاده‌است ترا بادشاه آل ساسان یعنی نوشیروان جهت استفسار واقعهء چند که حادث گشته است مثل تزلزل طاق کسری و افتادن کنگر ه های آن و فرو مردن آتش مغان و در خواب دیدن قاضی القضاة شتران تند و سرکش که اسپان عربی را می کشیدند تا از دجله گذرانیدند ودر بلاد فارس متفرق ساختند- ای عبدالمسیح! وقتیکه دریاچهء ساوه چون جگر عاشقان از تپش آتش فراق خشك گردد و ادی سماوه چون دیده مشتاقان از شورش نیران اشتیاق پر آشوب و تالیان آیات کلام ربّانی و بلبلان

سع ۳۸

(الف)سع،غع، مظ- صورت (ب) داب بمعنی عادت و روش (ج) سع، غع، مظ- الصریح
(د) سع، مظ - الموائدان، عر- اموبدان- قیاساً الموید الموبدان بمعنی قاضی القضاة درست باشد.
(هـ) صعاباً (البدایه و النهایه، روض الانف) (و) سع، غع مظ: نقود (ز) کثرت (البدایه و النهایه، روض الف) (ك) ایضا الهراوة (ل) نار (ایضاً) (م) و فاضت بحیرهء ساوه (البدایه والنهایه، روض الانف، الوفا) (ن) سع، غع، مظ- لایکون) ندارد (س) فلیست الشّام لسطیح شاماً (روض الانف البدایه و النهایه) (ق) کل ما هو آت آت (ایضاً)

گلشن سرای قرآنی بقرآت و تلاوت فرقان انّا ء اللّیل و النّهار مداومت نمایند و علم(الف) بعثت صاحب عصا یعنی محمّد مصطفی صلی اللّه علیه وآله و سلم بروس اشهاد و هامهء عامهء عباد بر افرازند و مغنیان عالم شهود سرود درود آن پیغمبر عاقبت محمود در چمن فلك و انجمن ملك بنوای عشق و محبت بنوازند، بابل مقام فارسیان و شام آرامگاه سطیح نماند یعنی سلطنت و حکومت عجم از ملك بابل انقطاع یابد(ب) و سطیح جهان گذران را و داع نموده بجانب دارا القرار شتابد و بعدد کنگره های که از ایوان نوشیروان ساقط شده از مردان وزنان ساسانیان حکومت کنند، آنگاه نطاق دولت از میان سلطنت بکشایند، بعد از آن هر چه آمدنی باشد در عرصهء جهان پدید آید، بعد از آن هیچ آفریدهء از فوج ساسانیان نماند- این حکایت بگفت وفی الحال بیفتاد و بمرد و رخت ازین دار فانی بیرون برد(ج).

عبدالمسیح اجوابهء سطیح را ضبط کرده ببار گاه کسری مراجعت نمود و آنچه شنیده بود بعرض رسانید- ملك گفت تا چهارده نفر از قوم ما حکومت کنند و ابتداء باختتام انجامد، مدتهای مدید و عهد بعید باید و پنداشت که روز گار سلطنت آنجماعت چون ملوك سابق مثل فریدون و ضحاك و افراسیاب(د) تاسنین(هـ) اعوام(و) متکا ثره خواهد کشید و ندانست که سلطنت ده کس از ایشان در مدت چهار سال سع ۳۹ انقراض خواهد یافت و از آن جمله دو بادشاه بر سریر مملکت(ز) مستند گشتند، هر مز و پرویز بعد از آن ملك عجم در هرج مرج(ك) افتاد و آخرین چهارده نفر

(الف) سع، مظ- عالم (ب) سع، مظ- شد، غع - نماید (ج) واقعهء مزبور در کتب معتبرهء تاریخ و سیر از قبیل البدایه و النهایه مؤلفه ابن کثیر و سیره ابن هشام و الاکتفا فی مغازی المصطفی (ص) مؤلفه ابی الربیع سلیمان بن موسی الکلاغی (متوفی ٦٣٤ هـ) و الوفا باحوال المصطفی (ص) از ابن الجوزی و روضة الصفا مؤلفه میر خواند و معارج النّبوة از مولانا معین الدّین واعظ کاشفی و مدارج النبوة از شیخ عبدالحق محدث دهلوی و غیره منقولست.

(د) سع، عر، مظ- افراسیان (هـ) سع، مظ- پیشن (و) ایضاً عوام (ز) سع،غع، مظ مکنت، قیاساً «بر سدید مملکت صاحب مکنت » درست باشد. (ك) سع خرج ومرج، مظ- خرج و مخرج

یـزجرد(الف) بن شهریار بود که در زمان خلافت ذی النّورین (رض) بعدم(ب) شتافت و بعد از آن که سعد بن ابی و قاص رضی اللّٰه عنه مملکت(ج) وی فتح فرمود و وی از لشکر اسلام بگریخت و مرکب توجه بجانب خراسان انگیخت و بدست آسیابانی در مرو کشته شد در سال سی ویکم از هجرت وبعد از آن هیچ متنفس از آن قوم باقی نماند:

کجا آن فریدون (و) ضحاك (و) جم   شهان(د) عـــرب، خســروان عـجـم
هـمــه خـاك دارنـد بالــین زخـشـت   خوش آنکس که جزتخم نیکی نکشت

در ذکر ارضاع آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم وواقعاتی که در حین ارضاع یا پیش از آن بظهور رسیده است

واقعهء اول:-مجاهد گفت که پرسیدم از ابن عباس رضی اللّٰه عنه که طیر و جنّ و سحاب وغیره در ارضاع محمّد صلی اللّٰه وعلیه و آله وسلم منازعت کردند مگر انس، گفت سبب آن بود که چون آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم متولد شد منادی از آسمان ندا کرد که ای معشر(هـ) الخلائق! محمّد بن عبداللّٰه (صلی اللّٰه علیه وآله وسلم) بعنایت الهی پرتوی بر(و) جهان انداخت و آن نور عرش فرش غبرا را منور ساخت، خوشا پستانی که او را ارضاع کند و حبّذابدنی که او را بردارد و مبارك مقامی که مسکن او گردد - لاجرم منازعت خلائق در ارضاع آن برگزیدهء خلائق بدین واسطه بود- خطاب آمد که از نزاع باز ایستید که حق تعالی مرضعهء او از جن(ز) و انس مقرر ساخت و این خلعت بر قد ایشان پرداخت.

واقعهء ثانی:- ارضاع ثوبیه است (رض) مر آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله و سلم

(الف) مظ: یزدجر (ب) سع، مظ- بعالم (ج) سع، مظ- مکنت (د) عر- شاهان
(هـ) شع- معاشر خلائق (و) سع، غع، مظ- (بر) ندارد (ز) قیاساً از جنس انس درست باشد

را جمهور ارباب سیر و تواریخ بر آن متفق اند که اول کسی که آنحضرت صلی اللّٰه سع ۴۰
علیه وآله وسلم را بعد از آمنه (رض) شیر داد ثوبیه (رض) بود که کنیزك ابولهب بود و
پسر ثوبیه که شیر او آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم خورده مسروح نام داشت و
میان حمزه رضی اللّٰه عنه و ابوسلمه مخزومی و عبد اللّٰه حجش[الف] اسدی و میان
پیغمبر ما علیه الصّلوة و السّلام اخوت رضاعیه از آن سبب بود که همه شیر از پستان
ثوبیه خوردند و آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم از مدینه جهت ثوبیه (رض) خرج
و جامه می فرستاد و اصحاب سیر بر آن رفته اند که هفت روز اولاً شیر مادر خود
خورده و هفت[ب] روز دیگر شیر ثوبیه (رض) و در بعضی روایات میگویند که چون
آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله و سلم سه روزه شد ثوبیه (رض) با رضاع او مفتخر
گشت و بدان عمل مبارك اقدام می نمود تا بآوان ارضاع حلیمه (رض) واللّٰه اعلم.

نقل است که این ثوبیه (رض) در شب ولادت حضرت نبوت پناه صلی اللّٰه علیه
و آله و سلم خبر ولادت آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم با ابولهب برد، ابولهب
درشب ولادت حضرت (ص) بمژد گانی او را آزاد کرد، بجهت آن اعتاق هر شب
دوشنبه که اعتاق ثوبیه (رض) در ان شب بتحقیق پیوسته بود، تخفیف در عذاب
ابولهب واقع میشود. روایت است از ابن[۲۴] عباس رضی اللّٰه عنهما بن عبدالمطلب که
گفت بعد از مرگ ابولهب را در خواب دیدم، پرسیدم که حال تو چیست؟ گفت از آن
روز باز که کشتی حیات من در گرداب ممات افتاد، در تلاطم امواج عذاب و عقوبت

(الف) یعنی عبداللّٰه بن حجش (کذافی روض الانف) (ب) در معارج النبوّة ص ۵۰ بیست و هفت روز و در مدارج النّبوة و دیگر کتب سیر چند روز نوشته است

(۲۴) راوی این حدیث حضرت عروة رضی اللّٰه عنه است و بیننده، خواب حضرت عباس بن عبدالمطلب بود نه که ابن عباس (که عموماً در کتب احادیث برای عبداللّٰه بن عباس رضی اللّٰه عنهما نوشته می شود) - این حدیث در بخاری الصّحیح باب «و امهتکم الّتی ارضعنکم» موجود است ولی آنجا در متن حدیث نام بیننده، خواب مذکور نیست "بلکه اریه بعض اهله "نوشته و در حاشیه آن شیخ الحدیث مولانا احمد علی سهارنپوری (رح) هوالعباس نوشته است، همچنین مؤلف روضة الصّفا و ابن کثیر در البدایه و النهایه جـ ۲صـ ۲۷۳ و علامه سهیلی در روض الانف شرح سیرة ابن هشام و علامه قسطلانی (رح) در مواهب نوشته است.

گرفتارم، فامّا در هر شب دوشنبه که اعتاق ثویبه (رض) در آن شب واقع شده تخفیف از عقوبت من حاصل می آید و مرا از میان دو انگشت سبابه و وسطی قطرهء آب سع ۴۱ چشانند و بآنّ آب از آتش دوزخ خلاص شوم- چونکه ابولهب کافر و معنّد را از خوشی ولادت آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم این فائده روی می نماید البته مؤمن مخلص چون روز مولد آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم خوشی کند و قدر طاقت خود خرج کند هر آئینه به ثواب عظیم برسد- ازین جهت در بلاد اسلام روز مولد خوشی میکنند و مال فراوان هدیهء آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم می فرستند و تخصیص روز مولد اگر[الف] چهٔ از شرع ثابت نیست و بدعت است لکن حسنه است و اول کسی که این بدعت کرد شیخ عمر[ب] ارخیلی بود در حدود ثلثمأته - روز مولود از زبان شیخ جنید بغدادی (رح) که امروز چه روز مبارك است که وجود شریف آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بدنیا آمده فی الجملهتصدق و توسقت از حکم معتاد نمود، تابعان او همچنان کردند و از آنجا در همه آفاق منتشر شد، امّا آنچه اهل هند روز وفات تخصیص می کنند و عرس می نامند بدعت است که منشأ آن معلوم نشده و از بعضی استادان شنیده شد که اولی آنست که روز تخصیص نکنند چه کفرهء هند نیز با رواح اموات خود می کنند هکذا فی شمواهد النّبوة. مرویست از امیر المؤمنین[ج] علی کرم اللّه وجه که حضرت رسالت پناه[د] (صلی اللّه علیه وآله وسلم) در وصایا مرا فرمود که یا علی! هر که از امتیان [ه] بعد از نقل من بروح من طعام بفرستد، نعمت بروی فراخ شود و هر که آب دهد جمله کار های دشوار وی آسان شود و هر که حلوا یا شیرینی یا میوه بروح من دهد نعمت او را هر گز زوال نباشد و از سکرات موت و عذاب قبر و هول قیامت نجات یابد و هر که دوازدهم ربیع الاول وقت چاشت دو رکعت نماز بروح سیدالمرسلین صلی اللّه علیه و آله وسلّم بگذارد و

(الف) سع، غع، مظ- (چه) ندارد. (ب) عر، مظ- شیخ عمر رضی اللّه عنه. (ج) سع، غع، مظ- بر ارواح. (د) سع، مظ، (پناه) ندارد. (ه)سع، مظ- امتان.

بخواند در هر رکعتی بعد از فاتحه والضّحی سه بار الم نشرح هفت بار و اخلاص یازده بار وبعد از سلام سیصد وشصت بار بگوید اللّهم صلّ علی محمّد و علی آل محمد و بارك و سلّم، مغفور گردد و شفاعت در حق وی واجب گردد و با خود او را در بهشت برم انشاء اللّه تعالی- هکذا فی جواهر.(الف) سع ۴۲

بشنو که درویشان درین باب فرمایند که ابولهب کافر معاند متمرّد بود، از برای تهنیت ولادت آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بنده آزاد میکند باوجود کفر و ضلالت تخفیف در عذاب می بیند، بندهء مؤمن که هر روز از سر صدق و صفا و مدح وثنا و بر درود مصطفی (صلی اللّه علیه و آله وسلم) کمر می بندد وبغلامی این خواجه مفتخر می باشد، اگر فردا از عذاب دوزخ آزاد گردد و بوصول مرادات می رسد چه عجب، و در زینة المریدین آورده است که مریدان و معتقدان واثق را باید که بارواح پیران خود در روز رحلت ایشان طعام فقرآ عام بر حسبت قدرت اکرام کنند تا ببرکت ایشان فتوحات و پیشگشی(ب) نعمت دارین مزید گردد و عمر و مال ایشان بیفزاید و بمراد خود رسند و محتاج بهیچ مخلوقی نشوند و عاقبت ایشان به برکت نظر پاك پیران بخیر شود که به تجربه چنین معائنه شده است و توفیق نیابد بر عرس پیر مگر مریدی صاحب دولت و نعمت وشرط عرس آنست که هم در آن ساعت لطیف که بزگوار رحلت کرده است طعام کند و اگر نه هم در ان روز تا سه روز بعد هر وقت که خواهد و باید که داخل اخلاص شریف شود و خارج از شائبهء تکلّف اگر چه اندك باشد و لهذا حضرت بندگی مخدوم (ج) جهانیان قدس اللّه روحه و اوصل الینافتوحه گاه بودی بسیار موجود، فرمودی که تا مقدار(د) چهار صد تنگه قرص و حلوا خرج کردی و گاه بودی قدری قند که چهار درم بهای آن بود، بفرمودند که بفرستید و یا خرما از آرد و شکر می باشد بخریدی با صحابی که حاضر بودند قسمت شدي وباید سع ۴۳

(ا) سع- جواهرالجواهر.(ب) سع- (پیشکشی) ندارد. (ج)غخ- مخدومی. (د) سع، غخ، مظ، مقدور

که نیت در عرس این کند که پیش پیر بدین واسطه خود را یاد می دهانم که مرویست که کسی چیزی بروح کسی بدهد و یا بخواند فرشتگان عرض آن طبقهای پر نور در گور او پیش آورند و بگوید فلان کس ترا هدیه فرستاده است،[الف] و در روز عرس صوم را اشد کراهیت دانستند و از غفلت و سلب نعمت دیده اند و در روز عرس مصطفی صلی اللّٰه علیه وآله وسلم روزه نهایت کراهیت داشت تا هر که روزه دارد و افطار نکند ذلت خورد و اگر یکی بروح یکی طعام کند باید که اول دیگرانرا بخوراند و خود بطفیل دیگران بخورد و چون مریدی یا کسی دیگر بروح پیر طعام کند باید که دیگران بچیزی اندك و بسیاری بدانچه توانند شریك شوند بدین نیت که بطفیل آن عرس کننده از مایان[ب] نیز مقبول شود و او بدین نیت بستاند شاید که بطفیل ایشان از من مقبول شود و مریدان را واجب است که در روز عرس پیر پاك و پاکیزه و آراسته باشند، اگر توانند جامهای نو پوشند و مشتاق وار خدمت کنند و سعادت دو جهانی در آن بینند و هر چند که کاری دشوار تر و کمینه تر نصیب یکی آید، باید که خوشتر شود، لائق نعمت بیشتر شود بر حکم حدیث پیغمبر علیه السّلام "اجرکم علی قدر سعیکم" یعنی مزد بر مقدار مشقت شما است و تا تواند اجنبی را روز عرس پیر خدمت کردن ندهند بحدیکه مرید آن ماتقدم را اگر تنگه زری دادند تا یك صحنك یکبار گرفتن دهند ایشان نمی دادند کذا فی زینة المریدین فی آداب السالکین. سع ٤٤

القصّه بعد از آن که ثویبه (رض) چند گاه آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را، حلیمه (رض) بنت عبداللّٰه بن زویب بن الحارث بن رزام بن ضره بن سعید بکر بدین دولت[٢٥] فائض گشت- کیفیت این واقعه چنان بود که عادت اهل مکه و

(الف) مجمع الزواید ج ٣ ص ١٣٩. (ب) عر، مظ- خود.

(٢٥) حلیمه بنت ابو ذویب عبداللّٰه بن الحرث بن شجنه بن جابر بن زرام بن ناصره بن قصیه بن نضر بن سعد بن بکر بن هوازن بن منصور بن عکرمه بن خصنه بن قیس بن غیلان (سیرة ابن هشام ج ١ ص ١٠٩)- علامه حافظ ابن کثیر گوید که حلیمه قبل از بعثت رسالت مآب صلی اللّٰه علیه وسلم رحلت کرده بود ولی این روایت محل نظر است زیرا که علامه ابن عبدالبر در استیعاب (طبع حیدر آباد دکن ١٣٢٦ هـ ج ٢ ص ٧١٤) روایتی از عطابن یسار (رض) آورده است که مادر رضاعی آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم حلیمه سعدیه در جنگ حنین در خدمت اقدس حاضر شد، آنحضرت صلی

صناديد قريش بعضی بجهت فضل و عظمت و شوکت خود و بعضی بجهت شدت هوای مکه و بعضی از جهت تو هم و بای مکه و طائف آنکه ازواج تمامی اوقات را مصروف بخدمت ایشان گردانند، اطفال خود را بمراضعات(الف) داده با طراف قبائل می فرستادند تا در جای که بعذوبت ماء ولطافت هوا متصف باشد پرورش یابند و هر سال دو نوبت در فصل ربیع و خریف بنا بر آنکه فواید بسیار و عواید بی شمار از اشراف و اغنیأ عرب بمستحقان می رسید از اطراف و حوالی مکه عورات(ب) بحرم می آمدند و اطفال اشراف و اکابر عرب را برسم خضانت و ارضاع بمنازل خود می بردند و پیش از آمدن زنان بنی سعد از قبیلهء حلیمه (رض) بمکه از برای اخذ اولاد قریش بجهت ارضاع در آن قبیله قحطی عظیم روی نمود چنانچه شیر در پستانها و گیاه در دشت و درخْت و بوستانها خشك شد و مراعی لاغر و اناسی مضطر فروماندند- حلیمه (رض) می گویند که در آن سال در صحراها طواف می کردیم و گیاه ها می خوردیم و شکر حق تعالي بجا آوردیم و گاه ایام مفارقت طعام بسه روز و زیادت بسر رسیدی، یك نوبت چنان افتاد که سه شبانه روز ما هیچ نخورده بودیم و از گرسنگی مي پیچیدم، اتفاقاً(ج) در آن مجاعت با شناعت مرا وقت وضْع حمل پیش آمد و درد مخاضع با صورت جوع مجتمع گشته می نالیدم و لکن نمی دانستم(د) که از شدت جوع می نالم

سع ٤٥

الله علیه و آله وسلم حلیمه را دیده بر خاست و ردای خویش گسترده او را بنشاند نیز ابن عبد البر رقمطراز است که حلیمه (رض) از آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم روایت کرده و ازو عبدالله بن جعفر روایت کرده است - حافظ ابو یعلیٰ و ابن حبان بحواله عبدالله بن جعفر روایت حلیمه را بیان کرده است (رك به شرح مواهب اللدنّیه ج ۳ ص ۲۹٤) ابن الجوزی گفته است که چون آنحضرت صلی الله علیه وآله و سلم اعلان نبوت فرمودند حلیمه و همسر وی در خدمت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم حاضر شده مشرف با سلام شدند و بیعت کردند - (الوفا با حوال المصطفی (ص) قسم اول ص ۱۱٤) - حافظ ابن حجر عسقلانی (رح) هم میگوید که همسر حلیمه (رض) بعد از بعثت آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم به مکه معظمه آمده مشرف باسلام شدند (الاصابه فی تمیز الصحابه (رضی الله عنهم) طبع مصر ۱۳۲۲ هـ ج ۱ ص ۲۹٦)- حافظ مغلطای در بارهء مسلمان شدن حلیمه رساله ای نوشته بنام التحفة الجسیمة فی اثبات اسلام حلیمة»

(الف) مرضعات جمع مرضعة. (ب) عورات جمع عورت پوشیده رویان و اهل حرم. (ج) سع- اتفاق (شرح مواهب الدنیه ج ۳ ص ۱٦٦). (د) سع، غح - نمیدانم.

یا از درد زه می زارم - گاهی بمرتبه ای که هوش از من زائل می شد که زمین از آسمان فرق نمی توانستم نمودن- آن شب در صحرای بودم، ساعتی باستراحت در خواب شدم، می بینم که شخصی آمد و مرا بر گرفت، در آبی که چون شیر سفید بود در آورد و غوطه می داد و میگفت "ازین آب بسیار بیاشام تا شیر تو فراوان گردد که عزت ابدی و ثروت(الف) سرمدی در بارهء تو مبذول خواهد افتاد" مرا می شناسی؟ "جواب دادم که نی، گفت" آن حمد و شکرم که در حال محنت و مشقت می گفتی، ای حلیمه! وظیفه آنکه به بطحای مکه روی که توسعه در رزق آنجا خواهی دید و نوری ساطع و ضیای لامع سرزمین با خود همراه خواهی آورد "و بکمال این واقعه مرا دلالت فرمود و دست بر سینهء من زد و گفت "اعطاء(ب) اللّٰه لك الرزق و اجری لك اللّبن خدای تعالی شیر ترا بسیار گرداند و ترا روزی کشاده دهد - چون بیدار شدم پستان خود را پر شیر یافتم و الم گرسنگی و علت جوع را به تمامی زائل دیدم و تمامی قبیله بشدت تمام وقلت طعام روز گار می گذرانیدند و الف(ج) قد سهی سروان بمثل نون خم گشته بود و سروران بشکم ایشان ملصق شده بود و نالهء اهل مجاعت باستطاعت از زمین باسمان پیوسته و از فقدان طعام روز فرخ ایشان بشام رسیده. سع ٤٦

القصّه از حرکت این خواب تغیر تمام بحالت من راه یافته چنانکه روز دیگر از بنات قبیله من هر که مرا می دید، تعجب نمود، می گفت که ای حلیمه! ترا چه حالت است که دیروز لاغر بودی و ضعیف، امروز(د) به بنات ملوك و دختران سلاطین مانی- با خفای این واقعه مامور بودم، اظهار آن نمی نمودم، درزین(هـ) اثنا مردان قبیلهء من قصد بطحای مکه نمودند تا بجهت طلب عیش از اولاد قریش برسم خضانت هر کدام فرزندی اختیار کنند- من نیز با شوهر خود حارث بن عبدالعزی بن رفاعه بن ملا بن(و) ناضره بن سعد بن بکر و فرزندان خود عبداللّٰه و آنیسه(ز) و خدامه که

(الف) غح، عر، - سرورت. (ب) سع، مظ- ادر اللّٰه. (ج) سع، مظ، غح - قد الف سیاهی روان.
(د) عر، مظ- فربه. (هـ) سع، مظ- این ندارد. (و) ویلان (معارج النبوه ص ٥٢)
(ز) انیسه (روض الانف و الوفا باحوال المصطفی).

بشما(الف) است همه همراه بودم و ضمره که همشیر حضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بود بر دست نهاده بودم و در پستان خود آن مقدار شیر نداشتم که او را گریه خاموش گردانم و از گریه مجال نداشتم که سر ببالین نهم.

القصّه با مردم قبیلهء خود در راه مکه طریق موافقت گزیدم و به هنگام نزول و ارتحال آواز غیب می شنودم که هاتفی می گفت حق تعالی حرام گردانید بر زنان که دختر آرند به برکت مولودی فرخنده مقدم که در قریش متولد شده. خوشا وقت آن پستان که او را شیر دهد، ای زنان بنی سعد! بشتابید تا با آن دولت فائز آئید- چون زنان قبیله استماع آن نمودند بجد و اهتمام متوجه حرم مکه شدند و ما درازگوش داشتیم بغایت لاغر، پوستی بود بر استخوان کشیده و مدتها کاه وعلف نچشیده، از گرسنگی و مجاعت کارش(ب) با ستخوان رسیده و ازضعف و ناتوانی مجال گام زدن نداشت و قدم از قدم نمی توانست بر داشت و شتری نیز ضعیف بغایتی نحیف همراه ما بود، می رفتیم و هر چند جهدی می کردیم بایشان نمی رسیدیم و شتر ما را قطره ای بصد حیله و تدبیر از وی حاصل نمی شد. سع ٤٧

القصّه افتان و خیزان در عقب کاروان می رفتیم، و شوهر می گفت سعی کن و بر قوم سبقت جوی که هر یك از زنان قبیله اولاد قبائل جلیله را اختیار خواهند کرد و تو مایوس گردی "من هر چند سعی می کردم و دراز گوش را به زجر می راندم بایشان نمی رسیدم ولکن از جانب چپ و راست خود ندا می شنیدم که از غیب با من میگفتند " هنیاً لك یاحلیمه و بر هر چه می گذشتم می شنیدم که می گفت "خوشا وقت پستان تو ای حلیمه که آن نور تابان شیر از آن خواهد خورد" ناگاه از شگاف کوهی مردی بلند بالا بر مثال نخل باسق بر من ظاهر شد و بر دست وی حربه از نور بود و دست بر شکم دراز گوش من زد و گفت یا حلیمه! خدای تعالی بشارت بتو فرستاده و مرا امر

(الف) شیما که عرف خدامه (الوفا) یاخذامه (روض الانف) بود، و خذامه و هی الشّیما غلب ذلك علی اسمها فلا تعرف الابه (روض الانف ج ۱ ص ۱۰۸). (ب) قیاساً کاردش با استخوان رسیده بمعنی خسته و نا توان شدن.

فرموده که شیاطین و متمرّدان را از تو دفع کنم و با شوهر خود گفتم که تو می بینی و می شنوی آنچه من می بینم و می شنوم- گفت"نی، چه واقعه است که ترا خائف و هولناك می بینم" پس در رفتن شتاب کردم تا به دو فرسنگی مکه نزول فرمودم، در آن منزل شب بخواب دیدم که بر سر من درخت سبز بود با اغصان بسیار سایه انداخت، در میان آن نخل دیدم که با انواع رطب پربار و تمامی زنان بنی سعد گرد من مجتمع گشته بودند و می گفتند "یا حلیمه ! تو مالك مای" - از آن درخت یك خرما در کنار من افتاده بر داشتم و تناول کردم، از عسل شیرین تر بود و آن حلاوت از مذاق من زائل نشد تا زمانی که محمّد صلی الدّ علیه و آله و سلّم از من مفارقت نه نمود و این واقعه را به هیچ کس اظهار نکردم و گفتم اگر چیزی حق تعالی خواسته باشد بمن خواهد رسید- روز دوشنبه بود که به مکه رسید م و زنان قبیله بر من سبقت جسته بودند و هر رضیعی که از قبائل اشراف و مالداران[الف] قریش بودند مانند بنی مخزون و غیر هم همه را گرفته[ب] بودند و کودك من آنروز بود و پستان نمی گرفت و حرکت نمی کرد چنانکه گفتم مگر مرده است- بیك بار دیدم که کودك من چشم باز کرد و بخندید و من از ان حال متعجب شدم و کودك را در منزل رها کردم، باطراف و جوانب شتافتم تا شاید که رضیعی بچنگ آرم - هر چند بیش جستم کم یافتم چه زنان بنی سعد بر من سبقت جسته بودند و اطفال ارباب اموال بدست آورده، ازین صورت بغایت ملول و مخزون گشتم و از آمدن پشیمان شدم و با خود به عتاب بودم- ناگاه شخصی دیدم که آثار عظمت و هیبت در ناصیهء او پیدا بود و انوار کرامت و شهامت در چهرهء او[ج] هویداً و ندا می کرد که هیچ کس باشد از زنان شیر دار که رضیعی نه گرفته باشد حلیمه(رض) می گوید که پرسیدم[د] که این چه کس است؟ گفتند عبدالمطلب بن هاشم بزرگ مکه و سرور قریش، نزد وی رفتم و شرط تحیت بجا آوردم و خود را بروی عرض کردم- پرسید که چه کسی؟ گفتم زنی ام از بنی سعد پرسید که

سع ۴۸

(الف) غع، عر، مظ- مادران. (ب) غع- گفته. (ج) سع- او ندارد. (د)سع، غع، مظ (پرسید) ندارد.

نام تو کیست؟ گفتم حلیمه، تبسّمی کرد و گفت "بخ بخ ! خصلتان حسنتان سعد و حلم فیهما عزّ الدّهر " یعنی خوش خوش دوخصلت نیکو است، سعادت و حلم که در زمن[الف] عز سرمدی و عزت ابدی است آنگاه گفت " ای حلیمه! مرا کودکی است یتیم محمّد نام (صلی اللّه علیه و وآله و سلم) و او را بر تمام زنان بنی سعد عرض کردم قبول نکرد و همه گفتند پدر ندارد و تمتع و انتفاع از یتیم متوقع نیست و امید می دارم که تو بوی سود مند باشی -" من گفتم بروم با شوهر خود مشورت کنم - عبدالمطلب گفت " هیچ بر تو اکراهی نیست -" بنزد شوهر آمدم و قصه باوی گفتم، خدای تعالی در دل وی فرح و سرور انداخت و گفت " بشتاب و آن کودکی را قبول کن مبادا دیگر او را فرا گیرد" اما خواهر زادهء من گفت که هیهات که زنان بنی سعد اطفال اشراف و اغنیا را گرفته جمعیت و کرامت یافتند و شما کودك بی پدر با خود می برید که تکفلّ او موجب زیادتی محنت و مشقت است - حلیمه (رض) گفت از آن سخن تزلزل بعزیمت من راه یافت و الهام بخاطر من رسید که اگر محمّد صلی اللّه علیه و آله وسلم را ترك کردی[ب] هر گز فلاح نیابی - التفات به سخن خواهر زاده نکردم و گفتم زنان قوم همه با رضیع بر گردند و من هیچ فرزند با خود نبرم، و اللّه که من ویرا فرا گیرم اگر چه پدر ندارد و آن جدوی عبدالمطلب است من به یتیمی او را منع نمی کنم و قدر این درّ یتیم را اگر دیگری نمی شناسد من می شناسم - بیت:

سع ۴۹

زان دلبر یگانه هر کس خبر ندارد گوهر شناس داند درّ یتیم ما را

امید دارم که خوابی دیده بودم [ج] باطل نبود، مرا مساعدت نماید - باز گشتم و نزد عبدالمطلب رفتم، گفتم آن فرزند ارجمند کجا است بیار تاببینم- ازین سخن روی وی بدرخشید از غایت فرح و گفت" ای حلیمه! رغبت کردی بارضاع فرزند من؟ " گفتم آری، عبدالمطلب سجدهء شکر بجای آورد و بعد از ان سر برداشت و روی سوی آسمان کرد و گفت" خداوندا! حلیمه را به محمّد (صلی اللّه علیه و آله وسلم) مستعد

سع ۵۰

(الف) عر- دراو (ب) سع- کنم (ج) سع- (بودم) ندارد

گردان " آنگاه مرا بخانه آمنه برد ، زنی دیدم که روی او چون بدر منیر می تافت، عبدالمطلب شرح حال و نام من با وی تقریر کرد ، گفت" اهلاً و سهلاً یا حلیمه " پس دست مرا بگرفت و در آن خانه برد که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آنجا بود ، او را در جامهء از صوف سفید پیچیده بودند و بوی مانند بوی مشك از وی می دمید و در پشت وی(الف) حریر پاره ای سبز انداخته بود و آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در خواب بود و چون روی او را باز کردم، کودکی دیدم که روی مبارکش مانند آفتاب عالم افروز در لمعان بود و انوار حسن و جمال ذوالجلال از آئینه با کمال او تابان، با خود گفت، بیت:

برآمد اختر دولت ز طالعی مسعود   زمطلع شرق این ماه من چو روي نمود
مبـاش منکر اوضاع روزگـار ایاز   که هست عاقبت روز(ب) عاشقان محمود

حلیمه (رض) میگوید که چون نظر من بر جمال این خجسته فرزند افتاد بصد هزار دل عاشق او گشتم و بصد هزار جان آشتفه(ج) و فریفتهء او شدم بیت:

مردمان بر بیهوشی من حیرانند (د)   من در آنکس که ترا بیند و حیران نشود

و بیك بار دیدم که از مجموع رگهای بدنم شیر بجانب پستانم روان شد و محبت او در صمیم جانم مرکوز گشته بمرتبه ای که دست خود و بروایتی پستان خود بر سینهء وی نهادم تا از خوابش بیدار کنم - چشمها بکشاد و در روی من نگاه فرمود و تبسمی کرد ، ملاحتی درتبسّم او مشاهده کردم که مثل آن در هیچ صاحب جمال مطالعه ننموده بودم - نوری دیدم که از دو دیدهء او مشتعل گشت تا به عنان آسمان رسید، فی الحال روی پوشیدم و از آمنه (رض) مخفی داشتم - بعد از آن او را برداشتم و در کنار خود نهادم وپستان راست در دهان او دادم، شیر خوردن آغاز کرد ، چون پستان چپ بر وی کردم امتناع نمود- ابن عباس رضی الله عنهما گوید که در آن

(الف) سع، مظ- شب، قیاساً شیب بمعنی سرازیری (ب) سع (روز) ندارد. (ج) قیاساً شیفته بمعنی عاشق (د) مصراع اول از وزن افتاده است

زمان حضرت مقدس نبوی صلی الله علیه وآله وسلم[ا] بعد موقوف گردانیدند که یك سع ۵۱
پستان چپ (برای) شریکی که داشت بگذاشت - حلیمه (رض) گفت که پستان ایمن
خود همواره از برای آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم می گذاشتم و ایسربه فرزند
خود ضمره می دادم و هر گز فرزند من از پستان ایمن شیر نمی مکید و آنحضرت صلی
الله علیه وسلم نیز از پستان ایمن در جمیع اوقات بدین و تیره شیر نمی خوردند[ب] و
هر گاه که بعد از شیر خوردن می خواستم که لب مبارك او را پاك سازم از غیب درین
امر بر من سبقت می گرفتند و تا خواجه از شیر خوردن[ج] فارغ نمی شد فرزند من
پستان در دهان نمی آشامید و در چشمهای خواب آلود او می دیدم و از فرح نمی
توانستم که خود را نگاه دارم و می خواستم او را بمنزل خود برم تا شوهر من نیز از
دیداراو برخوردار گردد و عبدالمطلب گفت" بشارت باد ترا ای حلیمه (رض) که هیچ
زن بقبیلهء خود چنین باز نمی گردد که تو، چون آنحضرت (صلی الله علیه و آله
وسلم) را برداشته بمنزل خود می بری[د] آمنه (رض) گفت ای حلیمه! از مکه بیرون
نروی تا مرا نه بینی که در شان این فرزند واقعه های غریب دیده ام و در باب او باتو
و صیتها دارم و بعضی با من اظهار کرد و بعضی موقوف و داع گذاشت[هـ] و از
واقعات آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم که آمنه (رض) با من گفت اول این بود
که گفت که سه شب پیش ازین در واقعه دیدم که با من گفتند که فرزند خود را
بشیرداری از قبیلهء بنی سعد بده که نسبت بابو ذویب داشته باشد، بسیار گفتم که
ای آمنه بدان که از بنی سعدم و پدر مرا و شوهر مراکنیت ابوذ ویب است و این اتفاق
حسنه دلالت بر صدق رویای تو می کند و دیگر آمنه (رض) بسیاری از واقعات
غریبه که در آوان طلوع این کوکب سعادت از مطلع سیادت بظهور پیوسته بود با من
بگفت و وصیتها بجای آورد و من فرزند را برداشته بمنزل خویش آوردم- چون نظر سع ۵۲

(ا) قیاساً بعدل موفق گردانیدند (ب) سع خوردند (ج) سع- می خوردند
(د) سع- می بردی (هـ) سع، عع، مظ- گذشت

شوهر من برین فرزند آمده و جمال محمّد صلی اللّه علیه و آله وسلم دید ضبط احوال خود نتوانست نمود- فی الحال برخاست و سجدهء شکر بجای آورد و گفت ای حلیمه! در میان جنّ و انس خوبروی تر ازین فرزند ارجمند ندیده ام و حلیمه (رض) می گوید از آن روز باز که این فرزند ارجمند را بمنزل خود بردم برکت و جمعیت بسیار دیدم و امور غریبه و واقعه[الف] های عجیبه مشاهده کردم و از جمله آثار برکت و جود آن فرزند که در خاندان ما پدید آمدن گرفت یکی آن بود که از شتر ضعیف ما یك قطره شیر بصد گونه تدبیر از وی حاصل نمی شد، در آن شب چندان شیر داد که تمامی ظروف مملو گشت و شوهر من گفت که ای[ب] حلیمه! برکت بخاندان ـ روی آورد و نظر عنایت حق تعالی متوجه ما بود که بدیدار این فرزند ارجمند مشرف گشتم- واقعهء دیگر آنکه روزی در کنار من بود گوسفندی چند می گذشتند، یکی و دو از آن گوسفندان می آمدند و نزد وی سربزمین نهادند و سر آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم می بوسیدند و باز گردیدند- واقعه دیگر آنکه شب با ماه سخن می گفت و اشارت می کرد و ماه باشارت او منقلب می گشت و چنانچه طفل را از گریه باز دارند، ماه آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم را از گریه مشغول ساخته چنانچه حافظ ابوالقاسم تمیمي(رح) در دلائل النبوة آورده که عباس رضی اللّه عنه گفت " یا رسول اللّه! از نشانات نبوت تو که مرا به اسلام دلالت کرد یکی آن بود که تو در مهد بودی و ماه را دیدم که با تو در بازی بود و تو بانگشت اشارت بوی می کردی و به هر طرفی که تو می خواستی مائل می شد و حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمود که باهم مکالمه می کردیم و مرا از گریه باز میداشت و در پای مهد من در سجده می رفت و صوت آن می شنیدم و روایتی آنکه عباس رضی اللّه عنه در جمال آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم روزی تیز نگاه می کرد، آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم سوال فرمود که ای عم! حاجتی هست که در من می بینی؟ گفت " سع ۵۳

(الف) ایضاً - گذشت (ب) سع - این.

سوالی دارم یا رسول الله! آنروز که ترا حلیمه(رض) برداشته بود و تو چهل روز بودی دیدم که باماه خطاب میکردی و ماه باتو سخن می گفت امّا به لغتی که من فهم آن نمی کردم" گفت "ای عم ! دست مرا محکم بسته بود از الم آن میخواستم که بگریم ماه مرا گفت که اگر گریه کنی و یک قطره از اشك تو بر زمین چکد همه سبزها بر زمین فرو رود" -عباس(رض) از تعجب دست بر هم زد ، فرمود" ای عم! ازین زیادت نیز بگویم" گفت بگو یا نبی الله، فرمود" بعد از آن دست چپ مرا محکم بربست، خواستم بگریم، باز ماه مرا گفت مگری یا حبیب الله که اگر یك قطره تو بر زمین افتد دیگر گیاه نروید تا بروز قیامت، پس خاموش شدم از جهت شفقت بر امت خود" -عباس(رض) باز از غایت تعجب ازین سخن دست بر هم زد و گفت " ای فرزند! تو اینها چگونه دانستی و حال آنکه چهل روزه بودی؟" فرمود" یا عم! سوگند به آنکس که نفس من بید قدرت او است که من آواز قلم را می شنیدم که بر لوح محفوظ می رفت و من در ظلمت[الف] رحم بودم و باز گفت سوگند بحق آن خدای که نفس من بید قدرت اوست که سجود آفتاب و مهتاب را می شنودم که نزدیك عرش خدای تعالی را سجود می کردند و حال آنکه من در ظلمت مشیمه بودم و دیگرای عم! حق تعالی صد و بیست و چهار هزار پیغمبران خلق فرمود و هیچکدام ازیشان ندانستند که پیغمبر اند مگر بعد از آنکه چهل سال به عمر ایشان گذشت مگر عیسی علیه السّلام که متولد شد و گفت "اِنِّیْ عَبْدُاللّٰهِ اٰتٰنِیَ الْکِتٰبَ وَ جَعَلَنِیْ نَبِیًّا"[ب] و دیگر آنکه برادرزادهء تو که من باشم و باز گفت ای عم! دوشنبه بود که متولد شدم و همان شب هفت کوه حق تعالی در آسمان خلق کرد و آن کوه ها را از ملائك مملو ساخت بحدّیکه شمار آن را جز الله تعالی کس نداند و آن فرشتگان به تسبیح و تقدیس حضرت او مشغول اند تا به قیامت و تمامی ثواب تسبیح و تقدیس ایشانرا حق تعالی به بندهء خود کرامت فرماید که چون ذکر مرا پیش او کند او بر من صلوة فرستد بطوع و رغبت اللّهم صلّ علی

سع ۵٤

(الف) غح، عر- ظلمات. (ب)مردیم ۳۰.

محمّد فی الاولین و الاخرین و فی الملأالاعلیٰ الی یوم الدّین- و اقعات ایام ارضاع در کتب متداول متقدمان و مصنفات متأخران مستوفی مبین گشته درین نسخه باین مقدار اکتفا شد- واللّٰه الهادی للّصواب.

در ذکر فطام آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم

حلیمه (رض) گوید که در مدت ارضاع آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در کنف [الف] خبث[ب] رخا[ج] و برکت و جمعیت و نوا میگذرانیدم ، چون بآوان دو سالگی رسید در قدو قامت و قوت و جسامت با کودکان چهار ساله برابری می کرد ، او را از شیر باز کرده با شوهر همراه بخدمت مادرش آمنه(ر) بردیم و بسپارم [د] فاما از بسیاری خیر و برکت که در ایام مصاحبت آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم لاحق شده بود دل از صحبت و دیده از رویت او بر نمی توانستم گرفت و داشت و رقم[ھ] محرومی [و] از سعادت و صال او را بر لوح دل نمی توانستم نگاشت بیت:

دامن دولت جاوید (و) گریبـان امـید　　　حیف باشد که بگیرند و دگر بـگذارند

حاصل آنکه چون بمادرش رسانیدم و ذکر خیر و برکت او با مادرش تقریر کردم، مادرش گفت این فرزند مرا نشانی عظیم است تا گفتم سوگند بخدا که ما کودکی ازین با برکت تر مشاهده نکردیم و بهانه انگیخته بآمنه (رض) گفتم که ما از حرارت مکه و استیلای و بای او ایمن نیستیم، نباشد تفرقه[ز] الجای این فرزند راه یابد، مصلحت چنان بینم اگر رخصت فرمای باز این فرزند ارجمند را بقبیلهء خود بریم تا چند[ك] وقت دیگر آنجا باشد- القصّه با مبالغت تمام باز او را تسلیم ما کرده بجانب

(الف) کنف بمعنی پناه (ب) خصب، بمعنی آسایش. (ج) رخا بمعنی آسانی، نرمی. (د) بسپردیم.
(ھ) عر- اوراق. (و) سع، مظ- محروم (ز) قیاساً بحال (ك) سع، غح. (چند) ندارد

قبیلهء خود باز آوردیم و از واقعاتی که در راه پیش آمد یکی آن بود که بر طائفه ای سع ۵۵
از نصاری حبش بر گذشتم، تیز تیز بر محمّد صلی اللّٰه علیه وآله وسلم نگاه کردند و
سرخی چشمان چون دیدند از من پرسیدند که این فرزند تو از درد سرخی چشم شکایت
نمی کند، گفتم نی، گفتند" هر چند مال می طلبی بدهیم و صد هزار منت بر جان خود
نهیم این پسر را شان عظیم خواهد، اما در کتب خویش چنین یافته[ب] ایم که یك
پیغمبر (ص) باقی مانده است و مولد او حرم او خواهد بود و گمان می بریم که او
بوجود آمده یا نزدیك رسیده است" حلیمه (رض) گوید که از ایشان ترسیدم و شبگیر
کردم و جدا گشتم- چون محمّد صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را باز بقبیله رسانیدم نعم
الهی در بارهء ما یوماً فیوماً متزاید بود تا سرآمد قوم شدیم و تمامی قبیله بما محتاج
شدند و ما را زرع و فرع بحد کمال رسید و دولت بر دولت سر بعنان سمٰوات برکشید
تا بحد سه سالگی رسیده واقعهٔ شق صدرش بتحقیق پیوست.

در ذکر واقعه شق صدر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

اصحاب سیر و تواریخ و ارباب احادیث شماریخ چنین می گویند که از مبدأ حال
حضرت رسالت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم عطلت و کسالت را دشمن میداشت که چون
سن شریفش به سه سالگی رسید، حلیمه، (رض) می گوید که از من پرسید که چه
حالت است[ج] که در[د] روز برادران خود را نمی بینم، گفتم ایشان به چرانیدن
گوسفندان می روند و در روز در چراگاه می باشند و شب بمنزل می آیند- آنحضرت صلی
اللّٰه علیه وآله وسلم بگریست و طبق ماه را به لآلی پروین آمین[ه] بست و گفت چنانکه

(ب) سع، غع، مظ- یافتم. (ج) سع، غع، مظ- (است) ندارد.
(د) ایضاً در ندارد. (ه) قیاساً «پروین آئین»

برادران من گوسفندان را به چرا گاه می برند مرا چرا نمی برند؟ اگر باتفاق ایشان کاری فرمای روزگارم به بیحاصلی نگذارد- هر چند حلیمه (رض) عذر می گفت، آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم در مبالغت می افزود- گفتم " ای فرزند! دوست داری که با ایشان باشی؟ - گفت آری - صبح دم که جمال آفتاب از نقاب احتجاب بیرون آمد، آفتاب جمال احمدی سر از مطلع گریبان بر کرد، سر مبارکش شانه کردم و سرمه چشمش کشیدم و جامه در برش کرده جهت دفع اصابت عین الکمال را گردن بندی از جزع یمانی(٢٦) از گردنش بیاویختم و بسوی مرعی رفتنش بر انگیختم - آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم قلاده، جزع یمانی را از گردنش بینداخت(الف) و تشبت بذیل(ب) محبت الهی نموده دست در دامن کرمش آویخت و آنگاه آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم چوبی گرفت و با برادرانّ رضاعی خویش همعنان خرم و شادان بیرون رفت و در محلی که قریب به منزل ما بود گوسفندان می چرانیدند و برین منوال چند گاه آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلّم هر روز عصا بر گرفت با اخویه(ج) خویش باذوق انبساط تمام بیرون می رنت و شبانگاه با شوق و نشاط باز می آمد- روزی وقت چاشت خواهرش شیما پیش از آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم باز آمد و آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم در میان برها بود، حلیمه(رض) از شیما پرسید که محمّد صلی اللّه علیه وآله وسلم کجا است؟ گفت "در میان برها بود" گفت ای وای برمن در چنین گر ما فرزند من در صحرا چگونه باشد؟" شیما گفت ای مادر! تو غم مخور که برادر ما هیچ گونه گرما نمی بیند، ابریست که همواره بر سر او سایه می کند، بهر جانب که او می رود ابر با وی روان است" - حلیمه (رض) گفت راست می گوی؟ شیما گفت واللّه. حلیمه (رض) گفت" پناه میگیرم بخدا از شر آنکه برین

سع ٥٦

(الف) سع، غع، مظ- بینگیخت.   (ب) تشبت بمعنی دست بدامن شدن.
(ج) اخویه (جمع اخ) یا اخوی تثنیه.

(٢٦) جزع یمانی (بفتح جیم و سکون زا) مهر یمانی، سنگی است سیاه دارای خالهای سفید و زرد و سرخ و سیاه در معدن عقیق پیدا میشود- (فرهنگ فارسی مصنفه عمید طبع تهران).

پسر خود می ترسم" - روایت است که چون برین معامله دو ماه بگذشت حلیمه (رض) گفت در اثنای این هنگام نصف النّهار فرزندم ضمره با فریاد و ناله زار دوان دوان، خوی چکان و اشك ریزان در آمد که ای مادر! در باب برادر قریشی مرا که او را زنده دریافتن مشکل می بینم" - فریاد کردم و گریستم و پرسیدم که قصه چیست؟ گفت" ما برادران در خلف این خانه به سیری مشغول بودیم و بروایتی آنکه گوسفندان را می چرانیدیم- ناگاه دو مرد سبز پوش از هوا در آمدند و برادر قریشی ما را از میان ما بر داشتند و بر سر کوه بردند و شکم او را بشگافتند و هنوز بوی مشغول اند، اکنون ندانستم(الف) تا حال او چیست؟ گمان نمی برم که وی زنده باشد"- پس من و شوهر من ابوذویب بطلب وی دویدیم، بر ذروهء کوه دیدم نشسته و گونهء مبارکش شکسته و چشمهای نرگسین بسویی آسمان دوخته و بتبسم شیرین رخسارهء رنگین بر افروخته، ببالای او در افتادم و به پیشانی ورخسار وی بوسه دادم، بیت:

سع ۵۷

آه شد زدست من دل به هوای چون توی	پس بکدام دل کشم درد بلای چون توی
کشته شدن برای تو زند گی هست جاودان	من چه شود اگر شوم کشته برای چون توی
تیغ بکش بکش مرا تا برسی بکام دل	صد چو من ارفنا شود باد بقای چون توی

ای جان مرا از آتش حسرت سوخته و خود با فراغت دل خندان و چهره برافروخته، حال چیست و قاصد آزار(ب) تو کیست؟ گفت " ای مادر! خیر است، در آن ساعت که با خود(ج) در حوالی خانه سعی می نمودم ناگاه سه تن بر من ظاهر شدند و بروایتی دو مرد سفید جامه بودند و در دست یکی ابریق سیمین و در دست دیگر طشت زمردین، آن طشت خضرا از برف بیضا پر ساخته و مرا از(د) میان در ربودند و برذروهء کوه بر آوردند و یکی بلطف و سکونت مرا بخوابانید و سینهء مرا تا بناف بشگافت و من نظری کردم و هیچ الم احساس نمی کردم و از آن بعد دست به

سع ۵۸

(الف) ندانم (ب) عر: از (ج) با برادران خود (د) سع، غح، مظ- میان من

جوف من در آورد و احشای من بیرون کرد و بآن برف سفیدبشست و باز بجای آن نهاد و مرد دیگر باولین گفت: بر خیز تو فرمان بجا آوردی و آنچه و ظیفه تو بود پیش بردی- پس او نزدیك آمد و دست در جوف من کرد و دل من بیرون آورد و بدونیم بشگافت و از اندرون وی چیزی سیاه بیرون آورد(الف) و بینداخت و گفت" در وجود حظ شیطان این بود یا حبیب الله که انداختم و ترا از وسوسه و مکائد او ایمن ساختم"- بعد از آن دل مرا از چیزی که بایشان همراه بود پر کردند و هم هر گز ازآن قوم خوش ندیدم و بروایتی دیگر تنصیص فرموده که گفت" سکینه را بیاورد و دل مرا از سکینه پر ساخت و باز در مکان خود نهاد به خاتمی از نور مهر کرد و من هنوز سردی و خوشی آن خاتم در عروق و مفاصل خویش احساس می کنم و مرد سوم برخاست و گفت شما هر دو دور شوید که فرمان حق تعالی بجا آوردید و آنچه فرموده بودید بتقدیم رسانیدید، پس نزدیك آمد و دست بر شگاف سینه من نهاد تا آن شگاف التیام پذیرفت و باز دیگر گفت که او را باده کس از امت او برکشی برکشیدند، من بچربیدم، با صد کس وزن کردند، راجح آمدم، با هزار کس موازنه کردند، فاضل آمدم یکی از ایشان با دیگری گفت که بگذار اگر با تمام امت او را موازنه کنید راجح آید(ب)- شیخ رومی قدس سره فرموده، بیت:

(ج)تا در کف سلطان شدم، یك حبه بودم کان شدم
گر در ترازویم نهی می دان که میزان بشکنم

بعد از آن دست من بگرفت و مرا بنشاند و هر سه بر سر و روی من بوسه دادند و

(الف) مضغه، سیاه و بقول نکته، سیاه (رجوع کنید به مدارج النبوة قسم دوم ص ۲۲) (ب) رجوع کنید به نقوش سیرت مؤلفه طه حسین مترجمه سید رشید احمد ارشد، طبع نفیس اکادمی کراچی ۱۹۲۸م، ج ۱ص ۲۳۵ و البدایه و النهایه ج ۲ ص ۲و الوفا با حوال المصطفی قسم اول ص۱۱۱)
(ج) گر (رجوع کنید به کلیات دیوان شمس تبریزی طبع سازمان انتشارات جاویدان علمی چاپ دوم ۱۳٤٦ - قسمت دوم ص ٦.

گفت ای حبیب پروردگار! ترا هیچ ترس مباد. اگر دانی که چه سعادت ها از برای تو خواسته اند و چه خوان رحمتها از برای تو مهمانی آراسته هر آیینه روشنائی چشمت بیفزاید و جان حزینت بیاساید- بعد از آن مرا آنجا گذاشت، سوی آسمان طیران نمودند و بخلال (الف) آسمان در آمدند و من ایشان را مشاهده میکردم، اگر میخواهد موضع دخول ایشان بشما نمایم.(۲۷) نقل است که اثر شق از میان سینه تا زیر ناف آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم می نمود چنانچه خواص یاران و زمرهء دوستداران (ب) در آن می دیدند و شرح کیفیت آن از حضرت(ص) می شنیدند، بیت: سع ۵۹

داغی که ازو بر جگر خسته نهادیم جان سوخت کسی را که برش داغ کشادیم

(الف) عر، مظ-(بخلال آسمان در آمدند) ندارد- قیاساً بخلای آسمان. (ب) از آنجمله حضرت انس (رض) بود که گفت و قد کنت قد اری اثر المخیط فی صدره (الوفا ج ۱ ص ۱۱۲).

(۲۷) واقعه شق صدر آنحضرت صلی اللّٰه علیه و اله وسلم در کتب احادیث بانواع مختلفه و بالفاظ و عبارات مختلفه منقولست، واقعه مذکور متن مطابق روایت ابونعیم و ابن عساکر است که از حدیث شداد بن اوس آورده اند- علاوه برین همین واقعه از راویان دیگرنیز منقولست منجمله آنان (۱)عتبه بن عبد که در مسند احمد منقولست (۲) از ابوذر که در مسند بزاز و سنن دارمی مذکور است (۳) از انس بن مالك که در طبقات ابن سعد مندرج است (٤) از علامه جلال الدین سیوطی که در خصائص الکبری بحوالهء بیهقی و ابن عساکر ذکر کرده است شیخ عبدالحق گوید که شق صدر چهار بار واقع شده است، نخست در صغرسن نزد حلیمه، دوم در ده سالگی (فتح الباری باب ماجاء فی قوله تعالی و کلمهم اللّٰه موسی تکلیماً) سوم نزد بعثت (ذکر ابوداؤد ص ۲۱۵ و دلائل ابونعیم ج ۱ ص ٦۹ (فتح الباری جـ ۸صـ ۲۰۳) چهارم در شب اسرأ و قتیکه جبرائیل در طلب وی آمد- (اشعة اللّمعات ج ٤ ص ۵۱۷) بعضی از مستشر قین از قبیل ولیم میور و ورمنگهم و مقلدین آنان از متفکرین جدید مسلمانان که منجمله آنان محمد حسین هیکل پاشا وزیر معارف سابق مملکت مصر است شق صدر آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بر شرح صدر معنوی محمول می کنند(رجوع کنیدبه حیات محمّد صلی اللّٰه علیه و آله وسلم دارهء ثقافت اسلامیه لاهور ۱۹۵۵ م ص ۲۵۰)، ولی ما میگوئیم که از حقیقت مسلمهء ایکه باحادیث زیادی ثابت شده فقط ازین جهت که عقل محدود و نارسای کسی به کنه صداقتهای معجزانه نبوت نمی رسد انکار نمی توان کرد چنانکه علامه زرقانی رقمطراز است" شق صدر و دیگر همین نوع خوارق را همین طور تسلیم باید کرد چنانکه منقولست، اینها را از حقیقت نباید گردانید، علامه طیبی، علامه توریشتی، حافظ ابن حجر عسقلانی و جلال الدین سیوطی (رحمهم اللّٰه) همین طور گفته اند که شق صدر بر حقیقت محمولست و حدیث صحیح مؤید اینست" انهم کانوا یرون اثر المخیط فی صدره" و آنانکه شق صدر را بر امر معنوی محمول کرده اند خطای قبیح کرده اند" (شرح مواهب الدنیه مقصد خامس).

راوی می گوید که حلیمه (رض) رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را برداشت و بخانه باز آورد و باولاد خویش خطاب میکرد و می گفت" بگذارید که محمّد صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بعد از آن با شما به صحرا آید - آنگاه شوهر خود را گفت که چه مصلحت می بینی در شان این فرزند سعادتمند بمادرش بریم تا بمعالجهء او قیام نماید که مرا توهم آنست که نباید جنون بروی غالب آید "- ابوذویب گفت" و اللّٰه که هیچ نوع الم و جنونی بروی عارض و طاری نگشته و هیچ فرزند با برکت تر از مادر نزاده و این سعادت که بایمن او داریم هیچ کس را دست نداده، اما از ارباب حسد ایمن نیستیم، چون طائفه ای پیش ازین احوال مادیده و دانسته بودند که ما را بز لاغری[الف] پیش بوده وجاهتی در میان خویش و بیگانه نه نموده و حالی گوسفندان ما به سیصد رسیده و اقصی[ب] و ادنی طریق مراعات جانب ما گزیده نباید که از روی حسد کیدی و مکری انگیزند-" بعد از آن حلیمه (رض) میگوید که مردم مرا بران داشتند که او را بکاهنی باید برد، آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فرمود که مرا صحت و عافیت است و حاجت کاهنی نی و آنچه مقصود شما است از مس جنّ و امثال آن منزه ام- هر چند آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم استغنا می نمودند قومی در مبالغه می افزودند - حلیمه (رض) می گوید که عاقبت رای ایشان برای من غالب آمد تا او را بکاهنی نمودم و در اثنای راه بر کاهنی ملاقی شدیم،[ج] آنگاه شرح حال او می کردم، کاهن گفت" بگذار تا این کودکی واقعه خویش خود بگوید که او در آن باب اعلم است از تو "- چون تقریر قضیهء خود نمود، قصهء تمامی بیان کرد، کاهن فی الحال برجست و محمّد صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را برداشته بر سینهء خود نهاد و فریاد بر آورد که ای عرب! بیائید که بلائی بر شما

سع ۶۰

(الف) ما را ده بز لاغری پیش نبود (معارج النبوه رکن ۲ ص ۵۹) - (ب) اقصی بمعنی دور تر
(ج) سع، غع، مظ (د) عاقلان شما را سفیه شمارد.

روی آورده و ظهور آن نزدیك رسیده دفع نمائید، این پسر را بکشید و مرا نیز با او بقتل رسانید که اگر او را بگذارید و دست از قتل او دارید و او بتبلیغ رجال رسید هر آینه عاقلان شما را(د) و دین شما را باطل گرداند و شما را بدینی دعوت کند که آن دین را نشناسید- حلیمه(رض) می گوید که چون این سخن از کاهن شنیدیم محمّد را صلی اللّٰه علیه و آله وسلم از دست او ربودیم، گفتم مداوای جنون تو نه نمودن اولی است که سخنان نا مربوط(الف) و عبارات نامضبوط می گوی، اگر هزل گوی تو میدانستیم هر گز بسوی تو نمی آمدیم، ما فرزند خود بکشتن نمی دهیم، برو کسی پیدا کن تا ترا بقتل رساند و انتقام آزار ما از تو بستاند- محمّد را صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بر داشتیم و بمنزل خویش آمدیم و خدا دانا است که بهر منزل که با آن خوبروی مشك بوی نزول فرموده بودمی سالها بوی مشك از آن منزل بر می آمد:

مگر زمصر بکنعان بشیر می آید	که باد زان سرکو دلپذیر می آید
بهر دیار که گیسوکشان گذشت آن یار(ب)	ز خاك هم بوی عنبر می آید(ج)

بهر منزل از منازل بنی سعد که در آن می آمدم بوی مشك آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فائح بود و آثار انوار جمالش از در(د) دیوان آن اماکن لائح بود، بیت:

چنان از روزن دل نور آن دلدار میتابد	که خورشید جمالش از در و دیوار میتابد

و در اسلام او اختلاف است بعضی از اصحاب سیر او را با شوهرش حارث بن عبدالعزیٰ که مکنی با بوذویب بود در سلك اصحاب رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم منتظم داشته اند(ھ) و پسر حلیمه (رض) عبداللّٰه نام که ملقب به ضمره بود که سع ۶۱

(الف) سع- (سخنان نا مربوط میگوی) ندارد. (ب) عر، مظ- گیسو شانه گشت آن یار، قیاساً "گذشتآن یار" (ج) قیاساً" زخاك آن همه بوی عبیر می آید" (د) در و دیوار
(ھ) رجوع کنید به حاشیه ۲۵ ص ۴۲-۴۳.

با پیغمبر صلی اللّٰه علیه وسلم شیر خورده بود ادراك زمانهء بعث نه نموده وفات یافت، امّا خـواهر رضاعی آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم که شیـما نام داشت و خواهر حلیمه (رض) جزامه نام بشرف اسلام مشرف شده اند و معدود اند در زمرهء صحابیات و امید چنان است که پستانی که مدت دو سال بلب و دهان سید انس و جان صلی اللّٰه علیه و آله وسلم رسیده باشد از دخول در بستان عدن محروم نه گردد- بعد از آنکه حلیمه(رض) آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را بآمنه (رض) باز رسانید[۲۸] ام آمنه که نام او برکه حبشیه بود به میراث از پدر بآنسرور صلی اللّٰه علیه و آله وسلم رسیده بخضانت او مشغول گشت و آمنه در تربیت بود و عبدالمطلب کفالتش به تقدیم می رسانید.

در ذکر وفات والدهء آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم

چون آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم از پنج سالگی ترقی نمود و بسال ششم در آمد مادرش آمنه را داعیهء زیارت خویشان که در مدینه داشت و رعایهء صلهء رحم بر ایشان بر آن داشت که بجانب طیبه توجه نماید و ابواب تفقد بر وجود اقرباً و احباً بکشاید- آمنه (رض) آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را بر داشت و ام ایمن خاطر ملازمت گماشته همراه مدینه رفتند و مدت یك ماه آنجا توقف نمودند - در منزلی که آنرا دار نابغه[الف] گویند که مدفن پدر آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم

(الف) غع، عر، مظ- نابقه ولی نابغه درست است (رجوع کنید به الوفا جـ ۱ ص ۱۱۷).

(۲۸) اصلاً ام ایمن است- و اسمها برکه وکان قد ورث ها علیه الصّلوة والسّلام من ابیه فلمّا کبر اعتقها و زوّجها مولاه زید بن حارثه رضی اللّٰه عنه فولدت له اسامه بن زید رضی اللّٰه عنهما" (السیرة النبویة لابن کثیر ج ۱ ص ۲۳) یعنی ام ایمن که نامش برکه بود به میراث از پدر بآنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم رسیده بود، پس چون آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بزرگ شد برکه را آزاد کرد و در زوجیت غلام خویش حضرت زید بن حارثه رضی اللّٰه عنه داد و از آن اسامه بن زید رضی اللّٰه عنهما متولد شد.

عبدالله بن عبدالمطلب بود، پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم آنجا صفت شناوری می آموخت - روزی در چاه بنی عادی[الف] بن انجار با جمعی از اولاد مدنیان سیاحت می فرمود و مهر نبوت از میانهء هر دو شانهء او می نمود، طائفه از یهود برایشان بگذشتند، یکی از آن فوجي[ب] حضرت مصطفیٰ صلی الله علیه و آله وسلم را بشناخت، آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم را بدیگران می نمود و گفت این پسر پیغمبر آخر زمان خواهد بود- ام ایمن آن حکایت بشنود و بآمنه رسانید، پس برفاقت یکدیگر به طرف مکه مراجعت نمودند و در اثنای طریق چون بمنزل ابوا[۲۹] رسیدند آمنه خسته شد و آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم ببالین او نشسته بود- ناگاه بیهوش شد - بعد از آن بهوش باز آمد و بر روی رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نظر کرد و بیتی چند خواند که این ابیات از آنجمله است:

سع ۶۲

بارک الله فیك منك غلام ان صح ما بصرت فی منام
و انت مبعوث الی الانام من عند ذی الجلال و الاکرام[۳۰]

بعد از آن گفت هر زنده میرنده[ج] است و چون وی بمرد آواز نوحهء پیریان آمد که از برای وی می گریستند و در نوحهء خود می گفتند:

(الف) بنی عدی بن النجار. (ب) فوج .
(ج) غبح، عر - مردنی
(۲۹) ابواء و هو موضع معروف بین مکه و المدینه و هو الی المدینه اقرب کانه سمی بجمع بو و هو جلد الحوارالمحشو بالتین و غیره و قیل سمی بالا بواء لتبوء السّیول فیه (روض الانف جلد ۱ ص ۱۱۳) یعنی آن موضع معروف است درمیان مکه و مدینه و بمدینه قریب تر است، تسمیهء آن از جمع بواست وبو(پوست کرهء شتر باشد که از کاه پر کرده باشد و بعضی گویند که از بهم آمدن آنجا، به ابواء شده است - (نیز رجوع کنید به معجم البلدان از یاقوت حموی طبع بیروت ۱۳۹۹ جـ ۱ صـ ۷۹)
(۳۰) شعر اول در مواهب الدنیه مؤلفه علامه قسطلانی اینطور درج است:
بارك الله فیك من غلام یا ابن الذی من حومة الحمام
مصراع دوم همین شعر چنانکه در متن مرقوم است یعنی " ان صح ما بصرت فی منام" هم جزو شعر دیگر است و آن این طور است.
بمائـة مـن ال سوام ان صح ما بصرت فی المنام

تبکی ألفتات البرة الامینه زوجه عبدالله و القرینة
ام نبی الله ذی السکینة صاحب المنبر و المدینة

و همان جای آورد و در آن منزل مدفون کرد، بعد از آن ام ایمن آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم را بر داشت و بمکه برد و به عبدالمطلب سپرد و عبدالمطلب آن سبط گرامی را در منزل خود فرود آورد و طریق تعظیم او کما ینبغی بسر می برد و به تربیت و تعهد او اهتمام تمام نمود و همواره با سایر اشراف بنی عبدالمناف ذکر اوصاف کمال آن آفتاب ماه شکاف بیان می فرمود و می گفت که در ذات علی الصّفات آن فرزند ارجمندصباحت قریش و ملاحت یثرب و فصاحت[الف] بنی سعد جمع آمد، بیت:

هر چه از وصف کمالش بزبان آوردند قطره، دان که ز دریا بکران آوردند
هیچ پیری نشنیده است بصد عمر دراز این خبر ها که از آن تازه جوان آوردند
حسن خلقش نگرو خوبی روتابینی کز ملائك خبر از صورتشان آوردند[ب]
کویش آرامگه ماست که درعلم قدس گوئیا خلد برین را بجهان آوردند

سع ٦٣

ذکر وفات عبدالمطلب و سپردن آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم به فرزند خود

چون آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم هشت ساله شد عبدالمطلب را وفات نزدیك آمد.[ج] آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم را بطلبید و بسینه، خود نشاند و فرزندان خود ابولهب و حمزه (رض) و ابو طالب را جمع کرد و گفت" وقت رحلت

(الف) و قد قال علیه السّلام لابی بکر (رض) الله عنه حین قال له مارأیت افصح منك یا رسول الله فقال و مایمنعنی و انا من قریش و ارضعت فی بنی سعد (روض الانف ج ۱ ص ۱۰۹)
(ب) حور نشان (معارج النّبوه رکن دوم ص ٦٤)
(ج) رجوع کنید به الوفاج ۱ ص ۱۲۹

است ازین محنت آباد و هنگام ملاقات رب العباد و هیچ حسرت غیر از حسرت این فرزند ندارم، کاشکی که عمر وفا می کرد تا تربیت او بخودی خود می کردم و لکن چه کنم عمر وفا نمی کند:

وفا ز عمر چه جویی که هر نفس که زدی چنان برفت که هرگز دگر نیاید باز

اکنون برین حسرت عزم رحلت دارم و جان شیرین درین اندوه می سپارم که بدانم که بعد از من کدام یك از شما تعهد این فرزند دلبند من خواهد کرد که از عهدهء تربیت او کماینبغی بیرون آید- ابولهب بسال از همه بزرگ تر بود، بزانو در آمد و خدمت بجا آورد و گفت " ای ملك عرب! حق تعالی ترا با همه مرادات برساند و چند الف عمر کرامت فرماید که عزت و اقبال و عظمت و جلال محمّد مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم چنانکه تمنای تو است دریابی و اگر چنانچه از برای تسلی خاطر او را بکسی خواهی سپرد، بمن سپار که من تعهّد او بجان قبول کردم-"عبدالمطلب گفت" آری ترا مال و ثروت و حرمت هست و بتربیت او قیام می توانی نمود امّا سخت دل و بی رحم افتاده و یتیمان مجروح دل و شکسته خاطر می باشند وطاقت اندك آزار ندارند و شاید تو تعهّد نتوانی کرد- "و حمزه (رضی الله عنه) بر خاست و خدمت بجا آورد و گفت " ای ابروی عرب! اگر من سزاوار این خدمت باشم بمن سپار" -عبدالمطلب گفت " تو در مظاهرت و معاونت او از همه شائسته تری و در تشمیه(الف) مراد من از همه بائسته تری امّا ترا هیچ فرزند نیست و کسی که فرزند ندارد قدر فرزند نداند و به پرورش او چنانکه باید نتواند و دیگر تو مردی مبارزی و شکار دوست می داری شاید که در آوان سواری از فرزند من غافل گردی و از دشمنی آزار بیند گوی که با شرائط عهد من قیام ننموده باشی و آن(ب) در گور آزرده باشم"- عباس(رض) برخاست و وظائف دعوات و مراسم خدمات بجا آورد و گفت " ای امید

سع ٦٤

(الف) تمشیت بمعنی راه بردن و سلوك کردن. (ب) قیاساً من..

گاه ملك و ملت و پشت پناه دین و دولت! اگر من لائق این خدمت باشم رخصت فرمای و برین نوازش منت برجان من نه " گفت " تو سزاوار خدمتی و اهل مراعات و حرمتی و درست پیمانی، در لطف و کم آزار و مرهم جانی، امّا اطفال بسیار داری، کسی با وجود فرزندان خویش بحال فرزند دیگر نتواند پرداخت و به آسانی ترجیح فرزند دیگری بر فرزند صلبی خویش نتواند ساخت- " بعد از آن ابو طالب بر خاست و مجلس شریف پدر به نثار جواهر ادعیه بیار است و گفت " ای سید صنادید قریش و سرمایهء راحتهای عیش! مرا در شان این مهم اهتمام تمام و در تمشیت این مراد رغبت تمام است، امّا حرمت برادران بزرگ نگاه داشتم تا پیش از همه به معرض عرض نرساندم، اگر چه سرمایهء مال کم تر دارم امّا سودای این حال مرا از همه بیشتر است و مصادقت این امر سلطنت بهتر، امّا اگر سعادت موافقت کند و دولت مرافقت موافقت نماید چون دست مراد در دامن این مراد زنم در مخاطبه با محمّد صلی اللّه علیه و آله وسلم بگویم، رباعی: سع ٦٥

مال و هنری نـدارم در دست(الف)   با فقر بسازم که مرا فقر خوش است
اندیشه چرا کنم زبی برگی خویـش   گـر هیـچ نـدارم چـو تو دارم هست

عبدالمطلب گفت " لائق این خدمت توئی و سزاوار این دولت توئی از آنکه نرم دل و چرب زبانی و نگاه دارندهء عهد و پیمانی امّا در امور کلیه و جزئیه مستعان و ظهیر و مستشار و مشیر من محمّد صلی اللّه علیه و آله وسـلم بـوده اسـت در مهمی که فـرو مـانـدمـی او را خـوانـدمی و مراقـب اشارات و ملاحظ عبارات او (نمود می) و چون بر نهج اشارات او عمل نمودمی البته آن مهم کفایت شوه آن مرام بـاتمام رسیدی - اکنون درین کار هم محمّد صلی اللّه علیه و آله وسلم را حاکم(ب) می سازم، هر کدام از اعمام خویش را اختیار کند بدو سپارم - " آنگاه توجه بجانب

(الف) قیاساً " مال و هنری گر چه ندارم در دست " (ب) حـکـم (ج) رجوع کنید به مدارج النبوه ج ۲ ص ۲۵.

حضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فرموده گفت " ای روشنی دیده، من و ای فرزند پسندیده، من! بداغ حسرت تو از جهان می روم، تو از برادران پدر خویش کدام را اختیار می کنی؟ " رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بر خاست و با ابو طالب معانقه کرد و بر زانوی او نشست.(ج) عبدالمطلب گفت " الحمدللّٰه که اختیار من موافق اختیار محمّد صلی اللّٰه علیه و آله وسلم آمد " بعد ازان زبان بوصیت ابوطالب بکشود و کیفیت تربیت آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فرمود و گفت " ای ابو طالب! ببینم که این در گرانمایه را چگونه محافظت خواهی نمود که وی بوی پدر نیافت و شفقت مادر ندید، یا ابو طالب! میباید که این فرزند مرا نسبت نفس خود بمنزله، دل دانی در بدن و من وصیت در باقی اولاد موقوف داشتم و خاص در باب او وصیت با تو می کنم زیرا که تو و پدر او از یك مادر اید و میان تو و محمد صلی اللّٰه علیه و آله وسلم زیادت محبت و ارتباط خواهد بود که از سایر اعمام بآن ممتاز باشی، یا ابو طالب! اگر زمان او دریابی که از (اوصاف) کمال و نعوت جلال این فرزند ارجمند هر چه گفتم از روی دانش و فراست گفتم و با حوال او بینا از همه خلائق من بودم، اگر توانی متابعت او کنی البته تقصیر نکنی و نصرت و معاونت او کماینبغی بجای آری که زود باشد که او سید قوم شود بلکه سید همه اولاد آدم(ع) و سرور هژده عالم صلی اللّٰه علیه و آله وسلم و سعادتی که هیچ یك از پدران مایان بآن نرسیده باشد و عشر عشیر آن ندیده او بیابد و به ذروه، آن شتابد، باید که بریتیمی او ببخشای و تنهای او رحم کنی و شفقت نمای، گفت و صیت من قبول کردی؟ گفت " قبول کردم و " خدای تعالی بر من گواه است و علام الغیوب از سرایر قلوب آگاه، " - گفت دست دراز کن بسوی من، ابوطالب دست دراز کرد، عبدالمطلب دست بر دستش نهاد و گفت اکنون مرگ بر من سهل گشت و بعد از آن سرو روی محمّد صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را بوسه داد و شمیم عنبر نسیم

سع ٦٦

اوبوئیدن گرفت و گفت گواهی میدهم که فرق هیچ فرزند نبوسیدم و رائحهء فائحهء هیچ دل بند جگر پیوند نبوئیدم که خوش روی تر و خوش بوی تر از تو بوده باشد:

هم روت خوش، هم بوت خوش، هم شیوه ات خوش، هم لقا

هم قهر تو خوش، هم غضب، هم لطف تو خوش هم رضا

سع ٦٧

ای صورت عشق احد! وی حسن تو بیرون زحد

ای ماه روي سروقد! ای جانفزای دل کشا!

ای جان باغ یاسمین! ای شمع افلاك و زمین!

ای مستغاث ماء و طین! ای شهسوار هل اتیٰ!

ای جان لطف انداخته! ای بالثیمان ساخته![الف]

طوطی و کبك و فاخته گفته ترا مدح و ثنا

باعاشقان خفت من، امشب نخواهم خفت من[ب]

خواهم دعایت گفت من، ای دوست در وقت دعا

بعد از آن رخت زندگان ازین جهان فانی بر بست و در حجون که گورستان مکه است او را دفن کردند - از ام ایمن(رض) منقولست که گفت که در روزی و فات عبدالمطلب دیدم که جنازهء او را می بردند و پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم عقب جنازهء وی می رفت[ج] و می گریست[د] بعد از آن ابوطالب بتعهد آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم میان بست و در محافظت او ما امکنه[ھا] کوشش می نمود و چون سال

(الف) ای خولن لطف انداخته! ای بالثیمان ساخته! (معارج النبوه رکن ۲ ص ٦٧).

(ب) با عاشقانت جفت من .... الخ (ایضاً). (ج) سع غع، - رفت.

(د) رجوع کنید به الوفا حـ ۱ صـ ۱۲۹. (د) غع، عر: مهما امکن.

دهم و بروایتی یازدهم در آمد نوبت دیگر شق صدر آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بوقوع پیوست و بر تقدیر صحت این خبر واقعه مذکور مثلث بوده باشد و مثلث مقرر است که در تاکید و تکمیل مدخلی دارد د معامله، فشردن جبرائیل علیه السّلام مر آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را سه نوبت در حین نزول آیة از وحی قرآنی غار حرا مؤید این معني است و این روایت ابی بن کعب(رض) از ابو هریره رضی اللّٰه تعالی عنه بیان فرموده است که آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فرمود که از ده سالگی در گذشته بودم که دو فرشته آمدند و مرا بخوابانیدند و شکم من بشگافتند و من هیچ زحمت ندیدم و بعد از آن کینه و حسد من از دل من بیرون بردند و رافت ورحمت بجای آن در آوردند و چون پاره سیاه از دلم بیرون انداختند و بجای آن چیزی سفید در دلم ودیعت نهادند و انگشت مانم[الف] گرفته مرا بر خیز اند در دل خود نظر کردم رافت و رحمت بر صغیر و کبیر مشاهده نمودم و روایت است که شق صدر شریف چهارم[ب] بار واقع شده، در شب معراج در وقتی که جبرائیل در طلب وی آمد و اختلاف کرده که شق صدر شریف و غسل قلب مبارك وی مخصوص باوست یا پیغمبران دیگر را نیز واقع شده[۳۱] و از ابن عباس (رض) در حیز تابوت و سکینه آمد[ج] (؟) که گفت در وی طشتی بود که شسته شده بود در وی قلوب انبیأ صلوات اللّٰه تعالی علیهم اجمعین .[د]

سع ٦٨

ذکر نزول وحی به آن سرور صلی الله علیه وآله وسلم[۳۲]

بقول اکثر اصحاب حدیث و اهل سیرة روز دوشنبه هفتم یا هشتم ماه ربیع الاول سال چهل ویکم ار ولادت آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بود و بعضی از متآخرین علمای حدیث گفته اند (که) ابتدای و حی آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم در خواب در ماه ربیع الاول و در بیداری و حی بآنحضرت (صلی اللّٰه علیه و آله وسلم) در ماه رمضان بود.

(الف) غمع، عر- ماتم، قیاساً انگشت پایم" (ب) رك به حاشیه ۲۷ ص ۵۷

(ج) روشن نیست (د) رك به اشعه اللمعات ج ٤ ص ۵۱۷

(۳۱) شیخ عبدالحق گوید که غسل قلب مخصوص بآنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم نیست و عام است مر همه انبیأ(ع) را که حصه، شیطان از ایشان منفی است- (مدارج النبوه جـ ۲ ص ٦۲).

(۳۲) امام مسلم بروایت حضرت قتاده (رض) روایت میکند که کسی از آنحضرت صلی اللّٰه علیه وسلم در باره، روز دوشنبه پرسید فرمود: که روز دوشنبه من بدنیا آمده ام و همین روز قرآن بر من نازل شده است. (ترجمه مراهب ج ۱ ص ۱۹۹).

در ذکر بعضی از وقائع
که در مقدمات وحی بظهور رسیده

یکی آن بود که جابر بن سمره رضی اللّٰه عنه روایت می کند از پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله وسلم شنیدم که فرمود که در آن چند شبانروز که مبعوث خواهم شد بر هیچ درخت و سنگ نگذشتم الاّ که گفت السّلام علیکم یا رسول اللّٰه "[الف] دیگر آنکه قریب نزول وحی چون براه تنها برفتی آوازی می[ب] شنید که شخصی می گفت "یا محمّدا" هر چند از یمین و یسار نگاه می کرد (و هم) بر وی غالب شدی و از آن جا می گریخت، صورت این حال را بخدیجه(رض) تقریر فرمود و گفت می ترسم که مرا آفتی رسد، خدیجه (رض) گفت" معاذ اللّٰه که از حق تعالی بتو آفتی رسد، خاطر جمع دار که جز نیکوی در باره‌ء تو نخواسته است و روایت دیگر آنست که پیش از نزول وحی[ج] بیازده سال آواز ها از غیب می شنید اما هیچ شخص و چیزی نمی دید و هفت سال پیش از وحی روشنائیهای می دید و بآن شادیها می نمود- دیگر آنکه سع۶۹ عائشه رضی اللّٰه عنها روایت کند اول چیزی که بآنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم ظاهر شد خواب راست بود از منافات[د] فائح و واقعات صالح بر منوال سپیده دم متعاقب و دمبدم بوی می نمود و ابواب کرامات و استقامات بوجه ظاهر و باطنش می کشودند و مبدأ این و اقعه (دوازدهم) شهر ربیع الاول بود و حکمت در نمودن خواب سید انبیأ علیهم السّلام آن بود که تا به وحی والهام خوی گیرد و دل بحاصلش از نزول ملائکه انس پذیرد و تو سن نفس نفیس او بتازنه‌ء ریاضت رام گردد و در مسند

(الف) رك به الکامل فی التّاریخ مؤلفه علامه ابن الاثیر(رح) طبع بیروت ۱۹۶۵ م ج ۲ ص ٤٦
(ب)غع، عر، مظ - براه تنها می رفتم و آوازی می شنیدم (ج) پانزده سال (معارج النبوة) ج ۲ ص ۲
(د) منامات لائحه و واقعات صالحه (ایضاً) نیز رك به الکامل فی التاریخ جـ ۲ صـ ٤٨

دعوت عالی مرتبت مقام و معالی رتبت بآرام شود و دیگر چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم به سن هفت سالگی رسید اسرافیل علیه السّلام را بخدمتش مؤکل(الف) ساخت و مدت سه سال ملازم آنسرور صلی الله علیه وآله وسلم بود و گاه گاه بوی ظاهر می شد و یك دو سخن بعرضش می رسانید - بعد از آنکه یازده سال(ب) تمام کرد جبرائیل(ع) یا رب العلمین(ج) جل جلاله بمصاحبت سید عالم صلی الله علیه وآله وسلم قیام نمود و مدت بیست و نه سال بمرافقت جبرائیل علیه السّلام جان می پرورد و این سرور را بآن سرور ظاهر می(د) کرد تا چهل سال باتمام رسانید و بدرجهء کمال و ذروهء آمال ترقی نمود حَتّٰی اِذَا بَلَغَ اَشُدَّهٗ وَ بَلَغَ اَرْبَعِیْنَ سَنَةً(هـ) آن وقت خود را بفرمان الهی جل و علابر حضرت مقدس نبوی صلی الله علیه وآله وسلم ظاهر گردانید(و) دیگر آنکه چون وقت انس بجناب قدس نزدیك رسید هنگام مصاحبت با مقربان خلوت سرای ملکوت جمال نمود، خلوت و انزوا از خلقت بآنسرور صلی الله علیه وآله وسلم مستحسن و محبوب گشت چنانچه در غار حرا(۳۳) خلوت کرد و شبها و روز ها در آن غار به عبادت می گذارنید و چند شبانروز در آن غار بفکر و ذکر اشتغال می نمود- بعد از انکه اشتیاق اهل و عیال بوصال بر کمال رسیدی بخانه باز آمدی و روزی چند با ایشان بودی و باز خدیجه رضی الله عنها برای آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم زواده ترتیب فرمودی و آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم باز بغار تشریف نمودی و آن غاریست بطول چهار گز و عرضش یك گزیا ثلث گز یا کمتر و آن محل بمکه سه میل راه است واقع بطرف چپ آنکس که از مسجد حرام به منی رود- نقل است که خواجه را صلی الله علیه وآله وسلم چون خلوت گزیدن

سع ۷۰

(الف) ساختند (رك به روض الانف جـ ۱ صـ ۱۵۳) (ب) پانزده (رك به معارج النبوة رکن ۲ ص ۳)
(ج) قیاساً " بامر ربالعلمین " (د) لیکن خود را بآنسرور (صہ) ظاهر نمی کرد (معارج النبوة رکن ۲ ص ۳)
(هـ) الاحقاف ۱۵ (و) غع، عر- اظهار
(۳۳) این لفظ هر دو گونه حراء با همزه و حرا بی همزه نوشته می شود، به طرف شمال مشرق از مکه قریباً سه میل در برابر جبل ثبیر کوهی است که از جبل ثبیر قدری بلند تر است - این هر دو کوه ها بی آب و گیاه است.

در صومعهء غاری محبوب گشته بود بیشتر اوقات بسر می برد تا بحدیکه زنان قریش خدیجه(رض) را شنیع[الف] می کردند که ای سیدهء عرب! محمّد صلی اللّه علیه وآله وسلم را بانواع مکارم و اخلاق بنواختتی و ملك و مال و جاه و جلال در را محبت او در باختی، اکنون با لطف و محبت تو نمی پردازد و آنچه در طبق[ب] ارباب محبت شاید با تو نمی سازد- خدیجه(رض) گفت آنچه شما توهم آن می کنید خاطرم از آن تسلی دارد که آنچه از آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بورود رسد بقطع علاقهء الفت اظهار تقرب از صحبت می نمانند[ج] بلکه بتاثیر صبح سیادت است که از مطلع سعادت می دمد و مقدمات طلوع خورشید رسالت که از افق جلالت می تابد، بوی چمن و صال است که مشام جان را معطر می گرداند و پرتو لمعان انجمن اقبال است که صباحت دل را منور می سازد، سالها است که در زمین دل و جان تخم محبت این تمنیٰ کاشته ایم و عمریست که سرمایهء را حت و شادیهای از اندیشهء این سودا داشته ایم، بیت:

کاروان وحی می آید زغیب — لیك از دیده نهان آید همی
نغز رویان سو زمستان گیروند[د] — بلبل اندر گلستان آید همی
وقت آن آمد که وحی سرغیب — جانب احمد عیان آید همی
همچو روغن در میان شیر جان — لامکان اندر مکان آید همی
همچو عقل اندر میان خون و پوست — بی نشان اندر نشان آید همی

سع ۷۱

(الف)غح- تشنع (ب) بر طبق (ج) بقطع علاقهء الفت و اظهار نفرت از صحبت نمی ماند- (کذا فی معارج النبوه رکن سوم ص ۳) (د) قیاساً " نغز رویان سوی بستان می روند "

در بیان کیفیت تعبد آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

بعدد رمل و الحصی پیش از وحی، و اختلاف است در میان آئمہء دین که تعبد آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بچه کیفیت بوده، بعضی گویند که تعبد آنحضرت (ص) تفکر بودی در مصنوعات و[الف] تدبیر در احاد و بعضی گویند بر آن ذکر نیز همراه بوده (۳٤) بواسطهء آن در تنویر و صفای میافزوده، بیت:

روشنائی دل از ذکر میسر گردد — لیکن آن ذکر که با فکر مکرر گردد

ذکر نوریست که چون دردل و جان شعله زند — ظاهر و باطن از آن شعله منور گردد

و قول دیگر آنست که عمل صالح که ملائم و قت و مناسب حال آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بوده موقوف[ب] می گشته، باز اختلاف هست که بر[ج] هیچ شریعت از شرائع سابق عمل نموده یانی بعضی گویند نی زانکه مقتداء را مقتدی بودن نسازد(د) و بعضی به مقتضای " فَبِهُدَٰیهُمُ ٱقْتَدِهْ " تجویز این معنی فرموده اند که فاما تعین نه کرده اند که بکدام شریعت و بعضی تعین کرده اند که بشریعت ابراهیم علیه

(الف) تدبر (ب) موفق (کذافی معارج النبوه رکن ۳ ص ٤) (ج) سع، غح، مظ- (بر) ندارد (د) نسزد)

(۳٤) عن عبید ابن عمیر (رض) قال انا حاضر یحدث عبداللّه بن زبیر و من عنده من النّاس کان رسول اللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم یجاورفی حرأمن کل سنه شهراً و کان ذلك مما تحنث به قریش فی الجاهلیة و التحنث التبرر " یعنی راوی میگوید که من موجود بودم و عبید ابن عمیر با عبداللّه بن زبیر و کسانیکه که آنجا موجود بودند حدیث بیان کرده گفت که رسواللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم در هر سال یك ماه در غار حرأ می نشستی همچو قریش که ایشان نیز در جاهلیت تحنّث (عبادت) می کردندی و تحنّث تبررّ (نیکو صالح بودن است)- علامه سهیلی در شرح این روایت میگوید " تفعّل من البرو تفعّل یقتضی الدخول فی الفعّل و هو الاکثر فیها مثل تفقه و تعبد و تنسك(روض لانف ج ۱ ص ۱۵۳)- یعنی التّبررّ از باب تفعّل است و تفعّل مقتضی داخل شدن و منهمك شدن در کاریست و این اکثر در همین معنی مستعمل می شود مثل تفقه و تعبد و تنسك.
علامه شبلی نعمانی بحوالهء عینی شرح بخاری مینویسد " قیل ما کان صفة تعبده؟ اجیب بان ذلك کان بالتفکر و لاعتبار " یعنی پرسیده میشود که عبادت آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم چه طور بوده؟ من جواب میدهم که غور و فکر و عبرت پذیری- (سیرة النبی طبع اعظم گڈه - ۱۳۳۲ هـ ج ۱ ص ۲۰۱).

السّلام عمل فر موده و این قول مختار ائمه کبار است[۳۵] و بعضی گفته اند بر دین عیسی علیه السّلام نموده و بعضی بر دین موسی علیه السّلام و بر دین نوح علیه السّلام نیز نموده اند - بعضی گفته اند که شرائع جمیع انبیأ(ع) معمول بآنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بوده و بعضی گفته اند اولی واضح آنست که بر شریعت خود عمل فرموده اما بعد از ظهور نبوت آنچه شعار هر شریعت بوده و بعضی از بزرگانِ توقف درین مسئله اولی دانسته اند، واللّٰه اعلم علی اختلاف الاقاویل.

سع ۷۲

آن نقطهء دائرهء تعظیم، آن عنقای "قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی" عزلت اختیار فرموده حاصل در آن خلوت آثار انوار الهی ضمیر منیر آنشمع سراچهء قربت و جان[الف] گیتی نمای اسرار وحدت انعکاس پذیرفته که آثار ما سوی از لوح خاطر خطیرش تمام محو گشته و در ظهور نور قدم ظلمات رسوم امکان تبسم[ب] عدم باز رفته، بیت:

چو نور مطلع عرفان ظهور خواهد کرد   هزار ظلمت اگر هست نور خواهد کرد
شراب عشق دلش را چنان مطهر ساخت   که در بهشت شراب طهور خواهد کرد

از قطع علائق و تنفر از خلائق از[ج] کبار عرب از لوح طلب و طربش حروف عشق چنین می خواند الهی انّ محمّد قد عشق ربّه -محمّد صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بعدد الرّمل والحصیٰ در ریاض قربت ریاحین عبودیت را بآب خدمت همواره تر و تازه می داشت و لوای مودت در فضای حبت باعلای کلمة اللّٰه العلیا بر می افراشت تا ضمیر منیرش مورد آیات الهی گشته و خاطر خطیرش محل امر و نهی بادشاهی آمده

(الف) و جام گیتی   (ب) قیاساً بکتمان عدم   (ج) قیاساً از کیأ عرب

(۳۵) و المختار عندنا انّه کان یعمل بما ظهر له من الکشف الصادق من شریعت ابراهیم (ع) وغیره کما فی الدر مختار (سیرت مصطفی مؤلفه مولانا محمد ادریس کاندهلوی طبع مدینه پبلشنگ کمپنی اردو بازار لاهور، سال طباعت، ج ۱ ص ۱۰۷). مولانا موصوف نوشته است که در بعضی از روایات "فیتحنف" بجای "فیتحنث" آورده اند یعنی بر طریقهء ابراهیم حنیف عمل می‌نمود. (سیرت مصطفی ج ۱ ص ۱۰۷ نیز رجوع کنید به سیرة ابن هشام ج ۱ ص ۱۵۳).

روح الامین گوش[الف] هوش او را بدر الفاظ قرآنی بیاراست و به علم **عَلَّمَهٗ شَدِیْدُ الْقُوٰی**[ب] در دبیرستان **"قُلْ رَّبِّ زِدْنِیْ عِلْماً"**[ج] سینهء بی کینه اش را بعلم لدنّی و رموز آسمانی پیراسته[د] گردانید:

چو زنـگـار زآئیـنهء دل زدود	جـمال حـقیقت بـکلی نـمـود
رخ از نور عــزت بر افــروخته	عــلـوم لـدنّی در آمـوخـتـه
خدای که هستی پـدیـدار کرد	زبهر وی این سکه در کار کرد
وجودش ز دریای رحمـت نشـان	که رحمت بر آن ابردر یافشـان
فرو خوانده دیباچــهء غیـب را	رقـم کـرده توقـیع لاریب را
که هم لوح محفوظ در شان او	سـیاه وسفـید جهـان زان او
زباغ رخش هست بستان گلی[ه]	در آن باغ روح الامین بـلبـلی
کرم بین ز احـسان امـت پـناه	گنه ما کنیم او بود عذر خـواه

سع ۷۳

و در روایت آمده که چون آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم به کوه حرا به تشریف رسالت مشرف[و] گشت لرزه بر اندام مبارك افتاد و بهمان حال پیش خدیجه (رض) آمد و فرمود " زمّلونی زمّلونی[ز] یعنی گلیم بپوشان تا آثار لرزه و هیبت فرو نشست و حال باخدیجه (رض) بگفت و فرمود **"اِنِّیْ خَشِیْتُ عَلٰی نَفْسِیْ"** از هیبت و گرانی که یافتم بجان خود ترسیدم و بروایتی از آسیب جنّ و خبط دماغ ترسیدم - بعده خدیجه (رض) آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را پیش ورق بن نوفل[۳۶] که پسر عم او بود و او مردی عالم بود ، کتب قدیم خوانده بود ، ورق پرسید " ای برادرزاده ء من! چه چیز را دیدی؟ آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم معاملهء جبرائیل(ع) تمام تقریر فرمود- ورق گفت " بشارت باد مر ترا که این آن فرشتهء ناموس است که بر موسی

(الف) غع،عر، مظ- گوش و هوش (ب) النجم ۵ (ج) طه ۱۱٤ (د) سع، مظ- (پیراسته)ندارد
(ه) غع، عر- زباغ رخش بوستانی گلی (و) سع، مظ- (مشرف) ندارد (ز) در بعضی از روایات " دثرونی دثرونی " منقولست (ترجمهء مواهبالدنیه جـ ۱ صـ ۲۰۳).
(۳٦) و ورقه بن نوفل بن اسد بن عبدالعزی بن قصی [illegible] جـ ۱ صـ ۸۷).

عليه السّلام می آمد، تو پیغمبر خدای، کاشکی آن هنگام که قوم ترا از مکه اخراج کند من جوان وقوی بودمی تا مدد و نصرت کردمی " آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم ورق را پرسید " البته قوم مرا اخراج کنند؟ ورق گفت" در عالم کدام یکی بزرگ شد و دعوی نبوت و سروری کرد که قوم حسد نبرد ند و ایذا نکردند" بدانکه علمأ اینجا سوالی میکنند که چون آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم را تشریف نبوت عطا شد جای فرح و سرور بود نه جای هیبت و زلزله و خوف جنّ و جنون، پس درین محل " انّی خشیت علی نفسی گفتن چه معنی دارد بلکه موهوم آنست که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم را تشریف نبوت متعین نبود و شك و شبه باقی بود- جواب گفته اند که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم را در امر نبوت شبه نبود و خشیت علی (نفسی) بنا بر آن فرمود که اثقال نبوت تحمل کردن دشوار است، ترسیدم بحدیکه خوف مفارقت جان بود و درین جای بحث است و آن آنست که حق تعالی گاه گاه[الف] که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم را از حین طفولیت تا چهل سال بانواع مناسبات و ملاطفات آشنا فرموده تا آنکه سه یا چهار نوبت شق صدر کرده و آنچه از لوازم بشریت نصیب شیطان بود بیرن فرمود و بامن و ایمان پر کرده و چون هفت ساله شد اسرافیل(ع) را بصحبت[ب] و محافظت آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم نامزد فرموده و چون پانزده ساله شد جبرائیل(ع) را بمرافقت وی فرستاد و پیش از نبوت پانزده سال آواز غیب می شنید و هفت سال انوار قدس مشاهده می کرد و بر هر شجر و حجر که میگذشت[ج] " السّلام علیكَ یا رسول اللّه " می شنید و شش سال در خواب وحی می کردند- پس با وجود چندین مقدمات و موانسات چون ظاهر شد چرا ترسید و شکایت آن حال کرد؟ - آری اگر اندکی خوف مثل موسی علیه السّلام از عصا که مار گشته ظاهر باشد دور نیست، امّا آنقدر مقتضی این همه خوف بود و خشیت و شکایت بر خدیجه(رض) و رفتن با خدیجه(رض) پیش ورق عیب است - و آنچه

سع ٧٤

(الف) سع - گاه که (ب) سع - بصحت (ج) سع - میگذاشتم

بخاطر فقیر آمد آنست که آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را خوف نبود الّا مثل خوف موسی علیه الصّلوٰۃ و السّلام امّا این خوف را بنوعی ادا کرد که خدیجه(رض) را مظنهء آن باشد که نه آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم از جنّ و جنون میترسد و درین ادا و رفتن همراه وی به ورق استدراج ارشاد بود و خدیجه(رض) را استجلاب بطریق ابلاغ و دعوت وی بر مقتضای حکمت که اگر مصرح میگفت که پیغمبر شدم و آمدم (که) دین پدران شما را باطل کنم مظنه آن بود که خدیجه(رض) را غیرت دین دامنگیر شود و قبول نه کند و آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بر ایمان خدیجه(رض) حرص و اهتمام داشت چه وی مادر فرزندان آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بود و انواع حقوق خدمت از جانی و مالی وبدنی داشت - پس صورت حال بنوعی ادا کرد که خدیجه(رض) را احتمال پیدا شد که ملك نبوت باشد و شاید جنّ و تشویش بود چون خدیجه(رض) از راهبات کثیر مشاهده کرده بود و از میسره شنیده بود و در آن زمان خبر ظهور نبی صلی اللّٰه علیه وآله وسلم آخر زمان شائع بود احتمال نبوت راجح دانست و طمع کرد که آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم پیغمبر شود و خود ربّیهء اهل بیت و افضل و اکمل نسای عالم گردد و از بهر تقویت این احتمال پیش ورق برد ، چون ورق گواهی داد طمع صادق گشت و ایمان آورد. سع ۷۵

فائده: پرسیدن آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم از ورق که البته قوم من مرا اخراج کنند همین بود که ورق بار دیگر گواهی نبوت بدهد و خدیجه(رض) (را) تیقن بر یقین بیفزاید.

در ذکر معجزات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

و جمعی نقل کرده که از آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم سه هزار معجزه بظهور آمده بود و آن قدر معجزات که از آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم ظاهر شده از هیچ پیغمبر روی نه نموده.

در ذکر معراج آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

و معراج آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بقول اکثر علماً در ماه ربیع الاول سال دوازدهم از نبوت و بعضی گویند در شوال سال یازدهم و بقولی دربیست و هشتم ربیع الاول و بقولی در بیست و هشتم رجب و این قول مشهور است و نزد بعضی در هفدهم ماه رمضان سال دوازدهم از بعث گویند در شب دوشنبه بود بجسد مبارك از مسجد الحرام تا مسجد اقصیٰ و از آنجا بآسمان عروج کرده و در فلك اول آدم علیه السّلام را ملاقات کرد و در دوم عیسیٰ و یحیٰ علیهما السّلام و در سوم یوسف علیه السّلام را و در چهارم ادریس علیه السّلام را و در پنجم هارون علیه السّلام و درششم ابراهیم[الف] علیه السّلام را در هفتم موسی علیه السّلام را و از آنجا به سدرة[۳۷] المنتهی رسید و از آنجا تا بجای حریف اقدام شنید[ب] و بر آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم و امت وی نماز فرض گشت - صباح آن شب قریش را طلبیدند و آنچه[ج] شب مشاهده شده بود خبر کرد ، تکذیب کردند و جماعتی مرتد شدند و قریش باستهزأ پیش آمدند و گفتند علامات مسجد اقصی بیان کن و قافله که در میان مکه و شام است کی میرسد؟ خبر کن حق تعالی مسجد اقصی را برابر آنحضرت صلی اللّٰه علیه

سع ۷۶

(الف) در ششم موسی علیه السّلام را و در هفتم ابراهیم علیه السّلام (الکامل فی التّاریخ ج ۲، ص ٥٤)
(ب) مفهوم روشن نیست (ج) و از آنچه
(۳۷) سدرة المنتهی: علماً را در وجهء تسمیهء آن اختلاف است، بعضی گویند که بآن منتهی علم همه علماً و ماورای آن ندانند جز خدای تعالی و این قول از ابن عباس(رض) است وبعضی دیگر گویند که بآن منتهی میشود هر چه از تحت بجانب فوق میرود و هر چه از فوق بجانب تحت می آید و در تفاسیر مذکور است که ابن عباس(رض) گوید سدره المنتهی درختی است، ساق وی از زر سرخ و شاخهای وی بعضی از مروارید وبعضی از زمرد سبز و بعضی از یاقوت سرخ و از اصل وی تابشاخهای وی پنجاه هزار ساله را و برگهای وی بر مثال گوش فیل و ثمروی بر مثال سبوی - (معارج النبوه رکن ۳ ص ۱۲۰) و (در مدارج النبوه ج ۱ صـ ۱٦٥ مسطور است که در این درخت سه منفعت است ظل مدیدو طعم لذیذ و رائحه لطیف و بمنزله ایمان است که جمع میکند قول و عمل و نیت و ظل مدید بمنزلهء عمل است و طعم منزلهء نیت و رائحه بمنزلهء قول.

وآله وسلم بداشت تا هر علامتی که می پرسیدند آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم معاینه و خبر می کرد و خبر قافله هم داد و فرمود که روز چهارشنبه می رسد - چون آنروز آمد آفتاب نزدیك غروب شد، حق تعالی آفتاب رامنع کرد از غروب تا قافله بآن وصف که خبر فرموده بود رسید.

در ذکر هجرت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

و هجرت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم با صدیق اکبر رضی الله عنه در شب بیست و هفتم صفر یا ربیع الاول یا غیره سال سیزدهم یا چهاردهم از بعث و اکثر اهل سیر برآنند که بیرون رفتن ایشان از مکه روز دوشنبه بود و بعضی برآنند که پنج شنبه بود، و جه جمع آنست که گویند که خروج از خانهء ابوبکر رضی الله عنه پنج شنبه و خروج از غار و توجه نمودن بمدینه دو شنبه یا عکس بوده - والله اعلم.

نقل است که ابوبکر صدیق رضی الله عنه در آن ایام خوابی دید مضمون آنکه ماه از آسمان فرود آمد و به بطحای مکه نازل شد و به شهر مکه در آمد و صحرای امّ القری از نور و ضیای آن منوّر گشت و آن ماه باز بطرف آسمان میل نمود و بعد از آن در مدینه منزل ساخت و زمین یثرب را بشعاع نور خویش روشن گردانید و بسیاری از ستارهای آسمان بموافقت آن ماه حرکت کرد و آنگاه آن انجمن سپاه با چندین هزار سع ۷۷ ستاره در رفتند و بحرم مکه فرود آمدند و زمین مدینه(الف) همچنان روشن بود مگر سه صد و شصت خانه و بروایتی چهار صد خانه - چون آن ماه تمام به بلدهء(ب) حرام رسید باز اطراف حرم منور گشت و بعد آن ماه بر سمت مدینه روان شد تا بمنزل عائشه رضی الله عنها در آمد، پس زمین بشکافت و آن ماه در آنجا نا پدید گشت - ابوبکر

(الف) مکه (کذافی معارج النبوه رکن ۳ ص ۳) (ب) سع، غع، مظ- (به) ندارد

صدیق رضی اللّٰه عنه چون بیدار گشت گریه بر وی افتاد چه در میان عرب بعلم تعبیر مشهور بود - چون بدیدهء اعتبار در تعبیر این خواب نظر فرمود دانست که ماه آفتاب فلك رسالت است صلی اللّٰه علیه وآله وسلم و ستار های تابان یاران و خویشان او که بموافقت وی غربت اختیار خواهند(الف) کرد و بمدینه هجرت خواهند نمود و باز گشت آنماه بر مکه با آن ستارها دلیل فتح مکه است که آن سرور صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را میسر خواهد شد و در آمدن در منزل عائشه رضی اللّٰه تعالی عنها آنست که وی شرف فراش آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در مکه(ب) یابد و شگافتن زمین را و ناپدید شدن ماه دلیل وفات و دفن آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در خانهء عائشه رضی اللّٰه تعالی عنها و ابو بکر رضی اللّٰه عنه را(د) ازین واقعه دو غم پیش آمد یکی غم مهاجرت از وطن و دیار و دوم اندوه مفارقت سیدالابرار صلی اللّٰه علیه وآله وسلم، با خود اندیشید که چون غربت دست داد باز مصاحبت آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم از دست ندهد، ع

دامن راز گرامی نتوان داد ز دست(ه) سع ۷۸

القصّه ابوبکر صدیق رضی اللّٰه عنه به هجرت تعین داشت و موافقت آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را مترقب که هم در آن آوان جبرائیل علیه السّلام آمد و اذن مهاجرت آورد و این آیت بآن حضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم خواند **"قُلْ رَّبِّ اَدْخِلْنِیْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَّ اَخْرِجْنِیْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَّ اجْعَلْ لِیْ مِنْ لَّدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِیْرًا"** - (و) و قصهء کفار را یك یك بیان کرد و گفت " یا رسول اللّٰه ! فرمان چنان است که امشب در مضجع مبارك خود استراحت نمای(ز) و در جای خواب تکیه مکن و روز دیگر تهیهء اسباب سفر کرده بمدینه سکینه توجه نمای " - چون شب شد رؤسای

(الف) سع، غع، مظ خواهید (ب) مدینه درست است زیراکه جای وفات و مدفن آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در خانهء حضرت عائشه(رض) واقع شده که در مدینه منوره است.
(د) سع، غع، مظ - (را) ندارد (ه) دامن یار گرامی نتوان داد زدست که به صد خون جگر یافته ام دامن او
(و) بنی اسرائیل ۸۰ (ز) ننمای

قریش مثل ابوجهل و ابولهب و ابی ابن خلف و جمعی[۳۸] دیگر از اشقیا بر در سرای حضرت محمّد مصطفی صلی اللّه علیه وآله وسلم بدستوری که قرارداده بودند جمع آمدند و انتظار می بردند تا آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم در خواب شود که بقتل او پردازند و ابولهب گفت " امشب او را نگاه داریم چون صبح بدمد او را بقتل رسانیم تا بنی هاشم را معلوم نشود که ما تهنیت[الف] اجماعی این کار ساخته ایم و حضرت محمّد صلی اللّه علیه وآله وسلم بقصد حال ارباب ضلال اطلاع یافت، علی مرتضی را کرم اللّه وجهه فرمود که ای علی! مرا اذن هجرت بمدینه داده اند فردا تجهیز[ب] سفر می نمائیم، اکنون ودائع که مردم را نزد من بود به تومی سپارم تا بصاحبانش بسپاری و بعد از من خود را بمدینه رسانی و امشب مشرکان قصد قتل من دارند، برو مرا بپوش و در خوابگاه من تکیه کن و دل قوی دار که هیچ مکروهی بتو نرسد و مرتضی علی(رض) بموجب فرموده عمل نموده بردی که پیغمبر صلی اللّه علیه وآله وسلم او را پوشیده خواب رفتی بر دوش خود کشید و بفراغ بال بفراش آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم تکیه فرمود و نفس نفیس خود را فدای " سع ۷۹ ذات حضرت مقدس نبوی(ص) گردانید تا کفره[ج] بیایند[د] و بظن آنکه آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم است بر سر علی(رض) آمدند، یکی گفت محمّد (صلی اللّه علیه وآله وسلم) تام القد است و قد این شخص آنقدر نیست مبادا کسی دیگر باشد، چون زجامه بر گرفتند دیدند که علی رضی اللّه عنه بود، گفتند که پسر ابوطلب را کشته بودیم و از علی رضی اللّه عنه پرسیدند که محمّد صلی اللّه علیه وآله وسلم کجا است؟ فرمود مدتی است که از مکه بیرون رفته[۳۹] آخر باز جمع کردند هر که محمّد(صلی اللّه علیه وآله وسلم) و ابوبکر(رض) را بیارند از مال وشتران

(الف) بهیّت اجماعی (ب) سع، عر، غع - تهجیز (ج) کفره بمعنی کافران (د) بیامدند

(۳۸) کسانی که خانهء آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم را محصور کرده بودند مندرجه ذیل بودند ابو جهل (۲) حکم بن العاص (۳) عقبه بن ابی معیط (٤) نضر بن حارث (٥) امیه بن خلف (٦) ابن عیطله (۷) زمعه بن الاسود (۸) طعیمه بن عدی (۹) ابی بن خلف (۱۰) ابولهب (۱۱) نبیه و (۱۲) منبه (پسران ابوجهل).

(۳۹) حافظ ابن کثیر نقل کرده است که علی جواب داد " لا ادری" یعنی نمی دانم (سیرة النّبویة ج ۲ ص (۲٤۰)

بگیرد(٤٠) و حق سبحانه و تعالی فرمان داد تا در غار ثور پنهان شود و عنکبوت را فرمان داد تا بر در غار نسج کرد و کبوتران را فرمان داد تا بیضه نهادند(٤١) سه روزی در غار ماندند و از آنجا بیرون شدند و متوجه مدینه شدند سراق ابن ملك(٤٢) اسپی تیز داشت متصرف شد، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر وی دعا کرد، دست و پای وی در زمین ماند، آخر امان طلبید و وعده کرد که بمدینه بیاید و مسلمان شود، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را رها فرمود.

در ذکر نزول آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بمدینه و استقبال انصار از برای شرف قدوم سید الابرار صلی الله علیه وآله وسلم

اصحاب تواریخ و سیر و مستأخذان احادیث و خبر رحمهم الله تعالی چنین آورده اند که چون خبر خروج سیدالمرسلین صلی الله علیه وآله وسلم از مکه به صوب یثرب بسماع ساکنان طیبه رسیده بود مسلمانان هر روز برسم استقبال آن قبلهء اقبال و کعبهء آمال بطرف حرأ بیرون می رفتند و انتظار قدوم مرکب محمّد صلی الله علیه وآله وسلم می کشیدند و چون گرم می رسید بمنزل مالوفه مراجعت می نمودند و بدین

سع ۸۰

(٤٠) ابو جهل در اعلی و اسفل ندا کرد " ابوبکر(رض) و محمّد (صلی الله علیه وآله وسلم) رفته اند هر که ایشانرا بیارد من او را صد شتر عطا دهم و همچنین هر که ما را بر سر ایشان ببرد نیز صد شتر او نمایم (معارج النبوه رکن ٤ صـ ٦ نیز رجوع کنید به سیرة ابن هشام جـ ٢ صـ ٦)

(٤١) حافظ ابن کثیر درین ضمن حدیثی بروایت ابو مصعب مکی نقل کرده نیز شعری از صر صری آورده: فغمی علیه العنکبوت بنسجه وظل علی الباب الحمام یبیض (سیرة النبویة ج ٢، ص ٢٤٠)

(٤٢) سراقه بن ملك بن جعشم الکنانی (روض الانف) بعداً مسلمان شده بود، در زمانه خلافت عمر فاروق رضی الله عنه چون تاج کسری در قبضه مسلمانان آمد سواریه (دست بر نجن) کسری حسب بشارت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم (که در زمانهء غار ثور به سراقه داده) به سراقه دادند (روض الانف) و سراقه الاعرابی حمد باریتعالی بزبان آورده گفت"الحمدلله الذی سلبهما کسری بن هرمز و البسهما سراقة الاعرابی" (استیعاب ج ٢ صـ ١٢٠).

دستور مراسم خدمت بجا آورده بعد از توقف روزی بخانه باز گشته بودند، اتفاقاً یکی از یهود مدینه بسطح حصار بجهت کاری بر آمده بود، دید که سید کائنات و سند مخلوقات صلی الله علیه وآله وسلم مقرون بفوز و نجات و مشحون به خیر و برکات از دوری می آید و شعلات انوار ماه رخسارش چون خورشید تابان در صحن آن بیابان میدرخشید و قد سرو مثالش[الف] بر جامهء سفید چون طوبی در بهشت جاوید می خرامید - مر یهودی را طاقت نماند، فریاد بر آورد که یا معشر عرب! هذا حاکم الذّی تنظرونه،[۴۳] ای گروه عرب! اینك آن بخت و دولت که منتظر او می بودید، ظلال اقبال و سایهء اجلال بر مفارق سعادت مآل ساکنان این خطّه می اندازد و بمستحق[ب] رعایت درین عرصهء قابل هدایت می افرازد و ببیك بار[ج] صیحهء خبر مبارك اثر بر تمام مدینه منتشر شد- تمام اهل یثرب از صغیر و کبیر(و) رجال و نسأ خود را به البسه[د] و اسلحه بیار استند و بر مراکب فرح و سرور در میادین جمعیت و حضور بجولان در آمدند چنانچه در بالای حره بملازمت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مستعد گشتند و شرائط تحیت بجا آوردند و گویند آن سرمایهء سرور و راحت و عیش و استراحت که آن روز بملازمت آن سلطان عالم افروز بمدینه و اهل آن رسیده بود که هر گز مثل آن میسر نگشته بود- لاجرم بعضی از مغنّیان دف زنان غلغلهء این تشنید[هـ] بر کشیده بودند:

طلع البدر علینا من ثنیات الـوداع	طلع النبی المصطفی کالبدر یطلع فی الدّجی
ایّهاالمبعوث فینا جئت بالامر المطاع	واجـــب الشـّکر علیـــنا مـــا داع الله داع

سع ۸۱

(الف) در (ب) سع، غح- بسحق (ج) عر- صحت ولی صیحه بمعنی بانگ بلند درست است
(د) سع، غح، مظ- بلبسه (هـ) قیاساً نشید بمعنی سرود و اشعاری که در انجمن ها خوانند

(۴۳) ابن هشام و غیره نام یهودی مذکور ننوشته بَس اینقدر نوشته " رجل من الیهود " یعنی شخصی از یهود - در سیرت ابن هشام وفتح الباری آورده اند که آن شخص بآواز بلند گفت " یا بنی قیله هذا جدّ کم " که از جمله منقولهء متن زیر نظر مختلف است و قیله بنت کاهل بن عذره (حاشیه ترجمهء مواهب الدنیه ج۱ ص ۲۸۱) جدهء کبری انصار یعنی نام مادر اوس و خزرج بوده - (شرح مواهب الدنیه ج ۱ ص ۳۵۰)

و چون بقبیلهء عمر و بن عوف نجاری متوجه شد فوجی از حواریان بنی النّجار و جمعی از دختران ایشان این نغمه و نوا بر کشیده بودند، شعر

نحن جوار من بني النجار و حبـذا محمّد من جـــار

و جیشیان نیزه بازی می کردند و هر گز مدینه بآن نور و زیبای نبود و آن روز مردم تکبیر گویان می گفتند " جاء رسول اللّه جاء محمّد[الف] صلی اللّه " و بالجمله چندان فرح و سرور بر خاطر صغیر و کبیر استیلاً یافته بود که زبان از تقریر آن عاجز و قاصر است - سیّد عالم صلی اللّه علیه وآله وسلم چون حال ایشان بدین منوال بدید خوش وقت شد و گفت " حق تعالی می داند که شما را دوست می دارم و عموم هواداران در زمرهء حفظ[ب] می شمارم"[٤٤] مرویست که مدنیان در گفتگوی افتادند که حضرت رسالت در خانهء که فرود خواهد آمد، حضرت مقدس نبوی صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمود " امشب در خانهء بنی نجار می باشم " که برادران عبدالمطلب می باشند چه هاشم بن عبدالمناف زنی از آن قبیله خواسته سمی[ج] نام و عبدالمطلب از وی متولد شده بعد از آن میل بطرف دست راست فرمود و عنان عزیمت بجانب منازل قوم بنی عمر و بن عوف معطوف ساخته در وثاق کلثوم بن[٤٥] الهدام که پسری[د] بود از رؤسـای عرب از اهل اسلام نزول فرمودند و بروایتی در خانهء سعد[٤٦] بن

(الف) رجوع کنید به الوفا ج ۲ ص ۲٤۹ - در بعضی از کتب سیر چنین نوشته " جاء رسول اللّه جاء نبی اللّه " (مدارج النبوه ج ۲ ص ٦۳) (ب) قیاساً " در زمرهء خصوص می شمارم
(ج)سلمیٰ (کذافی معارج النبوة صـ ١٤) (د) پیری (معارج النبوه رکن ٤ ص ١٥)

(٤٤) در مدارج النبوه ج ۲ ص ٦۳ مسطور است که قبیلهء بنوالنجار را نسبت قرابتی از جانبی بآنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم ثابت ست.

(٤٥) کنیت کلثوم ابو قیس و نسب وی کلثوم بن الهدم بن امرأالقیس بن الحرث بن زید بن مالك بن عوف بن عمر و بن عوف بن مالك بن اوس، و او مردی کبیر سن بود که بعد از هجرت نبی صلی اللّه علیه وآله وسلم اول شخصی که وفات یافت وی بود از انصار- (روض الانف ج ۲ ص ١١).

(٤٦) وی مردی مجرد بود و اصحاب مجرد از صحابهء رسول اللّه علیه آله وسلم در خانهء وی نزول می کردند " و کان عزیاً و کان ینزل عنده العزاب من اصحاب النّبی صلی اللّه علیه وآله وسلم و کان یقال لبیته بیت العزاب " (الکامل فی التاریخ ج ۲ ص ١٠٦).

چشمیه[الف] بجهت مظاهل سود[ب] فرود آمد و مسکن ابوبکر رضی اللّٰه عنه در حجرهٔ شیخ در قبیلهٔ بنی الحارث بن الجرح بن حبیب بن یوتاق[ج] و بقولی بر خارجه بن زید قرار گرفت واللّٰه اعلم - بعد از آن پیغمبر صلی اللّٰه علیه وآله وسلم با نقبا و باقی عشائر بر مسند اعتبار خاموش بنشست و ابوبکر رضی اللّٰه عنه و جوه[د] مردم و تفقد احوال ایشان مبادرت می نمود، جمعی که بظاهر ملازمت آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم ندانستند و در آن مجلس مخدوم را از خادم نمی شناختند چنانچه تحفهٔ تحیت بابوبکر رضی اللّٰه عنه ابلاغ میسا ختند و آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در سایهٔ درختی نزول فرموده بودند تا آن هنگام که آفتاب بسایهٔ اقبال رسول(ص) نسأ و رجال اتصال یافت، ابو بکر صدیق رضی اللّٰه عنه برخاست و به ردای خویش جهت آفتاب سپهر رسالت سایه ترتیب فرمود، حاضران بسبب آن آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را بشناختند - آنگاه متوطن آن حوالی از اسافل و اعالی علی السّبیل التّعاقب و التّوالی بملازمت سید السّادات و الموالی می رفتند و انواع مدائح و تحایا میگفتند - از الجمله حسان بن ثابت (رض) از اشعار خویش قصیده ای در مدح آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم گفته بسمع آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم رسانید و این دو بیت از آن قصیده است:

سع ۸۲

من اللّٰه یوم حللت فینا — و وجهك اخلفت ظلم اللّیالی
فکنت کرامة بفضله علینا — بایمن ظاهر وحسن فال
منت خدای راکه بما آمدی و برد — نور هدایت تو ظلام ضلال را
بودی کرامتی و گرفتیم از رخت — بر خویشتن خجسته و فرخنده فال را

(الف) خیشمه (ابن هشام) (ب) قیاساً بجهت آنکه متأ هل نبود (ج)عر- حبیب بن یمن بن یوثاق، ولی ابن هشام (ج ۲ ص ۱۰) و ابن لاثیر (ج ۲ ص ۱۰۶) خبیب بن اساف احد بنی الحرث بن الخزرج بالسنح نوشته است (د) به جستجوی مردم (کذافی معارج النبوه رکن ٤ ص ۱۵)

در ذکر بعضی از واقعات سال اول از هجرت

علماً سیر و تواریخ و فضلاً عوالی شماریخ چنین ایراد فرموده اند که حضرت سیدالسّادات علیه افضل الصلوة و اکمل التّحیات و التّسلیمات بقول ارجح چهارده[٤٧] شبان روز در قبیلهء عمر و بن عوف مسکن فرمود و در محلهء قبا مسجد بنیاد نهاده که اساس آن بشارت الهی[الف] عزّوجل مبنی بر تقوی بود چنانچه اللّه تعالی فرمود "لَمَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَی التَّقْوٰی مِنْ اَوَّلِ یَوْمٍ اَحَقُّ اَنْ تَقُوْمَ فِیْهِ"[ب] اول مسجد که رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم در آنجا باداى صلوة قيام نمود در مدینه مسجد قبا بود- چون حضرت رسالت از مکه بمدینه مراجعت[ج] فرمود علی ابن ابی طالب کرم اللّه وجهه بعد از سه روز از هجرت آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم عزیمت مدینه فرمود و سبب مکث آن بود که حضرت رسالت صلی اللّه علیه وآله وسلم او را از برای ودائعی که بآنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم سپرده بودند باز داشت تا بصاحبان او برساند - بعد از آنکه بفرموده کماینبغی عمل نمود پیاده متوجه مدینه شد و هنوز آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم در قبا بود که علی رضی اللّه عنه بخدمت مشرف شد و گویند در شب راه می رفت و در روز مختفی بود تا هفدهم یا هژدهم شهر ربیع الاول بملازمت رسید و انواع ملال کشیده و پایهای مبارکش آبله کرده حضرت دست حق پرست بر آن جراحتها مالید و دعای شفا خواند، بالفور بصحت مبدل گشت و دیگر جراحت و الم بپای مشکل کشای آن سر دفتر اولیا نرسید واقعهء دیگر آورده اند که حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم بعد از اتمام آن بنا روز جمعه بود

سع ۸۳

(الف) بشهادت (ب) التّوبه ۱۰۸ (ج) عزیمت

(٤٧) ابن اسحق گوید که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم در قبیلهء بنی عمر و بن عوف چهار روز (یوم الاثنین و یوم الثلاثاً و یوم الاربعاً و یوم الخمیس) یعنی دوشنبه، سه شنبه، چهار شنبه و پنجشنبه قیام فرمود و مسجد بنا کرد (سیره ابن هشام جـ ۲ صـ ۱۱)› همین طور ابن الاثیر (الکامل فی التاریخ جـ ۲ صـ ۱۰۷) نوشته است - در روایتی از بخاری و مؤرخ و اقدی چهارده روز نوشته (که مطابق متن است رجوع کنید به سیرة النبویه از ابن کثیر جـ ۲ ص ۲۷۱.

که از قبیلهء بنی عمرو بنیت نزول در نفس مدینه سوار شد و در منزل بنی سلیم[الف] بن عوف رفت و در بطن و النون[ب] نماز جمعه بگذاردند و در آن جمعه با آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم صد کس بودند و خطبهء بلیغ و فصیح بر خواند و اول جمعهٔ و خطبه که در اسلام خواندند آن بود و در آنجا مسجد بنا کرد که تا با کنون هنوز باقی است - بعد از آن حضرت نبوت شعار(ص) عنان عزیمت بجانب مدینه معطوف گردانید و اکثر اهل یثرب از صغیر و کبیر باستقبال آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم مبایعت[ج] نمودند، طغیان[د] طیبه بجد و جهد تمام میخواستند که زمام مرکب سیدالابرار صلی اللّه علیه وآله وسلم را در قبضهء استظهاردر آرند و منازل خویش را بمشاعل قدوم میمون آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم محترم و منور گردانند. آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمود که دست از زمام مرکب[هـ] بدارید که وی مامور است آنجا که فرموده اند توقف خواهد نمود·

سع ۸٤

در نزول آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در خانهء ابو ایوب انصاری رضی الله عنه

نقل است که چون ناقه بفضای رسید که در مسجد آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم در محاذ ای[و] آن واقع است شتر بزانو در آمد، حضرت پیغمبر صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمود " او را بر خیزانید و سیاحت[ز] و زمامش بگذاشت، اندك راه برفت و باز گشت و هم در موقع اول سینه بر زمین نهاد بنا بر آن حیدر[ك] انبیاء (ع) همانجا نزول فرمود که این منزل من است. انشاء اللّه تعالی- ابو ایوب انصاری رضی اللّه عنه چون منزل وی قریب بود بآن مقام بدستور آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم رخت و

(الف) بنی سالم (سیره النبویه ج ۲ ص ۲۷۱) (ب) وادی را نوناً (ایضاً) (ج) مبایعت (خرید و فروش کردن) درست نیست بلکه قیاساً مبادرت (پیش جستن) درست باشد (د) قیاساً متعینان (کذافی معارج النبوه ج ٤ ص ١٦) (هـ) سع، مظ- مراکب (و) محاذی بمعنی روبرو (ز) عر سیاقت، قیاساً تا سیاحت کند " (ك) حیدر: شیر (قیلساً صدر انبیاً درست باشد)

بار پیغمبر صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بخانهء خود برد - درین اثناً بعضی از انصار استدعا نمودند که یا رسول اللّٰه! رحل را ابوب (رض) برد، اگر شرف نزول آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بمنازل ما تعلق گیرد دور نیست - حضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم فرمود " المرءمع رحله " مرد بابار خود است - روایتی آنست که ناقه بر در خانهء ابو ایوب (رض) سینه بر زمین زد، جبرائیل علیه السّلام نازل شد و گفت " یا محمّد! فرود آ که ابو ایوب(رض) حق تعالی را تواضع نمود و خود را ازین معنی دور دید بخانهء او فرود آی چنانچه کشتی نوح علیه السّلام بر کوه جودی فرود آمد بسبب تواضع و تجلی بطور سینا وارد گشت بجهت فروتنی.

روایت است که ابو ایوب(رض) با جد و پدر پیغمبر صلی اللّٰه علیه وآله وسلم قرابت قرینه[الف] داشت و مکتوب که تبع[٤٨] به شامول[ب] یهودی سپرده و مقرر نموده بود که بوسیلهء فرزندانش بطناً بعد بطن برسول آخر زمان صلی اللّٰه علیه وآله وسلم خواهد رسید بابو ایوب(رض) رسیده بود که فرزند بیست ویکم شامول بود و مکتوب باین طریقهء مزبور بود: **" الی محمّد بن عبداللّٰه خاتم النّبیّن و رسول ربّ العلمین من** سع ۸۵

(الف) سع، عر، مظ- (قرینه) ندار (ب) ساموك (الوفا جـ ٢ صـ ٤٨) شامول (مدارج النبوه، تفسیر حسینی)

(٤٨) در قرآن دو بار تذکرهء تبع و قوم وی آمد است یکی در سوره الد خان ۳۷ و دیگر در سوره ق ١٤ - از حضرت عائشه رضی اللّٰه عنها منقولست که دشنام مدهید تبع را که اسلام آورده است و نام او اسد بن ملیکا و کنیت وی ابو کرز بود (تفسیر حسینی) تبع لقب وی بود چنانچه هر باد شاه فارسرا کسری و بادشاه روم را قیصر و باد شاه مصر را فرعون میگفتند، همین طور حمیر که از سبابودند بادشاه خود را تبع میگفتند (تفسیر ابن کثیر جـ ٥ صـ ٥٥)- از عبداللّٰه بن سلام (رض) منقولست که ملك تبع تصدیق نبوت آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم کرده بود زیرا که یهود مدینه او را از احوال آنحضرت(ص) خبر میگردند و او مسلمان فوت شده بود (الوفا جـ ٢ صـ ٤٩) و محمد بن اسحق در کتاب مغازی آورده که تبع خانه ای برای نبی آخرزمان(ص) بنا کرد و باوی چهار صد از علما یهود بودند، برای هریك از آنان خانه بنا کرد و جاریه بخشید و اموال جزیله داده کتابی نوشت که در وی شهادت اسلام خود ثبت نمود، از آنجمله ابیات ذیل است:

شهدتّ علی احمد انّه — رسول مّن اللّٰه باری النّسم
فلومدّ عمری الی عمره — لکنت وزیراً له و ابن عمّ
و جاهدتّ بالسّیف اعدا ءه — وفرّجت عن صدره کل هم

و گویند که خانهء ابو ایوب(رض) که آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم در وقت قدوم مدینه مطهّره در آن نزول فرموده بود آن سرای بود - (مدارج النّبوه ج ۲ ص ۱۰۷).

تبع حمیر بن دردع، امّا بعد یا محمّد! "فانّی آمنت بك و بکتابك الذّی انزل اللّه علیك و انا علی دینك و آمنت بربك و برب کل شیئی و بکل ما جآء من ربّك من شرائع الایمان و الاسلام و انا قبلت ذلك فان ادرکتك فبها و نعمت و ان لم ادرکتك فاشفع لی یوم القیمه و لا تنسنی فانّی من امتك الاوّلین و تابعتك قبل مجیئك و قبل ارسال اللّه تعالی ایّاك و انا علی ملّة ابیك ابراهیم علیه السّلام " و بعد ازان آن نامه را مهر کرد بزر و بر آن مهر میگویند منقوش بود که للّه الامر من قبل و من[الف] بعد و یو مئذ یّفرح المؤمنین - حاصل نظر بر این امور حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم بخانهء ابو ایوب(رض) نزول فرمود و مدت هفت ماه سید انبیأ علیه السّلام در سفلیات آن منزل بسر می برد و ابو ایوب(رض) با اهل و عیال در علویات، و روایتی هست که ابو ایوب(رض) نزد حضرت رسالت (پناه) صلی اللّه علیه وآله وسلم آمد و گفت " یا رسول اللّه! من و اهل من دوش خواب نکردیم " پرسید که چرا؟ گفت بجهت آنکه مبادا کسی در بالا حرکت نماید و از خانه غباری فرود آید - یا رسول اللّه! پدرم و مادرم فدای تو باد البته می خواهم که در بالا تشریف آری تا مابخانهای اسفل آئیم و ازین اندیشه باز رهم " حضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمود که یا ابو ایوب! مرا به پایان[ب] بودن آسان تر است و هم مناسب تر زیرا که از برای ما جماعتی می آید و می رود و ببالا آمدن تکلفّ شود - ابو ایوب (رض) گفت " همچنین است فامّا از آداب نیست که شما در اسفل و ابو ایوب(رض) با اهل و عیال در علو " القصّه مبالغت نمود تا آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بضروت قبول فرمود و مدتی یك ماه در بالای خانه بودند تا جبرائیل علیه السّلام آمد و فرمان آورد که خواجه علیه السّلام مسجد و منزل سازند - خواجه(صلی اللّه علیه وآله وسلم) بعد از هفت ماه که[ج] بمدینه تشریف آورده بودند به بنای مسجد و حجره اشتغال فرمود و باتفاق اهل سیر آن روز که حضرت پیغمبر صلی اللّه علیه وآله وسلم داخل مدینه سع ۸٦

(الف) سع - (من قبل) ندارد (ب) پائین (ج) سع، غح، - (ماه) ندارد

منورّه شده روز دوشنبه بود امّا از ربیع الاول و در آنکه چند ماه بود اختلاف است، بعضی بر آنند که اول ماه و بقولی دوازدهم و بقولی سیزدهم بود و واقعه[الف] آنکه وفات آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم نزد جمهور ارباب سیر هنگام چاشت روز دو شنبه دوازدهم ربیع الاول سال یازدهم از هجرت و بقولی دوم مذکور واقع شد شب چهارم شنبه نیم شب تا سحر و بقولی بعضی روز سه شنبه در مدینه معظمه در حجرهٔ حضرت عائشه رضی اللّٰه عنها در آن مکانی که قبض روح مقدس واقع شد آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم را دفن کردند و سن شریف آنسرور صلی اللّٰه علیه وآله وسلم شصت و سه سال و بقول شصت و پنج سال و بقولی شصت و دو نیم سال بود و بعضی از علمأ وجه جمع میان این اقبال گفته اند که قول اول بنا بر آنست که سال ولادت (و) وفات را (نه) شمرده اند و قول دوم بنابر اعتماد اعتبار سال زادن و وفات و آنکس که شصت گفته اند مافوق عشرات نشمرده و قول چهارم مبنی بر حدیث که عمر هر پیغمبر نصف عمر آن پیغمبر است که پیش ازو بود[ب]) و عیسی علیه السّلام یکصد و بیست و پنج سال عمر[ج] داشت، این حدیث خالی از ضعیفی نیست و نقش نگین پیغمبر آخر زمان محمّد رسول اللّٰه (صلی اللّٰه علیه و آله وسلم) ثلثه اسطر کل کلمه سطر علی حده بهذه الصّوره اللّٰه رسول محمد و اللّٰه اعلم بالصّواب و عن ابن مسعود رضی اللّٰه عنه قال رسول اللّٰه (صلی اللّٰه علیه و آله وسلم)" خیر النّاس قرنی، فرمود آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بهترین مردم قرن[د] من اند یعنی آنجماعت که منّ در ایشانم[هـ] " مراد اصحاب اند و بعضی گفته اند که هر زنده بود در زمانهٔ آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم و قرن نام جمله است که مقارن اند در زمان و گاهی تعین نیز میکنند زمان را که صد سال یا غیر آن وصواب قول اول است.

(الف) سع، مظ -و اقعه ها (ب) رجوع کنید به المعجم انکبیر مؤلفه علامه طبرانی(رح) طبع بغداد ۱۹۷۹ م، ج ۵ ص ۱۸٦ (ج) سع، غح، مظ (عمر داشت) ندارد (د) عر- قوم

(هـ) بخاری الصحیح ج ۳ ص ۵۲۹- مسلم الصحیح ج٦۰ ص ۱۸۷

حضرت امیر المؤمنین ابو بکر صدیق رضی الله عنه

صدیق از آن گفته اند که قصهء معراج اول کسی که تصدیق آنسرور صلی اللّه علیه و آله وسلم فرمود وی بود و بعضی بر آنند که آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم فرمود" ای ابا بکر!! حق تعالی ترا صدیق نام نهاده" واهل تحقیق بر آنند که چون ظاهر و باطن او بر صدق مستقیم بود بواسطهء آن صدیق گویند و وجه تلقب بعتیقش(٤٩) آن گفته اند که وی را برادر بود عتیق نام پیش از تولد وی وفات یافته بود ، چون ابو بکر(رض) در وجود آمد بعتیق مشابهت داشت باین جهت عتیق لقب او نهادند یا آنسرور (صلی اللّه علیه و آله وسلم) گفته است "**عتیق اللّه من النّار**" و گفته اند که تجارت ابو بکر صدیق رضی اللّه عنه در کرباس فروشی بود و تجارت عمر رضی اللّه عنه در غله و تجارت عثمان رضی اللّه عنه در خرما و جامه و عباس(رض) عطاری میکرد کذا قال شمنی - نیز گفته که بهترین انواع تجارت جامه فروشی است بعد از آن عطر، واللّه اعلم شیخ عبدالحق - کنیت آن افضل البشر بعد الانبیأ(ع) ابو بکر است و لقب ایشان صدیق اکبر و عتیق و نام شریف ایشان عبداللّه(٥٠) و هو ابن قحافه(الف) ابن عثمان(ب) ابن عامر ابن(ج) عمر ابن کعب ابن اسد ابن مره و بقولی کعب بن روح بن عبدالمناف و مادر ایشان سلمی بنت صخر بن عمر(د) بن کعب و نسب صدیق اکبر(رض) از جانب پدر و مادر که پسر عم و دختر عم یکدیگر بوده اند در

سع ۸۷

(الف) ابی قحافه (ب) عثمان اصلاً اسم ابو قحافه بود یعنی عبداللّه بن ابو قحافه عثمان (رجوع کنید به مروج الذهب ج ۲ ص ۲۹۸- الکامل فی التاریخ ج ۳ ص ٦٤) (ج) عمرو (د)عمرو

(٤٩) ابن خلکان گوید که ابوبکر صدیق رضی اللّه عنه بوجه حسن و جمال رویش به "عتیق" ملقب بود (وفیات الاعیان طبع بیروت ۱۹۷۸ م ج ۳ ص ٦٤) عتیق بمعنی خوب (المنجد)- و بقولی از روی آزاد کردن کنیز کان لقب او عتیق بود (مروج الذّهب ج ۲ ص ۲۹۸) ولی اصح آنست که آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم او را به عتیق اللّه من النّار یاد کرده بود- (رجوع کنید به ترمذی عربی اردو المسمی به جلئزة الشّعوذی طبع کراچی ج ۲ ص ۲۱٤).

(٥٠) در زمانهء جاهلیت نام وی عبدالکعبه بود، آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم بجای عبدالکعبه نامش عبداللّه نهاد- (وفیات الاعیان ج ۳ ص ٦٤).

مره که جد هفتم سرور کائنات صلی اللّٰه علیه و آله وسلم و جد ششم ایشان است بنسب آنسرور صلی اللّٰه علیه و آله وسلم میرسد و بقولی قحافه ابن عامر و عثمان در میان نمی آرند- ولادت صدیق اکبر(رض) بعد از واقعهء فیل بدو سال و چهار ماه بود، اول کسی که از پیران بطلب معجزه بر پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله وسلم ایمان آورده ایشان بودند و در روز وفات آنسرور صلی اللّٰه علیه و آله وسلم پناه بر مسند خلافت نشست و مدت خلافت ایشان دو سال و سه ماه[الف] بود، وفات ایشان در سال سیزده از هجرت آخر روز دوشنبه و بروایت اصح شب شنبه و بقولی جمعه بیست و دویم یا بیست و سوم ماه جمادی الآخری و مدت عمر شریف ایشان شصت سال بود وبقولی شصت وپنج[ب] سال و نقش نگین ایشان " نعم القادر اللّٰه[ج] " بود و قبرایشان متصل قبر حضرت رسالت پناه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم است چنانچه گویند صدیق اکبر رضی اللّٰه عنه وصیت کرده اند که تا بوت من بدر روضهء رسول صلی اللّٰه علیه و آله وسلم برید و بگوئید که السّلام علیك یا رسول اللّٰه! این ابوبکر است بآستان تو آمده، اگر اجازت شود، در کشاده گردد در آرید و اگر نه به بقعه(د) برید- راوی میگوید که چون بموجب وصیت ابوبکر(رض) عمل کردند هنوز آن کلام تمام نشده بود که پرده دور شد و آواز از دربدر آمد و ندای بگوش ما رسیده که در آرید حبیب را بسوی حبیب- اگر چه در شان خلفای راشدین احادیث بسیار است ولکن بجهت اختصار دو حدیث در فضلیت نوشته می شود و قال رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم "**ما طلعت الشّمس و لا غربت علی احد افضل من ابوبکر الّا ان یکون نبیاً**" یعنی طلوع نکرده است آفتاب و غروب نکرده است بر هیچ یکی بهتر از ابوبکر(رض) مگر آنکه باشد پیغمبر[ه] **و عن عائشة رضی اللّٰه عنها قالت قال رسول اللّٰه (صلی اللّٰه علیه و آله وسلم) فی مرضه ادعی لی ابا بکر اباك و اخاك حتی اکتب کتاباً فانّی**

سع ۸۸

الف) دو سال و سه ماه وشش روز (وفیات الاعیان ج ۳ ص ۶۵) (ب) شصت و (سه سال (ایضاً)
(ج) رجوع کنید به طبقات ابن سعد ج ۳ ص ۳۹) (د) بقیع یعنی جنّة البقیع که گورستان مدینه منوّره است
(ه) رجوع کنید به تاریخ الخلفأ مترجمه اقبال الدین احمد طبع نفیس اکادمی کراچی ۱۹۶۳ م ص ٦٢.

اخاف ان یتّمنّی متمنٌ و یقول قائل آنَا والیٌ و ابی الله و المؤمنون الّا ابوبکر" رواه مسلم[الف] مرویست از عائشه(رض) که گفت مرا رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم در مرض موت خود بطلب ابابکر پدر خود و عبدالرّحمن برادر خود را تا بنویسم مکتوب را بجهت آنکه میترسم که دیگری آرزوی خلافت کند و بگوید که مستحق خلافت منم نه دیگر و حال آنکه ابا میکند خدایتعالی و مؤمنان خلافت[ب] غیر و نمی خواهد مگر ابوبکر(رض) را[ج].

نقل است که هشام[۵۱] بن العاص(رض) گوید که صدیق رضی الله عنه مرا با یك از قریش برسالت پیش هرقل باد شاه روم فرستاد تا او را با سلام دعوت کنم، چون بدار ملك قیصر که هر قل است رسیدم شخصی ما را گفت[د] که شتران شما لائق نیستند که درین شهر مرکوب شما تواند بود، در شهر مراکب را هوار اختیار کنید- ما گفتیم هم برین وضع ببار گاه هر قل خواهیم رفت- این سخن ما را به هرقل رسانیدند، هرقل گفت "ایشان مخیّر اند[ه] "- ما شمشیر حمائل کرده همچنان بر شتران خود سوار بشهر در آمدیم- چون بدر قصر قیصر که هر قل است[۵۲] رسیدیم قیصر[و] بلرزید چون خرمای بوزیدن تند بادی، قیصر دران حال بما نظر کرده و از غرفه بما می نگریست[ز] چون این واقعه مشاهده کرده کسی نزد ما فرستاد، گفت " اظهار دین وملت خود نکنید و دیگر هر رسالت که دارید عرض کنید"[ك] ما جواب دادیم که وصیت صدیق اکبر رضی الله عنه آنست که بغیر از قیصر با شخصی دیگر سخن

سع ۸۹

(الف) مسلم ج ٦ ص ٨٤ (ب) سع، مظ (غیر) ندارد (ج) ایضاً (را) ندارد (د) سع- میگوید
(ه) مخبر (معارج النبوه ص ۳۱-۲) اختیار دارند (روضه الصفا ج ۲، ص: ۵) (و) قیاساً قصر
(ز) س ع، غع- می گریست (ك) رك به الوفا ج ۲، ص ۷۲۸ **"انّ هذا لیس لکم ان تجهروا بدینکم علی"**
(۵۱) هشام بن العاص بن وائل بن هاشم بن سعید بن سهم - مادرش ام هرمله بنت هشام بن مغیره بن عبدالله بن عمر بن مخزوم بود و برادر خرد حضرت عمر و بن العاص(رض) والی مصر بود، دروفد مهاجرین حبشه شریك بوده، بعد از آن غزوه خندق بمدینه آمد، لاولد بود- (سیر اعلام النّبلاء مؤلفه علامه ذهبی، تحقیق صلاح الدین المنجد، بیروت ج ۳ ص ۵۲)
(۵۲) صاحب معارج (ج۲ص-۳۱) وروضة الصفا (ج ۲- ص ٥٦) نوشته اند " چون بر در قصر قیصر رسیدیم شتران بخوابانیدیم وبآواز بلند گفتیم **"لا اله الاالله و الله اکبر"**.

نگوئیم، رخصت ملاقات داد، چون در آمدیم دیدیم بر تخت نشسته و جماعت قوی هیکل از اهل جسامت پیش تخت وی بر پای ایستاده و اینها[الف] چون ملك همه جامهای سرخ داشتند، چون چشم او بر ما افتاد بخندید و ترجمان را گفت " از ایشان بپرس که بدستور عادت خود چرا بر ما سلام نکردید؟ " ما گفتیم تحیت ما بر شما حلال نیست همچنانکه تحیت شما بر ما "-گفت تحیت شما نسبت به بادشاه شما بچه منوال است؟ گفتم السّلام علیك "گفت وی چه نوع جواب گوید؟ جواب دادیم که بهمین لفظ، پرسید که بزرگترین سخن شما کدام است؟ گفتیم **"لا اله الاالله والله اکبر"** - چون این سخن [ب] گفتیم دیگر باره غرفه با کوشك در لرزه در آمد،[ج] هرقل گفت "هر گاه که در خانه های خود این کلمه بر زبان خود می رانید همین خاصیت می دهد "گفتیم" ما هرگز در مساکن خویش مثل این حالت مشاهده نکرده ایم "- قیصر گفت " ای کاش! در حین گفتن این کلمه خانه های شما بر شما فرود آمدی و یك نیم ملك من زائل گشتی" (گفتیم) بچه سبب؟ گفت که قوت یك نصف ملك بر من آسان تر است از آشکار شدن نبوت و دین محمّد صلی الله علیه وآله وسلم - و در شواهد النبوة می گوید که معنی این سخن آن بود که چون این لرزه و جنبش در همه منازل و مساکن متحقق بودی شائستی که از مقتضیات نبوت بلکه از حیلها و شعبده[د] ها بودی و در سیر کاذرونی آورده اند که گفت اگر این لرزه عام بودی دوست داشتمی که نصیب[ه] ملك خود بر شما دادمی که مناسب نبوت آنست که این معنی در کل اماکن شائع بودی و الّا به حیله اقرب است - هشام(رض) گوید که بعد از آن هرقل از ما سوالهای کرد و همه را جواب شافی شنید و بعد از آن از نماز و روزه سوال کرد، ما چنانچه و اقع بود بیان کردیم - آنگاه فرمود تا مارا در منزل دلکشا و مقام روح افزا فرود آرند و در رعایت ما کوشش و سعی بلیغ نمودند و بعد از سه روز ما را بمجلس طلبید و چیزی پرسید و چون از جواب فارغ شدیم فرمود که صندوق بزرگ زراندوزی

سع ۹۰

(الف) آنها (ب) سع، غع (این) ندارد (ج) غع، عر- دروازه (د) سع، غع، مظ- بعده ها
(ه) ایضاً - نسیم ولی قیاساً نصف درست است

آوردند و این صندوق را خانهای خرد بسیار بود و هر یك جدا دری داشت و بر هر دری قفلی - یك در را بكشاد و قطعهء حریر سیاه بیرون آورد، آنرا بكشاد، در آنجا صورت مردی سرخ چهره، فراخ چشم، بلند گردن بی محاسن با دو گیسو تافته و حسن و مهابتی تمام داشت- گفت میدانید که این صورت کیست؟ گفتم نی، گفت این صورت آدم علیه السّلام است- آنگاه در دیگر بکشاد، دیگر قطعهء حریر سیاه بیرون آورد، بآن صورت مردی سفید رخسار با موی مجعّد و چشم سرخ، سر بزرگ و محاسن نیکو، گفت " میدانید که این صورت کیست؟ گفتیم نی، این صورت نوح نبی است علیه الصّلوة (و السّلام) "- آنگاه دیگر در باز کرد و حریر پاره (ای) بیرون آورد، در آن صورت مردی سفید رو، روشن چشم، پهن پیشانی، بلند بینی، محاسن سفید، خندان و شگفته کفت " این را می شناسید؟ گفتیم نی گفت " این ابراهیم خلیل است علیه السّلام- آنگاه در دیگر باز کرد و حریر سفید بیرون آورد و بر آن صورت حضرت رسالت صلی اللّه علیه وآله وسلم رقم بر کشید ه بود، گفت "می دانید که این صورت کیست؟ گفتیم "آری این صورت محمّد رسول اللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم است " این گفتیم و در گریه افتادیم- چون این حال از ما مشاهده کرد بتعظیم آن صورت برخاست و بازنشست و گفت " شما را بخدای سوگند می دهم که صورت محمّد است علیه الصّلوة والسّلام " گفتیم " بخدای که چنین است و گوییا این اوست بعینه - " پس جانب ما نظر کرد و گفت که این صورت پیغمبر آخر زمان است (صلی اللّه علیه وآله وسلم) و بتعجیل بیرون آوردن این صورت مقصود امتحان شما بود - در دیگر بکشاد و حریر پارهء سیاه بیرون آورد، بر آن صورت مرد گندم گون، مشکین موی، خوب چشم، تیز نظر، دهان بر هم نهاده لب و غضبناك، گفت این را می شناسید؟ گفتیم نی، گفت " این صورت موسی است علی نبینا وعلیه الصّلوة و السّلام (و در پهلوی وی صورتی بود مانند صورت موسی (علیه السّلام) سیاه موی، پهن پیشانی، مدوّر چشم، گفت "این را می دانید؟ گفتیم نی، گفت "این صورت هارون

سع ۹۱

سع ۹۲ پیغمبر است علیه السّلام - در دیگر بکشاد و حریر پارهء سفید بیرون آورد که بر آن صورت مردی گندم گون فرو هشته موی، خوبروی غضبناك، گفت " این صورت لوط پیغمبر است علیه السّلام " بعد ازآن صورت سفید دیگر نمود که به حمرت مائل بود گردنش چون متواضعان بیك جانب میل داشت با روی خوب، گفت "این صورت اسحق علیه السّلام است- پس صورت دیگر ظاهر ساخت مثل صورت اسحاق علیه السّلام و الّا آنکه بر لب زیرینش خالی بود، گفت این صورت یعقوب علیه السّلام است "- آنگاه صورتی نمود سفید مائل به سرخی با روی خوب درخشان که اثر " تواضع بر بشرهء مبارك ظاهر بود، خوش قامت و بلند بینی، گفت" این صورت اسماعیل علیه السّلام است جد پیغمبر شما علیهما السّلام- بعد از آن صورتی نمود مشابه صورت آدم علیه السّلام، گفت "این صورت یوسف علیه السّلام است " پس حریر پارهء دیگر بیرون آورد و بر آن صورت مردی بود[الف] سرخ باریك ساق و شکم بزرگ، قد میانه[ب] و شمشیر حمائل کرده گفت "این صورت داؤد علیه السّلام (است)- حریر پارهء دیگر سفید بیرون آورده و بر آن صورت مردی بود بزرگ سر، دراز پای بر اسپ سوار، گفت "این صورت سلیمان است علیه السّلام "-آنگاه صورت دیگر نمود بر حریر سیاه سفید روی سیاه ریش، بسیار موی، نیکو چشم، زیبا روی وگفت "این صورت عیسی است علیه السّلام "- بعد از آنکه صورتهای انبیأ علیهما السّلام مشاهده کردیم از قیصر پرسیدیم که این صورتها بچه کیفیت حاصل شده ترا باین صورتها چه اختصاص و ما قیاس صورت پیغمبر خود علیه الصّلوة والسّلام بیقین می دانیم که همه صورتها مطابق اصل خود (هستند) یعنی جمله انبیأ ماتقدم علیهم الصّلوة و السّلام - هر قل جواب داد که آدم علیه السّلام از حضرت مصوّر حقیقی **"هُوَالَّذِیْ** سع ۹۳ **یُصَوِّرُکُمْ فِی الْاَرْحَامِ کَیْفَ یَشَاءُ "**[ج] مسألت نمود که صورتها فرزندان خاص او که بشرف اختصاص نبوت مخصوص کردند بوی نماید، باریتعالی عزّاسمه و جلّ شانه از

(الف) سرخ رو باریك بینی (روضة الصّفا) (ب) میانه قد (ج) آل عمران ٦

برای پاس التماس وی صورت انبیأ علیهم السّلام را بوی ارسال نمود و در بلاد مغرب در خزانهء آدم علیه السّلام محفوظ می بود تا ذوالقرنین بدانجا رسید بیرون آورده بدست دانیال پیغمبر علیه السّلام داد تا برین حریرها نقل فرمود، از وی بخزانه های بادشاهان منتقل گشت اکنون بما رسیده و این صورتها بعینها تصویر دانیال (ع) است و خاطر مرا از ازین تسلّی تمام حاصل شد که صورت پیغمبر شما بذات شریف مطابق و موافق است و وقوف بر طبق باقی صور بر ذات آنها از آنجا یقین دانستم -ای کاش! خدای تعالی توفیق ارزانی دارد که دست تصرّف از مملکت کوتاه کنم و کمر عبودیت کمتر کسی از شما بر میان جان بندم تا آن زمان که متقاضی اجل گریبان امل بگیرد و چراغ حیات بباد ممات بمیرد- هشام(رض) می گوید که در حین انصراف هر قل ما را بصنوف الطاف باد شاهانه و اعطاف خسروانه مخصوص گردانید و چون بخدمت صدیق رضی الله عنه مراجعت نمودیم و صورت حال بیان کردیم آنحضرت(رض) بگریست و گفت " بیچاره هر قل اگر خدای تعالی خواسته بودی که چیزی[الف] باو رسد دولت اسلام در یافتی "آنگاه گفت که حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم فرموده که اهل کتاب صفات مرا در توریت و انجیل خوانده اند و حق تعالی از آن خبر داد که " یجدونه مکتوباً عندهم فی التّوریة و الانجیل[ب] بیت:

برای تو شد هر دو عالم مکوّن	بنام تو منشور ایمان مبرهن	سع ۹٤
بفیض نوالت بگلهای معنی	شگفته بهر سینه صد باغ و گلشن	
زنور جمالت بصر گشته اکمه	بوصف کمالت زبان گشته الکن	
بتوریت موسی(ع) و انجیل عیسی(ع)	صفات کمال تو گشته مبیّن	
بهنگام ایجاب غیب و شهادت	تو مقصود بالذّات بودی معیّن	

صلی الله علیك یا رسول الله

حضرت امیرالمؤمنین عمر فاروق رضی الله تعالی عنه

کنیت ایشان ابو حفص است ولقب فاروق(۵۳) اعظم و نام شریف عمر و هوابن خطاب ابن عبدالعزیز(الف) ابن رفع(ب) ابن عبدالمناف و بقولی خطاب بن نفیل بن عبدالعزیز بن(ج) ریاح بن عبدالله بن قتره بن(د) رزاح بن عدی(هـ) بن کعب بن لوی بن غالب القریشی و نام مادر ایشان ختیمه(و) بنت هاشم بن مغیره و قیل بنت هشام بن مغیره بن عبدالله بن عمر(ز) مخزوم است بنا بر قول اول دختر عم ابو جهل میشود و بقول ثانی خواهر ابو جهل بود و نسب فاروق اعظم (رض) جانب پدر به نسب سرور کائنات (صلی الله علیه و آله وسلم) در کعب که جد هشتم آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم و جد نهم ایشان است میرسد- ولادت ایشان بعد از واقعهء فیل بسیزده سال بود و در ششم سال از بعثت آنسرور (صلی الله علیه و آله وسلم) مشرف باسلام گشته بودند و همان روز این آیة کریمه در شان ایشان نازل گشته که "یاأیها النبی حسبك الله و من اتبعك من المؤمنین"(ك) و روز سه شنبه بیست وسوم جمادی الاخری سال سیزدهم هجری برمسند خلافت نشست ومدت خلافت ایشان ده سال و شش ماه و پنج(ل) روز و قیل پنج ماه و بیست روز، شهادت ایشان سال بیست و سوم هجری شب یك شنبه غره ماه محرم بود و برایتی روز چهارشنبه بیست و هفتم ذوالحجه سنه بیست و سه هجری زخم رسیده و روز پنج شنبه بیست و هشتم ماه مذکور قضیهء وفات روی

(الف) عبد العزی (مروج الذهب و طبقات ابن سعد) (ب) غم، عر - روح (ج) عبدالعزی (مروج الذهب و ابن سعد) (د) قرط (رجوع کنید به مروج الذهب و طبقات ابن سعد) (هـ) غم- عبدی (و) حنتمه (ابن سعد) (ز) عمر و بن مخزوم (مروج الذهب) (ك) انفال ٦٤ (ل) چهار روز (مروج الذهب صـ ٢/٣٠٤)

(۵۳) از صالح بن کیسان منقولست که ابن شهاب(رض) گفت پیش از همه اهل کتاب عمر(رض) را با نام فاروق یاد کرد ولی از ایوب بن موسی و ابی عمر بن ذکوان مرویست که رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم عمر(رض) را با نام فاروق یاد کرد (طبقات ابن سعد جـ ۳ صـ ٦٩)

داده ومدت عمر شریف ایشان نزد جمهور شصت و سه سال و بقولی پنجاه و پنج سال سع ۹۵
و بقولی پنجاه و هشت سال بود و نقش نگین ایشان کفی بالموت و اعظاً یا عمر "بود
و قبر ایشان متصل به قبر حضرت صدیق اکبر است و این دوم یار بزرگوار در میان دو
پیغمبر نامدار مبعوث خواهد[الف] شد- قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
"لوکان بعدی نبیاً لکان عمر بن الخطاب[ب] و قال رسو الله صلی الله علیه وآله وسلم
"عمر سراج اهل الجنّة". [ج]

حضرت امیر المؤمنین عثمان ذوالنورین رضی الله عنه

کنیت ایشان ابولیلی و ابو عبدالله و لقب ذالنّورین و ذوالنّورین بجهت آن گویند
که دو دختر حضرت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم در نکاح ایشان بوده اند و آن
سرور (صلی الله علیه وآله وسلم) فرموده اند که اگر چهل دختر میداشتم یکی را
بعد از دیگری بعثمان(رض) میدادم[د] و نام شریف ایشان عثمان و هو ابن عفان بن
ابی العاص بن امیه بن عبدالشّمس بن عبدالمناف که جد چهارم آنحضرت صلی الله
علیه وآله وسلم و جد پنجم ایشان بود و ولادت ایشان بعد از گذشتن شش سال از عام
الفیل واقع شده و در سال اول بعث به دلالت صدیق اکبر(رض) ایمان آورده اند و غره
محرم سال دوازده روز کم و پانزده سال و یازده ماه وبیست و دو روز نیز گفته اند[٥٤]
ومدت عمر شریف ایشان هشتاد و شش نیز گفته اند وسال سی و ششم [هـ] از هجرت

(الف) قیاساً و در میان این دو یار بزرگوار پیغمبر نامدار(ص) مبعوث خواهد شد" (ب) ترمذی: مناقب ج ۲ صـ ٧٥٤ (ج) مجمع الزّوائد ج ۹ ص ٧٤ (د) تاریخ الخلفا ص ۱۸۱ بحواله ابن عساکر (هـ) سی و پجنم (تاریخ الخلفا ص ۱۸۱)

(٥٤) مفهوم این جمله روشن نیست، قیاساً این طور درست باشد "غره محرم سال (٢٤) هجری بر مسند خلافت نشست و مدت خلافت وی) دوازده (سال و ده) روز کم و یازده سال و یازده ماه وبیست و دو روز نیز گفته اند "(چنانچه شاه معین الدین ندوی چند روز کم دوازده سال نوشته است: رجوع کنید به تاریخ اسلام طبع اعظم گڈھ ۱۳۷۰ ھ ج۱ ص ۲۸۷)

روز سیزدهم یا هژدهم ذوالحجه در مدینه منورّه شربت شهادت چشیده اند و نقش نگین ایشان **"لتصبرن او لتذ من "** بود و قبر ایشان در بقیع است. قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیه وآله وسلم "لکل نبیّ رفیق و رفیقی فی الجنّة عثمان[الف] و قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیه وآله وسلم **"لَيَدْخُلَنَّ بِشَفَاعَةِ عُثْمَانَ سَبْعُوْنَ اَلفاً كُلُّهُمْ قَدِ اسْتَوْجَبَتْ النَّارِ فِي الْجنّة"**. (۵۵)

حضرت امیر المؤمنین علی کر م الله وجهه

کنیت ایشان ابوالحسن و ابو تراب است و لقب مرتضی و اسد اللّٰہ و نام شریف علی است و هو ابن ابی طالب ابن عبداللّٰہ ابن هاشم ابن عبدالمناف و نام مادر ایشان فاطمه بنت اسد اسلم[ب] بن عبدالمناف و ولادت ایشان در مکه معظمه بوده است در درون خانه کعبه مبارك روز جمعه سیزدهم رجب بعد از واقعه فیل به سی سال و بعضی گفته اند که ولادت ایشان در خانه کعبه بوده در سال اول بعث حضرت رسالت پناه صلی اللّٰہ علیه وآله وسلم یازده سال بودند، بعضی سیزده سال گفته اند و اول کسی که ایمان آورده ایشان بوده و در سال سی و پنجم یا سی و ششم از هجرت بر مسند خلافت نشستند و مدت خلافت ایشان پنج سال و سه ماه و بقولی چهار سال و نه ماه بود و وفات ایشان شب دوشنبه بیست ویکم ماه رمضان سال چهلم هجری و بقولی روز جمعه هفدهم ماه مذکور روی نموده و بعضی بیست و سوم گفته اند و مدت عمر شریف ایشان شصت و سه سال یا شصت و پنج سال بوده و نقش نگین ایشان **"الملك للّٰه"** - گویند حق سبحانه و تعالی برای حضرت امیرالمؤمنین(رض) دو بار رد

سع ۹۶

(الف) ترمذی باب المناقب جـ ۲ صـ ۷۶۱ و سنن ابن ماجه ص ۱۶ (ب) اسد بن هاشم بن عبدمناف (مروج الذهب، طبقات ابن سعد)

(۵۵) عن ابن عباس رضی اللّٰہ عنهما قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیه وآله وسلم "لتد خلن بشفاعه عثمان سبعون الفاً کلّهم قداستو جبوالنّار الجنّة بغیر حساب" رواه ابن عساکر (مسالك السالکین جـ ۱ ص ۱۲۱).

شمس کرد وآفتاب را از مغرب باز گردانید، یك در عهد[٥٦] رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و یکبار بعد از وفات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم و قبر ایشان در نجف است چنانچه در شواهد النّبوة مسطور است که امیر المؤمنین حسن و حسین(رضی الله عنهما) را وصیت کرده اند که چون می میرم مرا بسر بنهید و بیرون برید و بغزنین که الحال به نجف شهرتی دارد برسانید و آنجا سنگ سفید خواهید یافت که از آن نور درخشان است آنرا بکنید در آنجا کشاد گی خواهید یافت مرا در آنجا دفن کنید و ملا عبدالغفور لاری[٥٧] (رح) آورده اند که قبر حضرت علی کرم الله وجهه در بلخ است در موضعی که بآستانهء امیر مشهور است و درین باب حجتهای آورده اند و الله اعلم بالصّواب - قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم " انت بمنزلة هارون من موسی الّا انّه لا نبیّ بعدی[الف] متفق علیه و قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم "**من کنت مولاه فعلیّ مولاه اللّهمّ وال من والاه و عاد من عاداه** "[ب] همچنین در صواعق است یعنی گفت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم هر کس را که هستم من مولای او پس علی مولای اوست، خدای دوست دارد کسی را که دوست سع ۹۷

(الف) بخاری ج ۳ صـ ٥٦٤ (ب) باب المناقب ج ۲ ص ۷۷۲ - سنن ابن ماجه ص ۱۷

(٥٦) **عن اسماء بنت عمیس(رض) قالت کان رأس رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم فی حجر علی و کان یوحی الیه فلمّا سری عنه قال لی یا علی صلّیت الفرض قال لا قال اللّهم انّك لتعلم انّه کان فی حاجتك وحاجة رسولك فردّ علیه الشّمس فردّ ها علیه و غابت الشّمس**" یعنی از اسمأبنت عمیس روایت است که سر مبارك رسول الله(ص) در آغوش علی(رض) بود و بر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم وحی نازل می شد حتّی که آفتاب غروب شد، آنحضرت(ص) پرسید یا علی! آیا شما نماز عصر خوانده اید؟ عرض کرد "نی" فرمود "یا الله! شما میدانید که علی در کار شما و رسول شما مشغول است "پس آفتاب و اپس آمد و علی نماز خواند، بعد از آن آفتاب غروب بکرد- (شرح مشکل الآثار از علامه طحاوی، طبع دار صادر بیروت ۱۳۳۳ ج ۱ ص ۸-۹ علامه سیوطی در "**جزکشف اللّبس فی حدیث ردّ الشّمس**" میگرید که ردالشّمس از معجزات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم است (خصائس الکبری مترجمه رشید محمود طبع گنجشکر اکادمی لاهور جـ ۲ صـ ۱۳۵).

(٥٧) مولانا عبدالغفور لاری (رح) از شهر لار بود از اولاد سعد بن عباده انصاری(رض) که مهتر قبیلهء خزرج بود(رشحات عین الحیات مؤلفه فخرالدّین علی بن حسین واعظ کاشفی طبع ایران ج ۱ ص ۲۷٦) و از خواص شا گردان برجسته مولانا عبدالرّحمن جامی(رح) و از اجله علمأ عصر خود بوده است - بتاریخ یکشنبه پنجم شعبان ۹۱۲ هـ در شهر هرات در گذشته و در جوار استاد خود (مولانا جامی) مدفون گشت- (ایضاً صـ ۱۰۳).

دارد علی را و دشمن دارد کس را که دشمن دارد علی(رض) را و ترتیب فضیلت چهار یار سید ابرار (صلی اللّٰه علیه وآله وسلم) بترتیب خلافت است چنانچه در کلام اللّٰه در آخر سورهٔ فتح اشاره بآن شده "مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ وَالَّذِیْنَ مَعَهٗٓ اَشِدَّآءُ عَلَی الْکُفَّارِ رُحَمَآءُ بَیْنَهُمْ تَرٰىهُمْ رُکَّعًا سُجَّدًا یَّبْتَغُوْنَ فَضْلًا مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا."(الف) و الذین معه مدح صدیق رضی اللّٰه عنه است که بقرب و معیت ورفاقت در غار مخصوص بود و اشدآء علی الکفّار صفت فاروق است رضی اللّٰه عنه که در نهایت و شدّت و غلظت او بود با اهل شرک و نفاق- همه علماء را اتفاق است رحمآء بینهم نعت ذوالنّورین است رضی اللّٰه عنه که رافت وحیاء و دلنوازی و بوفا معروف و مشهور است.(۵۸) "تَرٰىهُمْ رُکَّعًا سُجَّدًا" شرح حال مرتضی است رضی اللّٰه عنه که اکثر اوقات او بوظائف و طاعات میگذارنید- "یَبْتَغُوْنَ فَضْلًا مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا" می طلبند این بزرگان فضلی من اللّٰه از خدا یعنی زیادتی ثواب از وی جویند و رضوان و خوشنودی - حسینی(ب) و نیز در حسینی آورده اند که ابو الاشدین مرصدیق رضی اللّٰه عنه را گفت که زیان کردی ای ابابکر که دین پدران را بگذاشتی و از عبادت بتان دست باز داشتی، جواب داد که زیان کار نباشد آنکه سخن حق سبحانه را شنود و عمل خیر بجا آرد بلکه زیان کار آنست که بت پرستد و متابعت شیطان کند. حق سبحانه و تعالی موافق صدیق رضی اللّٰه عنه این سوره فرستاد "وَالْعَصْرِ" سوگند بخدای روز گار یا پروردگار که مشتمل است بر اعاجیب بسیار یا بنماز دیگر یا بعصر همه پیغمبری یا بعصر تو ای محمّد که فاضل ترین همه عصر ها است جواب قسم آنکه انّ الانسان بدرستی که ابوالاشدین یا ابو جهل یا همه آدمیان "لَفِیْ خُسْرٍ" هر آینه در زیان اند بسبب صرف اعمال(ج) در مطالب نا پائدار، پس همه مشرکان ضائع کنندگان عمر در زیان کاری

سع ۹۸

(الف)الفتح ۲۹- قال الجمهور حبیع اصحابه (روح المعانی) (ب) یعنی تفسیر حسینی.
(ج) اعمار (جمع عمر درست است) کذافی تفسیر حسینی ص ۱۰۳ که ماخذ این اقتباس است
(۵۸) از حضرت عائشه رضی اللّٰه عنها روایت است که باری حضرت عثمان رضی اللّٰه عنه پیش آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم آمد ، آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم جامه های خود را درست فرمود و گفت از کسی که فرشتگان حیا می کنند من چگونه حیا نکنم- (تاریخ اخلفاً ص ۱۶۹).

اند "**الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا**" مگر آنکه گرویده اند "**وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ**" و کار هاپسندیده کرده اند "**وَتَوَاصَوْا**" و وصیت کرده یکدیگر را "**بِالْحَقِّ**" بعمل راست و درست که اقامت است بر طریق حق یا بقول صحیح که قرآن است "**وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ**" و وصیت کرده اند بر صبر بر اطاعت یا از مصیبت و بعضی از مفسّران بر آنند که "**لَفِیْ خُسْرٍ**" کنایت است از حال ابوجهل و "**امنوا**" ایما است بصفت صدیق رضی الله عنه "**وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ**" اشارت بکردار فاروق رضی الله عنه "**وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ**" مخبر است از گفتار ذوالنّورین "**وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ**" حکایت[الف] است از سیرت مرتضی علی رضی الله عنهم اجمعین و در تکملة الایمان از صحیح بخاری نقل کرده است که آنحضرت یعنی علی مرتضی رضی الله عنه فرموده است که "**خیرالنّاس بعد النّبیّ ابوبکر ثم عمر ثم رجل آخر.**[ب]" پس پسرش محمّد بن حنیفه رضی الله عنه گفت "**ثم انت**" فرمود "من یك مردی ام از مسلمانان و این حدیث بطرق متعدّده بصحت رسیده است و در بعضی طرق آمده که فرمود "دانا و آگاه باشید که بمن رسیده است که جمعی از مردمان مرا تفضیل میکنند بر ابو بکر و عمر (رضی الله عنهما) و هر که مرا تفضیل کند بر ایشان وی مفتری است، هر چه بر مفتریان کنند بر وی کردنی است[ج] و در تکملة الایمان از دار قطنی روایت میکند که ابو حجیفة (رض)[۵۹] (رض) که علی مرتضی را رضی الله عنه افضل اعتقاد میکرد جماعتی دریافت که مخالفت وی میکنند، پس بمخالفت ایشان سخت مخزون شد و پیش حضرت امیر(رض) رفت، پس آنحضرت دست او را بگرفت و بخانه درون برد، پرسید یا ابا حجیفه! سبب حزن و دلگیری تو چیست؟ وی حقیقت حال را عرض کرد، فرمود "یا ابا حجیفه! خبر دهم ترا که بهترین امت ابوبکر(رض) است ثم عمر ثم عثمان(رضی الله عنهما)- "پس ابوحجیفه(رض) گفت "عهد کردم

سع ۹۹

(الف) حالی (ایضا) (ب) ازالة الخفا مؤلفه شاه ولی الله محدث دهلوی (رح) طبع سهیل اکادمی لاهور ۱۳۹۶ هـ مقصد اول ص ۶۷. (ج) ایضاً ص ۶۸

(۵۹) حضرت ابو حجیفه رضی الله عنه یکي از شحنه های علی رضی اللهٔ عنه بود، پسرش حضرت عون بن ابی حجیفه گوید "کان ابی من شرط علی" (ازالة الخفا مقصد اول ص ۶۷)

خدا را که این حدیث پوشیده ندارم که از حضرت مرتضی(رض) بمشافه شنیده ام "و هم از ابو حجیفه روایت کرده اند که گفت "شنیده ام علی مرتضی را رضی اللّٰه عنه که بالای منبر کوفه می گفت بهترین این امت بعد از پیغمبر(صلی اللّٰه علیه وآله وسلم) ابوبکر(رض) است ثم عمر(ض)[الف] و امثال این اخبار در غایت شیوع و اشتهار آمده بلکه به سرحد تواتر رسیده است این هم از تکملة الایمان است و هر چهار یار بهترین جمیع خلائق خدا بعد از انبیاء علیهم الصّلوة و السّلام باید شناخت که علماء اسلام متفق اند برین و چون خلافت ابوبکر رضی اللّٰه عنه باجماع ثابت شد و امتثال امر او بر کافهء مسلمانان لازم گشت و وی در وقت رحلت خود تفویض امر به عمر فاروق (رض) کرد، او را خلیفه ساخت و عهد نامه بنام او نوشت و مردم را بمتابعت هر که در آن نامه است امر کرد و تمام اصحاب(رض) با وی بیعت کردند و علی مرتضی(رض) نیز بیعت نمود بایعنا لمن فیهء خلافت عمر(رض) نیز باجماع ثبوت یافت و عمر در وقت شهادت خود امر خلافت میان شش کس عثمان و علی و عبدالرّحمن بن عوف و طلحه و زبیر و سعد بن ابی وقاص رضی اللّٰه عنهم مشترکه گذاشت و ایشان تفویض برای عبدالرّحمن بن عوف(رض) کردند و وی عثمان را اختیار نمود، پس علی مرتضی و تمام صحابه (رضی اللّٰه عنهم) با عثمان بیعت کردند[٦٠] و منقاد امر وی شدند و در احکام دنیا و دین او را امیر و حاکم دانستند- خلافت عثمان نیز با جماع ثابت شد و بعد از وی علی مرتضی(رض) خود متعین بود و افضل و اکمل اهل زمان خود بود، پس وی کرم اللّٰه وجهه با جماع حل عقد خلیفه بر حق و امام مطلق شد.

(الف) رجوع کنید به از الة الخفا مقصد اول ص ٦٧

(٦٠) سلمه بن ابی سلمه بن عبدالرّحمن از پدر خویش روایت می کند پیش از همه کسیکه بدست عثمان بیعت کرد عبدالرّحمن بود، بعد از آن علی ابن ابی طالب نیز عمر و بن عمیره بن هنی مولای عمر بن الخطاب از پدر و جد خویش روایت کرد که من پیش از همه علی را دیدم که بدست عثمان بیعت کرد بعد از آن پی در پی مردم آمدند و بیعت کردند رضی اللّٰه عنهم و ارزقنا اتّبا عهم- (طبقات ابن سعد ج ۳ ص ١٨٥).

ذکر امیر المؤمنین حضرت حسن رضی الله تعالی عنه

کنیت ایشان ابو محمّد است و لقب تقی و سید است و نام حسن و هو ابن علی بن ابی طالب رضی اللّه عنه و ولادت ایشان بمدینه منّوره هست در رمضان سال سوم از هجرت و جبرائیل علیه السّلام نام ایشان به هدیه پیش رسول اللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم بر قطعه حریر بهشت نوشته آورده گویند که ایشان شبیه ترین مردمان بودند بر رسول اللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم از سینه تا بفرق سرو مدت عمر شریف ایشان چهل و هشت سال بودند و مدت خلاقت شش ماه و وفات ایشان در پانزدهم ربیع الاول سال پنجاه هجری بود و قبر ایشان در بقیع است. سع ۱۰۰

ذکر امیر المؤمنین حضرت حسین رضی الله تعالی عنه

کنیت ایشان ابوعبداللّه است و لقب شهید و نام حسین و هو ابن علی بن ابی طالب و ولادت ایشان در مدینه منّوره بود روز سه شنبه چهارم شعبان سال چهارم از هجرت و گویند مدت حمل ایشان شش ماه بوده است و مدت عمر ایشان پنجاه و هفت سال(٦١) و پنج ماه بود و شهادت ایشان در کربلا بود روز شنبه عاشوره وقت نماز پیشین و بقولی روز جمعه وقت نماز جمعه سال شصت و یك هجری روی داده و قبر ایشان در کربلا است- عبداللّه بن حسین در هفت سالگی از دست طلحه بن عام شهید شده است، قبرش در بقیع است بدانکه سرمایهء همه مقاصد و منتهای همه مطالب

(٦١) چون ولادت ایشان در شعبان سال چهارم هجری و وفات در محرم سال شصت و یك هجری روی داده لهذا مدت عمر ایشان - پنجاه و شش سال و پنج ماه می شود- (کذا فی مسالك السالکین از مرزا محمد عبدالستار بیگ سهسرامی طبع اگره ج ۱ صـ ۱۹٤).

طلب و محبت و معرفت پروردگار هست جلّ و علا- انسان از جهت این است که حق تعالی فرموده است "وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُوْنَ"(الف) "ای لیعرفون و مهتر داؤد علیه السّلام مناجات کرد "الهی! لماذا خلقت الخلق؟ فرمان شد "کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف(ب) "یعنی خلق را از برای معرفت خود پیدا کردم تا مرا بشناسند و بما روی آرند و ابتدای این راه شریعت است و آن فرائض و واجبات و سنت و مستحبات است و چنانچه لقمه و جامه و تن خود را از حرام و شبه و پلیدی و حسد و خیانت پاك دارد و حواس خمسه را از الواث معصیت نگاه دارد و این را طهارت جوارح گویند از معصیت و این جمله شریعت است- پس از آن راه طریقت است و آن آنست که خود را از اخلاق ذمیمه چنانچه حبّ الدّنیا و جاه و شهوات و حسد و کینه و کبر و حرص و بغض و بخل و غیر ذلك پاك دارد و بصفات حمیده چنانچه صدق و صفا و حلم و سخا و مروّت و وفا و احسان با خلق و جز آن آراسته کند، این را گردش و تبدیل و اخلاق گویند- پس از آن راه راه حقیقت است و آن سرّیست که در سینهء عارفان می باشد(ج) و این مطلوب است از شریعت و طریقت که آن پوست است و این مغز، بیت: سع ۱۰۱

حقیقت راه حق سرّی نهان است   درون جان سپردن آن (د) جهان است

این عبارت مولانا جلال الدّین تها نیسری(رح) است که در ارشاد(هـ) خود آورده است و حضرت مولانا نظام الدّین خاموش علیه الرّحمه گفت که شریعت و طریقت و حقیقت را در هر چیزی بیان می تواند مثلاً دروغ گفتن که نهی به نسبت آن وارد است، اگر کسی آنرا بسعی و مجاهده که بر طریقهء استقامت نباشد از زبان دور گرداند که باختیار از زبان صادر نشود این شریعت است لیکن باوجود این می تواند بود که در باطن داعی دروغ گفتن باقی باشد سعی و مجاهده در آنکه از باطن داعی

(الف) الذّاریت ٥٦ (ب) این حدیث با تغییر الفاظ درالمصنوع فی احادیث الموضوع از ملا علی قاری طبع لاهور ص ۲۰ موجود است. (ج) سع، غح، مظ میتابهند (د) سع، مظ (آن) ندارد
(هـ) ارشادالطالبین

دروغ گفتن دور شود این طریقت است و چنان شدن که باختیار و بی اختیار دروغ گفتن نیاید، نه از دل و نه از زبان این حقیقت است و حضرت خواجه عبدالله[الف] احرار قدس الله سره فرمود که شریعت اجراء احکام است بر ظاهر و طریقت تعملّ و تکلّف است در جمعیت باطن و حقیقت رسوخ است درین جمعیت و پیر علی هجویری قدس سره در کشف المحجوب آورده است که این دو عبادت مراین قوم را که یکی صحت حال ظاهر نکنند و یکی اقامت حال باطن و دو گروه اندرین معنی بغلط اند یکی علمای ظاهر که گویند که فرق نکنیم که شریعت خود حقیقت است و حقیقت خود شریعت و یکی گروه از ملاحده[ب] که قیام هر یك از پی دیگر روان دارد و گویند که حال حقیقت گشت شریعت بر خیزد و این سخن از شیعه است و دلیل ایشان آنکه شریعت اندر حکم از حقیقت جدا هست چنانچه تصدیق از قول جدا هست اندر ایمان، و دلیل مایان آنکه جدانیست زیرا که تصدیق قول[ج] ایمان نباشد و قول بی[د] تصدیق گردش نه و فرق ظاهر است میان قول و تصدیق- پس حقیقت عبارت است از گردیدن بمعنی که نسخ بر آن روا نباشد از عهد آدم(ع) تا بفنای عالم، حکم آن متساوی است چون معرفت حق و شریعت عبارت است از گردیدن بمعنی که نسخ و تبدیل بر آن روا بود چون احکام و اوامر، پس شریعت فعل بنده بود و حقیقت داشت خداوند و حفظ وعصمت وی تعالی پس اقامت شریعت بی وجود حقیقت محال نباشد و اقامت حقیقت بی شریعت محال و مثال او چون شخصی بود زنده بجان و چون جان از وی جدا شود آن شخص مرده شود، جان وی که قیمت ایشان بمقارنت یکدیگر است- همچنین شریعت بی حقیقت ریای بود و حقیقت بی شریعت نفاقی و خداوند گفت عزّوجل "وَالَّذِيْنَ جَاهَدُوا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا"[ه] یعنی آنکه کوشش نماید در کار ما و اقامت دین ما هر آینه ره نمائیم ایشان را از راه های خود پس مجاهدت شریعت است و هدایت حقیقت است، آن یکی حفظ بنده احکام ظاهر را با خود و آن دیگر حفظ حق مر احوال

سع۱۰۲

(الف) عبیدالله (ب) غع، عر، مظ -مواحده (ج) سع، غع، مظ- پی (د) ایضاً (ه) العنکبوت ٦٩

باطن را به بنده، پس شریعت از مکاسب بود و حقیقت از مواهب.

بدانکه راه خدای عزّوجل در مشرق و مغرب و جنوب و شمال نیست و در زمین و آسمان نیست بلکه در بهشت و عرش هم نیست، راه خدای تعالی در درون تست کمافی قوله تعالی **"وَ فِیْ اَنْفُسِکُمْ اَفَلاَ تُبْصِرُوْنَ"**(الف) راه خدای تعالی بدل تواند رفت نه بقدم که کار جوارح عبادت است نه معرفت، چنانچه در حدیث قدسی آورده است **"لایسعنی ارضی و لاسمائیْ و لکن یسعنی قلب عبد مؤمن"**(۶۲) "لکن این راه مشکل است، پس ترا رفیق میباید اگر بی رفیق روی در چاه ضلالت افتی که حضرت رسالت پناه علیه الصّلوه و السّلام فرمود **"الرّفیق ثمّ الطّریق"**.(ب) سع۱۰۳

راه رو باید که درین بادیه هر سوراهی است(ج)
مرد سرگشته چه داند که کجا باید رفت
بی رهبری بدشت کسی ره نمی برد
از بهر وصل دوست یکی رهنما بگیر
اگر مردی بجان ودل بگیری دامن مردان
یقین میدان که جانت را بجانان آشناسازند
دل بهلول میدارد امید از کردگار خود
که جان را در دم آخر وطن ملك بقا سازند
بجان و دل بزن چنگی بمردان خدا هردم
بچنك دامن مردان قدم بادم یکی سازند
بزن بهلول چنگ دل بمردان خدا امروز
که فردادستکی رانندقدم بادم یکی سازند(د)

(الف) الذّاریت ۲۱ (ب)"العمسوا الجار قبل الدّار والرّفیق ثم الطّریق" (معجم الکبیر مؤلفه علامه طبرانی طبع بغداد ۱۹۷۹ م ج ٤ ص ۳۱۹ (ج) قیاساً "رهبری جو که درین بادیه هر سورا را هیست است" (د) مصراع آخر از وزن افتاده است

(۶۲) "لم تسعنی ارضی و سمائی و لکن وسعنی قلب عبدي المؤمن" (تذکره الموضوعات مؤلفه محمّد طاهر بن علی الهندی ص ۳۰ - علامه ابن تیمیه (رح) این حدیث را از اسرائیلیات شماره کرده است (ایضاً)

پس طالب را بحکم طلب واجب است که خدمت کفش صدیق کند که درین راه رفته باشد و مقتدای شریعت و طریقت و حقیقت گشته، باشد تا آن مرشد کامل این طالب صادق را راهنمودی کند- مجتهدان شریعت با مشائخ طریقت بیعت کردند و مرید شده اند چنانچه امام اعظم (رح) با امام جعفر صادق(رح) و امام محمّد بن ادریس شافعی با هبیره بصری و امام محمّد بن حسن با داؤد طای و قاضی امام (ابو) یوسف با حاتم اصم و امام احمد بن حنبل با بشر حافی رضوان اللّٰه تعالی علیهم اجمعین - اگر چه ایشان در علم از همه فوقیت داشته اند لکن درین راه مسند مسلسل بحضرت رسالت پناه صلی اللّٰه علیه وآله وسلم شرط است چنانچه آن عزیز فرموده است:

دست بدست آورد و سلسله　　یک نظر مرد به از صد چله
صحبت پیربه زهر عمل است　　هر که در صحبت است در عمل است
زمن جان پدر این پند بپذیر　　برو فتراك صاحب دولتی گیر
که قطره تا صدف را در نیابد　　نگردد گوهر روشن، نه تابد
اگر تاثیر صحبت نیست افزون　　نگردد هیچ مرغ از بیضه بیرون
اساس کار وقتی محکم افتاد　　که موسی خضر را میکرد استاد
جو ممکن نیست رفتن بی دلیلی　　بباید مصطفی را جبرئیلی

سع۱۰٤

دیگر آنکه چون حضرت رسالت پناه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم در حجة الوداع رفت مهتر جبرائیل(ع) بر او نازل شد و این آیت آورد قوله تعالی "**اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَ** اَتْمَمْتُ **عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ وَ رَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا**"[الف] پس رسالت پناه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم دانست که نعمت الهی کلام اللّٰه بود تمام شد عمر من در دنیا نباشد زیرا که بغیر از کلام[ب] یك سخن نمی گفتم، پس بنا بودن کلام اللّٰه نا بودن سخن من باشد و بنابودن سخن من نابودی عمر من باشد- پس هفتاد شتران به

(الف)المآئده ۳　　(ب) سع- (تمام شد عمر من در دنیا نباشد زیرا که بغیر از کلام اللّٰه) ندارد

مجاوران مكة الله داد و می گفت "ای امتیان ضعیف و ای عاصیان نحیف! در دنیا و آخرت از اندوه و غم شما بیغم نبودیم. الحال وقت رحلت است". از جمله اصحاب(رض) بلکه از هر سنگ و چوب بیت الله غریو و ناله[الف] بر آمد- بعد از آن رخ مبارك بمدینه منوره نهاد-چون در بیر سامت رسید تپ محرق او را پیدا شد، سه صد کس اصحاب را در آن محل ذکر و فکر تلقین کرد و می گفت "أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ". کما قال الله تعالی عزّوجل "إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ"[ب] تپ محرقه مرض موت نبود زیرا که حجة الوداع در سال دهم از هجرت بود و وفات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در سال یازدهم بود و بیعت[٦٣] آنحضرت علیه من الصّلوات و التّسلیمات باصحاب کرام علیهم من الرّضوان در سال ششم بود- بنابر آن این فقیر حقیر خاك پای کبیر و صغیر عاصی و جانی عفی الله تعالی عنه دست بر دامن گنج انوار و مخزن اسرار، پیشوای شریعت و مقتدای طریقت و رهنمای حقیقت و مخزن معرفت بحر عرفان حافظ قرآن حضرت حافظ محمد[٦٤] بنی اسرائیلی سڑ بنی[٦٥] قدس الله سره و برد الله مضجعه زده و

سع ۱۰۵

(الف) سع، غع، مظ- نالان (ب) الفتح ۱۰

(٦٣) ازین بیعت مراد "بیعت رضوان" است که در سنه ششم هجری بمقام حدیبیه زیر درختی مغیلان که در لغت عربی "ام غیلان "گویند انجام نمود، آنوقت تعداد صحابه(رض) با ختلاف روایات هزار و سیصد یا هزاروچهارصد یا هزار و پانصد بود- از حضرت جابر(رض) هزار و چهار صد منقولست و همین قول ارجع است (تفسیر ابن کثیر، الفتح ۱۰.

(٦٤) ولادت با سعادت ایشان اغلباً در سال ۱۱۵۵ هـ در موضع کله ذهیر متصل عمرزی (بخش چارسده، شهرستان پشاور) واقع شد، پدرش دورخان بود- شیخ موصوف در زمانهء تیمور شاه پسر احمد شاه ابدالی در گذشت.

(٦٥)سڑبنی یا سر بنی نام قبیله ای از قبائل افغانان است که بنام سر بن بن قیس عبدالرّشید موسوم است- بعد از هجوم آوردن بخت نصر به فلسطین بعضی از قبائل بنی اسرائیلیان از مظالم بخت نصر تنگ آمده هجرت کردند و در حوالی مکه معظمه در سر زمین عرب آباد شدند نعمت الله هروی مؤلف تاریخ مخزن افغانی و شیر محمّد خان گنڈاپور مؤلف تواریخ خورشید جهانی میگویند که در زمانهء نبی آخر زمان صلی الله علیه وسلم سر داران این قبائل به دعوت و ترغیب خالد بن ولید(رض) زیر قیادت قیس در خدمت اقدّس حاضر شده مشرف باسلام شدند- آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم نام عبرانی قیس را تبدیل کرده عبدالرّشید نام نهاد (واضح باشد نام عبدالرّشید به زمره مهاجرین یا انصار(رض) در کتب صحاح رجال یافته نشد، ممکن است عبدالرّشید از مهاجرین مکه یا انصار مدینه نباشد بلکه از وفود، و طوائف دور دست بوده باشد والله اعلم) بقول مؤرخین مذکور حضرت خالد(رض) دختر خویش سارا را در عقد عبدالرّشید داد، ویرا ازو سه فرزند متولد شدند که بزرگ آنان سربن بود، دیگر دو فرزند غورغشت و بڻن بودند- (رجوع کنید به تاریخ مخزن افغانی مترجمه دکتر محمّد بشیر حسین طبع مرکزی اردو بورد لاهور ۱۹٦٨م-ص ٤٢٥- تواریخ خورشید جهان طبع لاهور ۱۱۳۱هـ ص ٦٠ - ٦١).

خدمت کفش مبارك آن صاحب کرده و باجازت دو سلسله یکی عالیه نقشبندیه طیفوریه[٦٦] صدیقیه و دیگر قادریه جنیدیه[٦٧] عالیه مشرف شده و وفات ایشان در ماه ربیع الثانی شب پنج شنبه بیست و ششم ماه مذکور وقت نماز خفتن سال هزار و دو صدوشش هجری بود و قبر مبارك ایشان در کله ڈهیر است و آن موضع است از توابع عمرزی و عمرزی دهی است از ده های هشت نگر- از محمّد صدیق[٦٨] بشاونڑی و بشاونڑی دهی است از ده های بنیر ایشان هفتم ماه شعبان شب پنج شنبه بعد از نماز خفتن و قبر مبارك ایشان نیز در آنجا است و ایشانرا اجازت طریقه از سه جانب رسیده است یکی از حضرت شیخ جنید پشاوری قدس اللّه سرهٔ که ذکر او در آخربیان خواهد شد و دیگر از اخواند محمّد شاه سدومی قدس اللّه سرّه و او از محمّد نعیم[٦٩] کامه و کامه دهی است از ده های ننگرهار، از شیخ مامون یوسف زی قدس اللّه سره و قبر مبارك ایشان در تهکال است و آن دهی است از ده های پشاور، از شیخ بهادر کوهاٹی قدس اللّه سره از شیخ آدم بنوری قدس اللّه سره، از شیخ احمد کابلی قدس اللّه سره و ایشان از اولاد حضرت امیر المؤمنین عمر فاروق رضی اللّه عنه بود و حنفی مذهب بود و در سرهند سکونت ورزیده، وفات ایشان در سال یك هزار وسی و چهار هجری بود و مدت عمر شریف ایشان شصت و سه سال بود و قبر مبارك ایشان در

سع۱۰٦

(٦٦) یعنی پیروان با یزید یا ابویزید طیفور بن عیسی بن سروشان بسطامی رحمة اللّه علیه (م ۲٦۱هـ) که باصطلاح شیخ علی هجویری(رح) طریق وی غلبهء سکربود و غلبهء شوق حق عزّوجل و سکر و مستی از کسب آدمی نباشد و هر چه از دائرهء اکتساب خارج بود بدان دعوت کردن باطل بود و تقلید بدان محال(کشف المحجوب)ص ۱٦۳).

(٦٧) یعنی پیروان ابوالقاسم جنید بن محمّد(رح) متوفی ۲۹۷ هـ که اصلاً از مردم نهاوند و ساکن بغداد بوده است وخواهر زادهء عارف معروف شیخ سری سقطی رحمة اللّه علیه است - مسلك جنید (رح) صحو بود و مخالف مسلك طیفور(رح)- طریق جنید(رح) بمذاق متشرعین نزدیك تر بوده و غالب صوفیه پیرو طریق وی بوده اند و برای مبتدیان طریقت صحو را که توفیق بین شریعت و طریقت و جمع بین ظاهر و باطن است مناسب تر شمرده اند.

(٦٨) وی در گجرات (بخش مردان) بتاریخ ۷ محرّم ۱۰۹۵هـ بظهور رسید (روحانی رابطه صـ ۷۹۲).

(٦۹) ایشان در موضع کلیم پور که از نواحی کامه است بتاریخ ۱۳ رجب ۱۰۲۹ هـ چشم بدنیا کشود و بعد از آن در موضع محمود کلی (نزد کنڑ) سکونت ورزیده بتاریخ ۲۱ جمادی الثانی ۱۱۲۱ هـ وفات یافت (احوال العارفین مؤلفه غلام فرید طبع نذیر سنز لاهور ۱۹۷۹ م ص ۵۰).

سرهند است و جانب سیم از اخوند مومن ککری و ککر دهیست از ده های پشاور وقبر مبارك ایشان در آنجا است- این هر دو صاحبان نیز در علوم ظاهری وباطنی آراسته و بر شریعت و طریقت پیراسته اند - شیخ شهباز(۷۰) قدس اللّٰه سره، از شیخ(۷۱) حبیب صاحب قدس اللّٰه سره که هر دو در پشاور دریك روضه اند، از شیخ فرید الدّین ابن اخوند پنجوبابا علیهما الرّحمه و قبروی در اجمیر است بجوار خواجه معین الدّین چشتی رحمة اللّٰه علیه، از شیخ آدم بنوری رحمة اللّٰه علیه، ایشان بزیارت حرمین الشّریفین مشرف شده بود، هر گاه که بزیارت رسالت پناه صلی اللّٰه علیه وآله وسلم میرسید میگفت "السّلام علیك یا رسول اللّٰه "آواز میشنید "علیك السّلام یا ولدی "و بدولت مصافحه مشرف شده بود و میگفت که در وقت مصافحه نظر کردم ارواحان متابعان من تاقیامت همه حاضر بودند و بر دست هر یکی دست آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم دیدم و مرا برای خطاب مخاطب کرده هر که دست تو گرفته است او دست من گرفته است و قبروی در بقیع است بجوار عثمان ابن عفان رضی اللّٰه عنه- از شیخ احمد کابلی رحمة اللّٰه علیه، احوال وفات و تواریخ ایشان ذکر شده است و ایشان را اجازت از سلسله شریفه چشتیه از خواجه عبدالاحد قدس اللّٰه سره رسیده است و ایشان را از خواجه عبدالقدوس(۷۲) گنگوهی(الف) قدس اللّٰه سره رسیده است.

(الف) سع، غع، مظ- کند کوهی

(۷۰) شیخ شهباز نقشبندی (متوفی ۱۱٤٦هـ) در موضع ادی زی (متنی - بخش پشاور) در سال ۱۰۳٤هـ ولادت یافت- علوم دینی همین جا از سید بخاری اخذ کرده بعد از آن در کوهاٹ از حاجی عبداللّٰه بهادر(رح) خرقه، خلافت حاصل نمود- چون حاجی بهادر وفات یافت شیخ موصوف بدست شیخ حبیب پشاوری تجدید بیعت نموده از آن هم بخلعت خلافت مشرف گشت.

(۷۱) شیخ حبیب اللّٰه المعروف بشیخ حبیب پشاوری بتاریخ ۱۱ محرم سال ۹۸۷هـ در سرهند ولادت یافت و ۱۳ صفر سال ۱۰۹۳ هـ در پشاور رحلت نمود (کتبهء مزار)- قبرش در گوشهء غربی وزیر باغ پشاور است.

(۷۲) شیخ عبدالقدوس گنگوهی رحمة اللّٰه علیه یکی از بزرگان معروف سلسلهء صابریه چشتیه بود و مرید شیخ محمّد بن شیخ احمد عبدالحق رودلی(رح) متوفی ۸۳٦ هـ یا ۸۳۷هـ بود- ویرا تصانیف بسیار بوده از قبیل انوار العیون فی اسرارلمکنون و شرح عوارف المعارف و حاشیه فصوص الحکم و رسالهء قدسیه و غرائب الفوائد و رشد نامه و مظهر العجائب و لطائف القدس (ملفوظات) و بحر الانشعاب و شرح و مصباح فوائد القرأت- (رجوع کنید به حدیقه الاولیأ ترجمه و تحشیه از محمد اقبال مجددی طبع لاهور ۱۳۹۷ هـ ص ۹۰).

گنگوه[الف] از توابع دهلی[ب] است و ایشان را از خواجه محمّد عارف قدس اللّه سره رسیده است و ایشان را از پدر خود خواجه احمد عبدالحق قدس اللّه سره رسیده است و ایشان را از جلال الدّین پانی پتی قدس اللّه سره و ایشان را از خواجه علاؤ الدّین علی[۷۳] صابر قدس اللّه سره و ایشان را از شیخ فرید الدّین گنج شکر قدس اللّه سره- نام ایشان فرید الدّین مسعود و پدر او جمال الدّین سلیمان از طرف کابل در عهد سلطان شهاب الدّین غوری خواهر زادهء سلطان محمود غزنوی[ج] از طرف ملتان آمده بود و در نواحی ملتان قصبه ایست کهوتوال، آن عزیزالوجود را قضای آن قصبه دادند، آنجا تأهل نمودند و موطن[د] گشت و او را سه فرزند متولد شدند، پسر بزرگ عزیز الدّین محمود[هـ] و پسر میانگی او فرید الدّین مسعود و پسر خورد نجیب الدّین محمود او از اولاد حضرت[۷٤] عمر بن خطاب رضی اللّه عنه از جانب پدر و مادر

(الف) سع، غع، مظ: کند کوه (ب) ایضاً- ذیلی (ج) به (د)متوطن (هـ) اعزالدّین محمد (سیر العارفین مترجمه محمد ایوب قادری طبع مرکزی اردو بورد لاهور ۱۹۷۶ م ص ٤۲)- اعزالدّین محمود)

(۷۳) خواجه علاؤ الدّین علی احمد صابر(رح) بن سید عبداللّه (و بقولی سید عبدالرّحیم عبد السّلام متوفی ۱۷ ربیع الاول ۵۹۷ هـ) بن سید فتح اللّه بتاریخ ۱۹ ربیع الاول۵۹۲ هـ در هرات تولد یافت (رجوع کنید به تذکره صابر کلیری(رح) تصحیح و مقدمه از سخاوت مرزا طبع اول اقبال پبلشرز کراچی ۱۹۶۶ م ص ۲۳-۲۶ بحوالهء انوار الشّهود مصنفه سید عبدالرّحیم عبدالسّلام)- در بارهء شیخ علی صابر ذکر مفصلی در کتب معاصر یافته نمی شود، در سیرالاولیاً این چند سطور غیر واضح منقولست "کاتب حروف محمد مبارك علوی المدعو بامیر خورد از خدمت و الا سماع دارد که درویش بود بزرگ صاحب نعمت که او را شیخ علی صابر گفتندی، در درویشی قدمی ثابت و نفسی گیرا داشت و ساکن قصبه ذیکری بودی، او را از شیخ الشیوخ العالم فرید الحق والدّین اجازت بیعت بود ... شیخ شیوخ العالم در باب او فرمودی که ای صابر! برو بروکها خواهی کرد یعنی ترا عیش خوش خواهد گذشت.- الغرض تا آخر عمر شیخ علی صابر(رح) را عیش خوش گذشت و او مردی خوش باش و کشاده ابرو بود "- (سیرالاولیا طبع مرکز تحقیقات ایران و پاکستان اسلام آباد ۱۳۹۸ هـ ص ۱۹۵).

(۷٤) بقول محمد غوثی مانڈوی "مسعود بن سلیمان بن قاضی شعیب بن احمد بن یوسف بن شهاب الدّین بن فرخ شاه کابلی "(اذ کار ابرار ترجمه گلزارابرار مترجمه فضل احمد طبع اسلامك بك فاؤنڈ یشن لاهور ۱۳۹۵ هـ ص ٤۸) مفتی غلام سرور نوشته است "شیخ فرید الدین بن جمال الدین سلیمان بن شعیب بن احمد بن یوسف بن محمد بن شهاب الدین بن احمد المشهور به فرخ شاه بادشاه کابل بن نصیرالدین بن محمود المعروف به نشیمانشاه بن سامانشاه بن سلیمان مسعود بن عبداللّه بن واعظ الاکبر بن ابوالفتح بن اسحق بن سلطان المتقین ابراهیم بادشاه بلخ بن ادهم بن سلیمان بن ناصر بن عبداللّه بن امیرالمؤمنین فاروق اعظم رضی اللّه عنه- "(حدیقة الاولیاً ص ۷۵).

ایشان دختر مولای و جیه الدّین خجندی است در کمال عصمت و صاحب کرامات بودند و یکی از کرامات او اینست که شبی از شبها حضرت والدهء مبارکه بتعبّد تهجد مشغول بود، دزدی در خانهء او در آمد، از هیبت آن مستوره[الف] یکایك نابینا گشت و خواست که از خانه بدر آید از کوری چشم راه نمی یافت، آواز داد که من دزد بودم برای دزدی درین خانه آمده بودم، درین کیست که دهشت او مرا کور گردانیده است، عهد می کنم که اگر بینای یابم پس ازین دزدی نکنم و از کفر به اسلام در آیم- والدهء حضرت شیخ چون این شنید بینای او از حق باز طلبید، بفرمان الله تعالی بینا گشت- چون روز شد با زن و فرزند آوند پر از جغرات بر در ایشال رسید و گفت "من آن دزدم که شب گذشته درین خانه بدزدی آمد و عورتی مبارکه درین جا بنماز مشغول بود، من از هیبت او بکلی نابینا شدم و با خود عهد کردم که اگر بینای یابم هرگز بدزدی نشتابم، بفرمان الله تعالی بینا گشتم، اکنون آمدم و با اهل و عیال خود که مسلمان شوم- آخر همچنان کرد و یکی از صلحاء گشت و بسی خدمت ها نمود و الآن قبر او هم درین قصبه است، مردم آن دیار از زیارت آن مزار برکتها یابند و او به شیخ عبدالله مشهور است و قبر پدر بزرگوار حضرت سلطان المشائخ فرید الملة و الدّین مسعود و مزار خدمت عزیز الدّین محمود که برادر بزرگوار حضرت شیخ است هم در آن قصبه است- از سیر العارفین.[ب]

سع۱۰۷

حضرت شیخ صائم الدّهر بودند و در صحت و مرض افطار نمی کردند و گنج شکر از آن جهت گویند که حضرت شیخ را هفت روز گذشته بود که افطار نکرده بود و ضعف بر ایشان غالب شد، بخدمت پیر خود روان شد و در اثنای راه از ضعف پای ایشان بلغزید چنانکه بر زمین افتاده و در دهن مبارك ایشان پارهء گل در آمد، تمام شکر گشت، از آنجا نیز برخاست[ج] و بخدمت پیر خود رفتند و حضرت خواجه

(الف) سع- مستعده، غح، عر- ستوده (ب) رك به سیر العارفین ص ۴۲ - ۴۳ (ج) سع، غح، مظ خواست که بخدمت پیر خود رفتند

فرمودند فرید! گل که بدهانت رسیده شکر شد حق تعالی وجود آنرا گنج شکر گردانید - چون از خدمت شیخ بیرون آمد هر کس که ایشان را می دید گنج شکر میگفتند(الف)
آورده اند که روزی بر مقبره نشسته بود و مرید خود را دفن می کرد، چون کردند رنگ رویش متغیر(ب) شد، باز بر جای شد، گفتند یا شیخ! چه بود؟ گفت گناهگار بود بشفاعت ایستادم هنوز سخن را تمام نکرده بودم که قطب عالم در رسید او هنوز در کلام بود که شیخ معین الدّین در رسید او هنوز در کلام بود که آواز نعلین شیخ عثمان هارونی پیدا شد هاتفی آواز بر ملائیکه کرد که بنظر دیوانه خواهید سوخت و الّا بگریزید- یاران گفتند یا شیخ! اگر بدو نمی بخشند، فرمود تا حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم هم حاضر شدند،(ج) گفتند ایشان بخدمت خواجه معین الدّین چشتی(رح) نیز رسیده اند و حضرت خواجه معین الدّین در باب ایشان می فرمودند که بختیار(د) شهباز عظیم بقید آورده است- آورده اند که روزی بادشاه پتنه در شکار شد امّا در بیابان درختی کل مصفادید، فرمود، تا او را از بیخ برکشید.(هـ) چون زمین را کاویدند درخت از خانه سر کشیده بود، چون همان خانه را خراب کردند دید که جوگی در آن نشسته بود و بیخ(و) آن درخت در کاسهء او بود.(ز) بادشاه بدو معتقد شد، فرید در آن نواحی رسید گوشه ای را بخود قرار داد و در آن زمان تمام نظر مردمان بدان جوگی می رفت آورده اند که شخصی را از آن محله ماده گاوی شیر دار نمی ایستاد، در پیش شیخ شد که گوشه نشین بود و گفت(ك) که دعا کن تا ماده گاوی من شیر دهد- شیخ دعا کرد، همچنان شد هکذا تا اهل محلّه بدو رجوع کردند- چون شهرت یافت سخن را ببادشاه رسانیدند، بادشاه شیخ را دعوت نمود، شیخ علیه الرّحمة حاضر شد و گفت که این چنین ملل(ل) مانان را شاید که دین محمّد

سع ۱۰۸

(الف) رك به سیر العارفین ص ٦٢ (ب) سع، غع، مظ تغیر (ج) گویند (د) یعنی خواجه بختیار متوفی ١٤ ربیع الاول ٦٣٣ هـ (اخبار الاخیار ص ٣٢) (هـ) برکشید (و) سع، مظ- است (ز) ایضاً (ك) سع، مظ- (و گفت) ندارد (ل) سع- مسلمان

رسول اللّه صلی اللّه را تبدیل دهند- بادشاه گفت که جوگی چنان و چنین کرامت دارد اگر بدو شما برابری کنید ازو بر گردم- شیخ فرمود "خدای تعالی آسان خواهد کرد "چون جوگی در رسید شیخ را گفت که تو چه باشی؟ شیخ گفت" صاحب این ولایت منم "جوگی گفت مرا با شما کاری است، بمسئله و حجت نیست بلکه کاری بکرامت است- جوگی بر مصلای خود بر نشست و در هوا شد- شیخ هر دو کفش مبارك خود را بالا انداخت، جوگی چنان رفته بود که دیده نمی شد و آن کفش او را بر سرش زده فرود آوردند- بعد از آن شیخ بالای پرید، جوگی نیز در عقب او و بالارفت، بعد از ساعتی جوگی فرود آمد، بعده شیخ فرود آمد، در قدم شیخ افتاد و توبه کشید و مسلمان شد- گفتند چرا؟ گفت بر کت عمل بود تا باین آسمان رفتم و بالای راه ندادند امّا او را برکت عمل و ایمان بود، ازین در گذشت و در کنگرهء بهشت رسید- تمام عالم مسلمان شدند و شیخ الحال در آنجا آسوده است و قول دیگر او را گنج شکر از آنجهت گویند که روزی بارهای شکر بر او میگذشت، گفت این چیست؟ یکی از آن میان گفت" خاك است "فرمود "خواهد شد" بعد مدتی چون دیدند همه خاك بود- باز برآن راه آوردند فرمود "چیست"؟ گفتند "شیخنا! شکر است" گفت "خواهد شد" باز شکر شد- آورده اند که فرید الدّین و شیخ بهاؤالدّین زکریا (رحمة اللّه علیهما) هر دو در پیش شیخ شهاب الدّین سهروردی (رح) شدند و سید[۷۵] جلال بخاری و شهباز قلندر(رحمة اللّه علیهما) نیز همراه بودند، امّا شیخ فرید را در دل خطره آمد که شیخ را سینه کلان است بمانند زنان چه واقعه باشد؟ حضرت شیخ شهاب الدّین(رح) دریافت، هر چهار را یگانه مرغ بداد و گفت این را در جای ذبح کنید که کسی نبیند-

سع۱۰۹

(۷۵)مراد شیخ جلال الدّین بخاری الملقب به میر سرخ بخاری او چی است که جد شیخ جلال الدّین الملقب با مخدوم جهانیان گرد (گشت) است زیرا که ولادت شیخ جلال الملقب بمیر سرخ در سال ۵۹۵ بظهور پیوست و وفات ایشان در سال ۶۹۰ هـ روی نمود ولی زمانهء شیخ جلال مخدوم جهانیان از شعبان المعظّم ۷۰۷ هـ تا ذوالحجة ۷۸۵ هـ بوده که بعد از وفات شیخ فرید الدین گنج شکر (۶۷۰) بوده است- مزار های هردو در اوچ است - (رجوع کنید به حدیقة الاولیا ص ۱۵۱- ۱۵۷ و اخبار لاخیار مؤلفه شیخ عبدالحق محدث دهلوی(رح) طبع فاروق اکادمی گمبٹ، بخش خیرپور. سال طباعت ندارد، ص ٦١).

هر سه کس مرغی را کشتند، فرید (رح) برگشت، آورد، گفت چرا؟ گفت "هیچ جای نیست که نمی بیند- بعد از آن شیخ شهاب الدّین (رح) او را فرمود که برو مردان خدای را طلب کن که ترا با من کاری نیست و از عهد تو نخواهم بر آمد- فرید گفت کسی را بنمای، فرمود در پیش قطب عالم شو و ولادت ایشان در قصبهء کتولوال[۷۶] که از توابع ملتان است و وفات ایشان روز سه شنبه محرم سال ششصد وشصت هجری روی داده و مدت عمر وی نود و پنج سال و قبرش در (پاك) پتن است مابین ملتان و لاهور.

از خواجه اوشی کاکی قدس الله سره، نام یشان بختیار بن احمد بن موسی و مولد ایشان از اوش فرغان[الف] است و آن قصبه ایست از توابع انجان[ب] و کاکی از آنجهت گویند که چون در دهلی[ج] متوطن شده اند و فتوح از کسی قبول نمی فرمودند و خود همیشه مستغرق می بودند و بر فرزندان وی معیشت بعسرت می گذشت و آنها از بقالی که همسایهء ایشان بود بعد از فاقه ها چیز قرض نموده اوقات گذر[د] خود کرده، روزی زن آن بقال گفت که اگر من در همسائیگی نمی بودم کار شما به هلاکت میرسید- این سخن به طبیعت ایشان گران آمد و عهد کردند که ازو قرض نگیرند- روزی این قضیه را بعرض خواجه رسانید، فرمودند که من بعد ازین هرگز از کسی قرض نگیرید و در وقت حاجت بطاقی که در حجرهء ماست دست انداخته نان پخته بقدر حاجت بردارید صرف خود هرچه خواهید بکنید و بعد از آن هر گاه که میخواسته اند از آن طاق نان پخته می گرفتند و این خواجه قطب الدّین اکثر سماع می فرمودند و در سلسلهء متبرکه قادریه سیدالطائفه شیخ جنید بغدادی(رح) فرموده اند و بعضی ز اکابران کرده اند چنانچه شیخ الاسلام گفته اند که ذوالنّون مصری و

سع۰ ۱۱

(الف)فرغانه (ب) اندیجان، اوش در فرغان (ماوراء لنّهر") در سمت جنوب مشرق اندیجان قصبه ایست (ج) سع، غع، مظ- دلی (د) غع- اوقات گذران

(۷۶) کهوتوال یا کهتوال قصبه ایست مابین ملتان و اجود هن که آنرا چاؤلی مشائخ میگویند- (رجوع کنید به حدیقة الاولیاء حاشیه ص ۷۵).

شیخ شبلی و فراز سلطان المشائخ که در خانه شیخ علی سنجانی[الف] در مجلس سماع حاضر بود و درویشان صاحب حال و اهل کمال حاضر بودند- خواجه قطب الدّین (رح) نیز درین مجلس حاضر بود، درین اثناء قوال این بیت که از حضرت شیخ احمد جام (رح) است خواند:

منزل عشقت مکان دیگر است[ب] — مرد این ره را نشان دیگر است[ج]
معرفت در جبه و دستار نیست — آن عزیزان را نشان دیگر است
عقل کی داند که این رمز از کجاست — این حکایت را بیان دیگر است[د]
بر سر بازار سر بازان عشق — هر متاعی را دکان دیگر است
تیر عشقت را که بر جانم رسید[هـ] — از کمان پهلوان دیگر است
در علاج مامکش رنج ای طبیب! — درد ما را چاره ساز دیگر است
گشتگان خنجر تسلیم را — هر زمان از غیب جان دیگر است
آن فقیران که درین ره میروند — هر یکی صاحب قران دیگر است

احمد اتو هم درین ره میروی با هوش باش[و]
کاین جرس را کاروان دیگر است

خواجه قطب الدّین را حال متغیر شد و از هوش رفتند، مشائخ که در آن مجلس حاضر بودند قاضی حمید الدّین(رح) و شیخ بدرالدّین غزنوی(رح) ایشان را بخانه آوردند و قوالان را طلب نمودند، قوالان همان بیت تکرار می کردند و حضرت خواجه سماع می فرمودند چنانچه سه شبان[ز] روزی همین حال داشته[ك] تا حال ایشان دگر گون گشت- روز دوشنبه چهاردهم ربیع الاول سال ششصد و سی و سه هجری رحلت

(الف) سجستانی (سیرالعارفین) (ب) منزل عشق از جهان دیگر است (ج) مرد معنی رانشان دیگر است (د) کاین جماعت را بیان دیگر است (هـ) تیر عشق او که برجانم رسید
(و) احمدا تا گم نگردی هو شدار (رجوع کنید به دیوان احمدجام زنده پیل (رح) طبع شیخ الهی بخش و محمد جلال الدین کشمیری بازار لاهور، سال طباعت ندرد، ص ۳۰ - ۳۱ - ۵۳).
(ز) در سیر الاولیأ و اخبار الاخیار چهارشبانه روز نوشته است (ك) الّا آنکه چون وقت نماز در می آمد نماز میگذراندند(سیر الاولیأ ص ٦٥)

نمودند- حضرت خواجه معین الدّین چشتی(رح) و ایشان دریك سال رحلت نمودند و قبر ایشان در دهلی کهنه است در صحن مسجد مختصری.

از خواجه معین الدین قدس الله سره، اصل ایشان (از) سجستان است و نشو و نما در دیار خراسان یافته اند و نام پدر بزرگوار ایشان خواجه غیاث الدّین حسن است که از سادات حسینی بوده اند و مرید شیخ عثمان هارونی(رح) در هندوستان بر سلسلهء چشتیه اند و شیخ عثمان هارونی(رح) فرموده اند که معین الدّین ما محبوب خدای است و مرا فخر بر مریدی او و قطب وقت و صاحب تصرف است، اهل هند را روی بخدمت ایشان بوده در جمیع علوم ظاهری و باطنی یگانهء زمانه بوده اند و خوارق عجیبه و غریبه که از ایشان بظهور آمده بود زیاد از حد و نهایت است و گویند چون حق تعالی توفیق توبه کرامت فرمود املاك و اسباب را صرف درویشان نموده متوجه سمرقند و بخارا شد و در آنجا حفظ قرآن مجید و کسب علوم نمودند و از آنجا بطرف عراق عرب عزیمت کردند، چون به قصبهء هارون که از نواحی نیشابوراست[الف] رسیدند شیخ عثمان هارونی(رح) را ملازمت نمودند و بیست[ب] سال در خدمت شیخ بودند و حضرت شیخ در سیاحی اکثر (از) مشائخ کبار (را) دریافتند چنانچه بصحبت غوث الثّقلین[ج] رحمة الله علیه در جیلان رسیده پنج ماه وهفت[۷۷] روز با ایشان بودند، انواع فوائد ربوده و شیخ نجم الدّین کبری(رح) را در سنجار و خواجه ابو یوسف (رح) را در همدان و شیخ ابو سعید تبریزی (رح) را در تبریز و شیخ حسن سنجانی(رح) را در لاهور دیده اند و از بلخ در لاهور آمده و آنرا آنجا بدهلی و از دهلی باجمیر رفته متوطن شده اند جمعی کثیر از کفار به برکت قدوم

سع ۱۱۱

(الف) سع، غع، مظ: ایشان (ب) رك به سیر الاولیاً ص ٥٥ (ج) یعنی شیخ عبدالقادر جیلانی(رح)

(۷۷) در اقتباس الانوار مؤلفه شیخ محمد اکرام براسوی طبع لاهور ص ۱۳٤ و (معین الا رواح مؤلفه خادم حسن طبع اجمیر ۱۹٥٦ ص ۲۹ همین طور نوشته ولی در سیر العارفین ص ٤ پنجاه و هفت روز نوشته است- اغلباً صاحب سیر العارفین بجای یکصد و پنجاه و هفت فقط پنجاه و هفت روز نوشته ایست.

ایشان بشرف اسلام مشرف گشتند و جماعتی که مسلمان نشده بودند فتوح و نیاز بخدمت ایشان می فرستادند و هنوز کفار که در نواحی اند بزیارت ایشان می آیند و مبلغها بمجاوران روضهء منوره میکدرانند و ولادت حضرت خواجه در سال پانصد و سی وهفت و وفات ایشان روز شنبه ششم ماه رجب سال ششصد وسی و سه هجری بوده و بروایتی سیم ذی الحجّه سال مذکور و قول اول اصح است و بعد از رحلت بر پیشانی خواجه نوشته یافتند که "حبیب اللّه مات فی حبّ اللّه"(الف) و مدت عمرش یکصد و چهار سال(ب) و قبر حضرت خواجه(رح) در اجمیر است. سع۱۱۲

از شیخ عثمان هارونی قدس الله سره :- ایشان مرید حاجی شریف زنده جانی(رح) اند و قطب وقت و یگانهء عمر بوده اند و بصحبت بسیار از اکابرو بزرگان رسیده اند و از حضرت خواجه معین الدّین(رح) منقولست که روزی شیخ عثمان هارونی(رح) در ایام سیاحت بجای(ج) رسیده اند که مسکن مغان بوده، در آنجا آتشکده بود که روزی بیست عرابه هیزم در آن می انداختند، آتش هیزم هرگز نمی مرد، ازین معنی پرسیدند، این آتش چه فائده دارد چرا خدای تعالی را نمی پرستی که آتش مخلوق است- جواب داد ما آتش را بزرگ داریم،(د) شیخ فرمود که دست و پای در آتش اندازی، جواب داد که خاصیت آن سوختن است که را قدرت باشد که نزدیك آن رود- حضرت طفلی(هـ) را که در کنار مغ بود(۷۸) گرفت، بسم اللّه الرحمن الرحیم **قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْداً وَّ سَلَاماً عَلَى اِبْرَاهِيْمَ**(و) تا آخر گفت و در آتش در آمدند- چهار ساعت در آن مانده بر آمدند چنانچه بخرقهء ایشان و جامهء آن طفل را

(الف) رك به سیر الاولیاً ص ۵۸ (ب) چون ولادت خواجه در سال پانصد و سی وهفت بوده و وفات ایشان در سال ششصدوسی وسه بود باین حساب نود و شش سال می شود نه که یکصدو چهار سال.
(د) سع، غع، مظ- داشتیم (هـ) عمر آن طفل در آن وقت شش سال بود. (سیرالعارفین ص ۷)
(و) انبیآء: ۱۹

(۷۸) مؤلف سیر العارفین نام مغ مذکور "بختیار" نوشته است (ص۷)، در آب کوثر"ص ۲۲۳ مختار" و در معین الارواح ص ۲۱ "مخبشا "درج شده است- مولانا محمّد زکریا(رح) در تاریخ مشائخ حشت (طبع کراچی ۱۳۹۷هـ) ص ١٦٤ نوشته است که خواجه آن مغ را عبداللّه و آن طفل را ابراهیم نام نهاد.

آسیبی نرسیده بود- از مشاهدهء این کرامات(الف) جمیع مغان بر قدم شیخ سرنهادند و همه بشرف اسلام مشرف شدند و آن مادر و پسر را از جمله اولیأ ساخته اند و هم حضرت خواجه معین الدّین(رح) فرموده اند که حق تعالی را دوستان اند اگر یك ساعت دنیا ازو(ب) محجوب ماند نابود گردد و هم شیخ فرموده اند که هر کرا این سه خصلت باشد وی را تحقیق که حق تعالی او را دوست میدارد سخاوت چون سخاوت دریا و شفقت چون شفقت آفتاب و تواضع چون تواضع زمین و وفات ایشان در ششصد و هفده(ج) هجری پنجم ماه شوال است و قبر وی در مکه معظمه مکرمه است.

سع۱۱۳

از خواجه حاجی شریف زند جانی(د) رحمة الله علیه،

مرید خواجه مودود چشتی اند- نقل است که شخصی سلطان سنجار را بخواب دید بعد از وفات، پرسید که حق تعالی با تو چه کرد؟ فرمود که مرا فرمان شده بود که فرشتگان عذاب بدوزخ برند و در همین اثنأ فرمان در رسید که فلان روز در دمشق بسعادت ملازمت حاجی شریف زندجانی(هـ) (رح) را دریافته بود از برکت آن بیامرزیدم و وفات ایشان در سال ششصد و دوازده(و) هجری دهم رجب است.

از خواجه مودود چشتی (رحمة الله علیه)، لقب ایشان قطب الدّین است، در سن هفت سالگی تمام قرآن را با قرأت آن حفظ کرده بتحصیل علوم مشغول می بودند، چون به بیست و شش سالگی رسیدند والد بزرگوار ایشان خواجه یوسف (رح) وفات یافت و بموجب وصیت پدر قائم مقام ایشان گشتند و بخصال حمیده وافعال پسندیده موصوف و معروف بودند و مردم آن ولایت همه در مقام اعتقاد و ارادت ایشان، اگر چه مرید پدر خود بوده اند لیکن بعد از وفات پدرم وقتی که حضرت شیخ الاسلام احمد جام (رح) بهرات تشریف آورده صحبت که در میان

(الف) کرامت (ب) ازیشان (ج) عر، مظ (ششصدو هفده هجری)ندارد.
(د،هـ) سع زندنی (و) عر، مظ - (ششم رجب (ششصدو دوازده هجری) ندارد

خواجه مودود (وشیخ احمد جام اتفاق افتاد) التماس تربیت و اخلاص خویش بخدمت ایشان نموده اند حضرت شیخ احمد جام (رح) دست ایشان بگرفته بر کنار چهار پایش نشاندند و سه بار فرمودند بشرط علم بشرط علم و سه روز بخدمت حضرت شیخ جام بودند و فائده های حاصل نمودند و سلسله چشتیه بحضرت خواجه مودود (رح) از حضرت شیخ جام (رح) نیز می رسد و مناقب شیخ احمد جام در آخر کتاب بیان خواهد شد و وفات ایشان در غره رجب سال پانصد وبیست وهفت هجری بود و قبر ایشان در مزار مبارك چشت است.[۷۹]

سع ۱۱٤

از پدر بزرگوار خواجه یوسف بن محمد سمعان قدس سره،

لقب ایشان ناصر الدّین است و خواهرزاده و مرید و تربیت یافتهء خواجه محمّد بن خواجه ابو احمد چشتی(رح) اند. گویند که چون خواجه محمّد همشیره داشتند و بطاعت و عبادت خدای تعالی مشغول بودند شبی خواجه محمّد (پدر) بزرگوار خود ابو احمد را در خواب دیدند، فرمودند "در ولایت شام فلان مردی است محمّد سمعان نام، تحصیل علوم کرده و صالح است، خواهر خود را باو عقد کن "خواجه او را طلب داشتند، همشیره را باو عقد کرد و خواجه یوسف(رح) در چشت از ایشان متولد شدند و برایشان در اواخر عمر سکر و حیرت چنان غلبه کرده بود که گاه بودی که خادم آب وضو بر دست ایشان ریختی و در اثناء وضو از خود غائب شدندی وی ساعتی در آن غیبت می ماند ندی و باز حاضر می شدند و ضو تمام می رسانیدندی و وفات ایشان در چهار ربیع الآخر سال چهارصد و پنجاه[الف] و نه هجری روی داده، مدت عمر ایشان هشتاد و چهار سال بود و وقت رحلت خواجه قطب الدّین مودود (رح) پسر کلان خود را قائم مقام ساختند قبر ایشان در چشت است.

(الف) غع، عر مظ- چهار صد و پنجاه ولی چهار صد و پنجاه و نه درست ست (رك به تاریخ مشائخ چشت ص ۵۸

(۷۹) میر خورد نوشته است"... و بس بفرمان خدای تعالی جنازهء خواجه در هوا شده میرفت و خلق دنبال جنازه و میرفتند بموضع که حضرت قبول کرده بودند (سیر الاولیاء ص ۵۳).

از خواجه ابو احمد چشتی رحمة الله علیه: ایشان مرید و پسر خواجه ابو احمد ابدال چشتی اند و تحصیل علوم دینی و معارف یقینی کرده اند و در زهد و ورع کامل بوده اند، گویند در غزوه سومنات همراه سبکتگین در سن هفتاد سالگی بمددگاری رفته بودند و ببرکت قدوم فتح سومنات شده و وفات ایشان در غره رجب سال چهار صد و پانزده هجری بود و قبر ایشان در چشت است.

از خواجه ابو احمد ابدال چشتی رحمة الله علیه: سر حلقهء چشتیان اند و پسر سلطان فرستاقه اند که از شرفای چشت است و امیر ولایت بوده اند و مرید شیخ ابو اسحق شامی (رح) اند- گویند چون شیخ ابو اسحق بقصبهء چشت رسیدند خواجه دست ارادت بدامن شیخ زدند نقل است که روزی خواجه ابو احمد در سن بیست سالگی همراه پدر خود سلطان فرستاقه بقصد شکار جانب کوه رفتند و در اتباع جدا افتادند و بکوه رسیدند که چهل از رجال الله بر سنگی ایستاده بودند، ابو اسحق شامی(رح) نیز در میان آن جماعت بود، حالی بر ایشان بگشت از اسپ فرود آمد در پای شیخ ابو اسحق افتادند، از اسپ و سلاح هر چه داشتند همه را بگذاشتند و پشمینه پوشیده با ایشان روان شدند - هر چند پدر و مردم طلب کردند ایشان را نیافتند، بعد از چند روز خبر آوردند که با شیخ ابو اسحق(رح) در فلان موضع است- پدر ایشان جمعی را فرستاد تا بیارند و هر چند پند دادند باز نتوانستند، او را پند سود مند نیفتاد و گویند پدر ایشان را خمخانه بود روزی فرصت یافت بآنجا در آمده در را بسته خمها را بشکست.[الف] پدر ایشان را خبر کردند، ببام برآمد و از غایت غضب سنگ بزرگ برداشت که از روزن بالای بام بر ایشان زند، روزن فراهم آمد)[ب] و سنگ را بگرفت و سنگ در روزن معلق بایستاد- چون پدر را[ج] حالت مشاهده نمود بر دست ایشان توبه کرد و مثال این کرامات و خوراق عادات

سع ۱۱۵

(الف) سع، مظ- بشکن (ب) سع، مظ - (آمد) ندارد (ج) پدر این حالت را

از ایشان بچندان ظاهر شد که بتفصیل نتوان بیان کرد و ولادت ایشان در سال دوصد و شصت هجری بود ووفات ایشان در دهم جمادی الآخر سال[الف] سیصد و پنجاه و پنج روی داده و قبر ایشان در چشت است.

از خواجه ابو اسحق شامی رحمة الله علیه، که آفتاب وقت بود و وفات ایشان در چهاردهم ماه ربیع الآخر سال سیصد و بیست و نه هجری و قبر ایشان در عکه است که از توابع شام است.

از شیخ علو دینوری رحمة الله علیه، از اجل مشائخ و صاحب علوم ظاهری و باطنی بودند و خوارق و کرامات عجیبه از ایشان سرزده چنانچه گویند از روزی که تولد نمودند تمام عمر صائم الدّهر بودند و در ایام طفولیت شیر نمی خورد(۸۰) و وفات ایشان چهاردهم محرم درسال دو صد و نود و هشت[ب] هجری بوده، آنچه در تذکرة الاصفیأ و بعضی شجرات مشائخ چشت نوشته اند آنست که شیخ علو دینوری و ممشاد دینوری (رح) یکی است و شیخ ممشاد دینوری مینویسند امّا از نفحات الانس و بعضی کتب چنین مفهوم می شود که شیخ علو دینوری غیر از ممشاد دینوری است و شیخ ممشاد دینوری را نیز اجازت از دو جانب است یکی از سید الطّائفه و دیگر از خواجه هبیره بصری(رح)- ارشاد الطالبین. سع۱۱٦

از خواجه هبیره بصری رحمة الله علیه، اصل ایشان از بصره ایست از اکابر وقت و صاحب خوارق اعلی و مقامات ارجمند بود و وفات ایشان در سال دوصد و هشتاد و هفت هجری هژدهم ماه شوال است.

(الف) جمادی مؤنث است لهذا صفتش مؤنث یعنی جمادی الاخری خوانده و نوشته می شود

(ب) در نفحات الانس و رساله، قشیریه دو صد و نود و نه (۲۹۹هـ) نوشته است

(۸۰) محمد بن مبارك علوی الممعروف به میر خورد رقمطراز است" شب شیر بخوردی و چون صبح بدمیدی تاشب شیر در دهن مبارك نگرفتی:

هوالذّی قد صام فی ایّامه — من مهده حتّی زمان رقاده

(سیر الاولیأ ص ۴۹)

از خواجه خریفه[الف] مرغشی رحمة الله علیه:
مرغش شهریست از توابع شام، از مشائخ متقدمین اند و وفات ایشان در چهاردهم ماه شوال است.[ب]

از سلطان ابراهیم بن ادهم رحمة الله علیه: کنیت ایشان ابواسحق و نام پدر او ادهم بن سلیمان بن منصور بلخی است و ایشان از ابناء ملوك اند، در اوئل حال بادشاه بلخ بود، در جوانی توبه کرد، گویند شبی بر تخت خواب خفته بودم[ج] نیمشب سقف خانه جنبید، گفتند که کیستی؟ گفت "آشنایم، شتر گم کرده ام میجویم "گفت شتر بر بام چگونه می جوی؟ گفت "ای غافل! خدا را توبر تخت در جامهٔ اطلس می طلبی، این از شتر بر بام جستن عجیب تر است ". ازین سخن هیبت در دل سلطان افتاد و متفکر گشتند- روزی دیگر باز ارکان دولت همه بجای خود ایستاده بودند، ناگاه مردی باهیبت از در درآمد چنانچه هیچ منع نتوانست تا پیش تخت سلطان آمد گفتند "چه میخواهی ؟ "گفت" درین رباط فرو میآیم " گفتند "این رباط نیست این[د] سرای من است" هیچ کس منع نتوانست تا پیش سلطان آمد، گفت این سرای پیش از تو از که بود؟ گفتند از پدر من گفت پیش از وی[ه] از که بود؟ گفتند از پدر وی، گفت پیش از وی از که بود؟ گفت از[و] فلان همچنین چند کس شمردند و گفت پس این رباط نبود که یکی می آید و دیگر می رود تا بدین- سلطان تنها با اضطراب تمام از عقب او رفتند و گفتند تو کیستی؟ گفت " من خضرام "- در دل ایشان اثر اعظیم پیدا شد و روی بصحرا نهاد، شنید که هاتف میگوید بیدار شو پیش از آنکه مرگ[ز] بیدار کند- "همچنین چند نوبت بگفت، ناگاه آهو دید خود را بدو مشغول کرد، آهو بسخن آمد و گفت "مرا خدای تعالی بصید تو فرستاده

سع۱۱۷

(الف) خذیفه (سیر الاولیاء و تاریخ مشائخ چشت) (ب) سال ۲۰۲ هـ (تاریخ مشائخ چشت ۱٤٦ص یا ۲۰۷هـ . طبقات الکبری مترجمه عبدالغنی وارثی طبع نفیس اکادمی کراچی ۱۹٦٥ص ۱۳۱)
(ج) بود (د) سع غع، مظ(از) ندارد (هـ) ایضاً (و) سع، غع، مظ (گفت) ندارد
(ز) سع، مظ بمرگ بیدار کند

است تو مرا صید نتوانی کرد" سلطان متغیر گشت و از جامهای که داشتند بیرون آمد و ترک سلطنت نموده دست در طریقت زدند و بمکه معظمه با امام اعظم و سفیان ثوری و ابو یوسف عنوان (رحمهم الله) صحبت داشته و کسب علوم از حضرت امام اعظم رضی الله (عنه) نمودند و حضرت امام ایشان را سیّد نامی فرمایند و سید الطّائفه قدس سره فرمودند که ابراهیم کلید علمای این طائفه است و صحبت دار حضرت[الف] علیه السّلام بودند و خرقهء ارادت از فضیل ابن عیاض (رح) پوشیدند و در همه عمر از کسب خود قوت نمود و وفات ایشان در شانزدهم جمادی الاولی سال یکصد و[ب] شصت و دو هجری بود و قبر ایشان در شام است و بروایتی در بغداد است و وقول اول[ج] اصح است.

از فضیل ابن عیاض رحمة الله علیه، کنیت ایشان ابو علی است و باصل از کوفه و بعضی گفته اند از خراسان از ناحیهء مرو و بعضی گفته اند تولد ایشان در سمر قند و نشو و نما در آنجا بود و نیز گفته اند که بخاری الاصل بود و شاگرد امام اعظم بود رحمة الله علیه و با ابراهیم بن ادهم و بشر حافی و سفیان ثوری و داؤد طای (رحمهم الله تعالی) معاصر بود- و فات ایشان در ماه محرم[د] بود سال یکصد و هشتاد و هفت هجری بود و قبر ایشان در مکه معظمه است. سع ۱۱۸

از خواجه عبدالواحد بن زید قدس الله سره، اصل ایشان از بصره بود و مرید حسن بصری (رح) و شاگرد امام اعظم اند رحمة الله علیه و وفات ایشان در بیست وهفتم صفر در سال یك صد و هفتاد هجری بود.

از حسن بصری رحمة الله علیه: کنیت ایشان ابوسعید است. ایشان گوهر فروش بود ازین جهت ایشان را حسن لؤلؤ نیز می گفتند در سال[ه] از کنار

(الف) قیاساً خضر علیه السلام (ب) سع - دوصد، ولی یکصد درست است (رجوع کنید به تاریخ مشائخ چشت ص ۱٤٥ و رسالهء (قشیریہ ص ۲۱) (ج) رسالهء قشیریه ص ۸ (د) رسالهء قشیریه ص ۹ ولی در تاریخ مشائخ چشت ص ۱۳٦ سیم ربیع الاول نوشته است. (ه) سالی

دریابارها مروارید حاصل کرد و در روم برد، با یکی از کلان(الف) تران روم آشنای داشت بار ها را در خانهء او نهادند، روزی آنکس گفت که باد شاه مایان را درین روز سیر(ب) بیابان است اگر میخواهید شما نزد ما بروید، امّا حسن رفت و در بیابان خیمه را دید که بغایت کلان است، اول چهار هزار کنیز کان صاحب جمال هر یکی با طبقهای در دست از آن خیمه برگشتند و روان شدند و بعد از آن چهار هزار سفید ریشان از آن خیمه گشت کردند و روان شدند، بعد از آن دو هزار(ج) طبیبان از خیمه گشتند و روان شدند، بعد از آن دوازده هزار لشکر از آن خیمه گشتند و روان شدند، بعد از آن بادشاه با دوازده کس جوانان در آن خیمه در آمد و آن خانی که آشنای او بود او را نیز در آورد. بادشاه گفت " ای فرزند! اگر به پیکران و زر و خزائن نجات یافتی می دادم چنانکه دیدی و اگر بروی داری سفید ریشان نجات یافتی آورده بودم و اگر بزاری ما و جوانان نجات یافتی آمدیم امّا کار بخدا است که ازین هیچ چیز قبول ندارد و بعد از بر آمدن امام حسن(رح) از آن کس سوال کرد این چه کار است؟ آن کس گفت که این بادشاه را پسر وفات یافته است، در هر سال همچنان می کند. امام حسن(رح) هم از آن جانب روان شد- گفت" بارهای مرابه رضای خدای تعالی تصدق کن تا این چنین خدای قادر که ازین چیز ها قبول ندارد چگونه طلب او را ترک کنم و طالب مال دنیاوی فانی باشم؟ و از آنجا بمکه رجوع کرد و بعد از طواف در طلب علم شد تا امام زمان گشت. بعده باتفاق اصحاب در پیش مرتضی علی رضی الله تعالی عنه متوجه شد و بیعت(د) کردن خواست که حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله وسلم فرموده است "اَصْحَابِیْ کَالنُّجُوْمِ فَبِاَیِّهِمْ اِقْتَدَیْتُمْ اِهْتَدَیْتُمْ" آنچه حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله سلم فرمود این(هـ) فقیر را تعلیم کن- مرتضی علی رضی الله عنه فرمود "چشمان مرا ببین که چگونه میپوشم "چشم پوشید، گفت لا اله الّا

سع۱۱۹

(الف) کلان ترین (ب) سع، غع، مظ- سیل (ج) غع، عر- دوازده هزار (د) سع، مظ- بیعت کرد (هـ) سع، عر- باین فقیر تعلیم کن

اللّه، باز مرا فرمود که چشمان بپوش و بگو، بگفتم، حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم (؟) فرمود در یافتی- مرتضی علی رضی اللّه عنه بهمان روش هر چه از ذکر و فکر بوده تعلیم کرد تا این زمانهء صوفیان روان است و امام حسن بصری(رح) را صد کس مرید بودند همه بمانند او گشتند و یکی از ایشان و اصل نام بن[الف] حارث بلغزید و قصهء او در آخر بیان خواهد شد و دو کس را اجازت داد یکی عبدالواحد بن زید(رح) و دیگر حبیب عجمی (رح) پنج خانواده[۸۱] از عبدالواحد(رح) بن زید پیدا شد، اول زیدیه، دویم فضیلیه که تعلق به فیضل بن عیاض(رح) دارد، سیم ادهمیه که تعلق[ب] به براهیم بن ادهم(رح) دارد، چهارم هبیدیه که به هبیده بصری(رح) دارد، پنجم چشتیه که بخواجه ممشاد(رح) دارد و، نه خانواده از حبیب عجمی(رح) ایجاد شد، اول عجمیه، دویم داؤدیه که بداؤد طای(رح) دارد، سیم کرخیه که بمعروف کرخی(رح) دارد، چهارم سقطیه که به سری سقطی(رح) دارد، پنجم فردوسیه که به جنید بغدادی(رح) دارد، ششم عباسیه که به عثمان(رح) دارد، هفتم سهروردیه که به شیخ نجیب سهروردی(رح) دارد، هشتم کبریه که به نجم الدّین کبری(رح) دارد، نهم ستاریه که به عبداللّه ستاری(رح) دارد- و قصهء و اصل بن[ج] حارث اینست، روزی چند بخدمت امام حاضر نشد و امام کسی را فرستاد تا او را دعوت کند- چون آن کس رفت سلام داد، او جواب نگفت، گفت که ترا امام می خواهد، گفت "بخدمت امام به هر دو چشم میرفتم امّا بطفیل امام بخدا رسیدم و الحال

سع ۱۲۰

الف) واصل بن عطا(رجوع کنید به الملل و النّحل- تاریخ معتزله مترجمه رئیس احمد جعفری طبع کراچی ۱۹٦۹ م- تمدن هند پر اسلامی اثرات مترجمه محمد مسعود احمد طبع لاهور ۱۹٦٤م.

(ب) سع، غع مظ- (تعلق) ندارد (ج) واصل بن عطا(رك به ح ۱)

(۸۱) مولوی عبدالسّتار بیگ رقمطراز است که خانواده های که از حبیب عجمی (رح) ایجاد شد مندرجه ذیل بود خانواده حبیبیه از حبیب عجمی،(رح)طیفوریه از طیفور با یزید بسطامی(رح) کرخیه از اسد الدّین معروف کرخی،(رح) سقطیه از خواجه ابوالحسن سری سقطی،(رح)جنیدیه از سید ابوالقاسم جنید بغدادی(رح)گاذرونیه از خواجه ابواسحق گاذ رونی(رح)، طرطوسیه از خواجه ابو الفرح طرطوسی(رح) فردوسیه از شیخ نجم الدّین فردوسی،(رح) سهروردیه از شیخ شهاب الدّین سهروردی(رح) (مسالك السالكین جه ۱ ص ۵ تا ۷)

برفتن پیش امام خدا رخصت نمی دهد"- چون آنکس پیش امام رفت و واقعه باز نمود باز فرستاد که امام خود خواهد آمد و الّا بیا، گفت" از آمدن فدا باشم امّا برفتن من رخصت خدای تعالی نیست" چند کرت در میان آمد و رفت و اجابت ننمود و چون امام در پیش آمد پیش امام نخاست و سلام و جواب باز گفت- امام گفت "این طریقه به شما از کجا بهم رسید؟ "گفت از طفیل شما بخدا رسیدم "امام گفت "این را حجتی باید آورد تا واقعه راست معلوم شود"- ناگاه تخت نورانی بر بالای سر واصل آمد و ایستاد چنانکه نور او بیفزود(الف) و نور آفتاب غائب شد، واصل بر بالای آن تخت سوار می شد و باز فرود می آمد و آن تخت غائب شد- امام گفت" روزی دیگر نیز باید نمود تا کارت با تمام رسد "قبول کرد روزی دیگر از اطراف بصره روانه(ب) شدند سع ۱۲۱ روز دوم چون امام رفت وی همچنان در بی ادبی خودش بود، امام گفت "کرامت روزینه باز پیدا باید کرد" - باز تخت پیدا شد و آمد، امام گفت "سوار شو" هر چند کرد(ج) نتوانست، امام گفت "لعنة اللّه چرا راه مرید من زدی؟" آن تخت در هوا بماند، زود سیاه شد و پراگنده گشت- واصل خجل و شرمنده شد، در پای امام افتاد و تائب شده گفت" یا امام! این چه بود؟ "گفت" تخت شیطان بود، دیروز چون نظر نمی کردم زنجیری در دست داشت دراز می کرد و سوار می شد، چون من امروز نظر کردم نتوانست، زنجیر را از ترس من پائین(د) کرد، چون لعنت کردمش گم شد" و گفته اند که بعد وفات امام بغیر اذن واصل خود پیری و پیشوای کرد و بسیاری جهال را از دین حق بر باطل انداخت و معتزله کرد زیرا که هر که بغیر اذن کامل ارشاد خلق کند ضال و مضل باشد و این چهارده خانواده بر حق اندو هر یکی بعضی یك و بعضی تا چهار و بعضی تا پنج کس مرید می گرفتند - اینکه به هجوم و جماعت مردمان میروند و پیری گیرند که شما را چیزی بنمایم از اطوار و انوار گویا که همان و همان و مرید همان نسبت شیطان ایشان است و ایشان را از راه در باطل خوانند و در مضلت

(الف) سع،غع بیفزید (ب) سع، مظ (روانه) ندارد (ج) ایضاً - کرت (د) سع، غع، مظ پایان

اندازند چنانچه در حدیث آمده است "**الخلوة هداية والجلوة ضلالة**" یعنی هدایت در شان کسی است که در متابعت کامل باشد و آن کامل نیز در متابعت کامل دیگر باشد تا به محمّد صلی اللّه علیه و آله وسلم دست بدست آورده باشد و کامل کسی را گویند که چهار علم تمام دانسته باشد اول علم تفسیر و حدیث تمام داند، دوم علم فقه که گفته اند که اگر یك مسئله شریعت نداند مرید گرفتن او را روا نیست، سوم علم مناظره و علم کلام و عقائد تا مرید را قولًا و اعتقاداً لغزش نیاید، چهارم علم طاعات از سر نفس و روح با خبر باشد - از حضرت علی کرم اللّه وجهه از محمّد رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم- وایشان را در سلسلهء عالیه نقشبندیه اجازت از دو جانب سع۱۲۲ رسیده ست یکی از شیخ عبدالرّحمن قدس سره و او از حافظ سلطان(رح) و او از شیخ محمود(رح) و او از شیخ سعید (رح) و او از ابوبکر صدیق رضی اللّه عنه و او از حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم و این نسبت که به پنج مرتبه رسیده است بسبب کبرسن حضرتْ حافظ سلطان (رح) واللّه اعلم بالصّواب- و جانب دیگر از باقی باللّه قدس سره- ایشان اویسی از حضرت بهاؤالدّین نقشبند (رح) و بظاهر مرید حضرت خواجگی انکنگی[۸۲] و ایشان اجازت از دو جانب گرفته یکی از والد بزرگوار خود درویش محمّد (رح) و او از خال خود محمّد زاهد (رح) و او از خواجه احرار (رح) و دیگر از محمّد قاضی (رح) و او از خواجه احرار(رح) و در مرأت طیبه آورده است که حضرت خواجگی از سادات کاشان (الف) است. ایشان فرموده اند که سبب انابت و آگاهی من آن باشد که بتحصیل علوم ظاهری مشغول بودم و ترقی بسیار در وجود مشاهده می کردم که جذبهء الهی در رسید و بحکم جذبه مّن جذبات[ب] الحقّ یوازی عمل الثّقلین چنانچه بی سامان گردانیدم که بدیگران نپرداختم و متفکر بودم که این درد مرا که درمان کند، ناگاه یکی از اعیان از آنجا که بوی محبت بمشام او رسیده

(الف) سع، غع، مظ- کاسنان (ب) سع، غع، مظ- خزبه من خزبات الحق

(۸۲) امکنگ یا امکنه نزد سمر قند واقع است (صوفیای نقشبند مؤلفه سید امین الدین طبع لاهور ۱۹۷۳)

بود گفت" این را خدای تعالی بتو ارزانی داشته اند بحکم التّوفیق شیئی عظیم لایعطی الّا لعبدالعزیز خود را زود بصحبت مرشد کامل صاحب تصرّف رسان که در تربیت تو اشتغال نماید" - همان عزیز گفت که در ولایت شاش مرشدی است به علوم ظاهر و باطن آراسته از اصحاب خواجه عبیدالله احرار (رح) نام وی محمّد قاضی(رح) است قدس الله سره، تداوی ترا وی خواهد کرد - فی الحال بملازمت ایشان شتافتم - و قتی که ملازمت او کردم دانستم که صاحب کمال اند، دست در دامن ایشان زدم و بیعت کردم - حافظ حسین میگوید که یك بار در مسجد مغاك در مقابلهء مولانا خواجگی نشسته بودم و ایشان در مراقبه بودند،ناگاه سر از مراقبه برداشتند بر ناصیهء مبارك ایشان خط سیاهی دیدم، از آن پرسیدم، فرمودند که آن خط رقم نیستی است هرگاه که مرتبهء فنا را این طائفه طی میکنند و بفنای اتم[الف] می رسد بر ناصیهء ایشان خط سیاه می کشند، بیت:

سع۱۲۳

ما ترك سر گرفتیم تا درد سر نباشد بالاتر از سیاهی رنگ دگر نباشد

وفات ایشان در سال هزار و دوازده هجری بود و مدت عمر شریف ایشان چهل سال بود و قبر ایشان در دهلی است.

از حضرت محمد قاضی قدس الله سره، و ایشان کتابی تصنیف کرده اند که مسمی به سلسلة العارفین و تذکرة الصّدیقین،[ب] در آن نوشته اند که ابتداء ملازمت من ایشان را آن بود که با طالب علم کرمانی نعمت الله نام از سمرقند بعزیمت هرات بیرون آمده بودم، چون به ده شادمان رسیدم بواسطهء گرمای هوا توقف کردم، وقت نماز دیگر بود که حضرت ایشان رسیدند، بملازمت وی رفتم، ایشان پرسیدند که از کجای؟ گفتم از سمرقند، بعد از آن بحکایت مشغول شدند و آنچه در خاطر بود اظهار فرمودند، از آنجمله سخنی بود که فقیر را سرگشته ساخته از این

(الف) غع، عر- هستی (ب) این کتاب مشتمل بر اوصاف و اخلاق حمیدهء و فضائل شیخ عبید الله احرار رحمة الله علیه است- (اذ کار ابرارص ۱۷۶)

ولایت می برد ، آن را بوجهی اظهار کردند که خاطر فقیر بجانب حضرت ایشان قوی منجذب شد ودر اثنای سخن فرمودند "اگر مقصود شما تحصیل علوم باشد میسر سع۱۲٤ است"- در آن وقت محقق شد که از مخفیات این فقیر هیچ چیز نیست الّا که حضرت بر مجموع آن مطلع اند و با وجود علم باین معنی میل سفر کم نشد که قوی بسیر هرات مائل بودم، قصد قرشی(الف) کردم منع فرمودند و گفتند جانب بخارا عزیمت کن و صباح که آمدم تا اجازت خواهم کسی گفت به کتاب مشغول اند ، توقف کردم، لحظه ای گذشت، دیدم که حضرت ایشان از آن موضع که نشسته بودند بر خاستند و متوجه این جانب شدند و فرمودند" راست گوی بدرویشی به هرات روی یا برای تحصیل علم "فقیر از غایت دهشت خاموش بودم، نعمت اللّه گفت" درویشیهایش غالب است، تحصیل را در او پوش (ب) ساخته است-" تبسّم کردند و فرمودند "اگر چنین باشد نیک است و دست فقیر گرفته متوجه پایان باغ شدند و آن قدر رفتند که از مردم دور تر شدند ، ایستادند بمجرد آنکه دست مبارك ایشان بدست فقیر رسید ، از خود غائب شدم و زمان درین غیبت گذشت، چون حاضر شدم بسخن مشغول شدند و فرمودند شاید که خط ما را نتوانی خواند و از جیب مبارك خط بیرون آورد ، خواندند و درهم پیچیدند و به فقیر دادند و فرمودند که کتابت مرا نیك نگاه داری و آن کتابت اینست" حقیقت عبادت خضوع و خشوع و شکستگی و نیاز است که از شهود حق سبحانه بر دلی ظاهر شود ، این چنین سعادت موقوف بر محبت است و ظهور محبت موقوف بر متابعت سیدالاولین و الآخرین علیه من الصّلوات اتمّها(ج) و من التّحیات اکملها و سع۱۲۵ متابعت موقوف بر دانستن طریق متابعت- بس بضرورت ملازمت علماء که وارثان علوم دینی اند برای این غرض می باید کرد و از ملازمت علماء که علم را وسیلهء معاش دنیوی و سبب حصول جاه گردانیده اند دور باید بود و از صحبت درویشان که رقص و سماع کنند و هر چه باشد بی تحاشا گیرند و خورند پرهیز باید کرد و از

(الف) غج، عر، مظ- قریشی (ب) تحصیل را روپوش ساخته است (کذافی رشحاحت عین الحیات ج ۲ ص ٦٢٧) (ج) سع، مظ- اینمه

شنیدن توحید و معارف که سبب نقصان عقیده در مذهب اهل سنت والجماعت شود دور باید بود- تحصیل از برای ظهور معارف حقیقت که باز نسبت بمتابعت محمّد رسول اللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم باید کرد و السّلام" - بعد از آن باز پیش مردم آمدند و فقیر را اجازت سفر هرات کردند و فاتحه خواندند و سوار شدند،[الف] امّا بموجب اشارت حضرت ایشان متوجه بخارا شدم- مقداری زاه رفته بودم که از عقب ما پیاده دوید و آمد و کتابی دیگر آورد که برای خدمت خواجه کلان ولد[۸۳] بزرگوار حضرت مولانا سعد الدّین کاشغری قدس سره نوشته اند که از احوال دارندهء رقعهء نیاز صاحب وقوف باشند و او را نگذارند که بیکاری کند و به هر که خواهد اختلاط کند- این خط تاثیر عظیم کرد، گویا تیری بود بر سینهء مجروح آمد، همگی دل مشغوف ملازمت آنحضرت شد، غایتش قالب متوجه بخارا بود، بی طاقت و بی آرام شدم و در هر منزل چیزی واقع شد که می بائیست بر گشت، امّا از عجائب آن بود که دغدغهء سفر از دل بیرون نمی شد، تا رسیدن به بخارا شش مرکب گرفته شد و در هر منزل صورتی واقع شد که آن مرکب را نتوانستم سوار شدن - چون به بخارا رسیده شد درد چشم قوی روی نمود و چند روز بواسطهء آن سفر موقوف شد- بعد از آن چند نوبت دیگر از آنجا قصد سفر کرده شده، هر بار عارضی پیش می آمد که مانع سفر می شد - بالآخره تب لرزه شد، با خود گفتم اگر بیش ازین به سفر سعی کنم بیم هلاک است - بالکلیه دغدغهء سفر از دل بدر کردم - مرض نیز بر طرف شد- بعد از عزیمت

سع۱۲٦

(الف) قیاساً شدم

(۸۳)غح، عر "خواجه کلان والد بزرگوار مولانا سعد الدّین..... الخ " ولی ولد درست است (کذافی رشحات عین الحیات ج ا صـ ۲۳۰)مولانا سعد الدّین را دو فرزند بودند یکی خواجه محمد اکبر المعروف بخواجه کلان که توفیق انخراط در سلك اصحاب حضرت ایشان یافته بود و دوم خواجه محمد اصغر المعروف بخواجه خورد بود که از علوم ظاهری و اخلاق باطنی بهرهء تمام داشتند- هر دو خواجه حافظ کلام اللّه بودند- وفات خواجه خورد در ولایت زمین داوردر شهور سنه سته و تسعمأته (۹۰٦ هـ) و قبرایشان بر تخت مزار در عقب والد خود در هرات واقع است- وفات خواجه کلان پنجشنبه دوازدهم جمادی الاخری ۹۱٤ هروی نمود وقبر ایشان بر تخت مزار پیش روی والد بزرگوار ایشانست (رجوع کنید به شحات عین الحیات جه ۱ صـ ۲۲۹- تا ۲۳۱)

ملازمت حضرت ایشان کردم، بتاشکند[الف] رسیده شد، بخاطر آمد که به لنگر شیخ زاده الیاس روم چون در ربقهء ارادت ایشانم در آخر ایشان دیده باشم و باطناً نوعی اجازت خواسته که جذبهء صحبت حضرت ایشان غالب شده بی آرام ساخته است- مرکب خود را با خورجین کتابها بیکی از آشنایان سپردم و به بازار آمدم که از درویشان شیخ کسی یابم که بهمراهی او به لنگر روم- کسی پیدانشد و گفت اولاغ خود را بیارید تا متوجه لنگر شوم- فقیر آمد که اولاغ خود را گرفته روم، یکی می گوید که اولاغ توبا خورجین کتابها گم شده و جمعی بر جستن آن مشغول اند - به گوشهء نشسته و سر بجیب تفکر فرو بردم- درین اثناء بخاطر افتاد که طبقهء خواجگان قدس الله سره بغایتی غیور اند این مقدار بتو التفات نموده متوجه تو شده اند تو قصد زیارت دیگری می کنی، نیك است که زیاده ازین ضرری بتو نرسیده است، در باطن خود ازین عزیمت بر گشتم و استغفار نمودم - ناگاه آوازی بگوشم آمد که مرکب ترا یافتند بی هیچ قصوری، سر بر آوردم دیدم که مراکب مرا حاضر کرده اند، آن آشنا می گوید امری عجیب واقع شد و مرکب ترا در پیش خود بسته بودم بیکبار چشم انداختم بینم که مرکب تو نیست متعجب شدم و بغایت دشوار است که در بازار تا شکند کسی چیزی گم کند و آنرا باز یابد برای آنکه بغایت غلبه و ازدحام عظیم می شود و این بسیار غریب است که بی هیچ نقصان چنین پیدا شود و از مشاهدهء این امر در فقیر کیفیتی پیداشد، فی الفور سوار شدم و متوجه سمرقند شدم و به لنگر شیخ نرفتم، چون بصحبت حضرت ایشان مشرف شدم تبسّم فرموده گفتند "خوش آمد" این فقیر را معلوم شد که از مجموع امور و احوال گذشتهء من خبر داشته اند بلکه آن همه موانع سفر از پیش حضرت ایشان بوده است و هم خدمت مولانا محمّد می گفتند که یك بار در مبادی احوال ملازمت این فقیر وقتی که حضرت ایشان در رباط خواجه می بودند در خاطر آمد که بطواف مزار خواجه زکریا

سع۱۲۷

(الف) سع، مظ- بقا نکند

ورق سرای(رح) روم، چون بدر گنبد مزار آمدم(الف) پیش از آنکه قدم در گنبد نهم کیفیتی غریب واقع شد که بیفتادم و دردی عظیم در درون خود احساس کردم که مرا حلقه ساخت نزدیك بآن رسیدم که روح از بدن من مفارقت کند، در خاطرم افتاد که از صحبت حضرت ایشان بیرون آمدی وبی اجازت ایشان بزیارت مزار متوجه شدی نیك نبود فی الحال استغفار کردم و قدم در گنبد ننهاده بر گشتم - چون پیش حضرت سع۱۲۸ ایشان نشستم در نفس اول فرمودند نشنیدهء که اکابر گفته اند گریهء زنده به از شیر مرده" مشاهدهء این حال موجب زیادتی یقین فقیر شد- بحضرت ایشان بعضی از اصحاب می فرمودند که حضرت ایشان وقتیکه محتضر بودند و جمعی از اولاد و احفاد(ب) و خواص اصحاب در ده کمانگران(ج) بر سر بالین حضرت ایشان حاضر بودند درین محل فرمودند که هر کس از مردم ما چیزی اختیار کند از فقر و غنا و نخست متوجه مولانا محمّد شدند که اول اختیار کن- حضرت مولانا گفتند "من آن اختیار کردم که مختار حضرت شما است "حضرت ایشان فرمودند که مختار ما فقر است- بعد از آن بیکی از سر کارداران اشارت کردند که چهار هزار شاهرخی(۸٤) بمولانا محمّد بده که وی فقر اختیار کرد تا آنرا مایهء سازد از برای فراغت فقراء که در گرد وی خواهند بود و خدمت مولانا بنابر امتثال امر آن وجه را قبول کردند و سرمایهء معیشت خود و اصحاب ساختند و در سلسلة العارفین نیز نوشته اند که در تاریخ سنه خمس و ثمانین و ثمانمأته بود که بملازمت حضرت ایشان رسیده شد و مدت قریب بدوازده سال در ملازمت آن حضرت بود و الحمد للّٰه علی ذلك.

(الف) سع، غع، مظ (آمدم) ندارد (ب) سع،مظ- اصفاد (ج) کمانگرون (اذکار ابرار ص ۱۷٦)

(۸٤) شاهرخی: سکهء رائج الوقت که شاهرخ پسر بزرگ امیر تیمور بنام خویش می زد- شاهرخ در سال ۷۷۹هـ متولد شد و در بیست سالگی حکمران بالاستقلال خراسان گشت و بالآخره در سال ۸۱۰ هـ بجای پدر به تخت سلطنت نشست و در سالهای مختلف مازندران (۸۰۹ هـ) ماؤراء النّهر"(۸۱۱ هـ)، فارس (۸۱۷ هـ)، و آذربائیجان (۸۲۳ هـ) را در قبضهء تصرف خود گرفت- شاهرخ از سال ۸۱۰ تا سال ۸۵۰ هـ که سال فوت اوست، مدت چهل سال بر قسمت اعظم امپراطوری و سیع امیر تیموربا قدرت و شوکت توام با عدالت و مردم داری سلطنت کرد- و دانشمندان و ادیبان را گرامی می داشت و ارباب صنعت را مورد توجه قرار می داد و در دوران سلطنت خویش در جهان خرابیهای پدر کوشش کرد- (رجوع کنید به فرهنگ فارسی مؤلفه دکتر محمّد معین، طبع تهران ۱۳٤۵ هـ ج ۵)

از خواجه عبیدالله احرار رحمة الله علیه، و لقب ایشان ناصرالدین و احرار است و نام پدر ایشان خواجه محمود بن شهاب الدین (رح) شاشی جد پدری حضرت ایشان اندو صاحب آیات و کرامات و احوال و مواجید[الف] بوده اند و با مجانین و مجاذیب صحبت بسیار میداشته اند و اکثر اوقات بزراعت و گاهی بتجارت مشغول بودند و اغلب چنان بوده است که در سفر ها خود باهمراهی[ب] نمی شدند و تنها سفر می کردند و اگر گاه قطاع طریق سر راه[ج] بر ایشان می گرفتند ایشان مجذوبان را یك یك نام می بردند و بمدد می خواندند فی الحال آنجماعت حاضر می شدند و دفع دزدان می کردند و ایشان را بسلامت میگذرانیدند و ایشان را دو پسر بوده اند یکی خواجه محمد و دیگر خواجه محمود که والد بزرگوار حضرت ایشان[د] اند.منقولست که چون خواجه شهاب الدین را وفات نزدیك رسید[هـ] بفرزند بزرگوار خواجه محمد گفت[و] که فرزندان خود را بیار تار ایشان را وداع کنم و خواجه محمد را دو پسر بوده است، خواجه اسحق و خواجه مسعود، هر دو را آورده، خواجه شهاب الدین ایشان را نواخته و فرموده که محمد ! فرزندان تو بسی[ز] پریشانی و سرگردانی خواهند[ك] کشید خاصةً مسعود و بسبب سرگردانی وی خواجه اسحق خواهد کشید[ل] و بعضی او صاف نامرضی از ایشان گفتند[م] بعد از ان خواجه محمود والد حضرت ایشان را که برادر خورد خواجه محمد بود[ن] گفتند[س] تو نیز فرزند خود را بیار و حضرت ایشان در آن محل بسیار خورد بودند، ایشان را در خرقه پیچیده آوردند[ع] چون نظر خواجه شهاب الدین بر ایشان افتاد اضطراب کردند[ف] که مرا خیزانید، ایشان را خیزانیدند[ص] ایشان آنحضرت را بر کنار خود نهادند و روی خود

سع ۱۲۹

(الف) عر- وجد (ب) سع، مظ- به همراه (ج) سع، غج، مظ- بسر (د) یعنی خواجه عبیدالله احرار (هـ) سع- رسیده است (و) سع- گفته اند (ز) سع، مظ- بسه (ك) سع، مظ- خواهد (ل) سع، غج - و سبب سرگردانی وی خواجه اسحق خواهد (م) سع، مظ، گفته اند (ن) ایضاً- بوده اند (س) ایضا - گفته اند (ع) سع، غج، مظ- آورده اند (ف) ایضاً کرده اند (ص) ایضاً خیزانیده اند

را بر تمام اعضای ایشان مالیده گریه بسیار کردند(الف) و فرمودند(ب) که آن فرزندی که من طلبیدم اینست، دریغ که در ایام ظهور او نخواهم بود و تصرفات وی در عالم نخواهم دید، زود باشد که این پسر عالمگیر شود و شریعت را ترویج کند و طریقت را رونق دهد و سلاطین روز گار سر بر خط فرمان او نهندو تن به امر و نهی او در دهند و کارهای که از وی در وجود آید پیش از وی از مشائخ کبار نیز نیامده باشد و هر چه از مبتدا تا منتها بر حضرت ایشان گذشته است همه رایگان یگان بر سبیل اجمال ظاهرکردند و یك بار دیگر روی خود را بر همه اعضای ایشان مالیدند(ج) پس بخواجه محمود داد و ایشان را وصیت کردند(د) که این فرزند مرا نیك نگاه دارید و تربیت وی چنانچه باید و شاید بجای آرید - بعد ازان روی بخواجه محمد کردند(هـ) و فرموده که بخاطرت نیاید که پدر فرزندان چندان نواخت(و) و بفرزند محمود بسیار پرداخت، چه توان کرد؟ فرزندان تو را آن نوع ساخته اند و فرزند محمود را این نوع - ذلك تقدیرالعزیز العلیم - منقولست که خدمت خواجه محمود را علیه الرّحمة پیش از آنکه حضرت ایشان به رحم والده نقل کند جذبه قوی وارد شده بوده(ز) که گاه بمجاهدات و ریاضات شاقه اشتغال داشتند(ك) و بتقلیل طعام و سکوت بر دوام و ترك اختلاط خواص و عوام قیام نمودند(ل) و آن جذبه به مدت چهارم ماه برداشته است، درین اثناء حضرت ایشان از صلب خواجه محمود برحم والده نقل کردند(م) و بعد از ان جذبه خواجه تسکین یافته. پوشیده نماند که بعضی از بنی اعمام آنحضرت بودند، می فرمودند که بعد از ولادت حضرت ایشان تا والدهء ایشان از نفاس پاك نشدند(ن) و غسل نکرده آنحضرت پستان نگرفتند و چهل روز شیر ایشان را نمی مکیده،(س) خدمت مولانا جعفر(ع) علیه الرّحمة که از کبار اصحاب حضرت ایشان

سع ۱۳۰ — سع ۱۳۱

(الف) ایضاً - کرده اند (ب) ایضاً - فرموده اند (ج) ایضاً - مالیده اند (د) ایضاً - کردند
(هـ) ایضاً- کرده اند (و) قیاساً نواخت (ز)سع، غح، مظ- بودند (ك)ایضاً- داشته اند
(ل)ایضاً - نموده اند (م)سع، غح مظ- کرده اند (ن) ایضاً - نشده اند (س) ایضاً - نمی مکیده
(ع) متوفی ۸۹۳ هـ (اذکار ابرار ص ۱۷۳).

بودند می فرمودند که من دوازده ساله بودم نمی دانستم که کسی از حق سبحانه و تعالی غافل می باشد، گمان می بردم که حق سبحانه و تعالی همه خلق را برین وجه آفریده است که از[الف] وی غافل نمی باشند، بعد از آن معلوم شد که آن عنایتی بوده است از حق سبحانه مختص به بعضی و بر یاضت و اجتهاد بسیار و بعضی را این مرتبه میسّر شده است و بعضی را نمی شده است- از خواجه اسحق(رح) که پسر عم ایشان بوده است منقولست که می فرمودند که ما وسائر اطفال در صغر سن هر چند می خواستم که حضرت ایشان را به بعضی افعال و لعبهای که مقتضی کودکی است مشغول سازیم هر گز میسر نمی شد- در اول خود را چنان می نمودند که مگر مشغول خواهند شد، چون وقت آن می رسید فرار می نمودند- همیشه در ایشان معنی عصمت مشاهده می افتاد- حضرت ایشان می فرمودند که در اوائل حال چنان نیاز مندی بر باطن من مستولی بود که هر کس را از آزاد و بنده و سیاه و سفید و صغیر و کبیر که پیش آمدی سر بر پای او می نهادم و به تضرع و ابتهال تمام همت والتفات خاطر ازو در میخواستم- میفرمودند که در مبادی حال که محل غلبات احوال بود شبها در گرد مزار تاشکند[ب] می گشتم و آن مزارات بسی از یکدیگر دور است- گاه بودی که دریك شب همه را می گشتم و در آن زمان به سن بلوغ شرعی رسیده بودم و متعلقان را توهمی شده که مبادی بعمل نامرضی مشغول شوم، شخصی را که با این فقیر همشیر بوده و اخوت رضاعی درمیان ما ثابت بود از عقب من فرستاده بود تا احوال مرا تفحص و تجسس نماید - شبی در مزار شیخ خاوند ظهور در مقابلهء قبر ایشان نشسته بودم این شخص آمد و چون پیش من رسید دست در من زد و می لرزید و گفتم تو را چه می شود ؟ گفت" چیزهای عجیب در نظر می آید، نزدیك است که هلاك شوم- او را بخانه رسانیدم،[ج] پیش مردمان رفتم و گفتم که از وی اندیشه مکنید و دل جمع دارید که وی را دیگر[د] پیش آمده است، در چنین شب تاریك که ده مردان

سع ١٣٢

(الف) سع، غع، مظ- آن وی (ب) سع، مظ- تاشتنگ (ج) سع، غع - رسیدم (د) کاری دیگر
(رشحات عین الحیات جـ ٢ صـ ٣٩٧)

بآن مزار نتوانند[الف] در آمدن وی تنها رفته است و در مقابلهء شیخ خاوند ظهور نشستہ بعد از آن مردم ما دانستند که ما را ابتلای واقع است، می فرمودند که در بدایت سحری در مزار ابوبکر قفال رحمة الله علیه که جای بغایتی مهیب و هولناک است چنانچه در روز کسی آنجا تنها ترسد[ب] نشسته بودم، همچنین در مزارات بسیار می گردیدم و عجائب ها بسیار می دیدم - می فرمودند که منتسبان خواجه عبدالخالق روّح الله روحه که در بازار ها می روند همه آواز ها بگوش ایشان ذکر می آید غیر ذکر هیچ نمی شنوند- در مبادی حال ذکر چنان غالب شده بود که از باد و هوا آواز که بگوش می آمد ذکر شنوده می شود- یکی از مردم تاشکند که او را محمد جهانگیر می گفتند تمول و جاه داشت، سواری ساخته بود، فرستاده بود[ج] و از سمرقند خواننده و سازنده و عودی و چنگ بآن ولایت برده، شبی که غوغای داشت بضرورت بموافقت کسی نزدیك بآن منزل رفته بودم، همه آواز های مردم نغمهای عود و چنگ ایشان مرا آواز ذکر می نمود و غیر ذکر هیچ نمی شنودم در آن وقت در سن هژده سالگی بودم- سع۱۳۳ حضرت ایشان می فرمودند در مبادی حال که در هری بودم و بر فلس قدرَت نداشتم بملازمت حضرت سید قاسم تبریزی قدس الله سره بسیار بمی رسیدم[د] و ایشان کاسهء آش نیم خورده خود بمن می دادند و می فرمودند که ای شیخ زادهء ترکستان همچنانکه این ناخوشان ما کباب ما شده اند، زود باشد که دنیا کباب تو شود و در آن وقت مرا هیچ دنیا نبود و در کمال ترك و تجرید بودم - حضرت ایشان در سن بیست و دو سالگی بودند[هـ] که خال ایشان خواجه ابراهیم (رح) ایشان را از تاشکند که وطن مالوف ایشان است به نیت تحصیل علم به سمرقند آوردند و ایشانرا غلبهء شغل باطنی از تحصیل علوم ظاهری مانع شده بنا بر آن میل صحبت و ملاقات عزیزان[و] این سلسلهء شریفه قدس الله سره کردند[ز] و روی بطلب این کار آورده و

(الف) سع، غح - مرد بآن نتوانید (ب) عر - عر نرود و میترسد (ج) عر - (بود) ندارد
(د) عر - (بسیار) ندارد (هـ) سع، غح، مط - بوده اند (و)یعنی خواجه علی رامتنی
(رح) که احوالش در اوراق آینده ذکر خواهد شد (ز) سع، مظ- کرده اند

مدت دو سال در ماورا النّهر (در تلاش) پیران اکابر این خانواده می گشتند[الف] و در بیست و چهار سالگی متوجه شهر هرات شدند و پنج سال در هرات با مشائخ وقت صحبت داشتند و در بیست و نه سالگی بوطن مالوف باز گشته اند و آنجا بنیاد زراعت کرده و با کسی شریك شده و باتفاق وی یك زوج از عوامل روان کرده و بعد ازان حق سبحانه در زراعت ایشان برکت بسیار ظاهر گردانید - پوشیده نماند که مال و متاع و ضیاع و عقار و گله و رمه و مواشی و اسباب و املاك حضرت ایشان از حد و اندازه افزون بوده و از حیطهء حساب و دائرهء شمار بیرون بود - صاحب رشحات می گوید" شنودم که مزرعهای آنحضرت از هزارو سیصد در گذشته است و در آن اوقات مشاهده افتاد که چندین مزرعها دیگر خریده شد و حضرت مخدومی مولانا عبدالرّحمن جامی قدس الله سره در کتاب یوسف و زلیخا باین معنی در ثنای مناقب[ب] حضرت ایشان اشارت کرده اند، آنجا که فرموده اند، بیت: سع۱۳٤

هزارش مزرعه در زیر کشت است　　　که زاد رفتن[ج] راه بهشت است

(الف) ایضاً- کرده اند　(ب) سع، مظ- منقب　(ج) سع، مظ- زادهء رفتنی

ذکر خدمت و شفقت حضرت ایشان نسبت کافهء انام از خواص و عوام

حضرت ایشان از ابتداء حال تا انتها مراتب کمال بر خدمت و شفقت آشنا و بیگانه دوست و دشمن حریص و مولع بودند و در مجالس و محافل بر همه کس در خدمت سبقت می نمودند - می فرمودند وقتی که در سمرقند در مدرسهء مولانا قطب الدّین صدر می بودم دو سه بیمار را که مرض حصبه داشتند تعهد و بیمار داری می کردم، بسبب مرض بی شعور بودند جامه و بستر ایشان شسته می شد، من آنها را می شستم و دفع و رفع اذی(الف) از ایشان می کردم و این واقعه زود می شد و مرا بواسطه بیمار داری و لوازم آن حصبه شد، در شب(ب) که تپ محرق داشتم سه چهار سبوی آب آوردم و جامهای و بستر های بیماران شستم"- می فرمودند" وقتیکه در هری بودم سحر ها بحمام پیرهری(ج) می رفتم و مردم را خادمی کردم - گاه بودی که پانزده شانزده کس را خدمت کردمی و درین خدمت امتیاز نمی کردم میان نیك و بد و سفید و سیاه و آزاد و بنده و بعد از خدمت مردم می گریختم تا کس را دغدغهء اجرت نشود و اگر شود مرا نیابد" -می فرمودند که در طریقهء خواجگان قدس اللّٰه ارواحهم همت و خاطر مصروف آن می باشد که مقتضی وقت چیست؟ ذکرو مراقبه است یا خدمت، مراقبه وقتی است که در آن وقت خدمت نباشد که از آن راحت به مسلمانی رسد، خدمت که قبول دلی(د) است از ذکر و مراقبه مقدم است - بعضی گمان برده اند که اشتغال به نوافل و عبادت از خدمت اولی شمرده، خدمت تمکن محبت در دلها است **"جلبت القلوب علی حب من اجلس الیها"** مبیّن است، هرگز ثمرات نوافل باثر و ثمر و نتیجه که محبت مؤمنین است برابر نخواهد بود- می فرمودند که خواجه بهاؤالدّین و

سع ۱۳۵

(الف) سع،مظ- ازی (ب) شبی (ج) پیرهری (رشحات جـ ۲ صـ ٤٠٧) (د) قیاساً قبول دلی

متابعان ایشان قدس اللّه ارواحهم بآسانی خدمت کسی قبول نمی کردند، از جهت آن بود که خدمت و تواضع از جمله احسان است و حبّ محسن ضروری و بقدر محبت علاقه واقع، چون ایشان بتمامی همت مشغول اند بنفی خلق و نمی خواهند ایشان را هیچ گونه علاقه بکشد بضرورت سعی و اهتمام دارند تا توانند خدمت کنند نه قبول خدمت و از کسی خدمت قبول می کنند که در وی استعداد آن یابند که روز بروز از طریقه و طور ایشان بهره مند شود و علاقهء او از عالم بسبب قبول و التفات خاطر ایشان کمتر گردد و عالمی از جمعیت باطن او معمورّ و منوّر شود- می فرمودند که من این طریقه را از کتب صوفیه نگرفته ام بلکه از خدمت مردم گرفته ام، نه آنکه مرا آموخته باشند امّا خدمت را خاصیت اینست- می فرمودند هر کس را از دری در آورده اند مرا از در خدمت در آورده اند، ازین جهت است که خدمت مرضی و مختار و محبوب من است، بهر که امیدواری دارم وی را خدمت می فرمایم و این بیت خواندند: سع۱۳٦

همت ترا بکنگرهء کبریا کند(الف) آن سقفگاه را به ازین نردبان مخواه

پس فرمودند که من همچنین می خوانم که:

خدمت ترا بکنگرهء کبریا کند(ب)

حضرت ایشان در مبادی حال بعد از چند گاه که در سمرقند بوده اند از آنجا میل به بخارا کرده اند و در راه به ده شیخ سراج الدّین بیرستی(ج) رسیده اند و یك هفته آنجا با شیخ صحبت و از آنجا به بخارا رسیده اند و مولانا حسام الدّین بن مولانا حمید الدّین شاشی(رح) را دیده اند و بخواجه علاألدّین غجدوانی(رح) صحبت ها داشته اند- بعد از آن عزیمت خراسان کرده اند از راه مرو و بهرات آمده و مدت چهار سال آنجا بوده اند و در آن مدت بصحبت حضرت قاسم تبریزی و شیخ بهاالدّین عمر قدس اللّه سرهما بسیار می رفتند و بصحبت حضرت شیخ زین الدّین خوافی(رح)

(الف) قیاساً کشد (ب) ایضاً (ج) برسی(رشحات عین الحیات ج ۲ ص ۲۱٦)

احیاناً می رسیدند- بعد از چهار سال از هرات به نیت صحبت حضرت مولانا یعقوب چرخی قدس الله سره از راه بلخ و شیرخان[الف] متوجه ولایت حصار شدند و[ب] در بلخ بصحبت مولانا حسام الدّین پارسا (رح) رسید[ج] ندو از آنجا بخبانیان[د] رفتند[هـ] به نیت زیارت قبر حضرت مولانا خواجه علاءالدّین عطار قدس الله سره، بعد از آن به هل[و] غتو آمده اند و خدمت مولانا یعقوب(رح) آنجا دریافتند[ز] و دست بیعت بایشان دادند[ك] و از ایشان طریقه گرفتند[ل] و در آن سفر مدت سه ماه بوده و باز بهرات مراجعت فرموده یك سال دیگر کم وبیش آنجا بودند و برصحبت اکا بر وقت مداومت فرموده اند و بعد از آنکه پنج سال در هرات اقامت داشته اند عزیمت مراجعت بوطن مالوف کردند و در تاشکند مقیم شده بامر زراعت قیام نمودند و به شغل دهقنت اقدام نمودند- قصیده: سع۱۳۷

یار بر داشت پرده از رخسار	این تمشون یا اولی الابصار؟
لمعهء آفتاب طلعت او	طلعت من مشارق الاظهار[م]
همه اشیاء هلاك این اشراق	همه را پاك سوخته است این[ن] نار
لمعهء اوست در مکین و[س] مکان	جلوهء اوست در یمین[ع] ویسار
نیست تکرار در تجلّی او	گر چه باشد برون زحد شمار
لیکن آن از تجدد امثال	می نماید بصورت تکرار
جمله ذرات کون آئینه هاست	که در آن جلوه میکند رخ یار
در هر آئینهء بائینی[ف]	می نماید بعاشقان دیدار
گاه مستور در پس پرده	گاه مشهور بر سر بازار

(الف) شبرقان (رشحات جـ ۲ ص٤١٦) (ب) سع، غع، مظ- شده اند (ج) ایضاً- رسیده اند (د) بچغانیان (کذافی رشحات جـ ۲ ص ٤١٦) (هـ) سع، غع مظ- رفته اند (و) هلفتو در مضافات حصار(ماوراء النّهر")است (ز) سع،غع مظ- در یافته اند (ك) ایضاً داده اند (ل)ایضاً- گرفته اند (م) عر مشارق الانوار (ن) همه ذرات - محو این انوار (شحات - ج ۲ص ٤٨٥) (س) سع، غع، مظ (و) ندارد (ع) سع، غع، مظ (و) ندارد (ف) عر، در هر آئینه که می بینی

گاه در پرده می دواند تار[الف] ....؟
پردگی اوست ما همه پرده — پرده ساز اوست ما همه اوتار
تا شود نقش پرده‌ء حائل — از تماشای نور آن رخسار
ای زپندار غیر در پرده — خیز و بردار پرده‌ء پندار
گر درین پرده باز[ب] میخواهی — روی دل سوی نقشبندان آر
آن مقیمان بارگاه الست — و ان ندیمان صدر صفه‌ء یار
همه در بزم شوق شاه نشان — همه در رزم عشق شاه سوار
همه عالی و زان میان اعلی — شاه ابرار و خواجه‌ء احرار (رح)

حضرت ایشان می فرمودند که حضرت سید قاسم(رح) می فرمودند "بابو! هیچ میدانی که درین زمان چرا حقائق و معارف کم شده، گفت بواسطه‌ء آنکه بنای کار بر تصفیه‌ء باطن است و بنای تصفیه بر لقمه‌ء حلال است، چون درین زمانه لقمه‌ء حلال کم است لاجرم با طنی صاف نمانده است که اسرار[ج] و معارف الهی از وی ظاهر[د] شود "و بآن تقریب فرمودند" تا زمان[هـ] که دست من بکار می رفت طاقیه من هزار بخیه می دوختم و قوت خود ازآن می ساختم و چون بواسطه‌ء فلج[و] دست من بیکار شد کتابخانه ای از آبا و اجداد من میراث مانده بود آنرا فروختم و مایه‌ء تجارت ساختم و این زمان از آن میخورم، احیتاط حضرت سید قاسم (رح) در خوردنی این چنین بود "-و ولادت حضرت ایشان در ماه رمضان سال هشت صدو شش هجری بود در قریه‌ء باغستان که از توابع تاشکند است و وفات ایشان در بیست و نهم ربیع الاول شب شنبه سال هشت صدونودوپنج هجری واقع شده و مدت عمر شریف ایشان هشتاد و هشت و قریب هفت ماه است.(۸۵)

سع۱۳۸

(الف) گاه در پرده می نوازد ساز گاه بی پرده می دراند تار (رشحات جـ ۲ صـ ٤۸٦) (ب) بار
(ج) سع ، مظ- (که) ندارد (د) ایضاً- (ظاهری) ندارد (هـ)تا زمانیکه (و) غع، عر- فالج
(۸۵) در نسخه‌ء غع، عر نود سال و پنج ماه نوشته است، در سع هم اولاً همین مدت مرقوم است ولی بعداً تصحیح شده و راجع به تاریخ پیدایش رمضان سال ۸۰٦ و تاریخ وفات ربیع الاول سال ۸۹۵ هـ هشتاد و هشت سال و قریب هفت ماه درست است.

از حضرت مولانا یعقوب چرخی قدس الله سره، اصل ایشان از موضع چرخ است و چرخ دهی است از توابع غزنین مابین کابل و غزنین واقع شده و قبور اجداد ایشان در آنجا است و ایشان بی واسطه مرید خواجه بزرگ اند- فرمودنکه پیش از آنکه بملازمت حضرت خواجه بها الدّین قدس الله سره بودم با ایشان محبت و اخلاص تمام داشتم و بعد از آنکه از اکابر علمای بخاری[الف] اجازت فتوی گرفتم عزیمت آن کردم که بوطن اصلی مراجعت نمایم، روزی مرابحضرت خواجه ملاقات افتاد، تواضع و تضرع بسیار کردم که گوشهء خاطری بمن دارند،[ب] فرمودند این زمان که عزیمت کردهء نزد ما آمده ای و گفته[ج] ای دوستدار[د] خدمتم لکن[هـ] از چه جهت؟ "گفتم" از آن جهت که بزرگید[و] و مقبول همه خلائق"فرمودند" دلیلی بهتر ازین می شاید که این قبول شیطانی باشد "گفتم" حدیث صحیح است که هر گاه حق سبحانه بنده را بدوستی گیرد دوستی او را در دلهای بندگان خود اندازد "ایشان تبسّم کردند و فرمودند که ما عزیزانیم، ازین سخن ایشان حال من دیگر شد بجهت آنکه پیش ازین یك ماه در خواب دیده بودم- چون ایشان این سخن فرمودند مرا آن خواب یاد آمد، از حضرت خواجه التماس کردم که خاطر شریف با من دارید، فرمودند "شخصی[ز] از عزیزان علیه الرّحمة والغفران خاطر طلبیده است، فرمودند در خاطر غیر نمی ماند، چیزی پیش ما گذار که چون آن را بینم تو یاد آی" - پس فرمودند که ترا خود چیزی نیست که پیش ما گذاری طاقیهء مبارك خود بمن دادند که این را نگاه دارید هر گاه که این طاقیه را بینی ما را یاد کن، چون یاد کنی بیابی، و فرمودند که زنهار درین سفر مولانا تاج الدین دشت کولکی(رح) را دریابی که وی از اولیاء[ك] الله است. بخاطر آمد که مرا اتفاق بلخ است و از آن راه بوطن خود می روم، بلخ کجا ودشت کولك کجا؟ وبعد از آنجا متوجه بلخ شدم. اتفاقاً ضرورتی واقع شد و صورتی پیش

سع ۱۳۹ / سع ۱۴۰

(الف) سع، غع، مظ بخواری (ب) ایضاً- دارید (ج) سع، مظ- گفتندهء (د)ایضاً- دوستار
(هـ) سع، غع، مظ- که (و) یعنی بزرك هستید، عر- بزرگ کنید (ز) سع، غع مظ- شخص
(ك) سع - اولیاء

آمد که از بلخ بدشت کولك افتادم واشارت حضرت خواجه مرا یاد آمد، متعجب شدم و صحبت مولانا تاج الدین را دریافتم و بعد از آن[الف] دریافت مولانا رابطه محبت من بحضرت خواجه قوت گرفت و سبب واقع شد که باز به بخارا بملازمت ایشان مراجعت کردم و این داعیه در خاطر افتاد که دست ارادت بحضرت خواجه دهم - در بخارا مجذوبی بود که بوی عقیده تمام داشتم، بر سر راه نشسته بود،[ب] باوی گفتم روم، گفت زود برو درپیش خود خطوط را شمار کنم،[ج] اگر فرد باشد دلیل بر حقیقت این داعیه خواهد بود که ان الله فرد ویحب الفرد، چون شمار کردم فرد بود، بر یقین تام بحضرت خواجه رفتم وارادت گفتم و مرا وقوف عددی تلقین کردند و فرمودند که من دلیل ساخته بودم و هم حضرت مولانا یعقوب قدس الله سره دربعضی از مصنفات خود نوشته اند که چون بعنایت بی علت حق سبحانه وتعالی حضرت خواجه بهاء الحق والدین[د] قدس الله سره را داعیه طلب درین فقیر پیدا شد عصا کش و قائد فضل[ه] الهی بصحبت حضرت خواجه بهاء الحق الدین قدس الله سره کشید، در بخارا ملازمت ایشان کردم بکرم عمیم ایشان می[و] یافتم تابه هدایت صمدیت یقین حاصل(شد) که ایشان از خواص اولیاء اند وکامل مکمل اند. بعد از اشارات غیبیه و واقعات کثیره تفاول بکلام الله کردم، این آیت بر آمد "**أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ**"[ز] و در آخر روز در فتح آباد که مسکن این فقیر بود متوجه مزار شیخ سیف الدین باخرزی رحمة الله تعالی(علیه) نشسته بودم که ناگاه پیك قبول الهی دررسید وبی قراری درباطن پیدا شد، قصد حضرت خواجه کردم، چون به قصر عارفان که منزل ایشان بود در رسیدم حضرت خواجه را بر سر راه منتظر دیدم، تلقی باحسان نمودند وبعد از نماز صحبت داشتند وهیت ایشان مستولی شده بود ومجال نطق نمانده. درین اثنا فرمودندکه دراخبار است "**العلم علمان علم القلب فذ لك علم النافع علمه[ك] الانبیاء والمرسلون وعلم اللسان فذلك حجة الله علی ابن آدم**"[ل] امید است که از علمی

سع ۱٤۱

(الف) -(آن) زاید است (ب) سع، مظ-دید (ج) زود برو ودرپی خود خطوط بسیار بر زمین کشید-با خود گفتم این خطوط را شمار کنم(رشحات ج۱ص۱۱۷) (د) غع، عر(بهاء الحق والدین) ندارد (ه) غع عر-فیض (و) قیاساً "التفات می یافتم" (ز) انعام ۹۰ (ك) غع، عر- علم الانبیاء (ل) رجوع کنید به سنن دارمی مقدمه ص ۳٤.

نصیبی بتورسید و فرمودند که در خبر است "**اذا جلستم**[الف] **اهل الصدق فاجلسواهم بالصدق فانهم جواسیس القلوب یدخلون فی قلوبکم وینظرون الی همّتکم**" وما مامور ایم بخود کسی را قبول نمی کنیم، امشب ببینیم که چه اشارت می شود ، اگر ترا قبول کنند مانیز قبول کنیم وآن شب چنان بر من صعب گذشت که به عمر خود چنان شبی نگذ رانیده بودم که مبادا در رد باز شود. ترسان وهراسان چون با ایشان نماز بامداد ادا کردم فرمودند" مبارك باد که اشارت بقبول شد، ما کسی را کم قبول می کنیم واگر قبول می کنیم دیر قبول می کنیم، اما تا هر کسی چون آید ووقت چون باشد" - بعد ازان سلسله مشائخ خود را تا بحضرت خواجه عبدالخالق غجدوانی (رح) بیان کردند واین فقیر را بوقوف عددی مشغول گردانیدند و فرمودند که اول در علم لدنی این سبق است که از حضرت خواجه خضر علیه السلام بحضرت خواجه عبدالخالق غجدوانی (رح) رسیده، بعد از ان چند وقت دیگر در ملازمت ایشان می بودم تا غایتی که فقیر را از بخارا اجازت سفر شد، فرمودند که آنچه از ما بتورسیده است به بندگان خدای تعالی برسان تا سبب سعادت باشد. حضرت ایشان فرمودند که حضرت مولانا یعقوب علیه الرحمة گفتند که حضرت خواجه بزرگ (رح) مرا فرموده اند که بخواجه علاإلدین عطار (رح) مصاحب باشید، بعد از وفات حضرت خواجه بچندگاه من به بدخشان افتادم و خدمت خواجه علاءالدین در چغانیان متوطن بودند، باین فقیر نامه ای نوشتند که وصیت حضرت خواجه چنین بودکه باهم باشیم، حالا مصلحت چیست؟ چون بر مضمون مکتوب اطلاع افتاد من بچغانیان آمدم و در ملازمت ایشان باشیدم تا وقتیکه خدمت خواجه نقل کردند بعد از سه روز سفر کردم و بجانب هلغتو آمدم و در مبدأ إلمعاد که تصنیف شیخ احمد سرهندی (رح) است آورده است که وی بعد از وفات حضرت خواجه بزرگ در ملازمت خواجه علاءالدین عطار (رح) در مرتبه کمال رسیدند. صاحب رشحات می گوید که خدمت مولانه یعقوب علیه الرحمة از من پرسید

سع۱٤۲

(الف) سع، مظ: جالستم (جلس: نشتن، جالس: نشانیدن) بنابرین جلستم که در متن اختیار کردیم درست است.

که تو در خراسان بودی[الف] و مردم می گویند که خدمت شیخ زین الدین الخوافی[ب] (رح) خوابهای مریدان را تعبیر می کنند واز آن اعتبار بسیار می گیرند، گفتم آری، واقع است. خدمت مولانا دست مبارك درمیان محاسن داشتند. بعد ازین سخنان ایشان را غیبت دست داد و داب[ج] ایشان آن می بود که زمان زمان از خود غائب می شدند، در آن غیبت سر مبارك ایشان پیش سینه افتاد چنانچه دوسه تار موی سفید در فرجهای انگشتان مبارك ایشان بماند بعد از ساعتی سر بر آوردند واین بیت خواندند: سع١٤٣

چون غلام آفتابم همه زآفتاب گویم — نه شبم نه شب پرستم که حدیث خواب گویم

ولادت ایشان در غزنین است و قبر ایشان در هلغتو است که یکی ازده های حصار است.

از خواجه علاءالدین عطار قدس الله سره، نام ایشان محمد بن محمد البخاری[د] است، اصل ایشان از خوارزم واز کبار مریدان وخلفاء خواجه بزرگ اند ودر ایام حیات خود تربیت بسیاری از مریدان خواجه که با ایشان می بودند می کردند. وی می فرمودند که علاء الدین بار را بر من سبك کرده است و در مقامات مذکور است که حضرت خواجه بزرگ در بادی حال خدمت علاء الدین(رح) را در مجالس نزدیك خود می نشاندند وزمان زمان متوجه ایشان می شدند. بعضی(از) محرمان حضرت خواجه را ازین معنی سوال، کردند، فرمودند"او را نزدیك خود می نشانم تا گرگ اورا نخورد، گرگ نفس او درکمین است، هر لحظه از حال وی تفحصی می نمایم". خدمت خواجه علاء الدین(رح) فرموده اند که در اوائل ملازمت حضرت خواجه قدس سره شیخ محمد در آهنین[هـ] ازمن سوال کرد که دل بنزدیك توبچه کیفیت سع١٤٤

(الف) بوده ای (رشحات جـ ١ صـ ١٢٠) (ب) مولانا یعقوب(رح) با شیخ زین الدین الخوافی(رح) در مصر هم سبق بوده اندوپیش مولانا شهاب الدین سیرامی(رح) تلمذ میکرده اند رشحات جـ ١ صـ ١٢٠ (ج) غج، عر، آداب- (داب بمعنی عادت درست است) (د) سع، مظ- البخواری (هـ) غج، عر- هندی-(آهنین درس است، کذا فی رشحات جـ ١ صـ ١٤٢)

است؟ گفتم کیفیت آن پیش من معلوم نیست، وی گفت دل بنزدیك من چون ماه سه روزه است، بعد ازان من تعریف وتمثیل وی را به نسبت دل به حضرت خواجه عرض کردم، فرمودند"آن درویش نیست(الف) که حال خود را بیان کرده است" وحضرت خواجه در آن محل ایستاده بودند، قدم بر قدم من نهادند، مرا کیفیت بزرگ پیدا شد که جمیع موجودات را در خود مشاهده کردم، چون من از آن حال باز آمدم حضرت خواجه فرمودند که نسبت اینست نه آن، پس حال دل را کی توانی ادراك کنی؟ دل دربیان نمی آید وسر آن حدیث که لایسعنی ارضی ولاسمائی ولکن یسعنی قلب عبدی از غوامض است، پس حال دل را که بشناسد؟- همچنین در رشحات عین الحیات(ب) است وصبیه خواجه بزرگ در خانه خواجه حسن عطار(رح) بود که فرزند ایشان(ج) بود. خواجه حسن عطار(رح) ثمرهء شجره ولایت ایشان در ایام طفلی منظورعنایت و عاطفت حضرت خواجه بزرگ قدس الله سره بودند. گویند که روزی خواجه حسن با جمعی اطفال در باغ مزار بازی می کردند وبر گوساله سوار شده بودند وکودکان گرد ایشان می دویدند. درین اثناء خواجه بزرگ بآنجا رسیدند وایشان با کودکان برآن وجه دیدند وفرمودند که زود باشد که این کودك سوار باشد وپادشاهان ذی شوکت در رکاب پیاده بدوند وآنچنان بود که چون خدمت خواجه حسن عطار به خراسان آمدند ودرباغ زاغان(د) مرزا شتری پیش ایشان بطریق معامله کشید واز غایت اخلاص که بایشان داشت، خواست خود ایشان را سوار کند، پیش آمدوبیك دست رکاب اشتر(هـ) گرفت وبدست دیگر عنان وی وایشان را سوار محکم گرفته چند گام بدوید، بعد ازان اشتر بیارامید، ایشان فرود آمدند ورری بطرف بخارا آورده نیازمندی کردند وتواضع نمودند وقصه ایام طفلی و سوار شدن بر گوساله و وعده حضرت خواجه ایشان را که

سع١٤٥

(الف) آن درویش نسبت خود را بیان کرده است(رشحات جـ١ صـ ١٤٢(ب) رك به رشحات جـ١ صـ ١٤٢ (ج) یعنی حسن عطار(رح) (د) در باغ غازان مرزا شاه رخ را دیدند، مرزا شاه رخ استری پیش ایشان... الخ (رشحات ج ١ ص ١٥٩) (هـ) استر(بمعنی قاطـر- کذا فی رشحات جـ١ صـ ١٥٩)

پادشاهان ذی شوکت در رکاب تو بدوند باز بمرزا گفتند وسر سرکشی اشتر ظاهر شد واستماع آن حکایت و مشاهده آن صورت سبب(الف) ازدیاد یقین حاضران بحضرت خواجه بزرگ قدس الله سره. و حضرت خواجه محمد پارسا قدس الله سره نوشته اند که حضرت خواجه علاء الدین عطار، قدس الله سره در اول شعبان سنه خمس وتسعین وسبع مأته پیش از وفات به هفت سال از چغانیان متوجه به بخارا شدند به نیت زیارت حضرت خواجه بزرگ قدس الله سره وبعد از هژده روز رسیدند و در اوائل شوال مراجعت کردند، شب عید رمضان در بخارا بودند، درویشی از درویشان آن شب در واقعه دید که بارگاهیست درنهایت بزرگی و حضرت خواجه علاء الدین با حضرت خواجه بزرگ قدس الله سرهما در نزدیکی(ب) آن بارگاه اند و معلوم شد که آن بارگاه حضرت رسالت پناه است صلی الله علیه وآله وسلم، حضرت خواجه بزرگ(رح) بآن بارگاه در آمدند بملاقات حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و بعد از فرصتی بیرون آمدند، با ایشان نشست وبسطر(ج) تمام فرمودند که مرا این کرامت کردند، هر که در صد فرسنگی قبر من باشد از هر طرفی، من او را شفاعت کنم باذن الهی و عطار(رح) را در چهل فرسنگی مرقد او مرتبه شفاعت دادند و کمینه از محبان و متابعان را یك فرسنگی(د) مرقد او مرتبه شفاعت دادند. خدمت خواجه عبدالله امامی اسفهانی(هـ) (رح) که از اجله(و) اصحاب حضرت خواجه علاءالدین عطار اند قدس الله سرهما بالتماس یکی از سادات بزرگ در طریقه خواجگان قدس سرهم رساله ای مختصر بغایت مفید نوشته است از آن نسبت که رسم تبرك ایراد می یابد.

سع١٤٦

رشحه: طریقه توجه طائفه علائیه و پرورش نسبت باطنی ایشان چنانست که هر گاه که خواهند بدان اشتغال نمایند اولاً صورت آن شخص که این نسبت ازو یافته باشد در خیال در آورند تا آن زمان که اثر حرارت و کیفیت معهوده ایشان پیدا شود، بعد

(الف) سع، مظ- بسبب (ب) غع، عر- نزدیك (ج) بشاشت وبسط تمام فرمودند
(د) غع، عر- فرسنگ (هـ) اصفهانی در فارسی جدید (و) غع، عر- جمله

ازان آن خیال را نفی نکنند بلکه آنرا نگاه دارند و چشم و گوش و هوش و همه قوی بآن خیال متوجه بقلب شوند که عبارت است از حقیقت جامعه انسان[الف] که مجموع کائنات از علوی وسفلی دروی مدرک می شود مفصل آنست اگر چه ان از حلول در اجسام منزه است لکن چون نسبتی میان او ومیان این نقطه صنوبری است پس توجه باین لحم صنوبری باید نمود[ب] و چشم و فکرو خیال و همه قوی را بر آن گماشت[ج] و حاضر آن بود و بر در دل نشست[د] و ماشك نداریم که درین حال کیفیت غیبت و بیخودی رخ نمودن آغاز کند آن کیفیت را راه[ه] فرض(می) باید کردن و از پی آن رفتن و هر فکری که در آید بتوجه[و] بحقیقت قلب خود[ز] نفی آن کردن و بآن(جزوی) مشغول نشدن و در آن محل بکلی در گریختن تا آن نفی شود و اگر نفی نشود التجابصورت آن شخص باید کردن وآن را نگاه داشتن تا باز آن نسبت پیدا شود، آنزمان خود آن صورت نفی می شود، اما باید که شخص متوجه آنرا نفی کند[ك] و اگر چنانچه بآن صورت وساوس نفی نشود چند نوبت باسم یا فعال بحسب معنی در دل مشغول شود که البته دفع شود و اگر نیز باین دفع نشود در دل چند نوبت تأملی کلمه لااله الا الله بکند بدین طریقه که لا موجود الا الله تصور کند وآن وسوسه که مشوش او می باشد از هر نوع که باشد چون موجودیست از موجودات ذهنی، بتحقیق آنرا بحق سبحانه قائم بیند بلکه عین حق داند زیرا که باطل نیز بعضی از ظهورات حق[ل] است و شك نیست که باین تاملی ذوقی شود و نسبت عزیزان قوت گیرد و آن زمان آن فکر را نیز نفی کند و بحقیقت بیخودی متوجه شود و از پی آن برود و اگر بآنکه ذکر لا اله الا الله در دل بگوید حضوری نیابد بجهر چند نوبت بگوید والله را مد بدهد و دل فرو برد و آن مقدار مشغول شود که بسیار ملول نشود و چون بیند که ملول خواهد شد ترك کند و بداند که مادام که غیبت و بیخودی و نسبت عزیزان در ترقی

سع۱٤۷

(الف) انسانی (ب) باید نمودن (ج) باید گماشتن (د) و حاضر آن بودن وبر در دل نشستن
(ه) راهی (و) متوجه (ز) قلب خود گشته (ك) نکند (ل) سع، مظ: خواست

سع۱۴۸

باشد فکر در حقائق اشیاء و توجه بجزئیات عین کفر است، بیت:(ع)

با خودی کفر بیخودی دین است

بلکه فکر در اسماء[الف] و صفات حق سبحانه هم نباید کردن درین دم و اگر نیز برسد آنرا نفی باید کردن باین طریقه ها که گفته شد، اگر کسی گوید که درین صورت نفی حق لازم آید جواب گویم که حق را برای حق نفی میتوان کردن چنانچه خواجه بزرگ قدس الله سره فرموده اند پس اگر فکر حق صرف باشد هر چند نفی کنی باید که زیادت شود زیرا که حق به نفی کسی منفی نشود والاً زائل گردد و نیز مطلب روحانیت این طائفه عالیه توجه به نیستی است که سرحد وادی حیرت است و مقام تجلی انوار ذات است و در آن مقام وجود نمی ماند و فکر در اسماء و صفات شك نیست که این[ب] مرتبه فروتر است و باید که در بازار و گفتگو و اکل و شرب وهمه حالات آن حقیقت جامعه خود را نصب العین خود سازد و او را حاضر داند وبصور جزوی از حضرت جامعه خود غافل نشود بلکه همه اشیاء را بوی قائم داند وسعی کند که اورا در همه مستحسنات و مستقبحات[ج] مشاهده نماید تا بجای رسد که خود را درهمه بیند و همه اشیاء را آئینه جمال با کمال خود داند بلکه همه را اجزای خود یابد، ع

جزو درویش[د] است جمله نیك و بد

درحالت سخن گفتن نیز باید که ازین مشاهده غافل نشود بلکه گویته چشم دل اوبدان سو باشد و اگر چه ظاهر او بچیزهای دیگر مشغول باشد چنانچه فرموده اند:

از درون شو آشنا و از برون بیگانه شو　　اینچنین زیبا روش کم می بود اندر جهان

سع۱۴۹

وهر چند(صمت) بیشتر باشد این نسبت قوی تر گردد و چون بمرتبه ای رسد که تفرقه میان دل و زبان تواند کردن و خلق او را حجاب از حق نشود و حق حجاب از خلق

(الف)سع، مظ: باسماء　(ب) ازین　(ج) سع، مظ- مستحقبات　(د) قیاساً درویشی

نگردد آنزمان تواند که بصفت جذبه در دیگران تصرف کند و اجازت ارشاد و دعوت خلق بحق آن کس را باشد که باین مرتبه برسد و باید که خود را از غضب راندن(الف) نگاه دارد که راندن غضب ظرف باطن را از نور معنی تهی و خالی می سازد و اگر غضبی واقع شود یا قصوری دست دهد که کدورتی قوی طاری شود و سر رشته دلت گم گردد یا ضعیف شود غسل برآرد، اگر قوت مزاج وفا کند بآب سرد که بسیار صفا میدهد والا بآب گرم و جامعه پاك پوشد و در جای خالی دو رکعت نماز بگذارد و چند نوبت بقوت نفس بر کشد و خود تضرع کند و بکلی باو توجه نمایدو بداند که این حقیقت جامعه مظهر مجموع ذات و صفات حق است نه آنکه حق سبحانه دروی حلول کرده بلکه بمنزله صورت است در مرات. پس این تضرع بحقیقت نزد حق سبحانه باشد، همچنین در رشحات عین الحیات آورده است.(ب)

می فرمودند که رعایت جانب اهل علم باید کرد و حال خود را پوشیده باید داشت و با هر یك از اهل طریق به نسبت حال او سخن باید گفت، رعایت خاطر و احتراز از آزار اهل قلوب می باید کرد. باین طائفه درونی شدن کار (را) دشوار تر می گرداند، کارهای درونی ایشان باریکتر است، مخالطت و دوستی کردن با ایشان وقتی مفید است و سبب مزید احوال است که بواسطه آن مخالطت آداب صحبت ایشان را بیشتر شناسد و بیشتر رعایت کند والا سبب مزید خطر باشد، ع سع ۱۵۰

بی ادب را بار نی با ادب بودن خطاست

خطای ادب ظهور هستی و خود را با ادب دیدن است. پوشیده نماند که بعضی از کلمات قدسیه حضرت خواجه علاء الدین عطار قدس الله سره که در مجالس صحبت می فرموده اند خدمت محمد پارسا قدس الله سره در قید کتابت آورده اند و بعضی ازان اینست که برسم تبریك می آرم. می فرمودند که مقصود از ریاضت نفی تعلقات

(الف) سع، مظ: راند (ب) رشحات ج۱ صـ ۱٦۸ تا صـ ۱۷۱

جسمانیت است بکلی و توجه کلی بعالم ارواح و عالم حقیقت، مقصود از سلوك آنست که بنده باختیار و کسب خود ازین تعلقات که موانع راه اند بگذرد و هر یك ازین تعلقات را بر خود عرض کند، از هر کدام که گذرد علامت آن بود که آن تعلق مانع نیست و غالب نیامده است ودر هر کدام که باز ایستد و خاطر بآن بسته بیند بداند که آن مانع راه او شده است، تدبیر قطع آن کند. حضرت خواجه ما برای احتیاط چون جامعه نو پوشیدندی در اول گفتندی که این آن فلان است و عاریت وار پوشیدندی و دیگر می فرمودند که چون طالب بامر مرشد و مدد او خود را خالی میکند از هر مانعی که از محبت مرشد بود و در دل طالب تمکن یافته باشد، پس از آن قابل فیض الهی گردد و محل ورود احوال نامتناهی شود بحقیقت قصور در فیض الهی نیست، قصور از جهت طالب است، چون طالب رفع موانع کرد هر آئینه حالی طلوع کند بر او و بر واسطه روحانیت مرشد که آن حال محل حیرت باشد و به هیچ وجه ادراك وجود آن حقیقت نتواند کرد"رب زدنی تحیراً فیك" حکمت اختیار در آدمیان بیشتر است، چون موانع طبیعت اصل شده اند بقوت اختیار و جهت بسیار دفع آن موانع می باید کرد، فرشتگان اگر چه مجبور بر طاعت اند و معصوم از مخالفت قصداً و فعلاً اما در خشیت و خوف اند، اعتبار تمام اختیار را است در سعادت و شقاوت و ترقی و تنزل. وفات علاء الدین عطار (رح) بعد از نماز خفتن شب چهار شنبه بیستم رجب سال هشت صد و دو هجری و قبر ایشان در ده نو چغانیان است و وفات خواجه حسن عطار (رح) در شب دو شنبه عید قربان است سال هشت صد و بیست و شش هجری و قبروی در ده نو چغانیان است.

سع۱۵۱

از خواجه بهاءالدین نقشبند قدس الله سره، وجه تسمیه نقشبند در رساله بهاویه که در مقامات حضرت خواجه می نویسد که حضرت خواجه می فرمودند که من و پدر بصنعت کمخواب بافی و نقشبندی مشغول می بودیم و

همون نقل بدستخط حضرت مولانا عبدالرحمن جامی قدس الله سره نوشته یافتم.
پوشیده نماند که در سلسله خواجگان قدس الله سرهم از زمان خواجه المجیر فغنوی (رح) تا زمان امیر کلال رحمهما الله تعالی ذکر خفیه را با ذکر علانیه جمع می کردند و ایشان را در سلسله شریفه علانیه خوانان می گویند. چون زمان ظهور خواجه بهاءالدین قدس الله سره رسید بنابر آنکه از حضرت خواجه عبدالخالق قدس الله سره مامور بعمل عزیمت بودند ذکر خفیه اختیار کرده و از ذکر علانیه اجتناب نموده و هر گاه که اصحاب امیر کلال (رح) در مجلس افتتاح ذکر علانیه می کردند حضرت خواجه بر می خاستند و از آن حوزه بیرون می رفتند و بر خاطر اصحاب این معنی بغایت گران می آمده است لکن حضرت خواجه پروای آن نمی کردند[الف] و درمقام رفیع نقل[ب] ایشان نمی شدند، اما در خدمت و ملازمت امیر کلال (رح) هر گز دقیقه فرونمی گذاشتند[ج] و همیشه سر تسلیم بر آستانه ارادت و متابعت ایشان می داشتند[د] و امیر (رح) روز بروز التفات به حضرت خواجه زیاده می کردند.[ه] سر سلسله نقشبندیان است بنظر قبول از فرزندی خواجه محمد بابا سماسی (رح) است، بظاهر مرید سید امیر کلال (رح) است و اویسی بود از روحانیت خواجه عبد الخالق غجدوانی قدس الله و از خدمت شیخ خلیل[۸۶] اتا (رح) یعنی بابا که از مشائخ ترکستان است فائده های گرفته است، طریقه ایشان تمام مطابق شرع بود و مذهب امام اعظم (رح) داشتند و اکثر مشائخ این سلسله حنفی مذهب اند. از خواجه بزرگ

سع۱۵۲

(الف) سع، غع، مظ- نمی کرده اند (ب) ثقل ایشان نمی شده اند (رشحات جـ۱صـ۹٦)
(ج) سع، غع، مظ- گذشتند (د) ایضاً - داشته اند (ه) ایضاً- کرده اند

(۸٦) در باره شیخ خلیل اتا (رح) در کتب معاصر هیچ تفصیلی تا حال معلوم نشد، مولانا عبدالرحمن جامی (رح) نوشته است که خواجه بهاء الدین فرموده اند که شبی در اوائل این کار (سلوك) در خواب دیدم خلیل اتا رحمة الله علیه را که از کبار مشائخ ترك اند مرا بدرویشی سفارش می نمایند، چون بیدار شدم صورت آن درویش در خاطر من بود..... ومن دائم طالب آن درویش می بودم تا روزی در بازار بخارا باو ملاقات افتاد، او را شناختم، پرسیدم نام او خلیل بود و در آن وقت با او مجالست و مکالمت میسر نشد، چون بمنزل رسیدم شب رسید، قاصدی بیامد که درویش خلیل ترا می طلبد و ایام تیر ماه بود... بخدمت او رسیدم و حالات غریبه مشاهده کردم. بعد از مدتی او را بادشاهی مملکت ماوراءالنهر میسر شد و در زمانه حکومت و سلطنت تا شش سال در خدمت او همی بودم. (نفحات الانس طبع) تهران، سال طباعت ندارد، ص ۳۸۳- ۳۸٤).

پرسیدند که طریقه شما جهرو سماع می باشد فرمودند که نمی باشد، پس گفتند طریقه شما بر چیست؟ فرمودند که ظاهر با خلق و باطن با حق . روزی حضرت (خواجه) بزرگ قدس الله سره عمارتی می کردند و همه اصحاب ایشان از خرد و بزرگ آنها حاضر(الف) بودند، باهتمام بکار گل شغل داشتند و حضرت خواجه محمد پارسا قدس الله روز درمیان گلزار بودند، چون آفتاب بحد استوا رسید و هوا بغایتی گرم شد حضرت خواجه اصحاب را اجازت فرمودند که ساعتی استراحت کنید، هر کس دست و پای شستند و بسایه رفتند و بخواب افتادند و حضرت محمد پارسا هم در آن گلزار پای پرگل در آفتاب خواب کردند. درین اثناء حضرت خواجه بزرگ (رح) آمدند و بر همه اصحاب گذر کرد، چون پیش خواجه محمد رسیدند و ایشان را بآن کیفیت دیدند روی مبارك خود را بر پای مالیدند و فرمودند که خداوندا! بحرمت این پای که بر بهاء الدین رحمت کن. و خدمت امیر کلال (رح) در مرض آخر خود اصحاب را بمتابعت حضرت خواجه بزرگ قدس الله سره اشارت فرمودند. درآن (محل) اصحاب از خدمت امیر سوال کردند که حضرت خواجه بهاء الدین (رح) در ذکر علانیه متابعت شما نکردند(ب) و امیر (رح) فرمودند(ج) هر عملی که بر ایشان می گذرانند بنا بر حکمتی است و اختیار ایشان درمیان نیست"پس این مصراع خواندند ع:

سع۱۵۳

ای همه تو من کیم چنانکه تو داری(د)

سخن خلفاء و خواجگان قدس الله ارواحهم: اگر تو را بی اختیار بیرون آورده اند مترس و اگر تو بخود بیرون آمده ای بترس. منقولست که حضرت خواجه محمد پارسا را قدس الله سره در توجه مراقبه غیبت بسیار واقع می شده و حضرت خواجه علاء الدین عطار را قدس الله سره شعور و وقوف تمامی بوده و آن صفت شعور و صحو را ازغیبت و سکر اتم و اکمل گفته اند. حضرت خواجه عبیدالله احرار قدس الله سره

سع۱۵٤

(الف) آنان (ب) غع، عر، نمی گیرد (ج) سع، غع، مظ- فرموده اند (د) قیاساً دانی

فرموده اند که بعد از وفات خواجه بهاءالدین قدس الله سره همه اصحاب حضرت خواجه بحضرت خواجه علاء الدین بیعت کرده اند بجهت علو شان ایشان حتی خواجه محمد پارسا قدس الله سره.- خواجه علاء الدین عطار قدس الله سره فرموده اند که در وقت نقل حضرت خواجه یسین می خواندم، چون به نیمه رسانیدم انوار ظاهر شدن گرفت، به کلمه مشغول شدم، بعد از ان حضرت خواجه منقطع شد سن شریف ایشان هفتاد وسه سال تمام شده بود و در هفتاد و چهارم بود که نقل فرمودند. وفات ایشان در شب دوشنبه سیم ماه ربیع الاول سنه احد و تسعین وسبع مأته بوده و در تاریخ حضرت خواجه گفته اند:

رفت شاه نقشبند آن خواجه دنیاو دین　　آنکه بودی شاهراه دین و دولت ملتش
مسکن و مأوای او چون بود قصر عارفان　　"قصرعرفان"[الف] زین سبب آمد حساب رحلتش

خواجه بزرگ علیه الرحمة وصیت کرده بود که پیش جنازه من این بیت بخوان:

مفلسانم آمدم در کوی تو　　شیئاً لله از جلال روی تو

از امیر کلال قدس الله سره، شرف سیادت داشتند و بداش گری اشتغال می داشتند و بر زبان بخارا کلال داش[ب] را گویند و در مقامات ایشان مذکور است که والده ایشان فرموده اند "تا امیر کلال را در پوست داشتم هر گاه که لقمه به شبه اتفاق افتادی (مرا) در شکم درد عظیم بگرفتی، چون این معنی مکرر شد دانستم که بسبب وجود این طفل است، دیگر در لقمه احتیاط کردم و بوی امیدوار شدم. چون سید امیر کلال به سن شباب رسیدند کشتی می گرفتند و گرد ایشان هنگامه و معرکه می شدند. روزی در آن معرکه شخصی را بخاطر گذشت که چه معنی دارد که سید زاده شریف کشتی گیرد و زور آزمای کند و طریق اهل بدعت ورزد. درین اثناوی را خواب ربود و در خواب چنان دید که قیامت قائم شده و وی جای درمیان

سع ۱۵۵

(الف) قیاساً "قصر عرفان" قصر عرفان ۱۰۰ ق - ۹۰ ص - ۲۰۰ ر - ۷۰ ع - ۲۰۰ ر ۸۰ ف - الف ا- ۵۰ ن= ۷۹۱ هـ) (ب) داشگر

لای[الف] و گل تا سینه فرو رفته و بحال خود فرو مانده تا که دید که امیر پیدا شدند و هر دو بازوی ویرا گرفتند و بآسانی بالا کشیدند. چون بیدار شد امیر در آن معرکه روی بوی کرده فرمودند که ما زور آزمای را از برای چنین روزها میکنیم. روزی حضرت خواجه محمد بابا از کنار معرکه امیر می گذشتند، زمانی بنظاره ایشان توقف کردند، بعضی اصحاب را که همراه بودند بخاطر گذشته که جهت چیست که حضرت خواجه متوجه این مبتدعان شدند، خواجه را بر آن خاطر اشراقی شده فرمودند که درین معرکه مردی است که بسی مردان در صحبت وی بدرجه کمال خواهند رسید، نظر ما بر اوست، می خواهم که او را[ب] صید کنم. درین محل نظر امیر بجانب ایشان افتاده و جذبه ایشان امیر را در ربود. چون خواجه قدم نهادند و روان شد امیر بی طاقت شد، معرکه گذاشت و از عقب ایشان رفته، چون خواجه بمنزل خود رسیدند امیر را در آوردند و طریقه گفت و بفرزندی خود قبول کردند. بعد ازان دیگر هرگز کسی امیر را در معرکه و بازار نه دید. مدت بیست سال در خدمت و ملازمت خواجه محمد بابا (رح) بودند پیوسته به هر هفته دوبار دوشنبه و پنجشنبه از سوخار[ج] به سماسی می رفتند بملازمت خواجه محمد بابا و باز می آمد و مسافت میان سوخار[د] و سماسی پنج میل شرعی است و در آن مدت بطریق خواجگان قدس الله سرهم اشتغال می نمودند[ه] بر وجهی که هیچ کس را بر حال ایشان اطلاع نمی بوده است تا در ظلّ تربیت خواجه بدرجه تکمیل و ارشاد رسیدند[و] و حضرت خواجه بهاء الدین را قدس الله سره نسبت صحبت و تعلیم وآداب سلوك و طریقت از ایشان است خدمت سید امیر کلال را چهار فرزند بوده اند امیر برهان و امیر حمزه و امیر شاه و امیر عمر (رحمهم الله) و چهار خلیفه بوده اند خواجه بهاء الدین نقشبند و شمس الدین کلال و علاء الدین کزسرونی و بهاء الدین قشلاقی که شیخ صحبت و استاد حدیث حضرت خواجه بهاء الدین نقشبند قدس الله سرهما ارباب کمال و اصحاب وقت حال بودند. حضرت خواجه

سع۱۵٦

(الف) غع، عر- بالای (لای بمعنی لجن درست است) (ب) سع، غع، مظ - (را) ندارد (ج)
(د) سوخاری (رشحات جـ ۱ صـ ۷٦) (هـ) سع، غع، مظ- دیده اند (و) ایضاً - رسیده اند

عبید الله احرار قدس الله سره می فرمودند که مولانا بهاء الدین قشلاقی علیه الرحمه بزرگ بودند و حضرت خواجه بهاء الدین نقشبند قدس الله سره در بدایت ارادت بصحبت ایشان رسیده بودند، ایشان فرمودند" مارا درویشی است که هیزم مطبخ می کشد، وی را ببینید حضرت خواجه بیرون آمدند (ر) و آن درویش را دیدند[الف] که پشته هیزم خشك بر پشت برهنه می کشیده است وآنکه خدمت مولانا حضرت خواجه را بدیدن وی اشارت کرده اند از برای تنبیه ایشان بوده است بر کمال اخلاص در خدمت. حضرت ایشان بعد از تقریر این حکایت روی بحضار مجلس کرده فرمودند"مردم این چنین خدمتها باخلاص آورده اند، لاجرم به دولتهای عظیم که فوق آن متصور نیست می رسیده اند، اگر شما این چنین خدمتها نمی توانید پیش بردن باری دانید که این چنین مردم می بوده اند". مولد و مدفن ایشان سوخار است. سع۱۵۷

از خواجه محمد بابا سماسی قدس الله سره: ایشان اکمل و افضل اصحاب حضرت عزیزان است. منقولست که چون حضرت عزیزان (رح) را وفات نزدیك رسید خواجه محمد بابا را از میان اصحاب اختیار کردند،[ب] امر خلافت و نیابت خود را بایشان تفویض کرد و همه اصحاب را بمتابعت[ج] و ملازمت ایشان امر کردند[د] و حضرت خواجه بهاء الدین را قدس الله سره نظر قبول و فرزندی ایشان بوده است و ایشان پیش از ولادت حضرت خواجه بارها که بر کوشك هندوان می گذشتند[هـ] می فرمودند[و] که ازین خاك بوی مردی می آید، زود باشد که کوشك هندوان قصر عارفان شود تا وقتیکه آنجا رسیدند،[ز] فرمودند که آن بوی زیاده شده، هماناگاه[ك] آنمرد متولد شده است و در آن محل از ولادت حضرت خواجه سه روز گذشته بود جد ایشان معامله بر روی سینه ایشان گذاشته اند و ایشان را بنظر خواجه آورده خواجه فرمود که وی فرزند ماست وما او را قبول کردیم، پس باصحاب گفتند که سع۱۵۸

(الف) سع، غع، مظ - دیده اند (ب) سع، غع، مظ- کرده اند (ج) ایضاً - متابعت
(د) ایضاً- کرده اند (هـ) ایضاً - گذشته اند (و) ایضاً- فرموده اند (ز) ایضاً- رسیده اند
(ك) قیاساً - هماناکه

این مردی است که مابوی او شمیده بودیم، زود باشد که مقتضای[الف] روزگار شود، پس روی به سید امیر کلال (رح) کردند[ب] که خلیفه خواجه اند و فرمودند[ج] که در حق فرزندم بهاء الدین شفقت و تربیت دریغ نداری و ترا بحل نکنم اگر تقصیر کنی و امیر کلال بر پای خاستند و دست بر سینه بنهاده که مرد نه باشم اگر تقصیر کنم. خواجه محمد بابا را چهار خلیفه بودند، همه فاضل و کامل بودند که بعد از ایشان به دعوت صادقان و ارشاد طالبان مشغولی می کردند، خواجه صوفی سوخاری رحمة الله علیه که از خلفای خواجه محمد بابا بوده است و قبروی در ده سوخاری است از ده های بخارا، بر دو فرسنگ از شهر.

خواجه محمود سماسی رحمة الله علیه: فرزند شریف خواجه محمد بابا (رح) است و از خلفای ایشان مولانا دانشمند علیه الرحمة از کبار اصحاب خواجه محمد بابا است و از جمله مقربان ایشان بوده است، امیر سید کلال قدس الله سره، ایشان اکمل و افضل همه خلفاء و اصحاب خواجه محمد بابا بوده اند. مولد و مدفن ایشان قریه سماسی است که از جمله ده های رامتین است و از انجا تا بخارا سه فرسنگ شرعی است.

از خواجه علی رامتنی قدس الله سره: لقب ایشان درسلسله خواجگان قدس الله سرهم حضرت عزیزان است و بصنعت بافندگی مشغول می بوده اند. حضرت مخدوی[۸۷] در کتاب نفحات الانس نوشته اند که این فقیر از بعضی کتب اکابر چنین نوشته [د] دیدم که اشارت بایشان است، آنچه مولانا جلال الدین رومی قدس الله سره در غزلیات خود نوشته اند، شعر:

گر نه علم حال فوق قال بودی کی شدی بنده، اعیان بخارا خواجه نساج را

(الف) مقتدای (ب) سع، مظ- کرده اند (ج) ایضاً- کرده اند (د) "این فقیر از بعضی اکابر چنین استماع دارد" (نفحات الانس صـ ۳۸۰)

(۸۷) یعنی مولانا عبدالرحمن جامی که مؤلف صفحات الانس مخدوم مؤلف رشحات عین الحیوة بوده و این اقتباس از آنجا ماخوذ است (رك به رشحات ج۱ ص ۶۲ و نفحات ص ۳۸۰).

سع۱۵۹ حضرت رکن الدین علاء الدّوله سمنانی قدس الله سره با ایشان معاصر[الف] بوده اند و میان ایشان مراسلات و مفاوضات[ب] واقع شده، گویند که حضرت شیخ درویشی را بخدمت فرستاد و سه مسئله پرسیده و هر یکی را جواب شنیده، مسئله اول آنکه شما و ما خدمت آینده[ج] و رونده می کنیم و شما در سفر تکلف نمی کنید و ما تکلفهای می کنیم و مردم از شما آزاری ظاهر[د] نمی کنند و از ما در گله اند، سبب این چیست؟ حضرت عزیزان (رح) جواب گفتند که خدمت کنندگان منت نهنده بسیار اند و خدمت کنندگان منت دارنده کم اند، جهد کنید که از خدمت کنندگان منت دارنده باشید تا کسی از شما در گله نباشد. مسئله دوم آنکه شنیده ایم که تربیت شما از خضر علیه السلام است این چگونه است؟ جواب فرمودند که بندگان حق سبحانه عاشقان آنند که خضر علیه السّلام عاشق اوست. مسئله سیم آنکه ما شنیده ایم که شما ذکر جهر می گوئید، این چون است؟ در جواب فرمودند که ما نیز شنیده ایم که شما ذکر خفیه می گوئید، پس ذکر شما نیز جهر می باشد. مولانا سیف الدین قصبه که از اکابر علمای آنزمان بوده از حضرت عزیزان سوال کردند که شما ذکر علانیه به چه نیت می گوئید؟ ایشان فرمودند باجماع همه علماء در نفس اخیر بلند گفتن و تلقین کردن بحکم حدیث "لَقِنُوا اَمْوَاتَکُمْ بِشَهَادَةِ اَنْ لا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه"[ه] جائز است و درویشان را هر نفس نفس اخیر است. شیخ بدرالدین که از کبار اصحاب بلغار[و] است صحبت عزیزان (رح) را دریافته بود پرسید که ذکر کثیر که ما از نزد حق سبحانه بآن ماموریم کما قال سبحانه "وَاذْکُرُوا اللّٰهَ ذِکْراً کَثِیْراً" ذکر زبان است یا ذکر دل؟ حضرت عزیزان فرمودند که مبتدی را ذکر زبان و منتهی را ذکر دل همیشه سع۱۶۰ مبتدی تکلف و تعملّ می کند، اما منتهی را چون اثر ذکر بدل رسد جمله اعضاء وجوارح و عروق و مفاصل وی بذکر گویا شود و در آن وقت سالك بذکر کثیر محقق

(الف) غع، عر (معاصر) ندارد (ب) سع، مظ- معاوضات (ج) سع، غع، لمظ- آیند
(د) سع، مظ (ظاهر) ندارد (ه) رك به تذکره الموضوعات مؤلفه محمد طاهر بن علی القیشرانی ص ۹۹
(و) شیخ بدرالدین میدانی که از کبار اصحاب شیخ حسن بلغاری است (رشحات ج ۱ ص ٤٦)

شود و در کار یك روزه وی برابر کاریك سال(الف) دیگران بود. می فرمودند که حق سبحانه در هر شبان روزی سیصد و شصت نظر رحمت بر دل بنده مؤمن می کند، اینست که دل سیصد و شصت روزنه دارد و بجمیع اعضاً سیصد و شصت رگ است از روده و شرائین(ب) متصل بدل، چون دل از ذکر متأثر(ج) شود و بآن مرتبه رسد که منظور نظر خاص حق سبحانه گردد اثر آن نظر از دل بجمیع اعضاً منشعب شود تا هر عضوی به طاعتی لائق حال خود مشغول گردد و از نور آن طاعت (از) هر عضوی فیضی که نظر رحمت عبارت از آنست بدل رسد:

ذکر گنج است گنج پنهان به　　　جای این گنج دل پنهان به
بر زبان گنگ شو بلب خاموش　　　با خرد انرا ازین معامله کوش(د)

و عمر شریف ایشان تا صد و سی کشیده بوده است. ایشان را دو فرزند بزرگوار بوده اند، هر دو عارف و کامل، خواجه خورد فرزند کلان حضرت عزیزان بوده است، نام او خواجه محمد بوده و اصحاب حضرت عزیزان را خواجه بزرگ می گفتند و خواجه محمد را خواجه خورد، خواجه ابراهیم رحمة الله علیه فرزند خورد حضرت عزیزان است. وفات ایشان روز دوشنبه بیست و هشتم ماه ذی القعده سال پانزده و هفت صد و بقولی هفت صد و بیست و یك(هـ) هجری بود وقبر ایشان در خوارزم است.

از حضرت خواجه محمود انجر(۸۸) نغنوی رحمة الله علیه، (مولد ایشان انجیر فغنه است) و آن دهی است در ولایت بخارا از مضافات وابکنی(و) که دهی بزرگ است مشتمل بر چندین ده و مزرعه و سه فرسنگ از بخارا و ایشان در وابکنی مقیم بودند، بکسب گلکاری می پرداختند و از آن مروجه معاش می ساخته و

سع ۱٦۱

(الف) کاریك ساله　(ب) سع، مظ- شرابین　(ج) غع، مؤثر　(د) قیاساً"با خرد راز این معامله کوش
(هـ) رك به رشحات عین الحیات جـ۱ صـ ٤٧٢. در تاریخ وفات حضرت عزیزان قطعه ای گفته اند:

هفصد و پانزده ز هجرت بود　　　بیست و هشتم ز ماه ذی قعده
کان جنید زمان و شبلی وقت　　　زین سرا رفت در پس پرده

(و) وابکنه (رشحات عین الحیات جـ۱ صـ ۵۹)
(۸۸) در بعضی نسخه ها انجیر فغنوی نوشته است (رجوع کنید به رشحات عین الحیات – ج ۱ صـ ۵۹)

چون از خواجه اجازت ارشاد یافته و بدعوت خلق بحق مأذون گشته بنا بر مقتضی وقت و مصلحت حال طالبان ذکر علانیه افتتاح کردند و مولانا حافظ الدین که از کبار علماء وقت که جد اعلی خواجه محمد پارسا اند باشارت استاد **العلماء شمس الائمه الحلوای رحمة الله علیه** در بخارا از خواجه محمود سوال کرد بحضور جمعی کثیر از ائمه و علماء زمان که خدمت شما ذکر علانیه بچه نیت گوئید؟ جواب فرمودند "تا خفیه بیدار شود و غافل آگاه گردد و روی براه آورد و به استقامت شریعت و طریقت در آیدو بحقیقت توبه و انابت که مفتاح همه خیرات و اصل همه سعادات است رغبت نماید. خدمت مولانا حافظ الدین گفتند که نیت شما صحیح است و شما را این شغل حلال است. آنگاه از خواجه محمود التماس نمودند که ذکر علانیه را حدی فرمائید که به حد حقیقت از مجاز ممتاز گردد و بیگانه از آشنا جدا شود. خواجه فرمودند که ذکر علانیه کسی را مسلم است که زبان او پاك باشد از دروغ و غیبت و حلق او پاك باشد از حرام و شبهت و دل او پاك باشد از ریا و سمعت و سر او پاك باشد از توجه بغیر از حضرت ربوبیت. وفات ایشان در سال هفت صد ویازده[الف] هجری بود و قبر ایشان نیز در بخارا[ب] است. سع۱۶۲

از خواجه عارف ریوگری رحمة الله علیه، مولد و مدفن ایشان در موضع ریوگر است و آن دهی است از ده های بخارا، وفات ایشان در سال هفت صد و پانزده هجری بود.

از خواجه عبدالخالق غجدوانی قدس الله سره، و غجدوان دهی است از ده های بخارا و نام والد ایشان عبدالجمیل است، به عبدالجمیل امام معروف است، از اولاد امام مالك (رح) بود و مقتدای وقت و عالم ظاهر و باطن و ساکن ملاطیه روم بود و والده حضرت خواجه از اولاد ملوك روم بود و گویند عبدالجمیل امام

(الف) بقولی وفات ایشان در ۷۱۷ هـ است (صوفیای نقشبند ص ۱٤۸ - سلسلهء خیریه ص ۱۹٦)
(ب) وابکنه (رشحات صـ ۵۹ جـ ۱)

صحبت دار خضر علیه السلام بوده و خضر علیه السلام او را بوجود خواجه بشارت داده و عبدالخالق نام نهاده و بعد از آنکه عبدالجمیل امام بسبب حوادث ایام با متعلقان از ولایت روم بدیار ماوراءالنهر افتاده اند بولایت بخارا آمده در غجدوان ساکن شده اند و حضرت خواجه آنجا متولد شده و در غجدوان نشو ونما یافته و در مبادی حال درشهر بخارا به تحصیل علوم اشتغال داشته اند. روزی درمیان کاروبار بر استاد خود امام صدرالدین نام بزرگ[الف] از کبار علماء زمان تفسیر می خواند، باین آیت رسیده "**اُدْعُوْا رَبَّكُمْ تَضَرُّعاً وَّخُفْيَةً اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ**"[ب] از استاد پرسیدند که حقیقت این خفیه و طریقه وی چیست؟ اگر ذاکر بلند میخواند و یا در وقت ذکر باعضاء حرکت می کند غیر بر آن اطلاع می یابد و اگر بدل می گوید شیطان بحکم حدیث "**الشیطن یجری من ابن آدم مجری الدم**"[ج] واقف می شود. استاد فرمود"این علم لدنی است اگر حق سبحانه خواسته باشد از اهل الله بتو کسی رسد و ترا تعلیم کند". حضرت خواجه عبدالخالق (رح) منتظر بودند وقتیکه خضر علیه السلام بایشان رسیدند و وقوف عددی[٨٩] مر ایشان را تلقین کردند. در فصل الخطاب مذکور است که روش عبدالخالق در طریقت حجت است و مقبول همه فرق علی الدوام و ایشان را سبق ذکر دل در جوانی از خضر علیه السلام بوده و بر آن سبق مواظبت نموده اند و فرموده اند که در حوض آب در آی و غوطه خور و بدل بگو لااله الا الله محمد رسول الله و ذکر دل را بایشان آموختند و چون خواجه یوسف همدانی (رح) به بخارا آمدند صحبت ایشان را دریافتند گفتند خواجه خضر علیه السلام پیر سبق ایشان اند و خواجه یوسف همدانی قدس الله سره پیر صحبت ایشان اند. اگر چه طریقه خواجه یوسف و مشائخ ایشان قدس الله ارواحهم ذکر علانیه بوده است لکن چون حضرت

سع ١٦٣

(الف) بزرگی (ب) اعراف ٥٥ (ج) سنن دارمی طبع ملتان جـ ٢ صـ ٢٢٨ - شرح مشکل الاثار جـ ١ صـ ٢٩.

(٨٩) وقوف عددی یکی از هشت کلمات قدسیه خواجه عبدالخالق غجدوانی (رح) است و مفهوم از وقوف عددی اینست که آن رعایت عدد است در ذکر قلبی، ذاکر را باید که در یك نفس سه کرت یا پنج کرت یا هفت کرت یابیست ویك کرت گوید و عدد طاق را لازم شمود (تفصیل در صفحات آینده متن می آید)

خواجه عبدالخالق قدس سره از خواجه خضر علیه السلام تلقین ذکر خفیه گرفته بود و بآن مامور شده خواجه یوسف (رح) آنرا تغیر نداده اند و فرموده اند "بر وجهی که از ایشان مامور شده اید مشغول باشید". کرامت ایشان چنان است که در وقت نماز بکعبه می رفتند و می آمدند و ایشان را وصیت نامه ایست در آداب طریقت که برای فرزند معنوی خود خواجه اولیاء کبیر(۹۰) قدس الله سره نوشته اند، فرموده اند که "وصیت می کنم ترا ای پسرك من بعلم و ادب وتقوی در جمیع احوال بر تو باد که تتبع آثار سلف کنی و ملازم سنت و جماعت باشی و فقه و حدیث آموزی و از صوفیان جاهل دور باشی، همیشه نماز با جماعت گذاری بشرطیکه امام و مؤذن نباشی، هر گز طلب شهرت نکنی که در شهرت آفت است گم نام باشی و بمحکمه[الف] قضا حاضر مشو و ضمان کسی مباش و بر وصایای مردم در میا و با ملوك و ابنای ملوك صحبت مدار و خانقاه بنا مکن و در خانقاه منشین و سماع بسیار مکن که از سماع بسیار نفاق پدید آید و بسیاری سماع دل را بمیراند و بر سماع انکار مکن که اصحاب سماع بسیاراند. کم گوی و کم خور و کم خسپ و از خلق بگریز چنانکه از شیر بگریزند و ملازم خلوت خود باش و با امردان[ب] و زنان و مبتدعان و توانگران وعامیان صحبت مدار، حلال خور و از شبه بپرهیز و تا توانی زن مخواه که طالب دنیا شوی و در طلب دنیا دین بباد ندهی، بسیار مخند و از خنده قهقهه اجتناب کن که خنده بسیار دل را بمیراند وباید که در همه کس بچشم حقارت نه بینی و چشم شفقت نگری و هیچ فردی را حقیر نشمری، ظاهر خود را نمی آرای که آرایش ظاهر خرابی باطن است. باخلق مجادله مکن و از کسی چیزی مخواه و کسی را خدمت مه فرمای و مشائخ را بمال و تن و جان خدمت کن و بر افعال ایشان انکار مکن که منکر ایشان هرگز رستگاری نیابد. بدنیا و اهل دنیا مغرور مشو، باید که دل تو همیشه اندو هگین باشد و بدن تو بیمار و چشم

سع۱۶٤

(الف) سع- بحکم (ب) غمع، عر، مظ- بامردان

(۹۰) ایشان خلیفه دوم خواجه عبدالخالق اند و بخاری الاصل اند، قبر ایشان در بخارا بر خاك ریز حصار بنزدیك برج عیار واقع است (رك به رشحات جـ۱ صـ ۵۳)

تو گریان وعمل تو اخلاص و دعای تو تضرع و جامه تو کهن و رفیق تو درویش و مایه تو فقه[الف] و خانه تو مسجد و مونس تو حق سبحانه "و هم از کلمات قدسیه حضرت خواجه است این هشت عبارت که بنای طریقه خواجگان قدس الله ارواحهم بدانست، هوش در دم، نظر در[ب] قدم، سفر در وطن، خلوت در انجمن، یاد کرد، بازگشت، نگاه داشت، یاد داشت وغیره این همه پنداشت. پوشیده نماند که سه کلمه دیگر است که از جمله مصطلحات این طائفه عالیه است و آن و قوف زمانی و وقوف عددی و وقوف قلبی که جمله یازده کلمه باشد. سع ۱٦٥

هوش در دم، و آن آنست که هر نفس از درون بر آید باید که از سر حضور و آگاهی باشد و غفلت بآن راه نیابد. حضرت مولانا کاشغری قدس الله سره فرموده اند "هوش در دم یعنی انتقال از نفس به نفس می باید که از سر غفلت نباشد و از سر حضور باشد و هر نفس که می زند از حق سبحانه خالی و غافل نباشد. حضرت ایشان فرموده اند یعنی خواجه احرار (رح) که درین طریقه رعایت و حفظ نفس را مهم داشته اند یعنی باید که جمیع انفاس بر نعت حضور و آگاهی مصروف شود و اگر کسی محافظت نفس نمی کند میگویند فلان کس نفس گم کرده است یعنی طریق و روش گم کرده است. حضرت خواجه بهاء الدین قدس الله سره فرموده اند "بنای کاری درین راه بر نفس می باید کرد چنانکه نگذارد که ضائع گردد و در خروج و دخول نفس حفظ ما بین النفسین سعی نماید که بغفلت فرو نرود و بر نیاید.

نظر بر قدم، و آن آنست که سالك را در رفتن و آمدن در شهرو صحرا و همه جای نظر او بر پشت پای او باشد تا نظر او پراگنده نشود و بجای که نمی باید نیفتد و می شاید که نظر در قدم اشارت بسرعت سیر سالك بود در قطع مسافات هستی و طی عقبات خود پرستی یعنی نظرش بهر جا که منتهی شود فی الحال قدم بر آن نهد. سع ۱٦٦ل

(الف) فقر (رشحات جـ۱ صـ ۳۸)   (ب) نظر بر قدم

سفر در وطن: آنست که سالك از طبیعت بشری سفر کند یعنی از صفات بشری بصفات ملکی و از صفات ذمیمه بصفات حمیده انتقال فرماید. حضرت مولانا سعدالدین کاشغری (رح) فرموده اند "شخصی خبیث بهر جای که انتقال کند خباثت او زائل نشود تا انتقال نکند از صفات خبیثه "وپوشیده نباشد که احوال مشائخ طریقت قدس الله ارواحهم در اختیار سفر و اقامت مختلف افتاده است، بعضی از ایشان در بدایت سفر کنند و در نهایت مقیم باشند و بعضی در بدایت مقیم شوند و در نهایت سفر کنند و بعضی در بدایت و نهایت مقیم باشند و سفر نکنند و بعضی در بدایت و نهایت سفر کنند و مقیم نشوند و هر طائفه را ازین چهار فرقه در سفر و اقامت نیتی صادق و غرض صحیح است چنانچه در ترجمهٔ عوارف مشروح است، اما طریقه خواجگان قدس الله ارواحهم در سفر و اقامت آنست که در بدایت حال چندان سفر کنند که خود را بملازمت عزیزی رسانند، پس در خدمت وی مقیم شوند و اگر آن هم در دیار خود کسی ازین طائفه یا بند ترك (سفر) کرده بملازمت وی شتابند و سعی جمیل در تحصیل ملکه آگاهی بتقدیم رسانند. بعد از حصول صفت ملکه سفر و اقامت علی السویه است. حضرت ایشان عبیدالله احرار (رح) می فرمودند که مبتدی را در سفر جز پریشانی هیچ حاصل(الف) نیست. چون طالبی بصحبت عزیزی رسد وی را می باید نشست و صفت تمکین می باید حاصل کرد و ملکه و نسبت خواجگان قدس الله ارواحهم بدست می باید آورد و بعد از ان بهر جا که رود هیچ مانع نیست (رباعی):

یا رب چه خوش است بی دهان خندیدن　　بی واسطه چشم جهان را دیدن
بنشین و سفر کن که بغایت خوب است　　بی منت پا گرد جهان گردیدن

سع۱٦۷

و در شرح این بیت که:

آئینه صورت از سفر دور است　　کاپزای(ب) صورت از نور است

چنین فرموده اند که یعنی آئینه صوری که عبارت از آهن مصقولست از برای

(الف) غع، عر، مظ- خاطر (ب) کانپذیرای صورت از نور است (اشعة اللمعات از مولانا عبد الرحمن جامی (رح) طبع انتشارات گنجینه تهران صـ ۸۷.

انطباع صورت ناظر دروی حاجت به آن ندارد که بجانب صورت سفر کند و جنبش نماید زیرا که وی پذیرای صورت از جهت صفا و نوریت وجه خود شده است، هر چه در مقابله وی افتد و روی می نماید و صورت آن در وی منطبع می گردد، بی حرکت وی بسوی صورت همچنین چون آئینه معنوی دل از خشونات صور کونیه خلاص یافت و نوریت و صفا ویرا فرا گرفت و ظلمات خواستهای طبعی ازوی زائل شد، در قبول تجلیات ذات و صفات الهیه حاجت بسیر و سلوك ندارد، زیرا که سیر و سلوك وی عبارت از تصفیه و تصقیل وجه قلب است، چون آن به صفا و صقالت رسید از سفر و سیر و سلوك مستغنی شد.

خلوت در انجمن: ازحضرت خواجه بهاء الدین قدس الله سره پرسیدند که بنای طریقه شما بر چیست؟ فرمودند "خلوت در انجمن، ظاهر با خلق و باطن با حق سبحانه":

از درون شو آشنا وزبرون بیگانه شو　　　این چنین زیبا روش کم می بود اندر جهان

آنچه حق سبحانه می فرماید که "رِجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ"[الف] اشارت باین مقام است و فرموده اند "نسبت باطنی در این طریقه چنان افتاده است که جمعیت دل در ملازمت صورت بتفرقه بیشتر از ان بود که در خلوت" و فرموده اند که طریقه ما صحبت است و در خلوت شهرت است و در شهرت آفت است، خیریت در جمعیت است و جمعیت در صحبت است بشرط نفی بودن در یکدیگر و خواجه اولیاء کلان[ب] قدس الله (سره) فرموده اند که خلـوت در انـجـمن آنـست که اشـتغال و استغراق در ذکر بمرتبه ای رسد که اگر ببازار در آید هیچ سخن و آواز نشنود بسبب استیلای ذکر لسانی بر حقیقت دل، حضرت ایشان می فرمودند که بسبب اشتغال بذکر از روی جد و اهتمام در مدت پنج[ج] روز باین مرتبه می رسد که همه آوازها و

سع١٦٨

(الف) النور ٣٧　　(ب) اولیاء کلان که به اولیاء کبیر معروف است (رشحات جـ ١ صـ ٤٣)
(ج) پنج شش روز (ایضاء)

حکایات مردم ذکر نماید و سخنی که خود گوید ذکر شنود، بی سعی و اهتمام نمی شود.

یاد کرد، وآن عبارت است از ذکر لسانی یا قلبی.[الف] حضرت مولانا سعد الدین کاشغری قدس الله سره فرموده اند که طریقه تعلیم ذکر آنست که اول شیخ بدل گوید لا اله الا اللّٰه محمد رسول الله، مرید دل خود را حاضر کند و در مقابله شیخ دل[ب] بدارد و چشم فراز کند و دهان را استوار دارد و زبان را بر کام چسپاند و دندان را برهم نهد و نفس را بگیرد با تعظیم و قوت تمام در ذکر شروع کند بر موافقت شیخ و بدل گوید نه بر زبان و بر حبس نفس صبر کند، دریك نفس سه بار گوید چنانکه اثر ملاقات[ج] بدل رسد و حضرت ایشان در بعضی کلمات قدسیه خود نوشته اند که مقصود در ذکر آنست که دل همیشه آگاه بحق سبحانه باشد بوصف محبت و تعظیم، اگر در صحبت ارباب جمعیت این آگاهی حاصل شود خلاصه ذکر حاصل شود، مغز و روح ذکر آنست که دل آگاه بحق سبحانه باشد و اگر در صحبت این آگاهی حاصل نشود طریقه آنست که ذکر گفته شود و طریقی که نگاه داشت این آسان تر بود آنست سع۱٦۹ که دم را در زیر ناف (حبس) کرده لب را بلب چسپاند و زبان را بر کام بر وجهی که نفس در درون بسیار تنگ نشود و حقیقت دل را که عبارت از آن معنی مدرکه است که هر طرف میرود اندیشه دنیا و مصالح دنیاوی همه او می اندیشد و در طرفة العینی او را بآسمان رفتن و تمام عالم را سیر کردن میسر است، از همه اندیشه ها بیزار سازد و ویرا متوجه گوشت پاره ای که بر صورت صنوبر است گرداند و او را مشغول بذکر گفتن کند، باین طریقه که کلمه لااله الا الله را سخت بر دل صنوبری زند چنانچه حرارت او بتمام اعضاء برسد و در طرف نفی و اثبات[د] خود جمیع محدثان بنظر فنا و ناخواستن مطالعه باید کرد و در اثبات وجود حق سبحانه را بنظر بقا و مقصودی مطالعه باید کرد و ذکر صفت لازمه دل گردد.

(الف) غع، عر - باقی دل شیخ (کذا في رشحات) (ج) قیاساً حلاوت (کذا فی رشحات)
(د) سع، غع، عر- (اثبات) ندارد

باز گشت، و آن آنست هر باری که ذاکر بر زبان دل کلمه طیبه را بگوید در عقب آن بهمان زمان گوید که خداوندا! مقصود من توی و رضای تو زیرا که کلمه بازگشت نفی کننده است هر خاطری را که بیاید از نیك و بد تا ذکر او خالص و سر او از ما سوی فارغ گردد و اگر مبتدی در بدایت ذکر بکلمه بازگشت از خود صدقی درنیابد باید که ترك آن نکند زیرا که بتدریج آثار صدق بظهور می آید. خدمت مولانا علاء الدین علیه الرحمة که از جمله اصحاب مولانا سعدالدین قدس الله (سره) بودند، می فرمودند که در مبادی احوال که از حضرت مخدوم تعلیم ذکر گرفته بودم و در ذکر ببازگشت مامور شده بودم، چون می گفتم که خداوندا! مقصود من توی و رضای تو، مرا ازین گفتن شرم می آمد زیرا که درین قول صادق نبودم و بتصریح می دانستم که دروغ می گویم و درین خیال افتاده بودم، پیش ایشان رفتم، فرمودند که نزد شیخ بهاء الدین عمر (رح) میروم. در ملازمت ایشان رفتم، چون نشستم شیخ فرمودند که حضرت شیخ رکن الدین علاء الدوله قدس الله سره فرمودند که سالك هر چند از خود صدق در طلب نیابد لیکن می باید گفت که خدایا! مقصود من توی تا وقتیکه حقیقت صدق ظاهر شود. چون از پیش حضرت شیخ بیرون آمدم حضرت مخدوم فرمودند "شیخ اهل جذبه اند و اصطلاح نمی دانند" معنی این سخن بر من پوشیده ماند تا بعد از مدتی ظاهر شد که غرض ایشان از آن سخن این بود که شیخ بطریق جذبه تربیت یافته اند نه بطریق سلوك و طریق ارشاد نمی دانند زیرا که هنوز آن محل نبود که شیخ بتلقین ظاهر کنند بجهت آنکه تا از شیخ نشنیده بودم در بازگشت آن کلمه را از روی سوز و نیاز می گفتم و در آن گفتن خجل و منفعل می بودم و چون از شیخ شنودم آنروز نیازو خجالت و انفعال نماند.

سع ۱۷۰

نگاه داشت، و آن عبارت از مراقبه خواطر است چنانچکه در یك دم چند بار کلمه طیبه را بگوید که خاطر او بغیر نرود و حضرت مولانا سعدالدین قدس الله سره

در معنی این کلمه فرمود اند "باید که یك ساعت و زیاده از دو ساعت آن مقدار که میسر شود خاطر خود را نگاه دارد که غیری بخاطر وی نگذرد[الف] و خدمت مولانا قاسم علیه الرحمة که از کبار اصحاب و مخصوصان حضرت ایشان بوده اند روزی بتقریبی می فرموده که ملکه در نگهداشت بآن وجه رسیده است که از وقت طلوع فجر تا چاشت بلند ذکر[ب] از خطور اغیار نگاه می توان داشت بر وجهی که درین مقدار زمان قوت متخیله از عمل خود معزول گردد. پوشیده نماند که عزل قوت متخیله بتمام از عمل اگر چه نیم ساعت باشد نزد اهل تحقیق امری بغایت عظیم است و آن از نوادر است و بعضی کُمّلی[ج] اولیاء را احیاناً این معنی دست می دهد چنانچه شیخ محی الدین ابن العربی قدس الله سره در فتوحات مکیه آنجا که بیان سجود قلبی کرده اند در اسوله و اجوبه محمد علی حکیم ترمذی قدس الله سره بتحقیق این بحث فرموده اند و تفصیل آن لائق این مقام نیست.

سع ۱۷۱

یاداشت: که مقصود ازین همه آنست که عبارت از دوام آگاهی است بحق سبحانه بر سبیل ذوق و بعضی باین عبارت گفته اند که حضور بی غیب است و نزد اهل تحقیق مشاهده ای که استیلای شهود حق است بر دل و توسط حب ذاتی که ناشیه[د] از حصول یاد داشت است و حضرت ایشان در شرح این چهار کلمه مذکور شده عبارت فرموده اند که یاد گرد عبارت از تکلف است در ذکر و بازگشت عبارت است از رجوع بحق سبحانه بر آن وجهی که هر بار که کلمه طیبه را گوید، از عقب آن بدل گوید که خداوندا! مقصود من توی و نگاهداشت عبارت از محافظت این رجوع است بی گفت زبان و یاد داشت عبارت است از رسوخ.[ه]

وقوف زمانی: حضرت خواجه بهاءالدین قدس الله سره فرموده اند که کار

(الف) سع، غع، مظ- بگذرد (ب) دل را (کذا فی رشحات ج۱ صـ ٤٦) (ج) بعضی از کمل اولیاء (کمل بضم کاف و فتح میم با تشدید جمع کامل) (د) سع، مظ- ناشیت، اصلاً ناشی است (هـ) رسوخ است در نگهداشت (کذا فی رشحات ج۱ صـ ٤٧)

گذرنده(الف) رونده راه است، که بنده واقف حال خود باشد که در هر زمانی صفت و حال او چیست؟ موجب شکر است یا موجب عذر و حضرت مولانا یعقوب(ب) قدس الله سره فرموده اند که حضرت خواجه بهاءالدین قدس الله سره در حال قبض باستغفار امر فرموده و در حال بسط بشکر و فرمودند که رعایت از دو حال وقوف زمانی است و هم حضرت خواجه بزرگ فرموده اند که بنای کار سالك را در وقوف زمانی بر ساعت نهاده اند و تا دریابنده نفس شود که بحضور می گذرد یا بغفلت که اگر بر نفس بنا کند دریابنده این دو صفت نشود و وقوف زمانی نزد صوفیه قدس الله ارواحهم عبارت از محاسبه است و حضرت خواجه بزرگ فرموده اند که محاسبه آنست که هر ساعتی آنچه بر ما گذشته است محاسبه کنیم که غفلت چیست و حضور چیست؟ می بینیم که همه نقصان است بازگشت میکنیم و عمل از سر می گیریم. سع ۱۷۲

وقوف عددی: و آن عبارت است از رعایت عدد در ذکر، حضرت خواجه بهاءالدین قدس الله سره فرموده اند که رعایت عدد در ذکر قلبی برای جمع خواطر متفرقه است و آنچه در کلام خواجگان قدس الله ارواحهم واقع است که فلانی مر فلانی را بوقوف(ج) عددی امر(د) فرمود مقصود ذکر قلبی است با رعایت عدد نه مجرد رعایت عدد در ذکر قلبی و ذاکر را باید که در یك نفس سه کرت یا پنج یا هفت کرت تا(هـ) بیست و یك کرت گوید و عدد طاق را لازم شمرد حضرت خواجه علاءالدین عطار قدس الله سره فرموده اند که بسیار گفتن شرط نیست باید که هر چه گوید از سر وقوف و حضور باشد تا فائده بر آن مرتب گردد و چون در ذکر قلبی از بیست و یك بگذرد و اثر ظاهر نشود دلیل باشد بر بی حاصلی آن عمل، و اثر ذکر آن بود که در زمان نفی وجود بشریت منفی شود و در زمان اثبات اثر(و) از آثار تصرفات جذبات الوهیت مطالعه افتد و آنکه حضرت خواجه بزرگ قدس الله سره فرموده اند

(الف) گذارنده (ب) یعنی مولانا یعقوب چرخی (رح) (ج) غح- (وقوف) ندارد (د) سع- امری (هـ) یا (و) اثری

که وقوف عددی اول مرتبه علم لدنی است میتواند بود که نسبت باهل بدایت اول مرتبه علم لدنی مطالعه این آثار تصرف جذبات الوهیت بود که حضرت خواجه علاءالدین عطار (رح) فرموده اند که آن کیفیتی و حالتی است که موصل است به مرتبه قرب و علم لدنی در آن مرتبه مکشوف می شود و نسبت باهل نهایت وقوف عددی که اول مرتبه علم لدنی است آن باشد که ذاکر واقف باشد بر سریان واحد حقیقی در مراتب اعداد کونی همچنانکه واقف است و بر سریان واحد عددی حسابی، بیت: سع۱۷۳

اعداد کون و صورت کثرت نمانشی است   فالکل واحد یتجلی بکل شان(الف)

و یکی از اکابر محققان این مضمون را چنین گفته است، بیت:

کثرت چو نیك در نگری عین وحدت است   ما را شکی نماند درین گر ترا شکی است
در هر عدد که بنگری از روی اعتبار   گر صورتش ببینی در ماده یکی است

در شرح رباعیات فرمود:

در مذهب اهل کشف و هم اهل خرد   ساری است احد در همه افراد عدد
زیرا که عدد گر چه برونست ز حد   هم صورت و ماده اش هست احد

و بحقیقت این وقوف اول مرتبه علم لدنی است. والله اعلم بالصواب.

پوشیده نماند که علم لدنی علمیست که اهل قرب را به تعلیم الهی و تفهیم ربانی معلوم و مفهوم می شود نه به دلائل عقلی و شواهد نقلی چنانکه در کلام قدیم درحق حضرت خضر علیه السلام فرمود "وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا"(ب)

و فرق میان علم یقین و علم لدنی آنست که علم یقین عبارت از ادراك نور ذات و صفات الهی است و علم لدنی کنایت از ادراك معانی و فهم کلمات از حق سبحانه بطریق الهام. سع۱۷٤

(الف) دیوان جامی طبع تهران صـ ۵۸۷   (ب) الکهف ٦٥

وقوف قلبی، و آن بر دو معنی محمول است یکی آنکه در ذکر واقف و آگاه باشد بحق سبحانه و آن از مقوله[الف] یاد داشت است و حضرت خواجه عبیدالله احرار قدس الله سره در بعضی (از) کلمات قدسیه خود نوشته است که وقوف قلبی عبارت و آگاهی و حاضر بودن دل است بحق سبحانه بر آن وجه که دل را هیچ بائیستی غیر از(حق) سبحانه نباشد و جای فرموده اند که در حین ذکر ارتباط و آگاهی مذکور شرط (است) و این آگاهی را شهود و صول[ب] و وجود و وقوف قلبی میگویند و معنی دوم آنست که ذاکر از دل واقف بود یعنی در اثنای ذکر متوجه باین قطعه لحم صنوبری الشکل[ج] شود که آنرا مجازاً دل گویند و در جانب ایسر پستان چپ واقع است و او را مشغول و گویا بذکر کردن[د] و نگذارد که از ذکر و مفهوم ذکر غافل و زائل گردد و حضرت خواجه بهاء الدین قدس الله سره در ذکر حبس نفس و رعایت عدد لازم می شمرده اند زیرا که خلاصه او آنچه مقصود است از ذکر وقوف قلبی است، بیت:

مانند مرغی باش هان بر بیضه دل پاسبان　　کز بیضه دل زائدت مستی و ذوق و قهقهه

ولادت ایشان در غجدوان است و آن قصبه ایست در شش فرسنگ بخارا و نشو و نما نیز در اینجا است و وفات ایشان در سال پانصد و هفتاد و پنج هجری واقع شده و قبر ایشان در غجدوان است.

از خواجه یوسف همدانی قدس الله سره بن ایوب همدانی (رح)، سع ۱۷۵

کنیت ایشان ابو یعقوب و اصل ایشان از همدان است ومرید حضرت شیخ ابو فارمدی (رح) و از شیخ ابو اسحاق شیرازي[۹۱] (رح) نیز استفاده نمودند و بشیخ عبیدالله

(الف) سع، مظ - مقولی (ب) غع، عر، مظ - محصول (ج) ایضاً - اشکال (د) گرداند (هـ) جوینی

(۹۱) ابو اسحق ابراهیم بن علی بن یوسف شیرازی فیروزآبادی دانشمندی عالم و عارف و از متکلمین اشعری مذهب و از فقها و اصولیها وصوفیان شافعی مرام بوده و جد مجدالدین صاحب "قاموس اللغة" است و معاصر با امام الحرمین و ابو القاسم القشیری صاحب :الرساله" است. در سال ۳۹۳ هـ در فیروز آباد تولد یافت و بتاریخ یکشنبه بیست و یکم حمادی الاخری سال ۴۷۹هـ در ۸٦ سالگی وفات یافت. (روضات الجنات مترجمه محمد باقر ساعدی، طبع تهران جـ۱ صـ ۲۷۵.

جونی[هـ] و شیخ حسن سمنانی (رحمهم الله) صحبت داشته اند و چون به بغداد رفتند حضرت غوث الثّقلین (رح) را هم در یافته اند و در مجلس غوث الاعظم (رح) اکثر حاضر می شدند و حنفی مذهب بود و سر سلسله خواجگان [الف] بزرگوار بودند و در تاریخ امام یافعی قدس الله سره مذکور است که خواجه یوسف همدانی (رح) صاحب احوال و کرامات بود و در بغداد و اصفهان و عراق و خراسان و سمر قند و بخارا افاده و استفاده نمود و حدیث ورزید و موعظه فرمود و خلق ازوی منتفع شدند و در مرو نزول کردند و مدتی آنجا ساکن شد و بعد از ان بهرات رفت و چند وقت آنجا بود ، بعد از ان باز عزیمت مرو فرمود و چون از هرات بیرون آمد در راه وفات یافت و در همان موضع که وفات یافته بود ویرا دفن کردند و گویند بعد از ان ابن اتنجار[ب] که از مریدان وی بود جسد مبارك وی را به مرو نقل کرد و قبر مبارك وی آنجا است و ولادت ایشان در سال چهار صد و چهل هجری بود ، در سال پانصد و سی و پنج هجری وفات ایشان روی داده است.

از حضرت شیخ ابو علی فارمدی قدس الله سره،

بعد آمد ولی صمدی[ج]	بر همه خلق او بود مددی
بود اندرجهان ولی تحقیق	شیخ کامل بو علی فارمدی

نام ایشان فضیل[د] بن محمد است، مولد ایشان فارمد است که قریه ایست از مضافات طوس، شیخ شیوخ خراسان بود ، استاد[هـ] ابو القاسم قشیری[۹۲] بود و مرید

(الف) سع، غح، مظ- خواجهای (ب) غح، عر- این استخاره - اصلاً" ابن النجار" است (ج) قیاصاً-"بعد از ان آمد آن ولی صمدي" (د) فضل بن محمد (نفحات الانس صـ ۳۶۸)

(هـ) ابو علی فارمدی شاگرد ابو القاسم القشیری بودنه که استاد چنانکه خودش مصنف گفته نیز رجوع کنید به نفحات الانس صـ ۳۶۸ و سلسله خیریه صـ ۱۷۷.

(۹۲) ابو القاسم عبدالکریم بن هوازن بن عبد الملك بن طلحه بن محمد القشیری الاستوای النیشاپوری (تاریخ بغداد مؤلفه خطیب بغدادی طبع دارلکتب بیروت، سال طباعت ندرد ، جـ۱۱ صـ۸۳) الشافعی المحدث الصوفی که نسب ایشان به قشیر بن کعب بن ربیعه بن عامر بن صعصعه میرسد و بدین وجه ویرا قشیری گویند. در ماه ربیع الاول سال ۳۷۶ هـ بمقام استوا تولد یافت و وفات ایشان بتاریخ شانزدهم ربیع الاول سال ٤٦٥ هـ در نود و دو سالگی روی نمود. علامه سبکی در طبقات الشافعیه طبع اول مصر جـ۳ صـ ۲٤٦ نوشته است که وی مصنف سیزده کتب بوده که الرساله و آداب الصوفیه اشهر همه است.

شیخ ابوالقاسم گرگانی (رحمهم الله) اند و با[الف] سعید ابوالخیر (رح) ملاقات نمودند و شیخ ابو علی فارمدی (رح) می گوید "بعد از ملازمت شیخ بزرگوار حالها بر من می گذشت و من آن حالها بر استاد خود ابوالقاسم قشیری (رح) می گفتم، استادم می گفت "با سبق مشغول باش" گویا ازتحصیل[ب] علم باطن ما را مانع می آمد تا روزی قلم از دوات بر آوردم سفید بر آمد، "چون این اسرار گفتم فرمودند" چون علم خود را از تومنع کردم تو نیز از صحبت من ممنوع شو[ج] و بعلم باطن بکوش". رخت از مدرسه به خانقاه بردم و روی بطوس آوردم و منزل شیخ را نمی دانستم،، پرسیده بخانه شیخ رسیدم، دیدم که شیخ با جمعی نشسته و سر در پیش افگنده و بعد از ادای تحیه مسجد در آمدم و سلام کردم و بنشستم و واقعهای خود بگفتم، جواب فرمودند که مبارك باد! ابتدات اینست اما هنوز به مرتبه کمال نرسیده ای، اگر تربیت یابی بدرجه اعلی خواهی رسید، با خود گفتم که بودن در جوار شیخ مفید من باشد، درخدمت شیخ مقام کردم و او مرا انواع ریاضات و مجاهدات فرمودند و بعد از ان ما را مـرخص کـر دو وفـات ایشان در سـال چـهار صد و هـفـتاد وهفت بودو قبروی در طوس است. سع۱۷٦

(الف) ابوسعید ابوالخیر (ب) غع، عر- محصل (ج) "چون علم دست از توبداشت تو نیز دست ازوی بدار" (نفحات الانس صـ ۳٦۹)

از حضرت شیخ ابوالقاسم گرگانی قدس الله سره

بعد از آن کرد سیر روحـانی گرچه در دهر بود جسمانـی

بـرد از مـرشـدان دهر سبق شیخ قاسم که اوست گرگانی

نام ایشان علی است و ایشان را نسبت ارادت باطنی از دو جانب است یکی از شیخ عثمان مغربی (رح) که بدو واسطه بسید الطّائفه شیخ جنید بغدادی (رح) میرسد و نسبت دیگر بشیخ ابوالحسن خرقانی (رح) بی واسطه بحضرت بایزید بسطامی (رح) میرسد و می پیوندد و ایشان فرموده اند "با کسی نشین که همگی تو او شود و یا همگی او تو شود یا هر دو در حق سبحانه گم شوید که نه تو مانی و نه او، "چه خوش گفت پیر هری" که او بود مرد بیابانی، رفت بطلب آب زندگانی، ناگاه فرا رسید بخرقانی، آنجا یافت چشمهء زندگانی، چندان بخورده که نه وی ماند و نه خرقانی" و صاحب کشف المحجوب در اوائل حال بصحبت ایشان رسیده بود و ایشان را قطب و مدار عالیهء وقت نوشتند[الف] و شیخ ابو سعید ابوالخیر (رح) و ایشان در طوس باهم نشسته بودند بر یك تخت و جمعی از درویشان پیش ایشان ایستاده، در دل درویشی آمد که آیا منزل این دو بزرگواران برابر باشد یا زیاده و کم هم دارند- شیخ ابو سعید (رح) روی بآن درویش کرد و گفت "هر که خواهد که دو بادشاه بر یك تخت و یك وقت بیند گو در او نگرد و آن درویش چون بنشست و در ذات هر دو نگریست حق تعالی از پیش چشم وي حجاب برداشت تا صدق سخن شیخ ابوسعید (رح) در دل او مکشوف گردد و بزرگی و عظمت آن هر دو ظاهر شود، پس در دلش گذشت که آیا خدای تعالی را امروز بنده ای هست بروی زمین بزرگوار ازین دو شخص، شیخ ابوسعید (رح) نیز معنی را دریافته روی بآن درویش کرد و گفت

سع۱۷۷

(الف) کشف المحجوب مولوی محمد شفیع ایشئن لاهور- ۱۷۵

منحصر ملکی نبود هر روز در ملك او چون ابوسعید (رح) و ابوالقاسم (رح) هفتاد هزار فرا برسند و صاحب کشف المحجوب می گوید مرا واقعه ای روی داده که طریق حال آن بر من دشوار شد، شیخ ابوالقاسم (رح) را ملازمت در مسجد کردم و گفتم "ایّها الشّیخ! این واقعهء من است" گفت " ای پسر! ستون را خدائتعالی درین ساعت با من ناطق گردانید، تا از من سوال کرد" و وفات ایشان در سال چهار صد و پنجاه هجری روی داده است.

از حضرت شیخ ابو عثمان مغربی رحمة الله علیه،

نام مبارك ایشان سعید بن اسلام است(الف) و اصل ایشان از مغرب است، شاگرد ابو حسین دینوری (رح)(۹۳) و مرید شیخ ابو علی کاتب (رح) بوده اند و با ابویعقوب نهرجوری و حبیب مغربی و ایوب زجاج (رح) صحبت داشته اند و سالها مجاور مکه معظمه بوده اند- شیخ الاسلام (رح) گویند وی سی سال در مکه بود و در حرم بول نکرده بجهت حرمت حرم، و ایشان فرموده اند که در شریعت متقی آن را گویند که بآنچه مامور شده است در امر و نهی بحکم شریعت یك سر موی تجاور نکند ودر طریقت آنرا گویند که دل را از الواث میل و محبت غیر حق سبحانه و تعالی و از همه فکر خلاص کرده اند و هیچ آرزوی او را نماند مگر همگی ذوق و محبت کردگار، و ایشان نیز فرموده است که غیر از غم و غریبی و شکستگی در بارگاه حق تعالی خوب تر ازین تحفه نباشد پس طالب را باید که لمحه و لحظه ازین غم بی غم نباشد، هر دل که خراب از محبت است آباد حضرت است: سع۱۷۸

دریاب دل خراب که دل حج اکبر است — بر گور مردگان بزیارت چه میروی

(الف) سعید بن سلام (رك به رساله، قشیریه و سفینه الاولیاء مترجم محمد علي لطفی، سبع نفیس اکادمی کراچی ۱۹۶۱ م ص ۱۰۷)

(۹۳) اصلاً ابوالحسن صائغ دینوری است (نفحات الانس صہ ۱۶۲- تذکره الاولیاء از شیخ عطار نیشاپوری چاپ پنجم تهران جہ ۲ صہ ۲۵۷- روضات الجنات جہ ۲ صہ ۵۶۱ حاشیه (۱) وی از طبقهء ثالثه است نام ایشان علي بن محمد بن سهل است، در مصر اقامت ورزید و آنجا در سال ۳۳۰ ھ در گذشت و بروایت شیخ ابو سعید مالینی (رح) در نیمهء رجب سال ۳۳۱ ھ وفات یافت- (نفحات الانس صہ ۱۶۲)

دل را خراب کرده به نیکو بود مدام　　دل عرش خالق است بکعبه چه میروی

ای عزیز! چون دانستی که در حضرت حق سبحانه و تعالی همی دل شکسته و غم زده قیمت دارد، پس هیچ وقت و ساعت خالي نباشد، غزل:

زغم خواری غم (از) غم غریبم　　ندارم جز غم غم غم غریبم

نمانده در نهادم جز غریبی　　غریبی در غریبی در غریبم

نمانده در دلم جز غیر جانان　　غمش را دوستم هر دم غریبم

ندارم(الف) بی غمی را طاقت آورد　　بغم چون گرویم زان رو غریبم(ب)

بجز غمخواری عشقت ندارم　　دگر کار از ان غم با غریبم(ج)

غم عشقت دلم را تازه دارد　　همی پس درد را مرهم غریبم

چو عثمان درد ها و غم کشیدی　　بغم شو آشنا هر دم غریبم

ایشان نیز فرموده اند که اوقات خود را ضائع نکنید، همیشه در شکستگی و درد و زاری باشید تا یوم البقی در حسرت(د)و ندامت باشید، غزل:

جز درد دوست هر چه بیابی بکن رها

وز کار و بار عالم یك بار شو جدا

باید مکن بدی و (هـ) وفا کن بجای آن

با صلح پیش آی که صالح کند(و) خدا

از خلق بگسل و بخداوند کن رجوع

دل را ز اشتغال جهانی بکن رها

سر را چو گوی در ره چوگان او بنه

تا در رضای او نکنی هیچ گه ابا

(الف) قیاساً - نیارم　(ب)،　(ج) این هر دو مصراع موزون نیست　(د) سع، غع - حضرت
(هـ) سع، مظ - بدین　(و) سع، غع، مظ - کنی

از غیر حق گریز، دل اندر خدا ببند

وز خویشتن فنا شو، آویز در بقا

غیر از حضور حق تو میاور نفس گهی

وین زنگ غفلت و هوس و جان و دل رها

ای دل بنال و زار بر آری طلب وصال

تا از ره نیاز قبولت شود دعا سع۱۷۹

عثمان (رح) مدام اشك همی بار زار زار

وز بیخودی خود بخدا تو آشنا

و ایشان نیز فرموده است که آفتاب عمر بغروب رسید و از مشکلات این کار هیچ گره نکشود غزل:

اگر بختم مددگاری کند آن دم سر افرازم

ازین زندان رهانندم که هی درهی چه مشکلها

ز دوری وطن گشتم. چو رغم نیم بسم الله

چو در جان کندنم هر دم که هی درهی چه مشکلها

چو مرغ لامکان باشم چرا اندر قفس بندم

که تا با دوست پیوندم که هی درهی چه مشکلها

بیا عثمان(رح) چه نادانی رها کن هر دو عالم را

رها بخشی خداوندم که هی درهی چه مشکلها

و ایشان نیز فرموده است که درویش را باید دل از کونین برداشتن و دیده از غیر حق دوختن و لب از ذکر غیر حق بستن و خون را از جگر پاشیدن و از خود رستن و بحق پیوستن، رباعی:

گفتم به طبیب حال این درد نهان — گفتا که بجز از دوست ببند زبان

گفتم که غذا؟ گفت همین خون جگر — گفتم که پرهیز؟ گفت از هر دو جهان

و ایشان نیز فرموده است همه دوستان را در دریای کنه معرفت در دو عالم قضا و قدر قدهای ایشان چون نون و جگرهای ایشان جیحون گشته، چنانچه عزیز فرموده، غزل:

رسیدم من(الف) بدریای که موجش آدمی خوارست
نه کشتی اندر آن دریا نه ملاحی عجب کارست
حوالش جمله خون دیدم بترسیدم از ان دریا
بدل گفتم چه میترسی گذر باید که لاچارست
شریعت کشتی باید، طریقت بادبان او
حقیقت لنگری باید که راه فقر دشوارست

سع ۱۸۰ و ایشان نیز فرموده است که ای عزیز! چه جای بی غمی و قرار است، به یقین و خبر این بدان که هر که عاشق است قرار و آرام بروی حرام است، غزل:

همیشه مرد عاشق بی قرار است — همی گریان چو ابر نو بهار است
نه آن مرد است کو عاشق نباشد — بل آن سنگی درون کوهسار(ب) است
براه عاشقان سامان نباشد — که سامان را درین عالم چه کار است
بیا در باز جان (در) عشق بازی — که جان در باختن مستانه کار است
بنه سر در ره چوگان معشوق — که سربازی کمینه کار زار است
اگر عاشق نرو رو بدر شو(ج) — که سگ را با مساجد ها چه کار است
بیا در مجلس مستان نظر کن — هزاران مست او بر آن دار است
در آن عقلی که مستان باده نوشند — دو عالم نزد ایشان کاه سار است
اگر صد بار عاشق را برانی — رود، باز آید، او مشتاق یار است
نه تنها من بدو مشتاق اویم — به هر گوشه هزاران در هزار است

(الف) غع، عر، مظ - (من) ندارد (ب) عر - بلکه آن سنگ درون کوه نار است
(ج) قیاساً "اگر عاشق نه ای، زین در بدر شو"

بهر نفسی زجان باید فناشد | نه راه عاشقی آسان کار است
بیا در باز عثمان (رح) جان بجانان | که جان در باختن مردانه کار است

و ایشان فرموده است که حق سبحانه و تعالی مر دوستان خود را دل داده است که هر چه در آن دل گذرد، در زمانه همان شود و اگر مرده را گویند زنده شو، در همان زمان زنده شود و اگر پرسید که این طور دوست خدا چگونه دریابم، در جواب بگو که شناخت آن دوست خدا اینست که موصوف باین صفت باشد که اگر بر سر او سع۱۸۱ دو شمشیر زند، تغیر نشود بلکه خوشحال گردد و به هیچ رنج رنج[الف] نشود و به هیچ شادی شاد نشود و در ضرر و نفع فرق نکند و در وی هیچ آرزو نمانده باشد، ولی در حقیقت کامل هنوز نباشد، کامل آنگاه شود که با وجود این تصرف از تصرف خود بدر آمده باشد و از خواست و آروزی خلاص باشد.

ای عزیز! آرزوی وقتی مسلم شود تا وجود بشریت متلاشی شود، آرزو که کند که عارف از خود فانی است و بدوست باقی، ایشان را آرزو نباشد، و ایشان نیز فرموده اند که ای عزیز! چون دانی که جای تو گورستان است پس اینجا چه جای قرار و آرام است و دل بستن درین فانی نه کار خردمندان است، غزل:

ز سودای جهان بگذر اگر سودای ما داری
هوای حرص را بگذار اگر ما را هوی داری
تو ما را دور میدانی، من از جان تو نزدیکم
چرا بیگانه می گردی؟ نشان آشنا داری
بیا[ب] مردمی دانی، سرت را گوی میدان کن
بکن چوگان اگر مردی، که گوی پیش پا داری
بیا یك صبحدم ای دوست، بدرگاهم به دلسوزی[ج]
چو کامت بر نمی آید، برای من گله داری

(الف) رنجور (ب) قیاساً "بیا گر مردمی دانی" (ج) سع، مظ - بدرد سوزی

طلب چون کرد آن فرعون که جوی خشك شود دریا
بجان و دل طلب عثمان (رح)، اگر میلی بما داری

و ایشان نیز فرموده است که ای درویش! اگر خواهی که مرد و نامرد و جوان مرد بشناسی، باید شناخت که مرد کسي را گویند که دست بکار و دل بیار مشغول باشد، بدانچه مامور است و قدم از دائرهء شریعت بدر نکند و آنچه امر پسند است درو راسخ ماند و قبول کند و نامرد کسي را گویند که بلکل بدنیا مشغول باشد، مثل چهار پای است که " أُولٰئِكَ كَا الْاَنْعَام بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَبِيْلاً "(الف) و جوانمرد کسی را گویند که در قوت و لاغری، در خواب و بیداری بالکل میل و محبت حق سبحانه باشد و هیچ خبر از نیك و بد از علم(ب) (نداشته) باشد، زهی سعادت زهی سعادت و ایشان نیز فرموده است که ای درویش دلریش! دلی که درو ذکر حق و محبت مولا نبود، مرده بود کما قال تعالی " اِنَّكَ لاَ تُسْمِعُ الْمَوْتٰى "(ج) پس ای نادان و بی مروت و کم همت! هر لحظه و لمحه تفقد و تجسّس دل خود بکن و خاشاك اغیار از زمین دل خود بر کن، خوش گفت آنکه گفت، بیت: سع ۱۸۲

خواهم که پنجه ز صحبت اغیار بر کنم(د) — در باغ دل رها نکنم جز نهال دوست

و هر که بیاد حق و شوق او و با اشتیاق لایزال دل را زنده دارد و غیر فکر سوی(هـ) الله بگذارد زنده ابدی شود - قال النّبی صلی الله علیه و آله وسلم "المؤمن حیّ فی الدّارین" هر که از زمین زنده گرداند نفع آن بدو باز گردد و مالك رقاب آن زمین گردد و هر که نیکی کند هم برای خود کند و اگر بدی کند هم برای خود کند، قوله تعالی "مَنْ عَمِلَ صَالِحاً فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ اَسَآءَ فَعَلَيْهَا" و هر که دل او بیاد حق سبحانه در شوق و محبت زنده دارد سودای ابدی باو باز رسد و صاحب دل شود و صاحب دل کسی را گویند که در دل وی خطرهء غیر جای نیابد.

(الف) الفرقان ٤٤ (ان هم الاّ کالانعام) (ب) قیاساً - عالم (ج) النّمل ۸۰ (د) قیاساً "خواهم که بیخ صحبت اغیار بر کنم " (هـ) غع، عر، مظ - ما سوی الله

چون نمانـد در دل از اغیار نام پرده‌ء معشوق[الف] برخیزد تمام

هر وقت که دل از خطره‌ء غیر خلاص یابد ربط قلب با حق تعالی استحکام پذیرد، حق عزّاسمه عنان دل را مالك و متصرف کرده، ای درویش دل ریش! فرصت غنیمت شمار، در پی کار بشتاب و بیکار مباش و همیشه خیال جمال ذاتش و صفاتش در جگر متصور و مشاهده‌ء انوار و غم در جان و شکسته[ب] در دل همی دار که طالب را همین شوق در کار است، خوش گفت آنکه گفت، غزل:

چشم من هست ترا کاشانه مردمی کن که ترا در خانه

هست در دیده خیال تومقیم نیست در خانه کسی بیگانه

خانه از غیر تو پرداخته ام وه چه دانم که در آی یا نه

بی رخ همچو تو یار مهروی چه کنم خانه من دیوانه

* * *

مست عشقت را شراب لعل گون در کار نیست

ضعف هجرت را دوا جز شربت دیدار نیست

ای درویش دل ریش! تا از میخانه شراب محبت جرعه‌ء بیخودی ننوشی و از آتش ذوق و از درد اشتیاق نه خروشی از بند ما سوی الله نتوانی جست، نتوانی جست، غزل: سع۱۸۳

سر اندازان چو در خلوت زموج عشق درجوشند

یکی گوهر از ان دریا به هفت اقلیم نفروشند

حجاب ما سوی الله را بیك نعره بر اندازند

چو در میخانه‌ء وحدت شراب بیخودی نوشند

باستغفار حق خود را کنند از غیر او عریان

و لیکن در صف طاعت لباس فقر درپوشند

(الف) سع، مظ - ماشوق (ب) شکستی

نه در بازیچهٔ دنیا، نه در اندیشهٔ عقبی
نه در سودای امروز اند، نه در افسانهٔ دوشند

ای عزیزا هر گاه که دیدهٔ دل در جمال حقیقی کحل گردد، کی تواند که بسوی دیگر نظر کند:

دیده از دیدار جانان بر گرفتن مشکل است
هر که ما را این نصیحت میکند بی حاصل است

گر بصد منزل فراق افتد میان ما و دوست
همچنانست (و) میان جان شیرین منزلست

ای درویش دل ریشا چون فراق غالب آید عشق درجوشد و در جوش عشق بیخودی و مستی پدید آید و از مستی و بیخودی آن می خروشد. اگر نعرهٔ "**انا الحق و لیس فی الجنه**"[الف] ما سوی الله " کشد، معذور است[ب] این را سکر گویند و دیوانگی هم می نامند، بیت :

هر چه از دیوانه آید در وجود — عفو فرمایند از دیوانه زود

* * *

رق الزجاج و رقت الخمر — فتشابها و تشارك الامر[ج]
فکانّما خمر ولا قدح — فكانّما[د] قدح ولا خمر

* * *

از صفای می (و) لطافت جام — درهم آمیخته است جام مرام
همه جام است نیست گوی می — یا مدام است می نیست گوی جام[هـ] سع۱۸٤
تا هوا رنگ آفتاب گرفت — رخت برداشت از میان ظلام

ای عزیزا آدمی را حق سبحانه برای شناخت خود آفریده است نه از برای علف خواری، ابیات:

(الف) لیس فی جبتی ماسوی الله (ب) سع، غع، عر - مغرور (ج) تشاکل الامر (تفهیمات الهیه مصنفه شاه ولی الله طبع حیدر آباد سند هـ ۱۳۹۰ ج ۱ ص ۳۲۱) (د) ایضاً - و کانّها

آدمی نی علف خوار است | از پی زیرکی هشیار است[الف]
هرگز آموختن ندارد ننگ | در بر آرد ز آب و آب از اشك
آنکه دانش نباشدش روزی | ننگ دارد ز دانش آموزی
ای بسی تیز عقل کاهلی کوش | گه شد از ناقلی سفال فروش
خویشتن را چو خضر باز شناس | تا خوری آب زندگی بقیاس

* * *

چون نکو متاع است کار آگهی[ب] | ازین نقد عالم مبادا تهی
آنکه همت که اندر جهان | بود از کار کار آگاهان[ج]

ای درویش دل ریش! هر که از حقیقت کار خود آگاهی یافت، هیچ آرزوی این و آن نه پرداخته در همین غم افتاد و رنجور شد، هر چند در علاج کوشش نمود رنج زیادت گشت، هر که او آگاه تر پردرد تر-نقل است که چون سفیان ثوری (رح) از درد عشق و محبت دوست رنجور گشت خلیفه که معتقد او بود، طبیب داشت ترسا، استاد حاذق بود، او را بشیخ فرستاد، چون طبیب قارورهء او را بدید گفت "این مردیست که از خوف خدا جگر پاره گشته است، از مثانه بیرون می آید و در دین که چنین مردي بود آن دین بر باطل نباشد"، در حال زنار ببرید و مسلمان شد، خلیفه گفت "من پنداشتم که طبیب را بر بیماری می فرستم، خود بیمار را بر طبیب فرستادم"- ای درویش دل ریش! به یقین دان و جز این مدان که هر چه درین عالم است از بهترین نعمت و کمال سعادت و نهایت مراتب و تمام سلوك و اتم آگاهی و خلعت دو جهانی همین دوستی خداوند است عزّ و جل، غزل: سع ۱۸۵

درخت دوستی بنشان که کام دل ببار آید
نهال دشمنی برکن که رنج بیشمار آرد

(الف) قیاساً "آدمی نی پی علف خواریست از پی زیرکی و هشیاریست (ب) قیاساً "چو نیکو متاع است کار آگهی" (ج) شعر مبهم است، مفهوم آن روشن نیست

چو مهمان خراباتی بحرمت[الف] باش با رندان
که درد سرکش جانان گرفت مستی خار آرد[ب]
شب صحبت غنیمت دان که بعد از روزگار ما
بسی گردش کند گردون بسی لیل و نهار آرد
عماری دار لیلی را که مهرماه در حکم است
چو نسرین سه گل آرد بار چون بلبل هزار آرد
خدایا[ج] این دل ریشم قراری[د] نیست با زلفت
بفرما[هـ] زلف مشکین را که جانش با قرار آرد
درین باغ از خدا خواهد درین پروانه سر حافظ
نشیند بر لب جوی و سروی بر کنار آرد

نقل است مردی بر در سلطان العارفین (رح) آمد و بانگ زد که ای ابو یـزید!، ابو یزید جواب داد یطلب ابایزید اربعین سنة فلا تجده، نفس ابویزید بر جان تو (؟) و لکن ابویزید را مشاهدهء حق مشغول کرده بود که از خویشتن خبر نداشت و مقرر است که در هر دل که محبت حق قرار گیرد همه محبت ها از وی ساقط شود و از همنشین همه و از فکر های همه و از نظاره کردن همه و از یاد کردن وذکر همه بیکی باز آید، آری شیوهء جوانمردان همین است وغیر ازین بیکاریست، اما کدام شهباز جان بازی کند ودر دادن جان غازی باشد تا جان و جهان جمله دربازد وگوی سعادت ازین میدان برده باشد، رحمت حق بر جانش باد که گفته، بیت:

قطرهء کـو غرق در دریا بـود   هر دو کونش با خدا سودا بود

وایشان نیز فرموده است درهر دل که محبت حق نیست خرابات[و] است، این طور

(الف) بعشرت (دیوان حافظ، مرکز تحقیقات فارسي پاکستان و ایران اسلام آباد ۱۳۹۹ هـ صـ ۱۵۸)
(ب) گرت مستی خمار آرد (ایضاً) (ج) خدا را (ایضاً صـ ۱۵۹) (د) قراری بسته با زلفت (ایضاً)
(هـ) بفرما لعل نوشین را که جانرا بر قرار آرد (ایضاً) (و) سع، غع، مظ-خرابات

خرابی آباد نباشد، شعر:

خلل پذیر بود هر بنا که می بینی مگر بنای محبت که خالی از خلل است

ای عزیز! شبی از شبها سلطان العارفین بایزید بسطامی قدس الله سره در حضرت سع۱۸۶ باری وگفت "بار خدایا! لائق تو چه چیز است که بایزید خدمتی کند، گفت سه چیز در خزانه مانیست، اگر داری بیار تا خریداری کنم، بایزید رح گفت آن چیز چیست؟ فرمان شد یکی شکستگی دوم عذر تقصیر سیم بی چارگی"- شعر:

بازار خود فروشی زان راه دیگر است در راه ما شکسته دلی می خرند و بس(الف)

ای درویش! هر چیز که شکسته شود بی قیمت گردد مگر دل شکسته با قیمت گردد، پس نشانهء دل شکسته درد و اندوه است - بشنو! شخصی خبر به سلطان العارفین (رح) رسانید که در فلان بیمارستان(ب) دیوانه را حبس کرده اند و در زنجیر آهنی مضبوط ساخته و دست و پای او بسته اند، خواجه فرمود "بنگرم تا آن دیوانه چگونه است - "خواجه در آن موضع در آمد، دیوانه را دید، دیوانه بانگ بر آورد و گفت که ای بایزید! دانی که دوست چه می کند؟(ج) خواجه در تعجب بماند و با دل گفت که هرگز این مرد مرا ندیده است و من هرگز او را ندیده ام، مرا چگونه شناخت؟ آن جوان آواز داد "ای بایزید (رح)! دوستان از حال دوستان خبر می دهند چرا در اندیشه ماندی؟ ای بایزید! یك بار دعوی محبت او کردم و قدم در کوی محبت وی نهادم دغل آهن در گردن من انداخت و زنجیر در پای من کرده، ای بایزید! دوست را از من بگو که اگر هفت آسمان پر از بلا کنی و آن را طوق کنی و در گردن من افکنی، بعز(د) تو که ازین دعوی باز نگردم - "بشر حافی رحمة الله علیه گفت" مردی را دیدم بزمین افتاده زنبوران پاره پاره از تن او جدا میکنند، سر او را در کنار خود نهادم و حال آن دردمند پرسیدم که چند گاه است که چنین است؟ چشم خود باز کرد و سر خود بر زمین نهاد و گفت "تو کیستی که در میان من و دوست فرجه انداختی و مرا از

(الف) سع، غع- پس (ب) عر- شهرستان (ج) سع، مظ - می کنی (د) سع، غع، مظ - بغیر

یاد وی باز داشتی "-ای عزیزا هر کرا عشق و محبت است وی را درد و مرض همان سع۱۸۷ است، ابیات:

خلق از برای درد دوا آرزو کنند
من ترك صد دوا بکنم از برای درد
یك ذره درد را بدو عالم نمی دهم
زیرا که نیست در (همه) عالم بهای درد

ای دوستان! تا رنج نکشی گنج نبری، تا نیش نخوری شهد نچشی، هر جفای که بتو می رسد فائدهء خود دانی و در تسلیم مانی، حدیث قدسی:

"ما بلا بر کسی قضا نکنیم — تا او را ز اولیاء نکنیم
این بلا گوهر خزانهء ماست — ما به هر کس گهر عطا نکنیم"[الف]

* * *

طریق عشق بازی بی بلا نیست — زمانه[ب] بی بلا بودن روا نیست
بلا کش تا لقای دوست بینی — که مرد بی بلا صاحب لقا نیست[ج]
میان صد بلا خوش باش دائم[د] — که جای او بود هرگز بلا نیست[هـ]

و ایشان نیز فرموده است که ای درویش! چون در کوی محبت در آمدی مردانه در آی و پای خود را در پیش بکش و رنج محنت بر خود اختیار کن و غم مدار که ثمرهء بسیار شادی بینی، چنانچه فقیر نامراد گفته اند، غزل:

رنج گر آید بجان، رنج مدان گنج دان
باش رضامند از آن، رنج مدان گنج دان
رنج و بلا نعمت است، فقر و غنا رحمت است
دان بیقین بی گمان، رنج مدان گنج دان

(الف) رجوع کنید به تذکره الموضوعات مؤلفه محمد طاهر بن علی الهندی صـ ۱۹۳ (ب) زمانی (ج) مردی لقا نیست، (د) با او، (هـ) خود آنجا که بود هرگز بلا نیست (برای این تصحیحات از دیوان قصائد و غزلیات خواجه عطار نیشاپوری (رح) طبع تهران ۱۳٤۱ هـ صـ ۷۵ استفاده شده است)

در طلب گنج او، دم مکش از رنج او
اینست ره مخلصان، رنج مدان گنج دان
محنت درد و بلا، آمده بر انبیاء
زان پس بر دوستان، رنج مدان گنج دان
گر بکشی رنج آن، گوی بری از میان
زنده شوی جاودان، رنج مدان گنج دان
ره بطلب رنج را، تا برسی گنج را
راه حق آسان مدان، رنج مدان گنج دان
جان (و) دل خویش را، ساز خدا (را) بیا
در گذر از جان (و) مان، رنج مدان گنج دان
تا نکشی رنج عشق، کی رسدت گنج عشق
جمله ده (و) غمستان، رنج مدان گنج دان
گنج نیاید بدست، تا نکشی رنج سخت
عشق خدا رنج دان، رنج مدان گنج دان
تا نه چشی زهر درد، می نشوی مرد فرد
سع۱۸۸ پیش تو کردم بیان، رنج مدان گنج دان
آنچه رسد مرترا، جمله بامر خدا
دم مزن از حکم آن، رنج مدان گنج دان
راه توکل شناس، نه ز قناعت اساس[الف]
پاك شو از جسم و جان، رنج مدان گنج دان
در پی گوشه شتاب، رنج بکش بی حساب
کار همین کاردان، رنج مدان گنج دان

(الف) مظ-آسان

و ایشان نیز فرموده است که ای درویش دل ریش! اگر سودای محبت داري در کوي نامرادی بیا و در فقر و فاقه مونس و یار باش، وقت را غنیمت دان و در پی آخرت شتاب، تا کوی رحلت نزده اند از کار نماند، چون وقت "اِذَا جَآءَ اَجَلُهُمْ لاَ يَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَةً وَّ لَا يَسْتَقْدِمُوْنَ"(الف) در رسد در آن وقت ندامت و افسوس خوردن و پیشمانی سود ندارد و اگر خواهی که سلامت مانی در فقر و فاقه باش، غزل :

فاقه و فقر و فقیری ترك دنیا کردن است
هرکرا اینها بود او را بجنت مسکن است
جای پاکانست آنجا جای هر ناپاك نیست
رفتن اندر راه پاکان پاك بازی کردن است
مرد این ره را نشانی عاشقی باید یقین
حلقه ها در گوش و طوق بندگی در گردن است
منزلی دارم دراز و عقبها دارم بلند
کی رسد آنجا کسي کو اسپ نفس توسن است
جبه (و) تاج و قبا يك پنج روزي بیش نیست
رفتن راه حقیقت با یکی پیراهن است
کرتهء(ب) بی آستین است از پی هر مرد و زن
بی گریبانست او را تا کف دامن است
با چنین کرته ترا درخانهء باید شدن
خانهء تاريك و تنگ و بي درو بی روزن است
جز بفرمان خدا کار دگر کردن خطاست
هر که این فرمان برد، تاریك بروی روشن است
آسمان مانند مرغ و این جهان چون خرمنی(ج)
آدمی افتاده چون دامن(د) بگرد خرمن است

(الف) فاذا جآء اجلهم ... (النّحل ٦١) (ب) غع، عر- پیراهن (ج) سع، مظ - خرمن (د) ایضاً - دامن

بر سر گنج قناعت حجره، باید گرفت

نیم نانی می رسد تا نیم جانی در تن است

خاك شو خاقانیا از خاك خاقان شد عجب

آخر عمر عزیز و خاك خاقان خفتن است

ای درویش دل ریش! فرموده، بزرگان است که بر هیچ مخلوقي التجا نکنی و چون درویش شوي از درد و سوز رزق برسد، بتجربه شده است، بحق خدای ربّ العزّت! همچنان یافتم، غزل : سع۱۸۹

نمی دانی، نمی بینی، چه می ورزی، چهاداری؟

چه نادانی، نمی دانی، چه می ورزی چهاداری[الف]

تو مرغ لامکان بودی، فرو ماندی بدین فانی

که نادان تر ز نادانی چه می ورزی، چها داری؟

چرا بر خود ستم آری؟ گهرمانی، خذف چینی

مگر کوری؟ نمی دانی،چه می ورزی، چها داری؟

ببیك دم میتوانی هر دو عالم را خریدن تو

ولی قیمت نمی دانی، چه می ورزی، چها داری؟

درین بازی چه می نازی؟ که جای ناز بازی نیست

بیا بگریز ازین فانی، چه می ورزی، چها داری؟

اگر ترك هوا گیری، شوی سلطان عالم را

سر از افلاك گذرانی، چه می ورزی، چها داری؟

بیا عثمان! چه درماندی فنا شو پیش ازین مردن

نمیری چون ز خود میری، چه می ورزی، چها داری؟

(الف) غع، عر- جهانداری

و ایشان نیز فرموده است ای عزیز! تا جان ندهی از غیز نرهی و بجز جان بازی و سراندازی این راه هرگز نتوان قطع کردن، غزل :

هر کس براه دوست چو بی پا و سر شود
روشن ز آفتاب جهان سر بسر شود
عاشق کسي بود که زمام کشان خود
و از جز رضای دوست بکلی شرر شود
هر دم بآروزی محبت ز شوق دل
خون جگر ز دیده دمادم بدر شود
مست الست را نبود جز غم وصال
تا روح او ز قالب جان در سفر شود
عثمان (رح) ز سوز دل همه اشکی زخون فشاند
امید آنکه شاید و درهم گهر شود

ای عزیز! عاشقان را یك ساعت بی یاد دوست که می گذرد برابر خمسین الف سنه می نماید. ای عزیز! اگر عاشق را وعده دهند که هزار بار جان قربان کند و آنگاه بدوست پیوندد و اگر این شرط بجا آورد در بارگاه دوست او را بار هست و اگر نه، راه بجانب دیگر پیش گیرد و اگر عاشق صادق باشد بصد هزار آرزو و بصد هزار منت این سودا را بجان خریدار گردد و قبول کند، پس ارزان باشد. ای درویش دل ریش! زنهار زنهار! عسرت ناکامی و غم جز غمهای درد و الم بناکام چند روزي بايد کشید که همیش شادان باشی، غزل: سع۱۹۰

برای عاشق غـم یـار بـایـد	رخش زرد وتنش بیمار بایـد
نباید فکر دیگر هیچ گـاهـی	بـلا و محـنت و دشـوار بایـد
بخواری وبه محنت انس گیرد	بآه ونـالـه هـردم زار بـایـد
ز لـذات جهـان آزاد گـردد	همیشه دیده اش خونبار بـایـد

نفس بیمار باشد از غم درد　　دلش ازپیچ عشق افگار باید
بیا عثمان(رض)! اگر وصلش بخواهی　　ترا اول قدم بر دار باید

ای عزیز! نشان عطا برینده رسانیدن بلا است- آورده اند که بزرگی بود هر بار که به یك بلا مبتلا می شد، حق سبحانه و تعالی رفع می کرد. آخر بلا ها نازل شدن گرفت، ایشان مناجات کردند "الهی! پیش ازین بلا زود رفع می کردی، اکنون سبب چیست که هر ساعت بلا می فرستی و دفع نمی کنی "-هاتف آواز داد که پیش ازین تو ما را دوست میداشتی بلا از تو دفع می کردم،(الف) اکنون ما ترا دوست میداریم هر ساعت بلا می فرستیم، اینجا مجال دم زدن نیست- ای درویش دل ریش! دانا و آگاه باش! هر چه در عالم دولت و راحت بود در جام مراد ریختند(ب) و در دست فرعون دادند و هر چه در عالم فقر و محنت و بلا بود همه بر طبقه و در دست مهتر موسی کلیم اللّٰه علیه و علی نبینا الصّلوٰة و السّلام داده اند- آورده اند که در آن وقت دو فرشته باهمدیگر ملاقی شدند، یکی مر دیگریرا گفت که بر سر مآئده، فرعون جمیع الوان نعیم موجود است، اما فرعون هوس تره میکند، مرا فرمان است که برای وی تره برسانم و دیگری گفت که مرا فرمان است که موسی (ع) را آب (که) در کوزه برای سحر داشته، برو و بریز، چنانچه ریخته شود- ای درویش دل ریش! به یقین دان و جز این مدان که عارف باللّٰه را از بلا بیم نباشد و هرگز از جفای خلق تیره نشود- ای درویش دل ریش! اگر از دوی خلاص گردی کفر و اسلام ترا یکسان نمایند و تفاوت نتوانی کرد، همه را بقضا و قدر حواله کنی، بلکه همه را از یك جوهر دانی، چه خوش گفته بهلول دانا (رح):

سع ۱۹۱

خرابات را نیز عزت بدار　　که او نیز در ملك حق کشوریست

و شیخ منصور بن حلاج فرمایند، شعر:

بکفر و باسلام یکسان نگر　　که هر یك ز دیوان او دفتریست

(الف) سع - می کنم　(ب) غع، عر - بخشد

ای درویش دل ریش! چون این نکته معلوم شد که هر ذره از ذرات کائنات دفتری باری تعالی است بر حرف انگشت نهادن کار عارفان نباشد، شعر :

بر حرف هیچکس منه انگشت اعتراض

کان نیست کلك صغیر که خطی خطا کشد(الف)

ای درویش دل ریش! هشیار باید شد و غلط نباید خورد که راه باریك است، نفس و شیطان هر دو رهزن اند، یك لحظه و لمحه از حضور حق غافل نباید شد، اگر ناگاه غافل مانی ترا از راه ببرند و در ضلالت اندازند و در خانهء نامرادی پاره پاره گردی و هیزم دوزخ شوی. سع۱۹۲

ای عزیز! مردان خدا همیشه در ملامت داشته اند و طاعت خود را عین گنه بر خود پنداشته اند و از شرمندگی و ناپسندگی خود سر بر نداشته اند و هر وقت **"ماعرفناك حقّ معرفتك"** بر زبان حال جاری داشته، زهی همت شیران ها وجود تمام بندگی از نقصان و تقصیر شرمندگی سر بر نیارند و همه(ب) شب (و) روزی نالند و یك لحظه و لمحه نیارامند و این ابیات را بر عجز و نیاز مداومت نمایند، غزل :

گذشت عمر و نکردیم هیچ کار دریغ

چه یك دریغ که هر دم هزار بار دریغ!

هنوز دامن مقصود نارسیده بدست

بشد ز دست گریبان اختیار دریغ!

بهار عمر بغایت شگفته بود ولی

گل مراد نه چیدیم در بهار دریغ!

هر آن طبیب که درمان دردها میکرد

همان گذشت چنین زار و دلفگار دریغ!

(الف) قیاساً "کان نیست کلك صغر که خط خطا کشد" (ب) سع، مظ (همه) ندارد

هر آن نفس که بجز یاد دوست آوردم
کنون به هر نفسم(الف) هزار بار دریغ!

ای عزیز! زنهار! فرصت غنیمت شمار، چون برود باز بدست نیاید، غزل :

فرصت غنیمت است چه ماندی عجب عجب
تحفه بآن جهان چه رساندی عجب عجب

العلم نکته، خبری است اندر آن
زین نکته هیچ علم بخواندی عجب عجب

یاران و دوستان همه رفتند خانه کوچ
خوش خفته بر بساط بماندی عجب عجب

یك دم بآرزوی محبت ز سوز دل
خون جگر چرا نفشاندی عجب عجب

دنیا سرای کهنه پلی دار آن جهان(ب)
رو در گذر براه چه ماندی عجب عجب

عثمان (رح) چه خفته، تو ببین حال دوستان
همه را بزیر خاك رساندی عجب عجب

عبرت نمی خوری تو ازین حال دوستان
هی هی دریغ ها بچه ماندی عجب عجب

و ایشان نیز فرموده است که ای درویش دل ریش! نشانه، کمالیت عارفان درد و اندوه است و ثمره، درد و اندوه عشق و محبت است و ثمره عشق و محبت سکرو بیخودی و ثمره، سکر و بیخودی نسیان خود و نتیجه، نسیان خود وصول بحق است، چون بحق وصول یافتی بعد از آن حضور و آگاهی است، بعد از آن باگاهی حق آگاهست، چنانچه آبی است بخود ایستاده و این نهایت حضوری و آگاهی است و به

سع۱۹۳

(الف) قیاساً - نفس من (ب) قیاساً "دنیا سرای کهنه، پل دار آن جهان

بینای حق بینا است و به شنوای حق شنوا است و در فهم و وهم و در خیال و در خواب و بیداری جزوجه باقی هیچ طلب نباشد و در هر چه طلب نظر کند همون را بیند و پندارد- بعد از آن حق سبحانه و تعالی بذات پاك تجلّی باو کند تا ببرکت آن از آفت حلول و اتحاد و تشبیت و تعطیل خلاص یابد و سرّ " فَاعْلَمْ اَنَّه لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه "(الف) ویرا اشکارا گردد و از بت پرستی ما سوی اللّٰه خلاص یابد و از قهر ایمن شود و به شرف سعادت ابدی بعالم تمکین مشرف شود و تمسّك بعروة الوثقی دین حنیفی(ب) چنان کند که دیگر بار بآفت انقطاع و حرمان مبتلا نشود که " فَمَنْ یَّكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ یُؤْمِنْ بِاللّٰهِ فَقَدِ سْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰی لَانْفِصَامَ لَهَا وَاللّٰهُ سَمِیْعٌ عَلِیْمٌ "(ج) در آن وقت این ابیات بر زبان جاری گردد، غزل :

ای عاشقان مست کجائید کجائید؟

معشوق درون خانه بیائید بیائید

این پردهء پندار شما وهم بوهم است

زین پردهء پندار بر آئید بر آئید

تو عاشق و معشوق یکی دان بحقیقت

حقّا که چنین است بدانید بدانید

در پردهء پندار چه بدنام بنامی

بی نام و نشان باش اگر طالب مائید

این سر نه هر کس بتواند که بیابد

خوش نکته عزیز است بدانید بدانید

مجنون صفت گر گم نشوی در ره معشوق

هرگز خبر دوست نیابید نیابید

(الف) محمّد: ۱۹ (صلی اللّٰه علیه و سلم) (ب)غع عر، - مصطفی (ج) البقره ۲۵۶

ای درویش دل ریش جفاکش! چون عارف به عشق کمالیت یافته از هر چه ما سوی الله است از آن روی بتافت، از حق حق شناخت، باین و آن نپرداخت و هر چه آمده است از مشاهده و یا از معائنه بتیغ لا همه را از پیش خود برداشت و با هیچ مقامی مقام نکرد و بگذاشت و هر دیده نادیده پنداشت و آنچه شنیده ناشنیده انگاشت و هر چه ازو گفتگوی آمد در بی خودی بظهور آمد، آنچه گفت ازو گفت و آنچه شنید ازو شنید، چنانچه عزیز فرماید، غزل :

سع۱۹٤

مرغان او هر چه ازیشان پرند(الف)	پس بی خورند جمله و بی بال و بی پرند
شاه باز حضرت آمده دیده بدوخته	تا جز بروی دوست بکونین ننگرند
زان میل بهشت دانهء جنت نمی کنند	کز مرغزار عالم وحدت خرند(ب)
ساقی شراب صاف تجلی چو در دهد	خمخانهء وجود بیك دم فروخورند
زان سوی دامن حد ثان سر برآورند	وقتی که سر بجیب تحیّر فرو برند
جز مسکن جلال نسازند آشیان	چون زین نشیمن بشریت(همی) پرند

و گاه عین ذات در تجلی بیابند تا حق تعالی عالم جزو کل داند و هیچ از نظر شان غائب نبود "لَا يَعْزُبُ(ج) عَنْهُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمٰوٰتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ" و عارف اسماء و صفات شوند و بر معلومات اشراق(د) یابند و بر تسبیح اشیاء واقف و نفع و ضرر آن بدانند که من عرف الله لا یخفی علیه شیئی، عارف چون بدین مقام رسد بجز علم لامتناهی نه استد و دانش جز و کل در مقابلهء آن قطره داند، قوله تعالی: "وَ مَا أُوْتِيتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ اِلاَّ قَلِيْلاً"(هـ) و گاه عین ذات در تجلی ارادت یابد و در هیچ آفرینش بنظر نقصان ننگرد، از کمالیت محض و جلالیت قانع شود و نه از هستی خود و نه از هستی دیگر خبر دارد و از بیخودی ابیات بر زبان راند، غزل :

(الف) قیاساً "مرغان باغ او چو ازین آشیان پرند" (ب) همی خورند (ج) سباء ۳ سع، مظ الا الغیب
(د) عر، مظ - اشراف (هـ) الاسراء ۸۵

از هستی تو هستم، من هیچ نیم واللّٰه
وز بوی تو من مستم، من هیچ نیم واللّٰه
هستی ترا یابم هر سوی که می بینم
خود اسم با طلسمم، من هیچ نیم واللّٰه
هر سو که ذوق و شوق است خود میکنی نظاره
از ذوق تو در ذوقم، من هیچ نیم واللّٰه
در دیده توئی بینا، هر دیدهٔ که باشد
در دیده تو بینایم، من هیچ نیم واللّٰه
هر جا که گفتگو است، آن گفتگوی تو است
در گفتگوی مائیم،(الف) من هیچ نیم و اللّٰه
هر جا که روم خانه، آن خانه ز تو روشن
در خانه ترا بینم، من هیچ نیم واللّٰه
هر بود که می باشد، آن بود تو می باشد
از بود تو می باشم، من هیچ نیم واللّٰه
عثمان (رح) تو مجنون است، درياب بمجنونی
در عشق تو مجنونم، من هیچ نیم واللّٰه سع۱۹۵

ای درویش دل ریش! چون عنایت حق به بنده رسید چندان فتوحات غیبی در خود بیابد که عبارت آن نتوان کرد زیرا که همون داند که صاحب جذبه باشد - ای عزیز! اگر آتش عشق مولا در تو گرفت همه مشکل تو آسان شود، اگر داری طرب کن و اگر نداری طلب کن، در پی مردان دین شتاب و تقصیر مکن، بی راهبر هرگز

(الف) از روی قافیه مایم می باید، ولی مایم از روی دستور درست نیست

بمنزل نتوانی رسید، غزل :

بگرد عاشقان می رو که رستی	براه صادقان می رو که رستی
براه حق بهر دم تازه جانی	فدا کردن روان می رو که رستی
خلاصی گر همی خواهی ز غمها	همه فکر جهان می رو که رستی
اگر خواهی سعادت هر دو عالم	طلب پیر مغان می رو که رستی
فدا کن هر چه داری در ره دوست	بسر غلطان روان می رو که رستی
بیا(الف) در بزمگاه دردمندان	ز دیده خون فشان می رو که رستی
بیاور توشهء عجز (و) نیازی	بزاری زارها می رو که رستی
اگر گردی فنا در راه جانان	بقا یابی از ان می رو که رستی
بجان (و) دل خدمت سالکان کن	پی شاه جهان می رو که رستی
براه عاشقان سامان باید(ب)	مجرد ای همان(ج) می رو که رستی
بنه سر در ره چوگان معشوق	مزن دم ضرب آن می رو که رستی
سوار عشق شو عثمان دوانان	بیا در تن تنا (؟) می رو که رستی

ای برادر! عشق نه آنست که شوق شهوتی و ذوق نفسانی و شیطانی باشد که ویرا عشق نتوانی گفت بلکه عشق آنرا گویند که به هیچ دلگیری دلگیر نشود و کسی را بد نگوید و عیب نتواند گفت و به هیچ کس حسد نبرد و جفای خلق عین تماشا پندارد و در مدح و ذم فرق نکند و هویٰ را در دل دخل نماند و هیچ آرزوی نماند و تعظیم از مخلوق برخیزد و از بشریت(د) نام و نشان نبود و از ایشان جز نام نمانده باشد - ای عزیز؟ عاشق صادق کسی را گویند که در محبت حق تعالي چنان مشغول گردد که غیر او را نشناسد و بگوش سخن غیر نشنود و بچشم جز آیات او نبیند و بر زبان جز ذکر او نه راند و به تن جز خدمت او نکند و به سر جز آرزوی وی(ه) نه اندیشد- یک(و)بزرگ گفته است "شرط محبت بلکه کمتر مقام محبت آنست که اگر

سع۱۹٦

(الف) سع، بیان (ب) نباید (ج) سع، مظ- هان (د) عر، مظ - شربت (ه) سع، مظ (وی) ندارد (و) ایضاً (یک) ندارد

بر جان تو حکم کند مخالفت نکنی " ای عزیزا محبت بجای رسد، بیت :

هم[الف] حدیث تو گویم بوقت بیداری

هم[ب] خیال تو بینم که باشم اندر خواب

ای عزیزا هر که بدیدار جمال دوست نگرد دیدن غیر ممنوع است، به نشانی محبوب خود را تسلی دهد، مجنون گرد خانهء لیلی هر صبح و شام گشتی[ج] و خاك دیوار او بوسیدی، بیت :

خاك را بوسه دهم لیلی بود　　بوسه را بر در دهم لیلی بود

عاشق را هر وقت که نسیم الطاف حق از مهب عنایات بر مشام روح می رسد یعقوب(ع) وار به آه گرم دیده سرد می گوید "اِنِّیْ لَاَجِدُ رِیْحَ یُوْسُفَ لَوْ لَا اَنْ تُفَنِّدُوْنَ" یعقوب (ع) دم نعره زبان می گوید فریاد که بوی پیراهن آمد، غزل :

باید که لذات جهان در دل تو خار است

نه صبر از دل بجانش را قرار است[د]

بیك سو آب سوی دیگر آتش

میان هر دو ام رفتن گذار است

گهی بر گل چو بلبل مست رقصان

گهی بر خار افتاده چو مار است

ازین حسرت خورم خون جگر خود

ندانم تا چه آخر ختم کار است　　سع۱۹۷

زهی دولت که باشد در همه حال

همیشه با[ه] محبت روزگار است

براه عاشقان نبود غم جان

بنزد عاشقان این سهل کار است

(الف) غع، عر، مظ - همه　(ب) غع، عر، مظ - همه　(ج) غع، عر - مجنون جفای لیلی هر صبح و شام کشیدی
(د) قیاساً "نه لذات جهان در دل تو خار است　نه صبر از دل، نه جانت را قرار است"
(ه) غع، عر - همیشه تا به محنت

و ایشان نیز فرموده است که به بیت المقدس می رفتم هفت کس را دیدم از خواص بندگان خدای تعالی، بر وی سلام کردم و گفتم "فائده[الف] رسانید بچیزی که حق تعالی مرا در آن چیز نفع نهاده باشد"- گفتند که هر چه ترا آن چیز از خدای تعالی باز دارد و راه تو بریده گردد از روزگار دنیا و آخرت از آن بپرهیز و دور شو تا راهزن تو نشود، گفتم زیادت کنید رحمك الله تعالی،[ب] گفتند "بنگر بغیر از خدای تعالی بهیچ کس امید مدار و از غیر خدای تعالی از هیچ کس مترس"- گفتم زیادت کنید، گفتند "بنگر هرکرا خدای تعالی دوست میدارد تو نیز دوست میدار و هر کرا خدای تعالی دشمن دارد تو نیز دشمن میدار " گفتم زیادت کنید، گفتند "بر تو باد بذکر و دعا و تضرع و گریه در خلوت و تواضع و خشوع هر جا که باشی"- گفتم زیادت کنید، گفتند "خدایا! میان ما و این بنده حجاب دار که ما را از تو باز داشت و بخود مشغول کرد، پس غائب شدند، گفت ندانم بآسمان رفتند یا در زمین، دیگر ایشان را ندیدم امّا نفع کلمات ایشان همیشه در جان خود می بینم- و ایشان نیز فرموده است که یك مرد از دوستان حق تعالی را در واقعه دیدم که در جبهء وی نور می تابد و در خاطر من آمد که این یکی از دوستان خدای تعالی است، پس در استقبال او آمدم و قدم بوسی او کردم و بعد از ان پرسیدم یا حضرت! اسم مبارك شما چیست؟ فرمودند "همچو تو بیهوده نیستم که بنام مشغول باشم" باز التماس کردم که به فقیر دعا فرما، فرمود که با یاد حق تعالی چنان مشغولم که فرصت دعا نیست، هر دو دست بروی خود کشید و غائب شد - وفات ایشان به سنیاپور[ج] واقع شده در سال سیصد و هفتاد و سیم هجری بود و قبر ایشان در سنیاپور[د] است.

سع۱۹۷

[الف] غع، عر - یك فائده مرا برسانید بچیزی [ب] "رحمکم الله" درست باشد زیرا که مخاطب جمع (هفت کس) اند نه که واحد [ج] نیشاپور (کذا فی رسالهء قشیریه) [د] نیشاپور (کذا فی رسالهء قشیریه)

از شیخ ابو علی کاتب قدس الله سره،[۹۴] اصل ایشان از مصر است و با اکثر مشائخ مصر[الف] صحبت داشتند- ایشان فرموده اند "هر گه مرا مشکلی می شد پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را بخواب می دیدم و آنرا می پرسیدم[ب] و وفات ایشان در سال سیصد و پنج هجری بود و قبر ایشان در مصر است.

از شیخ ابو علی رودباری قدس الله سره، نام مبارك ایشان محمد بن قاسم بن منصور است و از ابنای ملوك بوده اند - نسبت ایشان با کسریٰ و خال عبداللّٰه رودباری اند و وفات ایشان در سال سیصد و بیست و دو هجری بود و قبر وی در مصر است.

سع۱۹۸ **از سید الطائفه شیخ جنید بغدای قدس الله سره**، مناقب ایشان در سلسلهء متبرکه قادریه نوشته می شود، انشاء اللّٰه تعالی.

از شیخ عبدالله سری بن مغلس السقطی[ج] قدس الله سره، خال جنید بود رحمة اللّٰه علیه و عالم بجمیع علوم بود و اندر تصوف شان عظیم داشتند و بیشتر از مشائخ عراق مریدان وی اند و حبیب راعی رحمة اللّٰه علیه را دیده اند و با وی صحبت داشته اند، وی اندر بازار سقط فروشی کردی، چون بازار بغداد سوخت ویرا گفتند دکانت سوخت، گفت من فارغ شده ام، چون نگاه کرد دوکان آن نسوخته بود، چون این حال دید آنچه داشت بدرویشان داد و طریقهء تصوف اختیار کرد و ویرا پرسیدند که ابتدای حال تو چگونه بود ؟ گفت "روزی حبیب راعی رحمة اللّٰه

(الف) غمع، عر- (مصر) ندارد (ب) رك به نفحات الانس صـ ۱۰٤ (ج) غمع، عر مظ- القطعی

(۹٤) نام ایشان حسن بن احمد (رسالهء قشیریه) یا حسن بن علی (المنتظم از ابن الجوزی طبع حیدر آباد دکن ۱۳۵۷ هـ، جـ ٦، صـ ۳۷۵) بود، در تاریخ وفات ایشان نیز اختلاف واقع است روایت مذکورهء متن یعنی ۳۰۵ هـ درست نیست زیرا که صاحب الرّساله و امام شعرانی مؤلف طبقات الکبری بعد از ۳٤۰ هـ و ابن الجوزی ۳٤۳ هـ نوشته است (المنتظم جـ ٦، صـ ۳۷۵) و همین قرین قیاس است.

(علیه) بدوکان من برگذشت، من شکسته بوی دادم[الف] که به درویشان بده، وی ما را دعا کرد، از برکت آن دعا در امان بودم و تاریخ و بعضی از مناقب ایشان در سلسلهٔ متبرکه قادریه نوشته خواهد شد انشاء الله تعالی.

از حضرت معروف کرخی (رحمة الله علیه)، نسبت ارادت بدو جانب است یکی بداؤد طای و دیگر به علی رضا (رحمهما الله) و ایشان بوالد بزرگوار خود موسی کاظم (رح) و ایشان بوالد بزرگوار خود جعفر صادق (رح) و ایشان بوالد بزرگوار خود محمد باقر (رح) و ایشان بوالد بزرگوار خود زین العابدین (رح) و ایشان بوالد بزرگوار خود حسین و ایشان بوالد بزرگوار خود علی رضی الله عنهم اجمعین - بباید دانست که معروف کرخی رحمة الله (علیه) معروف عالم زیادت و مشهور کشور عبادت بود - چنین گویند که او ترسا بچه بود، چون او پسر بسال شد پدر او را به معلم[ب] ترسایان برد تا علم ترسای[ج] بیاموزد، معلم نکته نوشت و گفت بگو "ثالث ثلثة" او گفت "**قل هو الله احد**"- وقتی او نماز می گذارد، اسپی داشت قیمتی، برمید، در کشت زار[د] یکی افتاد، چون از نماز فارغ شد اسپ را دران کشت بگذاشت و می گفت من ترا بدان صاحب کشت بخشیدم که تو کشت او را خوردی- همو گفتی "غافل کسی است که او را مصیبتی رسد روز اول همان کند که روز سوم خواهد کرد، همو گوید که مروت[ه] خرسندی بهتر از مروت دان- وقتی او را یکی پرسید که داروی درد دل چیست؟ گفت "از خلق دور بودن" همو گفتی که اصحاب دنیا را خدمت بندگان کنند و اصحاب آخرت را خدمت احرار کنند- همو گوید "مرد کامل کسی است که در توانگران بچشم نصیحت نگرد نه بچشم حسد و در مردان[و] بچشم تواضع بیند نه بچشم تکبر و در زنان بچشم شفقت نگرد نه بچشم شهوت- همو گوید "خوب سخن[ز] به از موت باشد زیرا که موت انقطاع است از خلق امّا فوت

سع۱۹۹

(الف) چیزی بدو دادم (تذکره الاولیاء جـ ۱، صـ ۲٤٦) (ب) سع، مظ- علم (ج) سع، غمع-ترسانی
(د) سع، مظ- کشت (هـ) عر، مظ (مروت) ندارد (و) غمع، عر، مظ -مردمان (ز) قیاساً "موت از فوت باشد"

الانقطاع از خالق هموگوید "ادنیٰ مراتب انبیاء (ع) اعلی مراتب شهداء باشد و ادنی مراتب شهداء اعلی مراتب صلحاء باشد و ادنی مراتب صلحاء اعلی مراتب مؤمنان باشد" - همو گوید "عجب باید داشت از کسی که او پرهیز کند از همه علت و پرهیز گناه نکند از همه عقوبت" -(الف) همو گوید "قیمت هر آدمی باندازهء همت اوست، پس بیچاره کسی که او را همت نباشد مگر دنیا یعنی او را هیچ قیمتی(ب) نباشد" - چنین گویند روزی او را یکی برنجانید، چون دید که او هیچ نگفت معذرت کردن گرفت، خواجه گفت "خوش باش! ما خود ترا در میان ندیده ایم و آواز آن جناب که بما نرسید آنجا خود غلطی نرود- تاریخ و بعضی مناقب ایشان در سلسلهء متبرکه قادریه نوشته خواهد شد.

از حضرت داؤد طای قدس الله سره ، در ارشاد الطّالبین آورده است که روزی تشنه شد، در صحن شخصی در آمد، طلب آب کرد، کنیزکی آب آورد، نخورد، گفتند "چرا؟" گفت "بخواجهء این کنیزك روزی تعلیم کتابت کرده بودم، مبادا که این باجر آن تعلیم برسد و از ثواب محروم مانم : - روزی در گرمای سخت عراق(ج) نشسته بود، مادرش در رسید، گفت "چرا در سایه نمی نشینی؟" گفت "در عراق ناشائستها بسیار دیدم، دعا کردم که خداوندا! پای من بستان تا از جمعه و جماعت باز مانم و این ناشائستها را نمی بینم، الحال نمی توانم جنبید" و بعضی گفته اند که بوقت آمدن او بمسجد خلق چنان بدو استقبال و توجه می نمودند که بعضی مر بعضی را زیر پای می کردند، شیخ دعا کرد الهی! کثرت توجه خلق نوعی از انواع دوستی دنیاویَ است، مرا زمن کن تا بر ایشان نروم، در حال زمن شد- دیگر آورده اند که در هر خانه که می بود تا آن خانه خراب نمی شد، بخانهء دیگر نمی رفت و تا در سرای یك خانه می بود به سرای دیگر نمی رفت و باز راست نمی کرد- گفتند "چرا؟" گفت "بخدای تعالی عهد کرده ام که از من در دنیا آبادانی نماند" - چون وفات

سع۰۰۲

(الف) غع، عر-پرهیز کند از همه چیز ها و هرگز نکند از همه عقوبت (ب) غع، عر- قیمت (ج) ایضاً در عراق

یافت خانهء آخرش خراب شد[الف] و تاریخ و بعضی از مناقب ایشان در سلسلهء متبرکه نوشته خواهد شد- و نسبت ارادت ایشان بدو جانب است یکی از شیخ حبیب راعی قدس الله سره که پیر علی هجویری (رح) در کشف المحجوب نوشته است- کنیت ایشان ابو حلیم بن سلیم الرّاعی است، ویرا آیات و براهین بسیار است اندر جمله احوال و صاحب سلمان فارسی بود رضی الله عنه و حبیب (رح) صاحب گوسفندان بود و بر کرانهء فرات نشستی و طریقش عزلت بود و یکی از مشائخ روایت کند که من برو گذشتم وی را یافتم اندر نماز و گرگ مر گوسفندان ویرا نگاه میداشت، گفتم این پیر را زیارت کنم که در وی علامات بزرگی می بینم، نزدیك وی[ب] زمانی بودم تا از نماز فارغ شد، بر وی سلام گفتم، گفت "ای پسر! بچه آمدی؟ " گفتم بزیارت تو ، گفتم ای شیخ! گرگ را با میش تو موافق می بینم" گفت "از آنچه راعی میش با حق موافق است" این بگفت، کاسهء چوبین در زیر سنگ داشت، دو چشمه از وي بکشاد یکی شیر و دیگر عسل، گفتم ایّها الشّیخ! این درجه بچه یافتی؟ گفت "بمتابعت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم، گفت ای پسر! قوم موسیٰ علیه و علی نبینا الصّلوٰة والتّسلیمات مر او را مخالف بودند، سنگ ایشان را آب داد و موسیٰ علیه و علی نبینا الصّلوٰة والتّسلیمات نه بدرجهء محمّد صلی الله علیه و آله وسلم بود ، چون من محمّد را صلی الله علیه و آله وسلم متابع باشم سنگ مرا انگبین و شیر ندهد و محمّد صلی الله علیه و آله وسلم بهتر از موسیٰ علیه السلام بود" گفتمش مرا پندی ده، گفت **"لا تجعل قلبك صندوق الحرص و بطنك وعاء الحرام"** - و دیگر به حبیب عجمی قدس الله سره چنانچه مولانا اخوند درویزه علیه الرّحمه در ارشاد الطّالبین[ج] نوشته است و تاریخ و بعضی از مناقب ایشان در سلسلهء متبرکه قادریه خواهد نوشته شد و هر دو از ایشان یعنی حبیب عجمی و حبیب راعی قدس الله سرهما از حسن بصری رضی الله تعالی عنه چنانچه در رسالهء مکیه نوشته است

سع۱ ۲۰

(الف) رجوع کنید به ارشاد الطّالبین صـ ۳۵۸-۵۹) (ب) سع، مظ- اندر وی (ج) ارشاد الطّالبین صـ ۲۵۹

و تاریخ بعضی از مناقب ایشان در سلسلهء متبرکه قادریه خواهد نوشته شد، از حضرت علی رضی اللّه تعالی عنه از خلیفة اللّه فی الدّارین محمّد رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم و حضرت شیخ ابو القاسم گرگانی قدس اللّه سره را یکی نسبت ارادت بشیخ عثمان مغربی قدس اللّه سره است چنانچه باتمام رسیده است و دیگر **بشیخ ابوالحسن خرقانی رحمة اللّه علیه**، نام ایشان علی بن جعفر است و خرقان موضع است بنزدیك غزنین که ایشان از آنجا اند - غوث روزگار خود اند، ایشان فرموده اند "خدایا! با من بدو وجه معاملت کن یکی آنکه در وقت نزع ملك الموت را بر من نفرست که مرا با او خصومت شود بنابر آنکه من جان ازو نه ستدم که بدو باز دهم، مرا جان تو داده ای هم تو بخواه، دویم آنکه چون مرا در گور نهند ملائکهء سوال بر من نفرست که جواب من همان است که یك بار گفته ام در سوال "اَلستُ بِرَبِکُمْ". انتساب ایشان در تصوف بشیخ بایزید بسطامی است قدس اللّه سره و تربیت سلوك ایشان نیز از روحانیت بشیخ بایزید است قدس اللّه سره امّا ولادت ایشان بعد از وفات شیخ بایزید است قدس اللّه سره بمدتی و حسب باطن تربیت یافته اند چنانچه حضرت مولانا جلال الدّین رومی قدس اللّه سره فرموده اند، غزل : سع۲۰۲

ای[الف] شنیدی داستان بایزید (رح)	که زحال بوالحسن[ب] پیشین چه دید
با مریدان جانب صحرا و دشت[ج]	روزی آن سلطان تقوی می گذشت
بوی خوش آمد مر او را ناگهان	در سوای وی[د] ز سوی خانقان[ه]
هم بر آنجا[و] نالهء مشتاق کرد	بوی را از باد استنشاق[ز] کرد
گفت زین سوی بوی یاری می رسد	کاندرین ده شهریاری می رسد
بعد چندین سال می زاید شهی	می زند بر آسمان طبل[ك] تهی
رویش از گلزار حق گلگون بود	از من او اندر مقام افزون بود

(الف) آن (ب) یعنی ابوالحسن خرقانی (رح) (ج) در نسخهء مطبوعه مثنوی (نولکشور ۱۹۰۵م) مصراع دوم مقدم بر مصراع اول است (د) سواد ری (ه) زحد خارقان، و خارقان نام ولایتی است (حاشیه مثنوی صہ ۳۴۳) (ز) غع، عر، مظ - اشتیاق (ك) می زند بر آسمانها خر گهی

چیست نامش؟ گفت نامش بوالحسن رح | حلـه اش و گفـت زیـر ذقـن[الف]
قد او و رنگ او و شکل او | یك بیك میگفت از گیسوی او[ب]
بر نوشتند[ج] آن زمان تاریخ را | از کتاب[د] آراستند آن شیخ را[ه]
چون رسید آن وقت و آن تاریخ راست | زان زمین آن شاه پیدا گشت وخاست[و]
زاد شد آن شاه نرد عشق باخت[ز] | از عدم پیدا شد و مرکب بتاخت
از پس او[ك] سالها آمد پدید | بوالحسن (رح) پس از وفات بایزید (رح)

سع۲۰۳

جمله خواهان[ل] او ز امساك وجود | آن چنان آمـد کـه آن شاه گفتـه بـود
همچنان آمد که او فرموده بود | بـوالحسن (رح) از مردمان آنرا شنود
که حسن باشد مرید دامنم[م] | درس گـیـرد هـر صبـاح از تـربـتـم
گفت من هم نیز خوابش دیده ام | وز زبان[ن] شیخ هم بشنوده ام[س]
هر صباح[ع] روی نهاده سوی گور | ایسـتـادی تـا ضـحیٰ انـدر حضـور
با مثال[ف] شیخ پیشش آمدی | تا که بی گفت[ص] اشکالش[ق] حل شدی
تا یکی روزی بیامد با سعود[ر] | گـورهـا را بـرف نـو پـوشیده بـود
توی بر توی برفها -همچو علم | قـبه قـبه دید و جـانش شد بـه غـم
بانگش آمد از مزار[ش] شیخ حیّ | ها انـا ادعوك (کـی) تـسعی الیّ
هین بیا این سو بآوازم شتاب | عـالـم از برف است رو از مـن مـتـاب
حال او زان روز شب خواب دید[ت] | آن عـجـائب هـا کـه اول مـی شنید

ایشان فرموده اند "انی" صعدت ان اطوف بالعرش و رأیت جماعة کثیرة یطوفون

(الف) حلیه اش وا گفت زابرو و ذقن (ب) گیسو و رو (ج) بر نبشتند (د) کباب (ه) سیخ
(و) زاده شد آن شاه و نرد ملك باخت (ز) ملك - (مثنوی چاپ لندن ۱۹۳۳م با هتمام نکلسن)
(ك) آن (ل) خوهان (م) مرید و امتّم (ن) روان (س) بشنیده ام (ع) صباحی (ف) تا
(ص) گفتنی (ق) سگالش (ر) با سعود کنیت ابوالحسن بود (حاشیه مثنوی صـ ۳٤٦، چاپ نولکشور)
(ش) خطیره (یعنی منزل و جانگاه. حاشیه مثنوی صـ ۳٤٦) (ت) حال او زان روز شد خوب و بدید
(تصحیحات فوق از روی نسخهء مطبوعهء مثنوی نولکشور ۱۹۰۵م صورت گرفت نیز رك نسخه
چاپ تهران ۱۳۷٤ ق)

بالعرش طوافاً و تعجبین طوافهم لبرودتهم و سکونهم طوافاً بالعرش الف طوفةٌ واحداً فسألت منهم من انتم و ما هذه البرودة فی طوافکم؟ قالوا نحن الملئکة و هذا طبعنا لا یمکن لنا ان نتجاوز(الف) ممّا جبلنا(ب) اللّه تعالی علیه فسألونی من انت و ما هذه السّرعة؟ قلت انا ابن آدم و هذه السّرعة طبع لنا" - مشهور است که چند طالبعلم از علم ظاهری اینان شنیدند که در خرقان بزرگیؒ است بصفات حمیده آراسته و مقتدای وقت شده، طالبان را بخدای رساند، از مکان خود بر آمدند و قصد خرقان کردند - چون بخانهء شیخ رسیدند منتظر دیدار شیخ بودند که خاتون شیخ از حرم خود بر آمده، مسافران نو را دیده پرسید که انتظار که می برید؟ گفتند" برای زیارت شیخ آمده انتظار وی می بریم" - خاتون بمجرد شنیدن این کلام در پی گفتن ناسزای شیخ در آمده چندان در شان شیخ ما لا یعنی فرمود که دل طالبان سرد گردیده و اراده کردند که بی آنکه شیخ را بینند راه بخانهء خویش بگیرند - چون توفیق ازلی همراه داشتند بعد از ان مشورت نمودند، یك دیگر بر آن قرار دادند که شیخ را ملازمت کرده بهر طرف که ارادت حق باشد، برویم - درین اثناء از زبان خاتون شنیدند که مطلوب شما در پی بازی دادن و رام کردن مردم ابله بجنگل رفته است که هیزم بیاورد - گفتند که بیائید که شیخ را در همان جای بیابیم - چون از شهر بیرون آمدند دیدند که از دور آن آفتاب راه حقیقت می آید چون بنزدیك رسیدند دیدند که شیخ پشتارهء هیزم بر شیر بار کرده و خود هم بر یك شیر سوار شده می آید، بمجرد دیدن احوال به بزرگی شیخ اقرار کردند و نزدیك وی گشتند و حقیقت ما فی الضّمیر طالبان که از شنودن خاتون جمع کرده بودند شیخ بیك یك بیان نمود، طالبان عرض کردند "یا شیخ! متحیّریم و متفکّریم آنکه خاتون در حق شما چه افتراها کرده" - فرمودند "اگر ما برداشت او نکردیم، این درنده کی برداشت بار ما می کرد و رام ما می شد"- وفات ایشان شب دوشنبه عاشوره سال چهار صد و بیست و پنج هجری بود و ایشان فرموده

سع۲۰٤

(الف) سع، غع، مظ - یتجاوز (ب) غع، عر - جعلنا

اند که هرگز با کسی صحبت مدارید که شما می گوئید که خدا و او می گوید چیزی دیگر - شیخ شبلی فرموده اند قدس اللّٰه سره "آن خواهم که نخواهم" ایشان فرمودند که این هم خواهش است - روزی باصحاب گفتند که چه چیز بهتر بود؟ گفتند "شیخا! هم تو گوی" فرمودند "دلی که همه یاد کرده او بود". (الف) سع ۲۰۵

از حضرت بایزید بسطامی رحمة اللّٰه علیه ، لقب ایشان سلطان العارفین و نام وی طیفور بن عیسی بن آدم بن(ب) سروشان و جد ایشان گبر بود ، بسعادت اسلام مشرف شده ، اصل ایشان از بسطام است.(۹۵) صاحب رَشحات نوشته اند که ایشان اویسی(۹۶) از حضرت جعفر صادق رضی اللّٰه عنه و صاحب تذکرة الاولیاء گفته اند که صد و سیزده پیر را خدمت کرده بود یکی از آنجمله امام جعفر

(الف) غح، عر، همه او یاد کرده بود (ب) رك به روضات الجنات جـ ٤، صـ ۲۷٦ - ابن خلکان "آدم بن عیسی بن علی" نوشته است (وفیات الاعیان جـ ۲، صـ ۵۳۱)

(۹۵) بسطام شهری بزرگ است در قومس (و هی بلده مشهوره من اعمال قومس و یقال انها اول بلاد من جهة خراسان = وفیات الاعیان جـ ۲، ۵۳۱) و نزدیك دامغان در سه میلی شهرود در راه طوس- صاحب روضات الجنات رقمطراز است "از عجائب این شهر آنست که مردم آنجا عاشق نمی شوند و هرگاه عاشقی در آنجا در آید و از آب آنجا بخورد عشق ازو زائل گردد و مردم آنجا هیچگاه بدرد چشم مبتلا نمی شوند، آب آنجا بوی گند دهن را بر طرف میکند و چوب عود در آنجا بوی خود را از دست دهد، مرغان خانگی آنجا کثافت نمی خورند و مارهای کوچك پرنده ای دارد" (روضات الجنات جـ ٤، صـ ۲۷٦ بحوالهء تلخیص الآثار).

(۹۶) اویس بن عامر قرنی رضی اللّٰه عنه از مردم یمن و از مشاهیر زهاد و نسّاك قرن اول هجری و از بزرگان تابعین است که زمان پیغمبر اسلام صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را درك کرده ولی او را ندیده اویس (رض) در صحرا به شتربانی اشتغال داشت - چندی بعد از یمن بکوفه رفت و در آن شهر ساکن شد تا آنکه در واقعهء صفین در رکاب امیرالمؤمنین علی کرم اللّٰه وجهه جهاد کرد و شهید شد. (قاموس الاعلام = ذیل ماده اویس رض) ولی در حلیة الأولیاء مؤلفه ابی نعیم اصفهانی نوشته است که حین مراجعت از معرکهء آذربائیجان در راه بیمار شده وفات یافت (حلیة الاولیاء طبع قاهره ۱۹۳۳ ص ۷۹ جـ ۲) - شیخ فرید الدّین عطار (رح) در ذیل ترجمهء احوال اویس (رض) مینویسد "بدانکه قومی باشند ایشانرا اویسیان گویند، ایشان را به پیر حاجت نبود که ایشانرا نبوت در حجر خود پرورش دهد بی واسطهء غیری چنانکه اویس را داد - اگر چه بظاهر خواجهء انبیاء صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را ندید امّا پرورش ازو می یافت، نبوت او را می پرورد و حقیقت هم نفس می بود و این عظیم عالی مقامی است تا که را آنجا رسانند و این دولت رو به که نماید - ذلك فضل اللّٰه یؤتیه من یشآء والله ذوالفضل العظیم-(تذکرة الاولیاء جـ ۱، صـ ۳٤).

صادق بود(۹۷) و ابو حفص(۹۸) و یحی معاذ(۹۹) و شقیق بلخی (رحمهم الله)(۱۰۰) را

(۹۷) رجوع کنید به تذکرة الاولیاء جـ ۱، صـ ۱۳۰ - صاحب تذکرة الاولیاء فقط "صادق" نوشته است و اینجا اگر از صادق مراد همان جعفر صادق (رح) است از روی تاریخ محل نظر است زیرا که بایزید بسطامی (رح) بعد از ارتحال حضرت جعفر صادق (رح) متولد شده بود چه امام جعفر صادق در زمانهء سلطنت عبد الملك بن مروان اموی بتاریخ ۱۷ ربیع الاول سال ۸۰ یا ۸۳ هـ تولد یافت (مسالك السالکین جـ ۱، صـ ۲۱٦ - سفینة الاولیاء صـ ٤۰) و در سال ۱٤۸ هـ بجوار رحمت حق پیوست (ایضاً) و بایزید رح در سال ۲٦۱ یا ۲٦٤ هـ در گذشته است درین صورت تقارن زمانی میان امام جعفر صادق (رح) و بایزید (رح) بعید بلکه محال است و این موضوع را اگر از نظر یك مؤرخ بررسی کنیم در می یابیم که از لحاظ تاریخ ممکن نیست که بایزید (رح) محضر جعفر صادق (رح) را درك کرده باشد - صاحب روضات الجنات بروایت محمد بن عیسی المشهور به حاجی ممکن خراسانی نوشته است که (بایزید بخدمت صد و سیزده نفر از مشائخ رسیدهء ست و آنحضرت (جعفرصادق) استاد چهاردهم او بوده و مدت هیجده سال سمت سقای آنحضرت داشته (روضات الجنات جـ ۱، صـ ۲۷٤) اینجا هم همان اشکال زمانی باقی است - آری چنانکه قبلاً ذکر شده است (رك به ترجمهء احوال شیخ ابو الحسن خرقانی(رح)) و مشائخ نقشبندیه معتقد اند که شیخ ابوالحسن خرقانی (رح) آداب و تربیت در سلوك از جنبهء روحانیت و باطن بایزید (رح) گرفته و با اینکه شیخ ابوالحسن در صورت ظاهر مرید ابوالعباس قصاب آملی (رح) بوده و با ابو یزید (رح) در یك زمانی نمی زیسته معهذا از جنبهء روحانیت و تربیت باطن او کسب فیض کرده است - همچنین ابو یزید (رح) خرقهء طریقت و ارشلد از روحانیت و باطن امام جعفر صادق (رح) اخذ کرده است.

(۹۸) اصلاً ابوحفص حداد (رح) است - نام وی عمرو بن سلمه بود و اصل ایشان ازده های نیشاپور بود، رفیق احمد خضرویه و بایزید و پیرو عثمان حیری بوده و شاگرد عبدالله مهدی است، (رحمهم الله) - در سال دوصد و شصت و چهار و بقولی دوصد و شصت و هفت هجری در گذشت (نفحات الانس صـ ۵۷-۵۸).

(۹۹) یحییٰ بن معاذ الرّازی (رح)، کنیت وی ابو ذکریا است و لقب او واعظ (نفحات الانس صـ ۵۵) برای احوال ایشان رجوع کنید به رسالهء قشیریه و تذکرة الاولیاء و کشف المحجوب و نفحات الانس)- در تمام مصادر تاریخ وفات وی ۲۵۸ هـ نوشته است "قال اهل التّاریخ خرج یحیی بن معاذ الی بلخ و اقم بها مدة ثم رجع الی نیشابور و مات بها سنه ثمان و خمسین و مأتین" (نفحات الانس ص ۵٦ - رسالهء قشیریه ص ۱٦) ولی جای تعجب است که ابن ندیم در "فهرست" ۲۰٦ هـ نوشته است - ابن ندیم رقمطراز است "یحیی بن معاذ (رح) از زاهدان شب زنده دار و عابد بود و پیروانی داشت در سال دویست و شش (سنه سته و مأتین) در گذشت و این کتاب از اوست، کتاب المریدین" (الفهرست مترجم رضا تجدد چاپ اول کتابخانه، ابن سینا تهران ۱۳٤۳ش خورشیدی ص ۳٤٤).

(۱۰۰) ابوعلی (رسالهء قشیریه، تذکرة الاولیاء، سفینة الاولیاء، فرهنگ فارسی از دکتر معین) یا ابو موسیٰ (نفحات الانس) شقیق بن ابراهیم بلخی (رح) از طبقهء اولی است، در اول صاحب رای بود، صاحب حدیث گشت - شاگرد امام زفر و ابویوسف (رحمهم الله) که از شاگردان معروف امام ابوحنیفه رحمة الله علیه بودند) بوده و استاد حاتم اصم (رح) است - تصانیف بسیار دارد و انواع علوم را حاصل نمود، میگوید "هزار و هفتصد استاد را شاگردی کردم و چند اشتروار کتاب حاصل کردم" (تذکرة الاولیاء جـ ۱ صـ ۱۸۰) - بقول مولانا عبد الرّحمن جامی در سال ۱۷٤ هـ در گذشت (نفحات الانس) ولی مطابق دیگر مصادر چون رسالهء قشیریه و سفینة الاولیاء و فرهنگ فارسی از دکتر محمد معین در سال ۱۹٤ هـ در جنگ با ترکان در "کولان" یا "واسجرد" (ماوراء النّهر) بقتل رسیده و مزار ایشان در ختلان است.

نیز دیده بودند و از مادر ایشان نقل کنند که ابویزید (رح) در شکم بود چون لقمه در دهن خود می نهادم که دران شبه بودی بایزید (رح) در شکم من طپیدی می گرفت تا آن لقمه دفع کردمی و سید الطّائفه جنید (رح) فرمودند که بایزید (رح) در میان مایان چون جبرئیل (ع) در میان ملائکه و در سخنان بلندی که از ایشان نقل میکنند شیخ الاسلام (رح) در آن باب می فرمایند که بایزید (رح) فراوان دروغها بسته اند - از حضرت بایزید (رح) پرسیدند که سنت طریقت کدام است و فرض کدام؟ فرموده اند که سنت ترك دنیا است و فرض محبت مولا است - گویند فرمودند که عارف به هیچ چیزی شاد نشود جز بوصال و فرموده اند "صحبت نیکان به از کار نیك و صحبت بدان بد از کارید" - نقل است که ایشان را بعد از وفات بخواب دیدند، پرسیدند که حال تو چیست؟ فرمودند که مرا پرسیدند که ای پیر! چه آوردی؟ گفتم درویشی که بدرگاه ملك بیاید نپرسند که چه بیاوردی، گویند که چه خواهی" - طریقهء طیفوریه منسوب بایشان و بنای طریقهء ایشان بر سکر و غلبه است بر عکس جنیدیان.[۱۰۱] و وفات ایشان پانزدهم شعبان در سال دو صد و شصت و یك و بقولی دو صد و شصت و چهار بود و این دو قول تاریخ وفات از اکثر کتب[الف] معتبره که در زمان قدیم نوشته شده بود نقل کرده شود و آنچه مولانا عبد الرّحمن جامی (رح) دوصد و چهار[ب] نوشته اند، احتمال دارد از طبقات که این تاریخ را نقل فرموده اند خالی از ثقل نباشد.

سع۲۰۶

از حضرت امام جعفر صادق رضی الله تعالی عنه ؛ کنیت ایشان ابو عبد اللّٰه است یا ابو اسمعیل[ج] و لقب صادق و نام جعفر و هو ابن محمد

(الف) رجوع کنید به رسالهء قشیریه، وفیات الاعیان، رشحات عین الحیات وغیره.

(ب) در نفحات الانس صـ ٥٦ دوصد و سی و چهار سال (سنه اربع و ثلاثین و مأتین) نوشته است نه که دوصد و چهار چنانکه در متن مذکور است، اغلباً اینجا سهو قلم واقع شده است.

(ج) رجوع کنید به مسالك السّالکین جـ ۱، صـ ۲۱۷.

(۱۰۱) طریقهء جنیدیان "صحو" است که عبارت است از بازگشت باحساس بعد از بیخودی (ابن العربی) صحو و سکر از حیث معنی نزدیك اند به غیبت و حضور جز آنکه صحو و سکر قویتر و تمامتر از غیبت و حضور است (تاریخ تصوف در اسلام از دکتر قاسم غنی طبع تهران چاپ دوم جـ ۲ صـ ٦٤٩)

بن علی بن حسین بن علی رضی الله عنهم و نام مادر ایشان ام فرده بنت قاسم بن محمد بن ابوبکر صدیق رضی الله عنهما و نسبت خرقه امام جعفر صادق (رح) از دو جانب است یکی از جانب والد خود حضرت امام محمد باقر (رح) بحضرت امیرالمؤمنین علی کرم الله وجهه می رسد و دیگر از پدر والدهء خود قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق و ایشان از سلمان فارسی و ایشان از صدیق اکبر رضی الله عنهم و ولادت ایشان بمدینه منوّره در سال هشتاد و بقولی هشتاد و سه در روز دو شنبه هفدهم ربیع الاول بوده است و مدت عمر شریف ایشان شصت و هشت سال و بقولی شصت و پنج سال بود - وفات ایشان نیز در مدینه منوّره است روز دو شنبه پانزدهم رجب سال یکصد وچهل و هشت هجری بود و قبر ایشان در بقیع است و آن گنبدیست که در آن امام محمد باقر و امام زین العابدین و امام حسن نیز آسوده اند، رضی الله عنهم و در کشف المحجوب نوشته است که امام جعفر صادق رضی الله تعالی عنه با موالی خویش نشسته بود و می گفت که بیائید که بیعت کنم و عهد کردم[الف] که هر که از میان مایان رستگاری یابد اندر قیامت، همه را شفاعت کند. گفتند "یا فرزند رسول الله! ترا بشفاعت ما چه حاجت است که جد تو شفیع جمیع خلائق است" ایشان فرمودند که من باین افعال خود شرم دارم که بقیامت اندر روی جد خود نگرم.

سع۲۰۷

از قاسم بن محمد بن ابوبکر صدیق رضی الله تعالی عنه

، از کبار تابعین اند ویکی از فقهای سبعه[۱۰۲] مدینه اند و در خانهء عمهء خویش

(الف) عهد کنیم

(۱۰۲) "و انّما قیل لهم الفقهاء السّبعة و خصّوا بهذ التّسمية لأن الفتوىٰ بعد الصّحابة (رض) صارت اليهم" (وفیات الاعیان جـ ۱، صـ ۹۲) یعنی ایشان را فقهای سبعه ازینجهت گویند که بعد از صحابه کرام رضی الله عنهم شعبهء افتا بایشان منحصر بود - علاوه بر قاسم بن محمد بن ابی بکر رضی الله عنهم فقهای معروف دیگر مدینه منوّره (۱) یکی سعید بن المسیب بود کنیت ایشان ابو محمد و لقبش فقیه الفقهاء بود، از کبار صحابه حضرت عمر و عثمان و علی و ابوذر و ابوالدرداء و حسان بن ثابت رضی الله عنهم اکتساب فیض نمودند - سلیمان بن موسیٰ گوید که ایشان در تابعین بزرگترین فقهاء بودند (تهذیب الاسماء مولفه امام نووی (رح)، طبع دارالکتب العلمیه بیروت، بدون تاریخ، جـ ۱، صـ ۲۲۰) در دورهٔ حکومت ولید بن عبدالملک درسال ۹۴ هـ->

حضرت عائشه رضی اللّٰه عنها تربیت یافته اند. یحییٰ معاذ (رح) فرموده اند که در مدینه منوّره هیچ یکی را افضل از قاسم ندیدم و از زیاد[الف] (رح) م ‌یست که هیچ یکی را اعلی تر ازو ندیدم و از عمر بن عبد العزیز (رح) منقولست که اگر معاملهٔ خلافت باختیار من بودی بقاسم می گذاشتم و وفات ایشان در سال یکصد و هفت هجری و بقولی یکصد و دوازده و صد و دو نیز گفته اند.[ب]

از حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه ؛ کنیت ایشان ابو عبداللّٰه است و ابن عباس رضی اللّٰه عنهما گوید که سلمان با من گفت که من دهقان

(الف) غبع، عر، مظ - دیار (ب) رجوع کنید به فقهای سبعة ص ۸۵

<- رحلت نمودند - (۲) دوم حضرت عروه بن زبیر (رض)، کنیت ایشان ابو عبداللّٰه بود و بقول حافظ ابن کثیر در سال ۲۳ هـ چشم بدنیا کشود - در زمرهٔ استادان ایشان پدرش حضرت زبیر(رض)، برادرش عبداللّٰه، زید بن ثابت، عبداللّٰهً بن عباس، عبداللّٰه بن عمرو ابو ایوب انصاری رضی اللّٰه عنهم بودند. ایشان نیز در دورهٔ ولید بن عبدالملك بن مروان در هفتاد و پنج سالگی در ۹٤ هـ وفات یافتند - (۳) سوم حضرت خارجه بن زید (رض) بود، کنیت وی ابوزید بود و در دورهٔ خلافت عثمان رضی اللّٰه عنه (۳۰ هـ) در مدینه منّوره تولد یافتند "خارجه بن زید الانصاری المدنی المفتی احد الفقهاء السبعة تفقه علی والده" (شذارت الذهب مؤلفه عبدالحی بن العماد الحنبلی طبع بیروت، سال طباعت ندارد، جـ ۱ صـ ۱۱۸) - در دورهٔ خلافت عمر بن عبد العزیز (رح) در سال ۱۰۰ هـ در هفتاد سالگی رحلت نمود - (٤) چهارم عبید اللّٰه بن عبد اللّٰه بود، در مدینه منّوره تولد یافت، پدرش عبداللّٰه در وقت وفات پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله وسلم پنج یا شش ساله بودند (تهذیب الاسماء جـ ۱، صـ ۲۷۸) - امام زهری (رح) گوید "کان عبیداللّٰه من بحور العلم" (تذکرة الحفاظ مؤلفه علامه ذهبی ۷٤۸ هـ طبع حیدرآباد، جـ ۱ ، صـ ۷٤)- در سال ۹۸هـ وفات یافت - (۵) پنجم ابوبکر بن عبد الرحمن (رض)، نزد بعضی از علماء نام ایشان محمد بود ولي بقول حافظ ذهبی "یقال اسمه محمد والاصح ان اسمه کنیه" (تذکرة الحفاظ جـ ۱، صـ ۵۹) یعنی نام و کنیت ایشان یکی است - ایشان در زمانهٔ خلافت فاروق اعظم (رض) تولد یافت، بقول ابن خراش (رح) "هو احد ائمة المسلمین (تهذیب التّهذیب مؤلفه ابن حجررح، طبع حیدر آباد دکن ۱۳۲۵ هـ جـ ۳، صـ ۳۱). در سال ۹٤ هـ وفات یافت - (٦) ششم حضرت سلیمان بن یسار (رح) بود، کنیت ایشان ابو ایوب بود، ابتداء غلام ام المؤمنین حضرت میمونه (رض) بودند، بعد ازان مکاتبت کرده آزاد شدند، از حضرت عبد اللّٰه بن عباس، عبد اللّٰه بن عمر، جابر، حسان بن مقداد بن الاسود، ابو سعید خدری، و ابو هریره رضی اللّٰه عنهم اکتساب فیض نمودند حافظ ابن حبان گوید "کان من نقهاء المدینه و قرائهم" یعنی ایشان یکی از فقهاء و قراء مدینه منّوره بودند (تهذیب التّهذیب جـ ٤، صـ ۲۳۰) - در سال ۳٤ هـ تولد یافتند و در سال ۱۰۷ هـ در هفتاد سالگی در دورهٔ حکومت هشام بن عبد الملك رحلت نمودند (فقهاء سبعة مؤلفه حافظ محمد اسحق طبع لاهور سنه ۱۹۷۹ م ص ۱۰۳.

بچه بودم از بعضی قریه های اصفهان که آنرا حی خوانند[۱۰۳] و پدرم مردی منعم بود از جمله آتش پرستان و نام وی ابودخشان[۱۰٤] بود و از غایت محبت از خانه بیرون آمدنم رخصت نمی داد - یك روز مرا به مزرعه فرستاد و وصیت کرد که بسرعت[الف] مراجعت کنی و من بیرون آمدم و متوجه زراعت پدر گشتم و در راه به کنیسه ای از کنائس نصاریٰ رسیدم و آواز نصاریٰ اندرون کنیسه شنیدم و جمعی را دیدم که انجیل میخوانند و بعضی به نماز مشغول اند - اطوار آن جماعت در نظرم مستحسن آمد، ضیاع[ب] را گذاشتم و در آن موضع توقف کردم و از ترسایان استفسار نمودم این چه دین است؟ گفت این دین عیسی علیه السّلام است، مرا بآن دین میل تمام حاصل شد و محبت نصرانیت بر دل من مستولی شد و دین آتش پرستی بر خاطرم سرد شد، آنروز تا شب در صحبت آن قوم بودم و ایشان را از حال خود خبر ساختم و گفتم مرا مشکلی است در دین پدر، حظی از دین شما نمی توانستم، تدبیر این چیست؟ گفتند اگر صبح این دولت از افق شام طالع گردد و قافله در آن طرف عزیمت کند ترا از آن واقف

سع۲۰۸

(الف) عع، عر - به زراعت(ب) غع، عر - زراعت

(۱۰۳) اگرچه در سیرة ابن هشام جـ ۱، صـ ۱٤۲ حی (حای مهمله ویاء) نوشته ولی اصلاً جی است چنانکه در مسند احمد و سیر اعلام النّبلاء مؤلفه حافظ ذهبی و طبقات ابن سعد نوشته است جی بالفتح ثم التشدید نام شهریست در ناحیهء اصفهان قدیم که فعلاً خراب است. ابن الاثیر گوید که آبا و اجداد سلمان (رض) در رامهرز می زیستند (اسد الغابه طبع تهران ۱۳۷۷ هـ جـ ۲، صـ ۳۲۸، نیز رجوع کنید به سیر اعلام النبلاء جـ ۱، صـ ۳۷۰ والاصابه فی تمییز الصحابهَ مؤلفه ابن حجر عسقلانی جـ ۳، صـ ۱۱۳) و رامهرز در خوزستان است و آنرا سوق الاهواز نیز گویند (تاریخ ایران مؤلفه مقبول بیگ بدخشانی طبع لاهور ۱۹٦۷ م، جـ ۱، صـ ۳۵۵) اهل جی آتش را می پرستیدند نیز اسپ ابلق را می پرستیدند (اردو دائرة المعارف الاسلامیه طبع جامعه پنجاب جـ ۱۱، صـ ۱۸۸ نیز رجوع کنید به سیرت سلمان مؤلفه فضل احمد عارف طبع لاهور، سال طباعت ندارد، ص ۳٦) و حضرت سلمان (رض) در ابتدای عمر در مذهب مجوسیت خیلی منهمك می بود چنانچه در طبقات ابن سعد جـ ٤، صـ ۷۵، سیرة ابن هشام جـ ۲، صـ ۲۱٤ و سیر اعلام النبلاء جـ ۱، صـ ۳٦۳ مسطور است "اجتهدت فی المجوسیة حتی کنت قطن النّار الّذی یوقد ها لا یترکها تخبوا ساعةً" - علامه ابن الاثیر در اسد الغابه جـ ۲، صـ ۳۲۸ ویرا بنام سادن النّار (نگران آتشکده) معرفی کرده است ولي در اردو دائرة المعارف الاسلامیة جـ ۱۱، صـ ۱۸۸ بحوالهء اکمال الدّین مؤلفه ابو جعفر ابن بابویه قمی الصّدوق طبع تهران ۱۳۹۰ هـ ص ۱٦۵ نوشته است که سلمان (رض) نه آتش را پرستیده است و نه اسپ ابلق را - واللّه اعلم.

(۱۰٤) در روایت ابن عباس (رضی اللّه عنهما) که در مسند احمد ج ۵ مفصل مسطور است نام پدر سلمان مذکور نیست ولی ابن الاثیر در اسد الغابه جـ ۲، صـ ۳۲۸ نسب نامهء وی اینطور نوشته است "ما به (سلمان) بن بوزخشان بن مورسلان بن بهبوذان بن فیروز بن سهرك"

گردانم و باین مراد برسانم - بعد ازان که بخانه مراجعت نمودم پدر را بغایت اندوهگین بدیدم و جماعتی را بطلب من فرستاده بود تا باطراف جوانب از حال من استخبار نمایند و مطلق خبر نیافته بنزد پدرم باز گشته آمدند، چون نظر پدر بر من افتاد و گفت "تا این غایت کجا بودی؟ و بوصیت من چرا عمل ننمودی؟ واقعهء کنیسه و خدمت نصاری با پدرم عرض کردم، ازین معنی بغایت متغیر شد و سخنی چند در تحسین دین خویش و تقبیح دین ایشان با من گفت - دید که محبت آن دین در دل من بمشابه متمکن شده که باین سخنان اطفای نیران ممکن نیست - چون پدر رغبت من درین دین مشاهده کرد از خوف آنکه مبادا اقرار نمایم، بندی بر پای من نهاد و مرا محبوس ساخت و من خفیه کسی نزد نصاری فرستادم که هر وقت که قافله بجانب شام عزیمت کند مرا خبر کند - اتفاقاً همدران ویلا کاروانی از شام آمده بود و باز مراجعت می نمودند، ترسایان مرا خبر ساختند، من به هر حیله که توانستم خود را از قید رهانیدم و بقافله پیوستم و بموافقت ایشان بشام رفتم و از فاضل ترین نصاری پرسیدم، مرا باسقفی[الف] نشان دادند که در کنیسه می بود. من بصحبت او شتافته حال خود بروی عرض کردم و میل خود به دین نصاری و رغبت ملت عیسی علیه السّلام باو گفتم و تعلیم شرائع[ب] از او التماس نمود[ج] اسقفی ملتمس من مبذول داشت و مرا در خدمت خود راه داد و او کسی بود که مردم را بصدق دلالت می کرد و هرچه باو میدادند بمستحقان نمی[د] رسانید و هیچکس را فلس نمی داد و همه از برای خود ذخیره می نهاد تا چنانکه هفت خم از درم و دینار دربست و ازین سبب عداوت او در دلم مستولی گشت - چون اسقفی وفات یافت ترسایان خواستند که به تکفین و تجهیز او قیام نمایند من کفایت معاش او را بایشان در میان نهادم، پرسیدند[هـ] که ترا این صورت از کجا معلوم شد؟ من ترسایان را به سر گنج بردم، هفت خم بود، ایشان

سع۲۰۹

(الف) اسقفی = کشیش (ب) عر - شرع (ج) نمودم (د) سع، مظ - (نمی) ندارد
(هـ) سع، غع، مظ - پرستند

سوگند یاد کردند که ما این شخص را دفن نکنیم - اسقفی رابر دار آویخته سنگسار کردند و شخصی را قائم مقام او نشانیدند[الف] که بغایت زاهد و عابد بود و محبت وی بر دل من متمکن گشت و چندین وقت در ملازمت وی بودم و در وقت رحلت وی ازین جهان، گفتم "ای فلان! چندین وقت در ملازمت تو بودم، اکنون وقت رحلت گست، مرا به که حواله میکنی؟" گفت "واللّه من هیچ کس را نمی دانم که بر سجادهء عبودیت مستقیم باشد و از دنیا متعرض و بآخرت مائل، مگر مردی را که در موصل است، و نام و نشان او با من گفت و بعده از عالم[ب] فانی نقل کرد - چون از دفن فارغ شدم بموصل رفتم و زاهد موصل را پیدا کردم[ج] و گفتم مرا فلان زاهد بتو حواله کرده است و آن سعادت مند انگشت قبول بر دیده[د] نهاد و مرا بمصاحبت خویش سرفراز گردانید و احوال او نیز خیر و صلاح و فوز و نجاح یافته و بعد از چند گاه که در ملازمت او بودم او را نیز مرض موت پیش آمد و ازو مثل او التماس سابقه[ه] نمودم و او مرا بمردصالح تقویٰ شعاری که شیخ نصیبین بود[۱۰۵] راهنمود و وی نیز مرا بملازمت خود مخصوص گردانید و چون ویرا وفات رسید مثل التماس ماضیه از شیخ نصیبین نیز بتقدیم رسانیدم و او باسقفی که در ولایت روم بود هدایت نمود و بعد از تردد بسیار به خدمت او مبادرت نمودم، او نیز مرا شائسته خدمت خود یافت ودر وقت نزع از وی پرسیدم که مرا به که حوالت می کنی؟ او گفت "ظهور پیغمبر آخرزمان صلی اللّه علیه و آله وسلم است و او باحیای ملت ابراهیم علیه الصّلوة والسّلام مبعوث شود و در دیار عرب ظاهر گردد و از وطن خویش به نخلستانی هجرت نماید که در میان دو سنگ نان یعنی دو کوه از سنگ[۱۰۶] بود و از جمله علامات او آنکه

سع۲۱۰

(الف) ایضاً - نشانند (ب) سع، مظ - علم (ج) غع، عر- معاننه (د) سع - بریده (ه) غع، عر - ساخته

(۱۰۵) نصیبین و آن شهریست آباد از شهر های جزیره که بر راه قافله ها از موصل تا شام واقع است و در آن شهر و نواحی آن بقول اهالیان آن شهر چهل هزار باغات است و صاحب الزّیج گفته که طول نصّیبین بیست و هفت نصف درجه است - (معجم البلدان طبع بیروت ۱۳۹۹ هـ ، جـ ۵، صـ ۲۸۸

(۱۰۶) حرّتین (مسند احمد جـ ۵، صـ ٤٤۲) و حرّه جای بلند را میگویند که سنگهای آن سیاه باشد - و اینچنین کوه ها در ناحیهء مشرق و شمال مدینه یافته میشود، همچنین درین شهر نخلستان هم بکثرت است

صدقه نخورد و هدیه قبول کند - نشان دیگر آنکه در میان دو شانه او مهر نبوت باشد - سلمان (رض) گوید که گاهی در عماری[۱۰۷] به مهمی اشتغال می نمودم و از آن مهم چند گاو و گوسفند حاصل کردم و بعد از فوت اسقفی با کاروانی از بنی کلب ملاقات کردم و از ایشان التماس نمودم که کاروان او گوسفندان مرا بملکیت تصرف نمایند و مرا بر زمین عرب رسانند و ملتمس من مبذول افتاد، قافله روان شد و من بوادی امّ القری[الف] رسیدم، با من غدر کردند و به عثمان اسهل یهودی[ب] فروختند و در آن موضع خرماستانی دیدم،[ج] شنودم که هجرت گاه پیغمبر موعود همین خواهد بود امّا خاطرم بآن قرار نمی گرفت و بخدمت یهودی اشتغال می نمودم و درین اثناء ابن عم او از مدینه رسید و مرا خرید و بمدینه برد و چون بدان زمین رسیدم چنان تصور کردم که این بلده را در زمان گذشته دیدم و در آن آوان حضرت مقدس نبوی صلی الله علیه و آله وسلم از مکه هجرت کرد و بمدینه آمده، اتفاقاً روزی در بالای درختی خرما بکاری آشتغال می نمودم و خواجهء من در پای درخت ایستاده بود که ابن عم او آمده و گفت "هلاکت باد اوس و خزرج را (اوس و خزرج هر دو قبیله اند) در قبا نزد وی مجتمع شده اند که از مکه آمده و دعوی پیغمبری کند" - چون این سخن شنیدم فرح تمام با من دست داده و از درخت فرود آمدم و از آن مرد استفسار این سخن کردم، بیت:

سع ۲۱۱

سخن بگفتی و بردی هوش دل از سلمان «رض»
چه شود باری دیگر گوی جهان هم ببرد[د]

(الف) وادی القری (مسند احمد جـ ۵، صـ ۴۴۳) (ب) غم، عـ - اکدل، ولی اسهل یا اشهل درست است چنانکه حافظ ذهبی در سیر اعلام النّبلاء جـ ۱، صـ ۴۰۳ عثمان بن اشهل القرظی نوشته است (ج) سع، خرمستانی، مظ - خرایسانی

(د) قیاساً "سخن بگفتی و بردی هش و دل از سلمان «رض» شود که بار دگر گوی و جان هم ببرد

(۱۰۷) اغلباً این نام «عموریه» است و آن شهریست قدیم در جزیره، اناطولی در روی جاده، مهم نظامی قسطنطینه کیلیکیه (آسیای صغیر) - عبرب در خلافت معتصم سال ۲۲۳ هـ (بسرداری افشین بعد از سیزده روز محاصره) آنرا فتح کردند (فرهنگ فارسی از دکتر معین صـ ۱۲۱۵، جـ ۵) نام این شهر منسوب به عموریه بنت الرّوم بن الیفز بن سام بن نوح علیه السّلام است، بقول بطلیموس طول عموریه ۹۴ و ۳۸ درجه است و در اقلیم خامس است و بقول ابی عون در اقلیم چهارم است (معجم البلدان جـ ۴، صـ ۱۵۸).

سید من از آن در خشم شد، طپانچهء(الف) سخت بر روی من زد و گفت "ترا بآن فضولی چه کار برسم مهم خود رو "- القصه چون شب در آمد جلباب ظلمت بسر زاویه نشینان خاك در کشیدند، مقداری خرما من ترتیب نمودم، به قبا رفتم و در مجلس رسول صلی الله علیه آله وسلم در آمدم، بآنحضرت رسالت (پناه) صلی الله علیه آله وسلم گفتم "شنیدم که مردی به صلاحی و جمعی از غربای محتاج با تو همراه اند، این مقدار خرما بر سبیل تصدق نزد تو آوردم"(ب) حضرت صلی الله علیه آله وسلم اشارت بیاران کرد که بخورید و خود هیچ تناول نفرمود، با خود(ج) گفتم که یك علامت او علامات اسقف اینست که دیدم آنکه از مجلس منّور خواجه علیه الصّلوٰة والسّلام بخانهء صاحب خود رفتم - چون شب دیگر آمد غاشیه آسوده بچهرهء(د) بیاض روزگار درکشیدند، پارهء خرما بدست آوردم و باز بمجلس شریف آنحضرت صلی الله علیه آله وسلم رفتم و گفتم این خرما را هدیه آوردم، قبول کرد و با یاران تناول نمودند - گفتم این نشانهء دیگر شد و ایشان فرمود آن روز آن خرما بشمردم بیست یا بیست و پنج بود، چون تناول نمودند جستهای آن شمردم هزار جسته بود، علامت نبوت مثنیٰ و مثلث گشت(هـ) و بدان مجلس مرتضي علی کرم الله وجهه سر مرا بوسیده و حضرت صلی الله علیه آله وسلم فرمود تا مرا جامه پوشانند، صدیق اکبر رضی الله عنه جامه از بدن بیرون کرد بر من پوشاند و کرت سیم نیز بآنحضرت صلی الله علیه آله وسلم رفتم و او را در گورستان بقیع یافتم که تشییع(و) جنازهء یکی از اصحاب (رضی الله عنهم) رفته بود، چون بدان موضع رسیدم در برابر او رفتم و سلام کردم و بعد ازان بجانب پشت مبارك میل نمودم تا مهر نبوت را ببینم، آنحضرت صلی الله علیه آله وسلم به فراست دریافت که مطلوب من چیست؟ فی الحال رداً از پشت مبارك خود برداشت و من خاتم نبوت را ببوسیدم و بگریستم و گفتم اشهد ان لاَ اله الاَ الله و

سع۲۱۲

(الف) سع، مظ - طماچه (ب) ایضاً - آمدم (ج) ایضاً - با وجود (د) ایضاً - بهجری
(هـ) غج، عر - مرا ظاهر گشت (و) سع، غج، مظ: تشنیع ولی تشییع بمعنی وداع کردن، مقداری راه با جنازه ای پیمودن درست است.

اشهد انّ محمّد رسول اللّه و بعد از آن بفرموده‌ء حضرت (صلی اللّه علیه آله وسلم) مقابل روی مبارکش آمدم و سرگذشت خود عرض نمودم، تعجب نمود و می خواست که اصحاب صورت واقعه‌ء من بشنوند و من شرح حال خود می گفتم و یاران استماع می نمودند - یك روز آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم مرا گفت که خود را ازین خواجه خلاص کن، من از خواجه التماس نمودم که مرا مکاتب گردانید و بعد از مبلغ بسیار و مضائقه‌ء بیشمار راي خواجه‌ء من بر آن قرار یافت که صد نهال[۱۰۸] خرما برای ما بنشان و بپرور تا ببار آید و چهل اوقیه زر مرا بده تا از قید رقبت خلاص شوی چون کیفیت حال معروض آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم گشت به اصحاب خطاب کرد[الف] که برادر خود را امداد کنید، یاران در امداد من اتفاق نمودند، سه صد نهال خرما فضیل بمن داد، آنکه حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه آله وسلم مرا گفت "برو بیخهای[ب] نهال فرو بر، چون تمام شود مرا خبر کن" من بفرموده‌ء وی قیام نمودم، آنکه حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه آله وسلم تشریف فرمود، مجموع آن نهال را بدست مبارك خود نشاندند[ج] و بخدای که جان سلمان رض در قبضه‌ء قدرت اوست که هیچ کدام از آن خطا نگردید و از جمله‌ء آن سه صد نهال یکي باهتمام عمر بن الخطاب رضي اللّه عنه نشانده بود و در سال اول همه بار آورد مگر آن نهال که بدست عمر رضي اللّه عنه نشانده بود- چون آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم بر آن نهالها گذشت همه را پر میوه دید بغیر از نهال عمر (رض)، پس حضرت صلی اللّه علیه آله وسلم فرمود "مَالَهَا بِنَخْلٍ؟ " چیست حال آن یك درخت؟ عمر رضی اللّه عنه گفت که این من نشانده ام،[۱۰۹] آنوقت[د] پیغمبر صلی اللّه علیه آله وسلم فرمود "آن نهال را

سع۲۱۳

(الف) سع، مظ - (کرد) ندارد (ب) سع، مظ - بیخها (ج) سع، غع، مظ - نشانید (د) سع، مظ - از

(۱۰۸) در تعداد نهال اختلاف است، در روایت ابن عباس سیصد مذکور است (مسند احمد جه ۵، صه ٤٤٣ و ابن هشام جه ۱، صه ١٤٤) - ولی ابن سعد در طبقات جه ۵، صه ۲۳۵ و امام احمد در مسند خویش جه ٤ صه ٤٤٠ بروایتی پانصد هم نقل فرموده اند، یکصد در هیچ روایتی یافته نشد

(۱۰۹) روایت مذکوره در مجمع الزواید و شمایل ترمذی مسطور است (سیرت سلمان صه ٦٧) ولی در طبقات ابن سعد جه ٤، صه ۲۳۵ و مسند احمد جه ۵، صه ٤٤٠ از حضرت سلمان رضی اللّه عنه مرویست که نخلی که خوشه نیاورده بود وی خودش نشانده بود (نه که حضرت عمر رضی اللّه عنه)

بر کنید و دیگر آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم بر آنجا نشاند، در حال خوشه آورد و این نخلستان را تسلیم خواجهء خود کردم و یك بیضه زر کسی پیش آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم آورد، پس آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم مرا طلبید و گفت که این بوستان(الف) را بادای دین خود قیام نمای، می گفتم یا رسول اللّه! (صلی اللّه علیه آله وسلم) مرا چهل اوقیه زر می باید که وی را بدهم و این مقدار کفایت نکند، حضرت صلی اللّه علیه آله وسلم دعای برکت کرد و فرمرد" "این زر بگیر و آنچه دین تست باین ادا نمائید" سلمان رضی اللّه عنه گفت بدان خدای که نفس من بید قدرت اوست که چون آن بیضهء زر را بسنجیدم وزن آن چهل اوقیه شد بی کم و بیش و آنرا بخواجه دادم و از محنت بندگی خلاص یافتم و بعد ازان در خدمت آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم بودم تا بخلعت "وَلَوْ كَانَ دِيْنَ مُعَلَّقاً بِالثُّرَيَّا لَنَا لَهُ رَجُلٌ مِنْ هٰؤُلاَءِ"(ب) و اشارت بمن کرد و شرف اختصاص یافتم و بعد از ان در غزوهء خندق و سائر غزوات در خدمت آنحضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه آله وسلم بودم و بخلوص نیت و صفای طویت خدمت آحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم می نمودم و چون آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم بچنین سرای(ج) حضرت عزّت خرامید در میان حربهای عرب و عجم می رفت(د) تا آنروز که لشکر اسلام یزدجرد را بشکست و او را از مملکت او بیرون کردند و مدائن را از تحت تصرف او بیرون آوردند و امارت مدائن و نواحی آن را مفوض سلمان (رض) ساختند و تخت گاه بادشاه عجم او را مسلم شد و باقی عمر در آنجا بادشاهی کرد و در سنه ثلثة و ثلاثین(۱۱۰) از هجرت در مدائن بریاض جنان و فرادیس رضوان خرامید و بریاض حضرت پروردگار جلّ و علا مشرف گشت و بدانکه در کتب در ملاقات سلمان رضی اللّه عنه با آنسرور صلی اللّه علیه آله وسلم و کیفیت

سع۲۱٤

(الف) قیاساً " این را بستان و بادای دین خود قیام نمای"(ب) مسلم (عربی - اردو) ج ٦، صـ ۱۹۷-۱۹۸(ج) قیاساً - بچمن سرای(د) در میان عرب و عجم حربهای می رفت

(۱۱۰) در سال وفات سلمان (رض) اختلاف است و باعتبار روایات ۳۲ هـ یا ۳۳ هـ یا ۳٤ هـ (تقریب التّهذیب مؤلفه ابن حجر عسقلانی تحقیق عبد الوهاب عبدالطیف استاد جامعه ازهر مصر، سال طباعت ندارد، جـ ۱، صـ ۳۱۵)- صاحب استیعاب ۳۵ هـ و مستدرك ۳۷ هـ نوشته است.

تخلیص او از عقد رقیت روایت دیگر ورود یافت و درین نسخه تعرض بآنها مفضی باطناب می شد قلم مشکین رقم خود را معذور داشت و اطلاع بر آنها بر مطالعهء[الف] کتب منوط باز گذاشت و از سلمان فارسی رضی الله عنه منقولست که من به تصرف هفده کس برسم رقیت دست بدست رسیده ام[ب] و در مقدار عمر او علماء را اختلاف است بعضی هزار و پنج سال گفته اند و بعضی چهار صد سال و بعضی سه صد و پنجاه سال و هیچ کس در مدت حیات او از دویست و پنجاه سال کم نگفته است.[۱۱۱] آورده اند که در میان مهاجر[ج] و انصار (رضی الله عنهم) گفت و شنید در بارهء سلمان (رض) پدید آمده بود هر فرقه او را بخود اسناد می نمود و می گفتند که سلمان (رض) از ماست تا حدیکه خواجهء کائنات صلی الله علیه آله وسلم در بارهء او چنین فرمودند که "سَلْمَانُ مِنْ اَهْلِ بِیْتِی" - از حضرت صدیق اکبر رضی الله عنه، از محمّد رسول الله صلی الله علیه آله وسلم و علی سائر الانبیاء والمرسلین و علی آله اجمعین برحمتك یا ارحم الرّاحمین.

سع ۲۱۵

(الف) غع، عر - مطابقه (ب) غع، عر - که رقیت من بتصرف هفده کس دست بدست رسیده است (ج) مهاجرین

(۱۱۱) حافظ ذهبی مدت حیات سلمان رضی الله عنه کم از دویست و پنجاه نوشته است "فلعلّه عاش بعضاً وسبعین سنة" (یعنی هفتاد تا هشتاد سال= سیر اعلام النبلاء جـ ۱، صـ ٤٠٤) علاوه ازین علامه ابی حاتم سجستانی (متوفی ۲۵۰ هـ) که یکی از ثقات علماء اسلام بشمار می رود در تصنیف خویش «المعمّرون و الوصایا» تحقیق عبدالمنعم عامر ۱۹۶۱ م طبع دار الکتب العربیه عیسی البابی الحلبی و شرکاء، که در آن احوال رجال معمّرترین تا زمانهء خویش نقل کرده است از احوال سلمان فارسی (رض) صرف نظر کرده است حالانکه مقام و حیثیت مذهبی و سیاسی سلمان فارسی (رض) که در زمانهء خویش داشته، ذکر احوال وی را رها کردن خالی از تعجب نباشد - ازین قیاس میتوان کرد که عمر طبعی سلمان (رض) از هفتاد تا هشتاد سال بوده و روایاتی که در آن مدت حیات وی بیش از آن مذکور است محل نظر است- روی همرفته بیشتر مؤرخین و محققین بر آنند که مدت حیات سلمان (رض) کم از ۲۵۰ سال نبود چنانکه عباس بن یزید البحرانی میگوید "قال اهل العلم یقولون عاش سلمان ثلاثمائه و خمسین سنة فاما مائتان و خمسون فلا یشکّون فیها" (البدایه والنّهایه از ابن کثیر طبع بیروت ۱۹۶۶ م جـ ۲، صـ ۳۱٤) و قول ذهبی را ابن حجر عسقلانی رد کرده میگوید که ذهبی درین ضمن هیچ سندی نیاورده و من گمان میکنم که ذهبی از موجود بودن سلمان در فتوحاتی که بعد از دورهء رسالت صورت گرفت و نکاح کردن وی با زنی از کنده و غیره (رك به حلیة الاولیاء جـ ۱، صـ ۱۸۵) که بر باقی بودن بعضی از نشاط و قوت سلمان (رض) دلالت میکند، این نتیجه اخذ کرده است ولی اگر اقوال دیگر مؤرخین که مدت عمر وی بیش از ۲۵۰ سال گفته اند ثابت میشود، از خوارق عادات سلمان بود (الاصابة جـ ۳، صـ ۱۱۳)

نسبت ارادت جعفر صادق (رض) دیگر از امامِ محمد باقر (رح) است، کنیت ایشان ابوجعفر[الف] و لقب باقر[۱۱۲] و نام محمد و هو ابن علی رضی اللّه عنهما.[ب] ولادت ایشان در مدینه منوّره پیش از قتل امیر المؤمنین رضی اللّه عنه بسه سال بود روز جمعه سیم ماه صفر سال پنجاه و هفت هجری و نام مادر ایشان فاطمه بنت امیر المؤمنین حسن بن علی رضی اللّهٌ عنهما و پیغمبر صلی اللّه علیه و آله وسلم بایشان سلام رسانیده اند چنانچه گویند جابر رضی اللّه عنه که روزی با رسول خدا (صلی اللّه علیه آله وسلم) بودم[ج] و رسول خدا مرا فرمود "شاید تو بمانید[د] تا آنوقت که ملاقات کنی با یکی از فرزندان من که ویرا محمد بن علی بن حسین (رضی اللّه عنهم) گویند، خدایتعالی او را نور و حکمت خواهد داد، وی را از من سلام رسانید"[۱۱۳] مدت عمر شریف ایشان پنجاه و هفت سال و بقولی شصت و سه[هـ] سال و بقول واقدی هفتاد و سه سال و در تعریف[و] بخاری از امام جعفر صادق (رح) منقولست که عمر شریف ایشان پنجاه و هشت سال بود وفات ایشان در سال یکصد و چهارده هجری و بقول یحیی بن معین در سال یکصد و هژده و بقول مدانی یکصد و هفده[ز] بود قبر ایشان در بقیع است بنزدیك قبر حضرت زین العابدین.

سع۲۱٦

(الف) سع - ابو حفض ولی ابوجعفر درست است (رك به مسالك السّالكین، سفینة الاولیاء (ب) یعنی علی زین العابدین (ج) سع - بودند (د) سع، غخ، مظ - نمایند (هـ) سع - هشت (و) تاریخ بخاری (ز) طبقات الکبری صـ ۷٦)

(۱۱۲) امام نووی (رح) گوید که ایشان را باقر ازینجهت می گویند که معنی این لفظ شق کردن و ایشان علم را شق کرده به کنه آن رسیده است (طبقات الکبری صـ ۷٦).

(۱۱۳) در صواعقه محرقه مسطور است که ابن مدنی از جابر (رض) روایت میکند که حضرت جابر بامام باقر گفت در آنزمان امام باقر صغیر السن بود، که حضور صلی اللّه علیه آله وسلم بشما سلام گفته است، حاضرین گفتند این چگونه ممکن است؟ حضرت گفت که من روزی در خدمت اقدس حاضر بودم و حضرت امام حسین (رض) در آغوش آنحضرت صلی اللّه علیه آله وسلم بازی میکرد فقال "یا جابر! یولد له مولود اسمه علیٌ اذا کان یوم القیمة ینادی منادی لیقیم سید العابدین فیقوم ولده ثم یولد اسمه محمد فان ادرکته یا جابر فاقرأه منّی السّلام" (مسالك السّالكین جـ ۱، صـ ۲۱٤) - علامه ابن الجوزی با تغییر الفاظ این حدیث را نقل کرده و آنرا موضوع قرار داده است (رجوع کنید به کتاب الموضوعات طبع اول مکتبه سلفیه مدینه منوّره ۱۳۸٦ هـ، جـ ۲، صـ ٤٤).

از حضرت امام زین العابدین رضی الله تعالی عنه،

کنیت ایشان ابو محمّد است و ابوالحسن و ابوبکر نیز گفته اند و لقب سجاد و زین العابدین و نام علی و هو ابن حسین ابن علی مرتضی رضی اللّه عنهم - ولادت ایشان بمدینه منّوره در سال سی و سه هجری و بقولی سی و هشت و بقولی سی و شش، نام مادر ایشان شهربانو دختر یزجرد که از اولاد نوشیروان عادل بود یا جاریه غزاله نام و مدت عمر شریف ایشان شصت و یك سال یا شصت و دو سال یا پنجاه و هشت سال و بقولی پنجاه و یا شصت سال، وفات ایشان در شب هژدهم محرم سال نود و چهار هجری و یا نود و پنج هجری روی نمود و گفته اند که هرگاه ایشان وضو می ساختند گونهء روی مبارك ایشان زرد می شد و لرزه بر اندام ایشان می افتاد - چون ایشان را از آن پرسیدند فرمودند که پیش که خواهم ایستاد ؟ و قبر ایشان نزدیك قبر امام حسن رضی اللّه عنه (است)- از حضرت حسین بن علی رضی اللّه عنهما، از رسول اللّه صلی اللّه علیه آله وسلم و علی سائر الانبیاء و المرسلین برحمتك یا ارحم الرّاحمین آمین یا ربّ العلمین".

قصیده در مدح خواجهای(الف) نقشبندی قدس الله ارواحهم

نقشبندیه عجب طائفهء پر کار اند(ب)
که چو پر کار درین دائره سر بر کاراند
همه گرد آمده بر مرکز یك دائره اند
همه واقف شده از گردش یك پر کاراند سع۲۱۷
نقشبندند(ج) ولی بند بهر نقش نیند
هر دم از بوالعجبی نقش دگر پیش آرند
هر زمان بوقلمون وار برنگی گردند(د)
وین عجب تر که ز رنگ دو جهان بیزارند

(الف) خواجگان (ب) عر، مظ - مظ - برکار (ج) سع، غح، مظ - بندد (د) برنگی دگرند (رشحات)

آب نیل اند، ولی بر لب قبطی خون اند
روح محض اند ولی بر خر عیسی «ع» بار اند

گرچه مرآت صقیلند، حبش را زنگ اند
ورچه گلزار خلیل اند، حطب را نارند

در قبا از روش آل عبا یاد دهند
نه چو زرّاق وشان خرقهء ازرق دارند

ستر[الف] و تلبیس بود شیوهء این عیاران
متلبّس بضاعت[ب] ملك ستار اند

ستر[ج] این کثرت موهوم در آن وحدت صرف
چشم دارند در آن[د] بر سر استغفار اند

نکند کثرت آثار در ایشان تاثیر
خویش را دوخته بر مبدأ این آثار اند

پاس انفاس بود خصلت این شاه و شان
پاسبانند ولی پادشه اخیار اند

دم یك داشته[هـ] چون نافهء مشك اند و گر
لب کشایند روان پرور صد عطار اند

خامشانند ولی وقت سخن طوطی وار
همه شیرین حرکات و شکرین گفتار اند

بر لب تشنه دلان[و] روح فزا یاقوت اند
در کف وسوسه کیشان رشت[ز] افشار اند

شاهد شاه وجود اند درآن[ك] دار ولی
نه چو منصور سر عربده جوی دار اند

(الف) سرّوتلبیس (رشحات جـ ۲، صـ ۲٦٠) (ب) بصفات ملك (ایضاً) (ج) سرو تلبیس (رشحات جـ ۲، صـ ۲٦٠) (د) از آن (ایضاً) (هـ) دم نگهداشته (رشحات جـ ۲، صـ ۲٦١) (و) تشنه لبان (ایضاً صـ ٦٦٢) (ز) زرمشت (ایضاً) (ك) درین (ایضاً)

میرسد شان از طرب(الف) معرفت از نخل وجود
یا رب از بخت خود این قوم چه بر خوردارند
هفت بیت از غزل بی بدل عارف روم
که همه با خبران والهء آن گفتار اند
می کنم تضمین کاندر صفت این پاکان
آن گهر ها شرف عقد ثریاً دارند
چون صدف گوش نه و جای ده اندر دل صاف
این غزل را که بجز عقد درش نشمارند
هله هشدار که در شهر دو سه طرار اند

سع۲۱۸

که بتدبیر کله از سرمه بر دارند
دو سه رندند که هشیار دل و سر مستند
که فلك را بیکی عربده در چرخ آرند
صورتی اند ولی دشمن صورتها اند
در جهانند ولی از دو جهان بیزارند
یار آن صورت غیب اند که جان طالب اوست
هجر(ب) چشم خوش او خیره کش و بیمار اند
سرد هانند که گرسر(ج) ندهی، سر ندهند
ساقیانند که انگور نمی افشارند
که بکف خاك بگیرند زر سرخ شودر
روز گندم دروند، ارچه بشب جو کار اند
مردمی کن مرو از صحبت شان مردم شو
زانکه این مردم دیگر همه مردم خوار اند

(الف) میرسد شان رطب معرفت ... الغ (ایضاً) (ب) همچو (رشحات صـ ٦٦٣) (ج)سع، غع، مظ (اگر) ندارد

و ایشان را در سلسلهء متبرکه قادریه از حضرت شاه سکندر از شاه کمال کیتلی، از خواجه فضیل از سید گدای شمس الدّین، از خواجه شمس العارف، از خواجه ابوالحسن، از سید گدای رحمن، از شمس الدّین صحرای، از سید عقیل، از سید بهاء الدّین، از سید عبدالوهاب، [الف] از سید شریف الدّین و این از عبدالرّزاق قدس الله اسرار هم و بردالله مضاجعهم، از حضرت غوث الثقلین **عبد القادر گیلانی**[١١٤] **رضی الله عنه** و هو ابن ابی صالح بن[ب] موسی بن عبدالله بن یحیی زاهد بن محمد بن داؤد بن موسی عبداللهّ[ج] بن موسی الجون بن عبد الله المحض بن حسن مثنی بن حسن بن علی مرتضی رضی الله عنهم و حسنی و حسینی ازان گونید که پدر عبد الله المحض حسن مثنی بن حسن بن علی و مادر عبد اللهّ محض فاطمه بنت حسین بن علی مرتضی رضي اللّ تعالی عنه و محیّ الدّین از ان گویند که آنحضرت (رح) فرموده اند " روز جمعه از بعضی سیاحات بغداد می آمدم، ناگاه بر بیماری نحیف البدن متغیّر الوّن بگذشتم، مرا گفت السّلام علیك یا عبدالقادر، جواب دادم، گفت (نزدیك می آی) نزدیك (وی) رفتم، گفت مرا بنشان، او را نشاندم، جسد او تازه گشت و صورت خوب شد و رنگ او صاف گردید، ازو پرسیدم، گفت مرا نمی شناسی؟ گفتم نی، گفت من دین جد تو ام، ضعیف بودم چنانکه دیدی، مرا خدایتعالی بتو زنده گردانید انت محیّ الدّین، او را بگذاشتم و بمسجد جامع رفتم، شخصی نعلین پیش پای من نهاد و گفت یا شیخ محیّ الدّین! چون نماز بگذاردم خلق از هر طرف بر من هجوم کرد و دست و پای مرا ببوسید و می گفت یا محیّ الدّین! و

سع ۲۱۹

(الف) غع، عر، مظ (عبدالوهاب) ندارد (ب) بن زاید نوشته است (ج) کذا فی مسالك السّالکین ج۱، صـ ۳۲۹ و طبقات الکبری صـ ۲۴۹ ولي در سفینة الاولیاء صـ ٦٩ و فتح الرّبانی دیباچه از مولانا عاشق الهی میرتهی طبع کراچی ۱۹٦۵م (موسی بن عبدالله) ندارد.

(١١٤) صاحب مسالك السّالکین شجرء طریقت قادریه این طور نوشته است "حضرت مجدد الف ثانی از شاه سکندر، از شاه کمال کیتلی، از خواجه فضیل، از سید گدا رحمان ثانی، از سهد شمس الدّین عارف، از شاه گدا رحمان، از شمس الدّین صحرای، از سید عقیل، از سید شاه بهاء الدّین، از شاه عبدالوهاب، از شاه شرف الدّین، از تاج الدّین سید عبد الرّزاق، از قطب عالم غوث الاعظم (رحمهم الله) = (فهرست کتاب جلد اول)

لقب آنحضرت در آسمان باز اشهب است چنانکه آنحضرت فرموده اند :

انا البـازی اشهب کـل شیـخ و من ذا فی الرّجـال اعـطوا مثال

و غوث الثّقلین بجهت آن گویند که تصرف آنحضرت بر جن و انس بوده است چنانچه آنحضرت حاضر می شدند، آدمیان در مجلس آن غوث الاعظم «رح» حاضر می شدند و اسلام می آوردند و تائب می شدند و افاده می گرفتند، جنیان نیز صف صف در مجلس او حاضر می شدند و اسلام می آوردند و فائده حاصل می نمودند و آنحضرت می فرمودند که مر انس را مشائخ است و مر جن را مشائخ است و مر ملائك را مشائخ است و من شیخ کلّهم و جیلانی از آنجهت گویند که اصل آن غوث از ولایت جیل[الف] است و ولادت آنحضرت نیز در آنجا است و آن ملکی است ورای طبرستان[ب] که آنرا جیلان و گیلان و گیل نیز گویند، امّا جماعتی که نسبت آنحضرت باین مواضع کرده اند صاحب روضة النّواظر که از اکابر وقت بود و قول ایشان سند است نوشته اند که قول آنها غلط است و گفته اند می تواند بود که آنحضرت درین مواضع چند روز اقامت نموده باشد چنانچه در برج عجمی موضعی است در عراق در قلعهء نوشیروان عادل که آنحضرت در آن چند روز سکونت کرده است، اما اصل آنحضرت از گیلان است - بدانکه تربیت آنحضرت غوث الاعظم بی واسطه از روحانیت حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه و آله وسلم و پیر خرقهء آنحضرت (رح) شیخ ابو سعید مبارك (رح) بود و حنبلی مذهب بود و فتوی بمذهب امام شافعی و امام احمد بن حنبل (رحمهما اللّه) می دادند و با حضر علیه الصّلوة والسّلام صحبت داشتند و ولادت آنحضرت در جیلان است در اول شب ماه رمضان سال چهار صد و هفتاد و یك هجری بود و والدهء آنحضرت فرموده اند که چون فرزندم عبدالقادر (رح) متولد شد هرگز در (ج) ماه رمضان روز پستان نگرفتی و شیر نخوردی، یك بار هلال رمضان بجهت ابر پوشیده مانده بود، مردم از من پرسیدند،

سع۰ ۲۲

(الف) حضرت غوث الاعظم (رح) در شعری گفته:
انا الجیلی و محیّ الدّین اسمی و اعلامی علی رأس الجبال (خزینه الاصفیاء جـ ۱، صـ ۱۵۷)
(ب) طبرستان (ج) سع، مظ (در) ندارد

امروز فرزندم شیر نخورده است، آخر معلوم شد که آن روز ماہ رمضان بوده است و آنحضرت فرموده که در اوائل جوانی چون چشم من بخواب گرم شدی آواز می شنیدم که ای عبد القادر ترا برای خواب نیافریدم - نقل است از شیخ جمال العارفین ابو محمد عبد اللّٰه البصری (رح) که وقتی با خضر علیه الصّلوٰة والسّلام ملاقات نموده گفتم حکایت عجیبه که ترا باولیاء حق گذشته باشد بگو، گفت "وقتی در کنارهء بحر محیط می گذشتم، آدمی وغیره ننمود، ناگاه دیدم مردی گلیم پیچیده خفته است، در خاطر من گذشته که ولی خدا هست، او را گفتم برخیز و بندگی خدا کن، گفت ای ابوالعباس! امّا بگو که من کیستم؟ مناجات کردم یا رب! من نقیب اولیاء ام و این را نشناسم، ندای شنیدم که ای ابوالعباس! تو نقیب اولیاء هستی و لکن کسانی که مرا دوست میدارند و این آن طائفه است که من ایشان را دوست میدارم، و آن مرد روی به من کرد و گفت شنیدی، گفتم آری، گفتم مرا دعا کن، گفت دعا از تو میخواهم، گفتم چاره نیست گفت و **فرك اللّٰه نصیبك منه** یعنی زیاده کند، در حال از نظر من غائب شد و هیچ ولی را ممکن نبود که از نظر من غائب شود، از آنجا پیش رفتم بر تودهء ریگ که بغایت بلند بود، بالای آن نوری دیدم که چشم مرا خیره می کرد، آنجا عورتی گلیم پیچیده خفته بود مشابه گلیم آن مرد، خواستم که بر پای بیدار سازم، ندا شنیدم که با ادب باش با آن کسانی که ما ایشانرا حرمت میدارم، پس ساعتی نشستم که بیدار شد، گفت "**اَلحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِی اَحْیَانِیْ بَعْدَ مَا اَمَاتَنِیْ وَ اِلَیْهِ النُّشُوْرُ وَالحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ انسَنِیْ بِهٖ وَ اَوْحَشَنِی عَنْ خَلْقِهٖ**" بعد از آن بمن گفت یا ابی العباس! اگر پیش از منع با ادب[الف] می بودی بهتر بود، گفتم باللّٰه علیك تو زوجهء آن مرد باشی، گفت بلی درینجا عورتی از ابدال نقل کرده بود، اللّٰه تعالی بجهت غسل و تکفین او مرا اینجا آورد، چون ازین فارغ شدم او را برداشتند و بسوی آسمان بردند، بگفتم مرا دعا کن، گفت ای ابو العباس! دعا درتست، گفتم چاره نیست، گفت **وافرك اللّٰه نصیبك**

سع ۲۲۱

(الف) غع، عر، مظ - بادی

منه، گفتم یعنی زیاده کند، گفت ملامت نکنی اگر از نظر تو غائب شوم، در حال نگاه کردم او را ندیدم- راوی می گوید از خضر علیه الصّلوة و السّلام پرسیدم مثل این طائفه احباب را بر سر قومی می باشد که رجوع ایشان بدو بود، گفت آری، گفتم در عهد ما کیست؟ گفت شیخ عبدالقادر رضی اللّٰه عنه و او از افراد است و این مرتبه بالاتر از جمیع مراتب ولایت است و درین باب این فقیر گفته

عاشق یاری خویش جمله جهان است

این خوش آنکس که باری عاشق اوست(الف)

صاحب فتوحات می گوید مفردان جماعتی اند که از دائره قطبیت خارج اند، خضر علیه السّلام از ایشان است و رسول ما صلی اللّٰه علیه وآله وسلم پیش از بعثت از ایشان بوده اند و این احوال و کرامات حضرت غوث الاعظم(رح) که مرقوم گشته اند از هزار یکی و بسیار اندکی است- حضرت مولانا عبدالرّحمن جامی (رح) از تاریخ امام عبداللّٰه یافعی(رح) در نفحات الانس نوشته اند که کرامات شیخ عبدالقادر رضی اللّٰه عنه بیرون از حد و نهایت است، کراماتی که از ایشان بظهور رسیده از دیگر مشائخ ظاهر نشد(ب) و آنچه از آنحضرت در ایام حیات بظهور رسیده و آنچه الحال مشاهده نموده می شود اگر جمع کنم کتاب کلان می شود، ازین جهت به همین قدر اختصار نموده و خوارق که از آنحضرت ظاهر گردید در حقیقت معجزهٔ رسول است صلی اللّٰه علیه و آله وسلم چنانچه عبدالرّحمن جامی(رح) میفرمودند " از ولی که خوارق مسموع است معجزهٔ آن نبی متبوع است(ج) حضرت غوث الاعظم(رح) را ده پسر بودند یکی از آن جمله شیخ عبدالوهاب سیف الدّین (رح) است و ایشان بزرگترین فرزندان حضرت غوث الاعظم اند و علوم ظاهری و باطنی از والد بزرگوار

سع۲۲۲

(الف) اغلباً این شعر را داراشکوه سروده است که در سفینتاالاولیاً صـ ۸۷ مسطور است و آن اینطور است
عاشق یار خویش جمله جهان ای خوش آنکس که یار عاشق اوست

(ب) نفحات الانس صـ ۵۱۸

(ج) از ولی خارقی که مسموع است معجزهٔ آن نبی متبوع است (سفینة الاولیاً صـ ۸۸)

خود کسب نمود و از جمیع علوم بهرهء تمام داشته اند و بعد از حضرت غوث الاعظم (رح) در مدرسهء حضرت وعظ می فرمودند و از فیض صحبت ایشان بهره مند می گشتند و دیگر **شیخ شرف الدین عیسی رحمة الله علیه**، کنیت ایشان ابوعبدالرّحمن است، فرزند غوث الاعظم اند و جمیع علوم را در خدمت والد بزرگوار خود کسب نموده و کتاب جواهر الاسرار در علوم صوفیه که مشتمل بحقائق و معارف است تصنیف ایشان است و حضرت غوث الاعظم(رح) فتوح الغیب را بجهت ایشان تصنیف کرده اند و وفات ایشان در سال پانصدو هفتاد وسه هجری بود- دیگر شیخ **شمس الدین عبدالعزیز رحمة الله علیه**، کنیت ایشان ابوبکر است، فرزند غوث الاعظم اند، ایشان نیز کسب علوم ظاهری و باطنی از والد بزرگوار خود نموده اند و بسیار از صحبت ایشان فیض حاصل کرده اند و ایشان بجانب سنجار عزیمت نمود، همرجای متوطن گشتند- دیگر **شیخ سراج الدین عبدالجبار رحمة الله علیه**، کنیت ایشان ابو عبدالرّحمن و ابو الفرح است و تحصیل جمیع علوم از خدمت والد شریف خود نمودند و مفتی عراق گشتند و رساله جلائل[۱۱۵] خواطر که ملفوظ والد بزرگوار ایشان است بخط ایشان است و در آن نوشته اند که طامع خالی است چون حروف طمع خالی است- قبر[الف] ایشان در بغداد است- دیگر شیخ تاج الدّین **ابوبکر عبدالرزاق قدس الله سره**، قدوة[ب] الاولیاء و کمال اتقیاً بود، علوم ظاهری و باطنی از آنحضرت (رح) بوجه کمال کسب نمودند و خلق بسیار از فیض صحبت ایشان بدرجهء[ج] کمال رسیدند - تفکرّ و سکوت برایشان[د] غالب بود و زهد و ورع بمرتبهء اعلی داشتند و از حیای پروردگار سی سال

سع۲۲۳

(الف) سع، غح، مظ (قبر ایشان) ندارد (ب) غح، عر- قدوس الاولیاً (ج) غح، عر، - بوجه

(د) غح، عر، مظ- مرایشانرا

(۱۱۵) اصلاً رسالهء جلاء الخاطر (سفینه الاولیاً) یا " جلاء الخواطر " (مسالك السّالکین) است و آنرا شیخ تاج الدّین عبدالرّزاق(رح) مرتب کرده است نه که شیخ سراج الدّین عبدالجبّار (رح)، همچنین در مسالك السّالکین جـ ۱ صـ ۳۷۱ وسفینه الاولیاً صـ ۸۹ مسطور است- نیز ابوالفرح هم کنیت عبدالرزاق بود (ایضا) روی همرفته سراج الدین هم ابو الفرح کنیت داشت.

سر بالا نکردند- و لادت ایشان در سال پانصد و بیست و هشت(الف) هجری بود و وفات ایشان در ششم ماه شوال سال شش صد وبیست و سه هجری بود و قبر ایشان نزدیك قبر والد است و ایشانرا پنج پسر بودند، شیخ ابو صالح نصیرو شیخ ابوالقاسم عبدالرّحیم و شیخ محمد(ب) اسماعیل و شیخ ابو المحاسن فضل الله و شیخ جمال الله که ایشان در صورت بحضرت غوث الاعظم (رح) مشابه بودند و همگی در خدمت والد و عم خود شیخ عبدالوهاب کسب علوم صوری و معنوی نمودند، هر یك کامل و مکمل گشتند- **دیگر شیخ ابوالاسحق ابراهیم رحمة الله علیه،** علوم حدیث و فقه را در خدمت والد خود کسب کردند وبکمال ظاهری و باطنی متصف بودند، وفات ایشان بیست و پنجم ماه ذی قعده سال شش صد(ج) هجری بود و قبر ایشان در واسط است- دیگر **شیخ ابوالفضل محمد قدس الله سره،** علوم ظاهری و باطنی در خدمت والد خود کسب نمودند و کامل گشتند، وفات ایشان در بغداد است بیست و پنجم ذیقعده سال شش صد هجری بود- دیگر **شیخ ابو عبدالرحمن(د) رحمة الله علیه،** اکتساب علوم صوری و معنوی از خدمت والد کردند و محدث و فقیه گشتند، و فات ایشان بیست و هفتم ماه صفر سال پانصد و هشتاد و هفت و هجری بود و قبروی در بغداد است و ایشان را دو فرزند بودند، شیخ ابو عبدالرّحمن و شیخ ابو محمد عبدالقادر، کنیت و نام ایشان موافق نام جد خود کرده است، جمیع علوم را از والد و عم خود شیخ عبدالرّزاق کسب نموده عالم و کامل گشت دیگر **شیخ ابو ذکریا یحیی (رح)،** اکتساب علوم فقه و حدیث از والد خود نمودند و فاضل علم وعمل گشتند، ولادت ایشان در ششم ربیع الاول سال پانصد و پنجاه هجری بود وفات ایشان در شب برات

سع ۲۲٤

(الف) غع، عر، (هشت) ندارد (ب)ابو محمد اسماعیل (سفینه الاولیأ صـ ۹۰) (ج) شش صد وبیست و سه هجری(رك به مسالك السّالکین ج ۱، صـ ۳۷۰ سفینه الاولیأ صـ ۹۰)
(د) نام ایشان سید عبدالله بود (ایضا

شش صد هجری بود و قبر ایشان در بغداد متصل برادر خود شیخ عبدالوهاب است.

دیگر **شیخ ابو نصیر موسی قدس الله سره**، آخرین فرزند حضرت غوث الاعظم اند و تحصیل علوم در خدمت والد شریف خود نموده فقیه و محدث و عارف و کامل گشتند، ولادت ایشان در سلخ ربیع الأول سال پانصد و سی و نه (هجری) بود و به دمشق متوطن شده در همان جای غره جمادی الاخری[الف] سال شش صد و هژده هجری وفات نموده و قبر ایشان در دمشق است حلیهء مبارك آنحضرت (رح) در کتب معتبره چنین نوشته اند نحیف البدن، میان بالا، عریض الصدر، کشاده پیشانی، گندم گون، پیوسته ابرو و آواز آنحضرت بلند بود و لباس بطریق علمأ می پوشید، گاه طیلسان و گاه جامهء دری گرفته که قیمت یك گز آن بیك دینار بود و یك جبه زیاده می بود و می فرمودند که نمی پوشم تا نمی پوشانند و نمی خورم تا نمی خورانند و نمی گویم تا نمی گویانند - نقل است که روزی بخانهء آنحضرت دزد آمد، نابینا شد، هیچ نتوانست بردن، درین اثناء خضر علیه السلام در رسید و گفت یا ولی الله! یکی از ابدال فوت شده، بهر کس که فرمائی بجای او نصب کرده بود، فرمودند که در خانهء ما شخصی بشکستگی افتاده است باید که او را آورده شود و بجای آن نصب کرده شود، پس خضر علیه الصّلوٰة و السّلام او را از آن خانه پیش آن یگانهء عصر آورد و بیك نظر کیمیا اثر آنحضرت بینا گردیده بمرتبهء ابدالیت رسید - چون در آن بقعه شریفه بغیر از معرفت و محبت الهی چیزی نبود، پس در حقیقت آن شخص بدزدی این متاع آمده بود، ازین بود که حضرت او را بمطلب رسانید و محروم نساخت، بمرتبهء ابدالیت فائز گردانید - گویند که عزل و نصب اقطاب و ابدال و اوتاد و سلب حال اولیاء بر دست ایشان بود، هر کرا می خواستند عزل می نمودند، دیگریرا بجای او نصب می نمودند، چنانچه یکی از ابدال وفات یافته بود، کافری را از قسطنطنیه آورده و موی بر دست او گرفته محمد نام گذاشته و طاقیهء مبارك خود بر سر او نهاده

سع ۲۲۵

(الف) غع، عر - ربیع الاول

داخل آن جماعت نمودند - روزی یك از مردان غیب[الف] در هوا می رفتند، چون بر سمت راست[ب] بغداد گذشت و گفت[ج] هیچ مردی نیست، حضرت غوث الاعظم دریافته حال را ازو سلب نمودند و آن جوان از هوا بر درگاه آنحضرت افتاد و بالتماس شیخ علی بن هیتی (رح) آمد و از تقصیر او در گذشتند، توبه کرد و باز در هوا پرواز نمود و برفت و طریقهء آنحضرت تمام شرع بود و اگر کسی را می دیدند که بر خلاف شرع عمل می کند حال او را سلب می کردند و می فرمودند که ای مرد! اگر ادب شریعت نمی بود هر آئینه خبر می کردم شما را از آنچه می خرید و ذخیره می کنید، شما پیش من همچو آئینه می آئید، می بینم آنچه در ظاهر و باطن شما است - نقل است از شیخ عبدالرّزاق (رح) فرزند آنحضرت می فرمودند که مرا بدست کاغذی داده شد بمقدار درازی انتهای نظر، دیدم که نام مریدان و اصحاب من تا قیامت نسبت خود بمن درست خواهند کرد، در آنجا ثبت نموده و حکم شد که این همه را بتو بخشیدم - نقل است که آنحضرت می فرمودند "قسم بعزّت و جلالت او که قدم بر ندارم پیش پروردگار خود تا روان نکند مریدان مرا با من بسوی بهشت" - نقل است که شیخ عمران (رح) که وقتی بآنحضرت عرض کردم که اگر شخصی خود را مرید حضرت[ج] شما بگویند و دست بیعت بشما نداده باشد و خرقه از شما نپوشیده باشد، آیا او را از اصحاب حضرت شما شمارم یا نه؟ فرمودند بلی، هر که خود را بمن نسبت کند، قبول کند او را حق سبحانه و تعالی، بیامرزد گناهان او را و او از جمله اصحاب من است و آنحضرت گفت هر کس که از مریدان من باشد و بلغزد مرکب او تا قیام قیامت دستگیری کنم، بشارت باد بر کسانیکه پیر ایشان شیخ عبدالقادر (رح) است و امام ایشان ابو حنیفه (رح) و پیغمبر ایشان محمد رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم است و آنحضرت فرموده اند که هر مسلمانی که بر مدرسهء من گذشته یا روی من دیده است عذاب گور و قیامت ازو تخفیف کرده شود - راوی می

سع۲۲٦

(الف) عر - رجال الغیب (ب) سع، غج، عر - راس (ج) سع، مظ (گذشت و گفت) ندارد
(ج) سع، مظ (شما) ندارد

گوید که مردی از همدان بر آنحضرت در آمد و گفت "پدر من وفات یافته است، او را در خواب دیدم، گفت مرا در گور عذاب میکنند، بخدمت شیخ عبدالقادر (رح) برو، التماس دعا کن" - شیخ گفت بر مدرسهء من گذشته؟ گفت آری، شیخ ساکت شد، روزی دیگر آن مرد بیامد و گفت پدر خود را در خواب دیدم بغایت خوش و خرم و خلعت سبز در بر پوشیده می گفت که عذاب از من برداشتند و این خلعت به برکت شیخ عبدالقادر (رح) بمن دادند" - یکی از اهل یمن گوید که عزیمت اسلام کردم، در خاطر داشتم که در پیش بهترین اهل یمن باین سعادت مشرف گردم، در خواب دیدم که عیسی علیه الصّلوٰة والسّلام می فرمودند که در بغداد برو، بر دست شیخ عبدالقادر (رح) اسلام آر که بهترین اهل زمین است و شیخ عمر بن مرزوق رحمة الله علیه گفته اند که شیخ عبدالقادر (رح) امام و سید ما است، هر که درین زمانه براه الهی می رود پس شیخ عبدالقادر (رح) امام اوست و حق تعالی عهد گرفته است که از اولیاء وقت که مر او را قبول کنند و هر فیض که از رسول صلی الله علیه و آله وسلم بکسی می رسد درین زمانه از شیخ عبدالقادر (رح) می رسد و بر مراتب جمیع اولیاء زمانه اطلاع دارد و هیچ کس را به مرتبهء شیخ اطلاع نیست و درین طریقه هیچ کس را بجز خدا و رسول (صلی الله علیه و آله وسلم) برو منت نیست و آنحضرت می فرمودند که می خواستم که در صحراها تنها باشم لیکن حق سبحانه و تعالی نفع خلق را بر من بار بسته است و تا حال صد هزار کس بر دست من توبه کرده اند و شیخ علی بن هاتی رضی الله عنه[۱۱۶] از کبار مشائخ اند و مرید شیخ تاج العارفین ابوالوفا (رح) و ایشان مرید شیخ ابو محمد شنکی (رح)[الف] و ایشان مرید شیخ

سع۲۲۷

(الف) غع، عر - شمکی، ولی شنبکی درست است (کذا فی سالك السالکین ج ۱، صـ ۳۳۷ - طبقات الکبری صـ ۲۶۱)

(۱۱۶) مولانا شیخ عبدالحق محدث دهلوی (رح) در اخبار الاخیار صـ ۱۶، مفتی غلام سرور در خزینه الاصفیاء ج ۱، صـ ۱۵٤ و امام ابوالحسن شعرانی در طبقات الکبری صـ ۲۸۲ "علی بن هیتّی" نوشته است - تاریخ وفات ایشان ۵۶۱ هـ (خزینه الاصفیاء) یا ۵٦٤ هـ (طبقات الکبری) است و قبر ایشان در زریران از مضافات نهر الملك است.

سع۲۲۸ ابوبکر بن هزار (رح)[117] و ایشان مرید اویسی صدیق اکبر رضی الله عنه، پیوسته در خدمت حضرت شیخ غوث الاعظم (رح) می بودند و فائده ها می گرفته اند، وقتی که آنحضرت فرموده اند **"قدمی هذه علی رقبة کل ولی الله"** اول کسی که بالای منبر رفت و قدم آنحضرت بر گردن خود[الف] نهاد و در زیر دامن ایشان بود و گویند که آن غوث صمدانی روزی در رباط خویش مجلس فرمودند و عامه مشائخ صد تن حاضر بودند و از آنجمله شیخ علی بن هاتی و شیخ بقا ابن بطو و شیخ ابو سعید قیلوی و شیخ ابو نجیب سهروردی عم شیخ شهاب الدّین سهروردی و شیخ چاکر[ب] و قصیب البان موضع[ج] و شیخ ابو سعود و شیخ غزاره بطاکی[د] و شیخ منصور بطاکی[هـ] و شیخ عقیل منجی[118] و شیخ ابو یغراء مغربی و شیخ عدی بن مسافر و شیخ علی بن وهب سنجاری و شیخ موسی بن ماهین زولی و شیخ احمد ابوالحسن رفاعی و شیخ عبدالرّحمن طویجی[119] و شیخ علی مطربان و شیخ ماجد کردی و شیخ ابو محمد قاسم بن عبد منصور بصری و شیخ ابو عمر بن عثمان بن شیخ مرزوق و شیخ سرید[و] سنجاری و شیخ حیات بن قیس حرّانی و شیخ مرسلان دمشقی و شیخ ابوالکریم[ز] الاکبر المعمّر و شیخ ابوالعباس جوسیقی الصرصری و شیخ ابوحکیم

(الف) سع، مظ - آن (ب) جاگیر (نفحات الانس صـ ٥١١) (ج) موصلی (کذا فی نفحات الانس و طبقات الکبری و خزینه الاصفیاء) (د) بطائحی (کذا فی طبقات الکبری)
(هـ) بطائحی (کذا فی طبقات الکبری) (و) سوید (کذا فی طبقات الکبری - سفینة الاولیاء)
(ز) عبدالکریم (کذا فی سفینة الاولیاء)

(۱۱۷) ابوبکر بن هوار (طبقات الکبری) و مسالك السّالکین) - امام ابوالحسن شعرانی رقمطراز است که شیخ ابوبکر بن هوار بطائحی (رح) اولین شخصی است که حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه ویرا در خواب خرقه و کلاه پوشانیدند و چون از خواب بیدار شد خود را بآن دو چیز ملبوس یافت (طبقات الکبری صـ ۲٦۱).

(۱۱۸) اصلاً منبجی است (طبقات الکبری صـ ۲٦٦) و منبج (م ن ب ج) شهریست کبیر، میان آن و فرات سه فرسخ و بین حلب و آن ده فرسخ مسافت است (معجم البلدان جـ ٥، صـ ۲۰٥ تا ۲۰۷) یعقوبی گوید که از ده های قنسرین است، دیگران گویند که در عمان واقع است (حاشیه طبقات الکبری صـ ۲٦۷).

(۱۱۹) در طبقات الکبری صـ ۲۸۳ و نفحات الانس صـ ٥۱۳ طفسونجی نوشته است ولی اصلاً طفسونجی است و طفسونج دهی است کبیر برکنارهء شرقی دجله مقابل نعمانیه بغداد و واسط - حمزه گوید "اصل آن طوسفون است که معرّب شده طیسفونج و عموماً طفسونج میگویند بغیر یاء" (معجم البلدان جـ ٤، صـ ۳٥).

ابراهیم دینار و شیخ مکارم اکبری و شیخ صدقه بغدادی و شیخ یحیی دوری مرتعش و شیخ ضیاء الدّین ابراهیم بن ابی عبداللّٰه بن علی جوینی و شیخ عبداللّٰه و شیخ ابوبکر جمال المزین و شیخ جمیل و شیخ ابو محمد عبدالحق حزیمی و شیخ ابو عمر الکهمامی و شیخ ابو حفص عمر بن ابی نصیر نغرابی[الف] و شیخ مظفر الحمام[ب] و محمد درمابی القزوینی و شیخ ابو العباس احمد یمانی و شیخ ابو العباس احمد بن مربی و شیخ ابو عبداللّٰه محمدالمغروف بالمعاذ و شیخ ابو عمرو عثمان بن احمد شوکی از رجال الغیب سیاره (؟) بودند و شیخ سلطان بن احمد مزین و شیخ ابوبکر سبط المجید شیبانی و شیخ ابوالعباس احمد بن استاد و شیخ ابو محمد عیسیٰ المعروف بالکرخی و شیخ مبارك بن علی الحملی و شیخ ابوالبرکات بن معدان العراقی و شیخ عبدالقادر بن حسن بغدادی و شیخ ابو سعود احمد بن ابوبکر عطار وشیخ ابو عبداللّٰه محمد الاوانی و شیخ ابو علی و شیخ شهاب الدّین شهروردی و شیخ ابوالقاسم عمر بن مسعود البزاز و شیخ ابوالنّساء محمود[ج] بن عثمان بقال و شیخ عبادالبواب و شیخ عبد الرّحیم فتاوی مغربی و شیخ ابو عمر عثمان بن مروزه و شیخ مکارم شهر خالصی[د] و شیخ خلیفه بن موسي نهر ملکي و شیخ ابوالحسن جوسیقی و شیخ عبداللّٰه قریشی و شیخ ابوالبرکات بن سحراموشی و شیخ ابو اسحاق ابراهیم بن علی اغرب و شیخ غوث رضی اللّٰه عنهم اجمعین و غیر ایشان نیز جمعی از مشائخ کبار در آنجا بودند و آنحضرت بالای منبر سخن میفرمودند و در اثناء سخن فرمودند **"قدمی هذه علی رقبة کل ولی اللّٰه"** شیخ علی بن هاتی (رح) به منبر بر آمد، قدم مبارك آنحضرت را گرفت، بر گردن خود نهاد و بزیر دامن آنحضرت در آمد و سائر اولیا گردن نهاده در پیش داشتند - شیخ ابوسعید قیلوی (رح) گفته اند که چون حضرت شیخ عبدالقادر (رح) فرمودند که **قدمی هذه علی رقبة کل ولی اللّٰه**، حضرت حق سبحانه و تعالی بر دل آنحضرت تجّلی کرد و رسول صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بر

سع ۲۲۹

(الف) الغزالی (سفینة الاولیاء) (ب) الحمال (ایضاً) (ج) ابوالمناد (ایضاً) (د) نهر خالصی (ایضاً)

دست طائفه ای از ملائکه مقربین بمحضر اولیاء متقدین و متأخرین که در آنجا حاضر بودند احیاء باجساد خود و اموات با رواح خود خلعت در آن حضرت پوشانیدند و ملائکه و رجال الغیب مجلس آنحضرت را در میان گرفته بودند وصفها در هوا ایستاده و بر روی زمین هیچ ولي آن عصر نماند مگر که گردن خود را پست کرد و گویند یك کس از عجم تواضع نکرد، حال وی را سلب نمودند و ظاهر است که این قسم دعوي از کمال عنایت بی نهایت الهی و فرزندي و حمایت حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله وسلم که همه اولیاء الله آن عصر تواضع نمودند و فرمان ایشان را قبول کردند و هیچ ولی آن عصر این مقام را[الف] نرسید، **ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيْمِ**[ب] وفات آنحضرت غوث الثقلین بعد از نماز عشاء شب شنبه هشتم یا نهم ربیع الآخر گفته اند و بقولی سیزدهم و بقولی هفدهم ماه مذکور بود، اما اصح قول نهم ماه است - مدت عمر شریف آنحضرت بقول اول از سال ولادت نود سال و هفت ماه و نه روز است بقول ثانی هشتاد و نه سال و هفتاد و نه روز است و عرس آنحضرت در هندوستان یازدهم و بعضی هفدهم می کنند، اما در بعض بلاد هفدهم و اصح قول نهم است - روزي شیخ عبدالوهاب ولد آنحضرت (رحمهماالله) طلب وصیت کرد، فرمود **"عَلَيْكَ بِتَقْوٰى اللّٰهِ وَ الطَّاعَة"** یعنی لازم گیر تقوی و طاعت و پرهیزگاری که خالص از براي خدای تعالي باشد **ولا تخف احد ولا ترج** یعنی مترس از هیچ کس و امید مدار از هیچ کس بغیر از خدای تعالی **و کل الحوائج الی الله کلها و اطلب منه** یعني بسپار حاجتها را بحق سبحانه و بطلب حاجتها را ازو **ولا تشق**[ج] **باحد سوی الله** یعنی اعتماد مکن بر هیچ کس مگر بروی و **خذ التّوحید اجماع الکل** یعنی لازم گیر توحید را و تکرار[د] برای تاکید است و بر توحید اجماع کل است و جمیع مشائخ و سادات[ه] را بر توحید اتفاق است و بعد از

سع ۲۳۰

(الف) سع، مظ (را) ندارد (ب) الجمعه ٤ (ج) سع، مظ (لا) ندارد (د) غع، عر - توحید
(ه) غع، عر - سیادات

آن باولاد امجاد که گرد آنحضرت نشسته بودند فرمودند که برخیزید و جای دهید و آداب ایشان آرید که اینجا رحمت عظیم در فشار است و جاي تنگ مدارید بر ایشان و می فرمودند که علیك السلام و رحمة الله و یك شبانروز این کلمات بسیار فرمودند **اَنَا لاَ اُبَالِي بِشَيْئٍ وَ لاَ بِمَلَكِ الْمَوْتِ** یعنی من از هیچ چیز باك ندارم و از ملك الموت هم باك ندارم و قبر ایشان در باب الازج واقع شد که در شهر بغداد است - و حق تعالی چنانچه در حیات تصرف داشت آنحضرت را بر تمام عالم بعد از وفات نیز تصرف دارد، چنانچه امام عبدالله یا شفیع[الف] رحمة الله (علیه) گفته اند که کسی که صاحب حال باشد و در بغداد داخل شود و زیارت آنحضرت نکند، حال او سلب شود و آنحضرت را کرامات از حد بیرون است، طاقت و استطاعت نوشتن نیست.

سع ۲۳۱

از حضرت شیخ ابوسعید مبارك (رحمة الله علیه) ، نام مبارك ایشان مبارك ابن علی حسینی المخدومی سلطان و برهان اتقیاء و قدوهء عارفان و قبله گاه سالکان و پیر طریقت، واقف اسرار حقیقت و جامع علوم ظاهری و باطنی و صحبت دار خضر علیه الصّلوٰة والسّلام و حنبلی مذهب بود - از حضرت غوث الاعظم (رح) منقولست که در ابتدای حال با خدایتعالی عهد کردم که نخورم تا نخورانند و ننوشم تا ننوشانند، چون چهل روز بگذشت شخصی آمد و قدری طعام آورد و پیش من نهاده بگذاشت، نزدیك بود که نفس من از گرسنگی بالای آن طعام افتد، گفتم والله ! از[ب] آن عهد که با خدایتعالی بسته ام بر نگردم، ناگاه از باطن خود آوازی شنیدم که کسی بآواز بلند می گفت "**الجوع الجوع**" شیخ ابوسعید (رح) بر من بگذشت و آن آواز بشنید، گفت عبدالقادر (رح)! این چیست؟ گفتم این اضطراب نفس است امّا روح من بر قرار است در مشاهدهء خداوند خود، گفت بخانهء ما بیا، گفتم بیرون نخواهم رفتن،[ج] ناگاه ابوالعباس خضر علیه السّلام در آمد و گفت برخیز و پیش ابوسعید (رح) برو، رفتم، دیدم که ابوسعید بر درخانهء خود ایستاده برای انتظار من،

(الف) غخ، عر - یا شفی ولی اصلاً یا فعی است رك به حاشیه ۱۶۹) (ب) سع، مظ (از) ندارد
(ج) ایضاً (رفتن) ندارد

گفت "ای عبدالقادر! آنچه من ترا گفتم بس نبود که خضر علیه الصّلوٰة السّلام را نیز بایستی گفت" - پس مرا در خانه در آورد و طعام مهیّا کرده بود، لقمه لقمه در دهن من نهاد تا سیر شدم، بعد از ان مرا خرقه پوشانید و صحبت او را لازم گرفتم - بنای مدرسه باب الازج که منسوب بحضرت غوث الثقلین (رح) است ایشان کرده اند، در حیات خود بحضرت غوث الاعظم (رح) داده بودند چنانچه قبر مبارک حضرت غوث الاعظم (رح) در همان مدرسه ایست و وفات حضرت ابوسعید المخدومی (رح) در ماه محرم سال پانصد و سیزده هجری بود.

سع ۲۳۲

حضرت حماد دباس قدس الله سره ؛ کنیت ایشان ابو عبدالله است و نام حماد بن مسلم و دباس دوشالی[الف] فروش را گویند - پیر صحبت غوث الاعظم (رح) است و از مشائخ کبار آنگاه می بود، حق تعالی علم لدنّی را بایشان کرامت فرموده بود و دوازده هزار مرید کامل داشتند و بهتر و مهتر همه غوث الاعظم (رح) است - وفات ایشان در ماه رمضان سال پانصد و بیست[ب] هجری بود.

شیخ ابوسعید مبارک از شیخ ابوالحسن الهکاری قدس الله سره؛ نام ایشان علی بن محمد بن یوسف بن جعفر القریشی الهکاری است، از بزرگان مشائخ وقت بود و صاحب کرامات و خوارق بود، وفات ایشان در محرم سال چهار صد و هشتاد و شش هجری واقع شده.

از شیخ ابو الفرح طرطوسی[ج] قدس الله سره ؛ اصل ایشان از طرطوس است، مرید شیخ عبدالواحد تمیمی (رح) اند و قدوة الاولیاء زمان و زبدهء مشائخ جهان و صاحب مقامات بلند و کرامات ارجمند بوده اند.

(الف) دوشاب فروش - دوشاب بمعنی شیرهء انگور که ترش شده باشد (ب) پانصد و بیست و پنج - (نفحات الانس صـ ۵۱۰) (ج) متوفی ۴۴۷ هـ (مسالك السالكين جـ ۱، صـ ۳۲۸، خزینة الاصفیاء جـ ۱، صـ ۱۴۸

از شیخ عبدالواحد تمیمی قدس الله سره : کنیت ایشان ابرالفضل است و نام پدر ایشان عبدالعزیز بن حرث بن اسد از بزرگان این طائفه بوده اند، وفات ایشان در جمادی الاخری سال چهار صد وبیست و پنج روی داده و قبر ایشان در مقبرهء امام احمد حنبل است.

از حضرت شیخ شبلی قدس الله سره : کنیت ایشان ابوبکر است و نام جعفر و هو ابن یونس(الف) و بقولی دلفه بن جحد و بقولی دلف بن محمد شبلی اند، از بزرگان مشائخ بود، وی را اشارات لطیفه است و ستوده چنانکه یکی گوید از متأ خرین که ثلثة من عجائب الدّنیا، اشارات شبلی(رح) و نکتة المرتعش(رح) و حکایت جعفر(رح) و او از اکابر قوم بود و سادات اهل طریقت، پدر او(ب) حاجب الحجاب خلیفه بودند، در مجلس خیر النّساج (رح) توبه کرد و تعلق ارادت بجنید (رح) کرد و بسیاری از مشائخ (را) دریافت و از وی می آید که گفت اندر معنی قول خدایعزوجل "**قُلْ لِلْمُؤْمِنِیْنَ یَغُضُّوْا مِنْ اَبْصَارِهِمْ**"(ج) "**ای ابصار الرّؤس عن المحارم و ابصارالقلوب عما سوی الله**، بگو مر مؤمنان را تا چشم سر نگهدارند از نظر شهوت و چشم دل نگهدارند از انواع فکرت بجز اندیشهء رویت، پس متابعت شهود و ملاحظهء محارم غفلت است و معصیت، مهن(د) مراهل غفلت را آنست که از عیوب خود جاهل باشد و آنکه اینجا جاهل باشد آنجا هم جاهل بود، "**مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی**""(هـ) "و بحقیقت تا حق تعالی ارادت شهوت از دل کس پاك نکند چشم سر از غوامض آن محفوظ(و) نگردد و تا ارادت خود اندر دل اثبات نکند چشم دل از نظاره بغیر محفوظ نگردد و از وی می آید که روزی ببازار اندر(ز) آمدم، قوم گفتند هذا مجنون، گفتم انا عندکم مجنون و انتم عندی اصّحا فزاد الله فی جنونی و زادفی

سع۲۳۳

(الف) بر مرقد وی نامش "جعفر یونس" نوشته است (مسالك السالکین ج ۱، صـ۳۱۵) (ب) خود شیخ شبلی(رح) حاکم نهاوند بود- (خزینه لاصفیا ج ۱ صـ ۱٤٤) (ج) النّور ۳۰ (د) غع، عر- مبرهن (هـ)الاسراء ٤٥ (و) عر- محول (ز) غع، عر (اندار) ندارد

صحتکم، من نزدیك شما دیوانه ام و شما نزدیك من هوشیار، جنون من از شدت محبت است و صحت شما از قوت[الف] غفلت است، پس خدای عزّ وجل اندر دیوانگی من زیادت کند تا قربتم بر قربت زیاده شود و هوشیاری شما زیاده کند تا بعد شما بر بعد زیاده شود- این قول از غیرت بود تا خود چرا کسی اندر آن درجه باشد که دوستی را از دیوانگی فرق نکند و تمیز آن نباشد ش اندر دو جهان و در رشحات آورده است "چون شبلی(رح) را ارادت این طریق پیدا شد و پدر وی حاکم واسط بود، چون بدست خیرالنّساج(رح) که از مشائخ وقت بود انابت آورده و توبه کرد و خیر النّساج (رح) وی را پیش جنید(رح) فرستاد[ب] "صاحب کشف المحجوب آورده است که این فرستادن نه از آنجهت بود که وی از تربیت شبلی(رح) عاجز بود و لکن ادب جنید(رح) نگاه داشت.

سع ۲۳٤

خیر النساج رحمة الله علیه، کنیت ایشان ابوالحسن و نام مبارك ایشان محمد اسماعیل[ج] و اندر معامله شان نیکو داشت و عمری دراز یافت[د] و شبلی و ابراهیم خواص (رحمه الله) هر دو اندر مجلس وی توبه کرده[هـ] اند و از اقران جنید و ابوالحسن نوری(رحمهما الله) اند و خیرالنّساج از آنجهت گویند که چون وی از مولد گاه به سامر برفت[و] بقصد حج، گذارش بکوفه بود و در دروازهء کوفه خیر بافتی[ز] او را بگرفت که توبندهء منی وخیر نامی، وی از حق دید و مرد را خلاف[ك] نکرد وسالهای[۱۲۰] بسیار کار وی می کرد، هر گاه که او را گفتی یا خیر! او گفتی

(الف) غع ، عر، مظ - دقت (ب) رشحات عین الحیات جه ۲ صه ٤٥٠ (ج) محمد بن اسمعیل (رسالهء قشیریه و کشف المحجوب) (د) غع، عر، مظ - داشت (هـ) غع، عر مظ - کردند (و) ایضاً - بشام، ولی "از مولدگاه سامره برفت" درست است زیرا که سامره مولد او بود. (ز) غع - خیربانی، ولی خیربافی درست (ك) غع، عر - خلاص

(۱۲۰) شیخ فریدالدّین عطار(رح) این واقعه را قدری مفصل بیان کرده است میگوید "چون بدروازهء کوفه رسید مرقعی پاره پوشیده بود و او خود سیاه رنگ بود چنانکه هر که او را دیدی گفتی این مرد ابلهی می نماید، یکی او را بدید گفت روزی چند در کار کشم، پیش او رفت و گفت تو بنده ای؟ گفت آری، گفت از خداوند گریخته ای؟ گفت آری، گفت ترا نگاه دارم تا بخداوند سپارم، او گفت من خود این می طلبم، عمریست که در آرزوی آنم که کسی یابم که مرا بخداوند سپارد- پس او را بخانه برد و گفت نام تو خیر است ر از حسن عقیده که المؤمن لایکذب او را خلاف نکرد و او را خدمت کرد ... الخ (تذکرة الاولیاً جه ۲ صه ٩٤)

"لبیك" تا آن مرد از کرده، خود پشیمان شد، وی را گفت برو که من غلط کرده بودم تو نه بنده، منی، پس برفت و بمکه شد و گویند که چون وفاتش نزدیك رسید وقت نماز شام شده بود، چون ملائکه مرگ در آمد چشم باز کرد، ملك الموت را دید و گفت " قف که تو بنده، فرمانبرداری و من بنده، فرمان برادرم و آنچه ترا فرموده اند از تو فوت نمی گردد یعنی جان ستاندن و آنچه مرا فرموده اند از من فوت می شود یعنی نماز شام، مرا بگذار تا فرمان خود بگذارم، تا من ترا بگذارم تا تو فرمان حق بگذاری "آنگاه آب خواست و طهارت کرد و نماز شام بگذارد و جان بداد و شبلی(رح) نیز از خویشان جنید(رح) بود، هفت سال وی را کسب فرمود و گفت و جه آنرا برو مظالمی ک. در ایام حکومت از تو صادر شده است باز ده، بعد از آن هفت سال دیگر وی را خدمت خلاجای[الف] و طهارت خانه باز دست (؟) تا کلوخ استنجا و آب طهارت اصحاب مهیا ساخته، بعد از چهار ده سال وی را طریقت گفت و ریاضت امر فرمود و محمد بن عمر(رح) گفت که من نزد احمد بن موسی بن مجاهد مقری(رح) بودم که شبلی(رح) در آمد، احمد بن موسی برخاست و شبلی(رح) را در کنار گرفت و میان دو ابرو بوسه داد، گفتم " سیدی! این مردم شبلی(رح) را بدیوانگی اعتقاد دارند، شما با وی این معامله پیش می برید، گفت "من باوی آن معامله کردم که از رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم دیده بودم، در واقعه دیدم که حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم نشسته بودند که شبلی(رح) در آمد، حضرت(ص) بتعظیم برخاست و او را در کنار گرفت و بوسه میان دو دیده، وی داد، من از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم سوال کردم که یا رسول الله! با شبلی(رح) این نوع معامله بتقدیم می رسانید، فرمود بلی، او بعد از هر نماز این آیت می خواند **"لَقَدْ جَآءَ کُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِکُمْ عَزِیْزٌ عَلَیْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِیْصٌ عَلَیْکُمْ بِالْمُؤْمِنِیْنَ رَؤُفٌ الرَّحِیْم فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِیَ اللّٰهُ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ هُوَ عَلَیْهِ تَوَکَّلْتُ وَ هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِیْم"**[ب] بعد از آن بر من

سع ۲۳۵

(الف)یعنی بیت الخلاء (ب) التوبه ۱۲۸

سلام می فرستد لاجرم با وی این معامله می کنم، چنانچه در معارج النّبوة آورده است و حضرت شیخ[الف] می فرمودند که هر قوم را تاج است و تاج این قوم شبلی(رح) است و مالکی مذهب بود، وفات ایشان در شب جمعه بیست و هفتم ذي الحجد سال سیصد و سی و چهار هجری بود و مدت عمر شریف ایشان هشتاد و هشت سال و قبر وی در بغداد است، ویرا نوشته اند جعفر بن یونس.

از سید الطائفه شیخ جنید بغدادی قدس الله سره، کنیت ایشان ابوالقاسم است و لقب وی سیدالطّائفه و طاؤس العلمأ و قواریری و زجاج و خراز، و قواریری و زجاج از آن گویند که پدر ایشان که محمد بن الجنید(رح) باشد آبگینه فروختی والد ایشان از نهاوند است و منشای سید طائفه به بغداد بود، مرجع مشائخ کبار "مطلع سعادت انوار، بحر حقائق اسرار سلطان طریقه"، پیشوای اهل حقیقت، مقتدای جهان و از آئمهء سادات این قوم بود- با حارث محاسبی و محمد قصاب (رحمهم اللّه) صحبت داشته اند و رویم و ابوالحسن نوری و شبلی (رحمهم اللّه) و غیره و مشائخ اکثر سلسله ها نیست بایشان درست کنند و منسوبان ایشان را جنیدیان خوانند، ازین جهت ایشان را سید الطّائفه و امام آئمه گویند- سخن ایشان در طریقت حجت است و هیچ کس از مشائخ متقدمین و متأخرین بر ظاهر و باطن ایشان انگشت نتوانست نهاد و مقبول همه خلق بوده و بنای طریقهء ایشان صحواست بر عکس طیفوریان و خواسرزادهء سری سقطی(رح) بود و مرید وی، روزی از سری سقطی(رح) پرسیدند که هیچ مرید را درجهء بلند تر از پیر باشد؟ گفت "بلی برهان این ظاهر است، جنید(رح) را درجه فوق از درجهء من است "- و در کشف المحجوب آورده است که این قول از وی از روی تواضع بود و آنچه گفت به بصیرت گفت و مشهور است که اندر حال حیات سری[ب] (رح) مریدان جنید(رح) را گفتند که شیخا!

سع۲۳٦

(الف) یعنی شیخ جنید بغدادی(رح) "لکلّ قوم تاج و تاج هذه القوم الشّبلی و لاتنظروا الی ابی بکر بالعین التی ینظر بعضکم الی بعض فانّه عین من عیون اللّه (مسالك صہ جہ ۱ ص ۳۱۷)(ب) غمح- پیری، عر، پیرسری سقطی

ما را سخن گوتا دلهای ما را راحتی باشد، وی اجابت نکرده و گفت تاشیخ من بر جا است من سخن نگویم، تا شبی خفته بود که پیغمبر را صلی اللّه علیه وآله وسلم بخواب دید و گفت " یا جنید! مر خلق را سخن گوی که کلام ترا خدای تعالی سبب نجات عالمی گرداند "چون بیدار شد اندر دلش صورت گرفت که درجهء من از درجهء[الف] سری(رح) در گذشت که مرا از رسول صلی اللّه علیه و آله وسلم امر دعوت آمد- چون بامداد شد[ب] مرید را فرستاد که چون جنید سلام نماز باز دهد او را بگو که بگفتار مریدان ایشان را سخن نگفتی و بشفاعت مشائخ بغداد نیز رد کردی و من پیغام فرستادم، اکنون بار پیغمبر صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمود، فرمان او را اجابت کن، جنید(رح) گفت آن پنداشت که از سر من بشد و دانستم که سری(رح) اندر همه احوال مشرف ظاهر و باطن من است و درجهء وی فوق از درجهء من است که بر اسرار من خبر است و من از روزگار وی بیخبر، به نزدیك آمدم و استغفار کردم و از وی پرسیدم "توبچه دانستی که من پیغمبر صلی اللّه علیه وآله وسلم را بخواب دیدم "گفت "من خدای را عزّ وجل بخواب دیدم که گفت من رسول اللّه (صلی اللّه علیه وآله وسلم) را فرستادم تا جنید(رح) را بگوید که وعظ کن مر خلق را تا مراد اهل بغداد از وی حاصل شود "-درین حکایت دلیل واضح است که پیران را بر هر صفت که باشند مشرف حال مریدان (باشند)در کشف المحجوب آورده است که شیخ جنید بغدادی(رح) و محمد[ج] بن مسروق و ابوالعباس بن عطاء قدس اللّه اسرار هم مجتمع بودند و قوال چند بیتی خواند، ایشان تواجد می کردند، وی ساکن می بودند و گفتند "ایها الشّیخ! ترا ازین سماع هیچ نصیب نمی باشد؟ وی بر خواند قول خدای عزّوجل "**تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَّهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ**"[د] و تواجد تکلّف بود اندر میان[هـ] وجد و آن عرض کردن انعام و شواهد حق است بر دل و اندیشهء ایصال و تمنی[و] روشن سردان و گروهی اندر آن مترسمند که تقلید کرده اند بحرکات ظاهر و تربیت رقص و تزئین

سع۲۳۷

سع۲۳۸

(الف)غع- عر- پیر (ب) سع، مظ ببود (ج) احمد بن مسروق (کشف المحجوب صـ ۳٦۳)
(د)النّمل ۸۸ (هـ) اندر اتیان وجد (کشف المحجوب صـ ۳٦۳) (و) رورشن (ایضاً)

اشارات ایشان و این حرام محض باشد و در قالع البداعت شیخ الاسلام لها نوری قدس اللّٰه سره آورده است که آنچه بعضی صوفیان گویند که شیخ جنید(رح) رقص می کرد راست است امّا در آخر عمر ازو تائب شده و توبه کشید چرا که پس از حصول ولایت ولی حال وی اولاً نمود باشد و ثانیاً وجد چنانچه پیر علی هجویری(رح) در کشف المحجوب آورده است که من از شیخ ابوالقاسم عبدالکریم(رح) که اندر زمانهء خود بدیع بود، شنیدم که وی میگفت **"مثل الصّوفی کعلّت البرسام، اولّها هذیان و اذا تمکّن خرس"**(الف) مانند کرد صوفی را به علت برسام که ابتدای آن هذیان گفتن است و انتهائش سکوت، زان پس صوفی(ب) را دو طرف است که یکی وجد و دیگر نمود، نمود مبتدیان را بود و اندر وجد عبارت از نمود هذیان بود و وجد منتهیان را بود و اندر وجد عبارت از وجد محال باشد چنانچه موسی علیه الصّلوة والسّلام مبتدی بود همه همتش رویت بود از همت عبارت کرد و گفت **"رب ارنی انظر الیك"**(ج) این عبارت از نا یافت مقصود بود هذیان نمود و رسول مایان علیه الصلوة والسلام منتهی بود و تمکن یافت باین مقام رسید، **همتش فانی شد لاَ اُحْصِیْ ثَنَا ءِ عَلَیْكَ کَمَا اَثْنَیْتَ عَلیٰ نَفْسِكَ میگفت،** این منزلت رفیع و مقام اعلی است و دیگر آنکه چون جبرائیل علیه السّلام اندر ابتداء بیامد، پیغمبر علیه الصّلوة و السّلام طاقت رویت او نداشت و چون بنهایت رسید اگر یك ساعت نیامدی تنگ دل می شد و این را شواهد بسیار است و بر اضطراب مبتدیان- آورده اند که روزی در بازار می گذشت کودکان او را بسنگ و کلوخ می زدند گفت "بسنگ نه زنید که پای من می شکند(د) و از شکستگی پای نمی ترسم بلکه از عبادت محروم مانم "-ابو محمد جعفر روایت کند که بنزدیك جنید(رح) آمدم، او را یافتم اندر زحمت، گفتم ای استاد! با حق بگو تا ترا عافیت دهد، گفت دوش میگفتم، بسرم ندا آمد که تن تو ملك ما است، خواهیم تندرست دارم، خواهیم

سع۲۳۹

(الف) أوله هذیان و آخره سکوت فاذ اتمکنت خرست "(کشف المحجوب صـ ۱۵۱ (ب) صفوت (کشف المحجرب صـ۱۵۱) (ج) الاعراف ۱۴۳ (د)سع- می شکستند

بیمار، تو کیستی که میان ما و ملك ما دخل کنی، تصرف خود منقطع کن تا بنده باشی، والله اعلم- روزی شیخ جنید بغدادی(رح) همراه سری سقطی(رح)به طواف کعبة الله رفت و در مسجد حرام چهارصد کس اولیاء الله یافتند که همگی در بیان شکر بودند، چون ایشان آمدند همگی متوجه سری سقطی(رح) شدند و ایشان اشارت بجنید(رح) کرد که ازو پرسید، شیخ جنید (رح) گفت "شکر گفتار زبان نیست بلکه شکر آن بود که چون نعمت منعم را صرف خود کردی پس قوت آنرا در عبادت او صرف کنی، باز نعمت دیگر می طلبی تا شکر آورده باشد "همگی پسندیدند و وفات ایشان روز شنبه سال دو صدو نود و هفت هجری بود و بعضی دو صدو نود و هشت نوشته اند و بقولی دو صدو نود ونه بود و قول اول[الف] اصح است- گویند که چون وقت ایشان نزدیك رسید و تبسّم کرد و بانگشت عقد میگرفتند تا چهار انگشت عقد کرد و انگشت مسبحه را و اگذاشتند و گفتند "**بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْم**" و چشم پوشید، برحمت حق پیوستند، چون غسال بوقت غسل خواست که آب بچشم ایشان رساند هاتفی آواز داد که دست از دیدهء دوست ما[ب] بردار که چشم بنام ما بسته شد جزبلقای ما نکشاید، پس خواست هر انگشت که عقد کرده بود بکشانند، آواز آمد که انگشت بنام ما بسته است جز بفرمان ما کشاده نگردد و چون جنازه بر گرفتند کبوتر سفید بر گوشه[ج] جنازهء او نشست و هر چند آن را میراندند نمی رفت تا آواز داد "خود را و مرا مرنجانید که چنگ ما به مسمار عشق بر گوشهء این جنازه دوخته اند، امروز قالب جنید(رح)نصیب کروبیان است که اگر غوغای شما نبودی کالبد او چون باز سفید در هوا پریدی "و قبر ایشان در بغداد است.

سع ۲۴۰

از حضرت شیخ عبدالله سری بن مغلس السقطی قدس الله سره: کنیت ایشان ابوالحسن است و ایشان فرموده اند "مرد آنست که در میان بازار

(الف) رجوع کنید به رسالهء قشیریه و طبقات الکبری) (ب) غح، عر، مظ (ما) ندارد
(ج) غح، عر - (گوشه) ندارد

بحق مشغول باشد و خرید و فروخت نماید و یك لحظه از الله تعالی غافل نماند "و نیز فرموده اند که قوی ترین قوت ها آنست که بر نفس خود غالب آی[الف] و نیز فرموده اند که هر روز چند بار در آئینه می نگرم آنکه شاید از شومی گناه رویم سیاه شده باشد- سید طائفه شیخ جنید(رح) فرموده اند که هیچ کس را در عبادت کامل تر از سری سقطی(رح) ندیدم که نود و هشت سال بگذشت پهلوی خود بر زمین نه نهاد مگر در بیماری مرگ وهم فرموده اند که در وقت رحلت گفتم مرا وصیت کن فرمود "ای جنید! مشغول مشو بسبب[ب] خلق از صحبت خدای "گفتم اگر این سخن را پیشتر می گفتی با تو نیز صحبت نکرده بودم[ج] و در معارج النّبوه آورده است که شیخ جنید بغدادی(رح) فرمود که روزی با جمعی از درویشان به زیارت شیخ سری سقطی قدس الله سره رفتم، شیخ از علم الهی سخن می گفت، ناگاه شیخ را وجدی پیدا شد و خود غائب شد چنانچه در وی حس و حرکت نماند و بعد از زمانی بخود باز آمد، گفت "یا ابوالقاسم ! هیچ میدانی که کجا بودم؟ "گفتم نی شیخ "مرا از ان میان گرفتند و بآسمان بر آوردند چنانچه بحجاب[د] عزّت رسیدم، ناگاه از ورای حجاب آوازی شنیدم که یا سری!، از خود برفتم و بند از بند من جدا شد، باز اعضای مراجمع کردند "خطاب آمد که یا سری! هیچ میدانی که حساب من با خلق چون است؟ گفتم نمی دانم، گفت چون ذریات خلق را از صلب آدم علیه السّلام بیرون آورده و گفتم **الست بربّکم** گفتند بلی، دنیا را بر ایشان عرض کردم، یك قسم ده قسم گشتند، نه قسم به دنیا میل کردند و یك قسم بماند، بعد از آن بهشت را بر ایشان عرض کردم، یك قسم ده قسم شدند، نه قسم، روی به بشهت آوردند و یك قسم باقی ماند، محبت خود را بر این یك جزء عرض کردم، ده قسم شدند نه بگریختند یکی بماند، محنت و بلاهای خود را بر این یك قسم ریختم، ده قسم شدند، نه قسم نتوانستند کشید، یك قسم اختیار کردند، بعد از آن حجاب قربت[هـ] را بر این یك قسم کشف کردم، اینها ده جزء شدند،

سع ۲۴۱

سع ۲۴۲

(الف) غع، عر، مظ- آید (ب) قیاساً- بصحبت (ج) سع، مظ - نکنم. (د) غع - بیحجاب
(هـ) غع، عر - قرب

نه در بحر غفلت غرق شدند و یکی باقی ماند، بعد از آن حجاب هستی را کشف کردم، آن یك جز، ده جز، شدند، نه در بحر هستی[الف] غرق شدند یکی باقی ماند، آنگاه ندای کرم آمد که یا عبادی! دنیا بر شما عرض کردم، دیگران میل کردند و شما نکردید، بهشت را بیاراستم، التفات ننمودید، محبت[ب] خود را عرض کردم، نگریختید و در تحمل باز قدم استوار داشتید و بلاهای مرا بدل و جان اختیار کردید، اکنون مقصود شما و مطلوب شما کیست؟ گفتند مقصود و مطلوب ما توی ". وفات ایشان بامداد سه شنبه سیم ماه رمضان سال دو صد و پنجاه و سه هجری بود و قبرِ ایشان در شونیز بغداد است.

از حضرت شیخ معروف کرخي قدس الله سره، کنیت ایشان معروف[ج] بن علی الکرخی، والد ایشان بر دین ترسایان بودند و بر دست امام علی رضا رضی الله عنه[د] مسلمان شدند و در مذهب امام اعظم (رح) بودند - حضرت امام مالك (رح) را بایشان کمال عنایت و محبت بود و آنچه یافتند از برکت خدمت اما علي رضا رضی الله عنه بود و دربانی امام کرده و وفات ایشان در دوم محرم سال دو صد هجري بود و قبر وی در بغداد است.

از حضرت داؤد طای قدس الله سره، کنیت ایشان ابو سلیمان است، شاگرد امام اعظم (رح) است، جامع علوم ظاهري و باطنی و فقیه الفقهاء است و با فضیل ابن عیاض و سلطان ابراهیم ابن ادهم (رحمهما الله) صحبت داشتند و در برهنه آورده است که صاحبین را بهم اختلاف افتاده ویرا حاکم کردندي و چون به نزدیك وي آمدندی پشت را بسوی ابو یوسف (رح) کردی و روي بطرف محمد (رح) و با ابو یوسف سخن نکردي و گفتی استاد ما را تازیانه زدند، وی حاکمي نکرفت و در

سع۲٤۳

(الف) سع، هیبت (ب) قیاساً محنت بمعنی بلا و مصیبت چنانکه قبلاً ذکر شده است (ج) ابو محفوظ (سفینة الاولیاء - خزینة الاولیاء - طبقات الکبری) (د) غع، عر، مظ - (رضا ندارد)

آن هلاك شد و تو خلاف آن کردی،[١٢١] پس اگر قول محمد(رح) درست بودی گفتی قول اینست که محمد (رح) می گوید و اگر قول ابو یوسف (رح) درست بودی گفت قول اوست و نام بر زبان نبردی - روزی هارون رشید و امام(ابو) یوسف(رح) هر دو بخلوت داؤد طایٔ (رح) رفتند، اذن بدخول نکردند، مادر او را شفیع آوردند، مادر پستان بالا کرد که بحق همان شیر که ازین پستان خورده اي ایشان را اذن ده، گفت "یارب! رضای تو در رضای مادر است و الاّ اذن نمي دادم" بعد دخول چون نصیحت شنید، وقت بر آمدن مبلغ زر بدو پیش کرد، گفت " من از میراث پدر خانه فروخته ام و دعا کرده ام که یا رب! هر گاه که این نفقهء حلال من صرف شود ارواحم قبض کن" هارون رشید از آن مقال پرسید که نفقه چند مانده باشد؟ گفت "ده یا دوازده درم مانده است و هر روز نیم دانگ می خورم" - خلیفه آنرا حساب کرد که مقدار روز عمر او باشد، چون روز آخر شد بعد از سلام بامداد پشت بقبله آورد، گفت " ای یاران! داؤد طای (رح) نماند که من می دانم که دعای او مستجاب باشد" - چون روز شد بعد از سلام کس فرستادند، ماردش گفت" شب نماز می گذارد، در وقت سحر بعد از وتر سر بزمین نهاد، وقت بامداد بیدار می کردم که مرغ روحش پریده بود" - وفات ایشان در سال صد و شصت و پنج هجری بود و بقولی صد و هفتاد بود و قبر ایشان در بغداد است.

از حبیب عجمي قدس الله سره: کنیت ایشان ابو محمد است، اصل وي از فارس و بسیاری از مشائخ و آئمهء کبار را دریافته اند - وی را توبه بر دست حسن بصری (رح) بود - در اول عهد رباخور بود و از هر جنس فساد کردی، سع ٢٤٤

(١٢١) شیخ فریدالدین عطار (رح) گوید "چون از داؤد سوال کردند که هر دو در علم بزرگ اند چرا یکی را عزیز داری و یکی را در پیش خود نگذاری؟ گفت بجهت آنکه محمد حسن (رح) از سر نعمت و رفعت دنیا برخاسته است و بسر علم آمده و علم سبب عزدین است و ذل دنیا و ابو یوسف(رح) از سر ذلّ و فاقه بعلم آمده است و علم را سبب عزّ و جاه خود گردانیده، پس هرگز محمد چون او نبود که استاد ما ابو جنیفه (رح) را بتازیانه بزدند قضا قبول نکرد و ابو یوسف قبول کرد، هر که طریق استاد خلاف کند من با او سخن نگویم (تذکرة الاولیاء جـ ١ صـ ٢٠٤).

خدایتعالی ویرا توبهء نصوحاً ارزانی داشت تا بدرگاه خدای تعالي بازگشت و زبانش عجمی بود، بر عربی[الف] جاری نگشته بود تا عهدی، روزی حسن بصری(رح) در صومعهء وی بگذشت و وی اقامت نماز شام گفته بود و به نماز ایستاده، حسن در آمد و اقتداء بدو نکرد زیرا که زبان وي بر خواندن قرآن جاري نبود - چون در شب بخفت خدای عزّوجل را در خواب دید و گفت بار خدایا! رضای تو چه بود؟ گفت "تو اگر دوش در پس حبیب (رح) نماز مي کردی[ب]" - نقل است که خوني را بر دار کردند،[ج] همدران شب آن خونی را بخواب دیدند[د] در بهشت خرامان با حلهای می رفتند،[هـ] پرسید ای قاتل! تو قاتل بودي این درجه از کجا یافتی؟ گفت : در آن ساعت که مرا بردار کردند حبیب عجمی (رح) بگذشت و در حق من دعا کرد، این همه از برکت آنست" وفات ایشان در سال یك صد و پنجاه و شش هجری بود و قبر ایشان در بصره است.

از حضرت حسن بصری رحمة الله علیه، از کبار تابعین امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه صد و سه کس از اصحاب رضی الله عنها را دیده اند- گویند که مادر ایشان از موالی ام سلمه بود رضی الله عنها و در ارشاد الطّالبین آورده است که در[و] قریب ایشان مجوسی شمعون![و] نام آتش پرست بود، روزی بحالت نزع رسید، امام بدو حاضر شد، گفت "ای شمعون![ز] چونی؟ گفت چنانچه دانند،[ز] گفت چون دانند؟[ك] گفت چنانکه رضای اوست، گفت چون است رضای او؟ گفت چنانچه سزای ما است، شیخ گفت ازین سخن بوی آشنای می آید و شما چرا بیگانه می گردید؟ گفت شما مسلمانان مرا بیگانه کرده[ل] است، شما می گوئید که دوزخ حق است و گناه میکنید و شما میگوئید که بهشت[م] حق است و تصدقات نمی کنید و شما میگوئید که دیدار حق است و بغیر او دوستی می کنید، امام گفت بقدر گناه

سع ۲٤٥

(الف) سع، عربیت (ب) غغ، عر مظ - میگذاری (ج) غع، عر - خونی را کدام بادشاه بردار کرده بود.
(د) غع، عر - یك فقیر بخواب دید. (هـ) سع، غع، مظ (می رفتند) ندارد. (و) شمنون (ارشاد الطالبین صـ ۳٦۱) (ز) داند (ایضاً) (ك)ایضاً (ل) کرده اید (ایضاً) (م)غع، عر- جنت

عذاب کرده شویم و ببرکت ایمان بگذریم،[الف] شمعون گفت من نیز مدت هفتاد سال عبادت آتش کرده ام، مرا نخواهد سوخت، امام آتش راطلب کرد و دست خود در آتش کرد، امام گفت تو نیز دست خود درین آتش کن که ترا سوزد یا نه، شمعون قبول نکرد، امام گفت من عبادت الله تعالی کرده ام، از آتش نمی ترسم و تو عبادت آتش کرده ای از وی می ترسی شمعون گفت ایمان آرم بسه شرط اگر ضامن شوي، اول نابودن عذاب قبر، دویم رسیدن به بهشت، سیم دیدار باری تعالي، امام گفت قبول کردم، گفت نوشته بمن ده تا در گور خود برم، همچنان کرد، شمعون مسلمان شد، بعد از دفن کردن امام بغایتی دلگیر شد که کاربد کرده ام، بدرگاه لم یزل ضمانیت نوشته فرستادم- از کثرت غم و اندوه در خواب رفت، دید که شمعون خلعتهای بهشت پوشیده در بهشت می خرامد امام گفت چوني؟ گفت چنانکه بیني، گفت خدای تعالی بتو چه کرد؟ گفت از برکت ایمان و ضمانیت شما عذاب قبر نکرد و از دوزخ نیز خلاص شدم و بجنت رسیدم و وعده دیدار کرد و تو الحال از ضمانیت خلاص شدي، نوشتهء خود را بگیر. امام چون بیدار شد نوشته در دست یافت و بطرف دیگر نوشته بود "نَجَاكَ اللّٰهُ كَمَا نَجَيْتَنِيْ مِنَ الْهَمِّ وَ الْغَمِّ"[ب] ولادت ایشان در سال بیست و یك هجری بود و مدت عمر شریف ایشان هشتاد[ج] و نه سال و وفات ایشان پنجم رجب سال یك صد و ده هجری و قبر ایشان در بصره که سابق آباد بود نزدیك بصره که الحال آباد است واقع است.از علیٰ کرم اللّٰه وجهه، از رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم و علی سائر الانبیاء والمرسلین و علی من تابعهم اجمعین و سلم تسلیماً کثیراً کثیراً، برحمتك یا ارحم الرحمین.

سع۲٤٦

واخوند محمد صدیق بشوانڑی که مرشد مرشد این فقیر کاتب حروف بود اجازت از سه جانب گرفته است یکی از اخوند محمد شاه سدومی (رح) و دیگر از اخوند

(الف) غع، عر - بگور در امان باشیم (ب) رجوع کنید به ارشاد الطالبین ص ۳٦۱ - ۳٦۲
(ج) غع، عر، مظ- هفتاد (درست نیست)

صاحب ککری (رح) که احوال او ذکر کرده شده و جانب دیگر از شیخ جنید پشاوری(رح) و او اجازت از دو جانب گرفته است یکی از شیخ احمد ملتانی قدس الله سره و او از شاه عالم دهلوي، از شاه منور، از شاه دولا قدس الله سرهم و او از غوث الاعظم قدس الله سره و جانب دیگر از سید معصوم شاه جهان باقی، ساکن در پشاور قدس الله سره و او از حاجی سید قدس الله سره و او از خیرالله قدس الله سره و او از غیاث الدین قدس الله سره و او از عبدالرزاق قدس الله سره و او از سید زین الدین(۱۲۲) قدس الله سره و او از سید مستان قدس الله سره و او از سید یسین قدس الله سره و او از سید جلال قدس الله سره و او از شیخ بهاءالدین قدس الله سره و او از سید جلال قدس الله سره و او از شیخ عبد الله و او از حضرت غوث الاعظم قدس اللهّ سره.

در ذکر ائمه، اربعه که چهار دیوار خانه، اسلام اند و مقتدای فرقه، انام اند سع۲٤۷

حضرت امام اعظم ابو حنیفه کوفی رحمة الله علیه، کنیت ایشان ابو حنیفه است و لقب ایشان امام اعظم و نام نعمان ابن ثابت بن زوطی، کذا فی سفینة الاولیاء و در ارشاد الطالبین اخوند در ویزه علیه الرحمه و صلوة مسعودی آورده اند که ثابت بن زوطی بن المرزبان است و در رشحات آورده است که

(۱۲۲) ازبیاض مصنف (رح) نوشته شود که سید زین الدین از سید مهر میران و او از شیخ سلیمان و او از شیخ نظام الدین، از سید ملتان، از سید یسین از سید جلال، از شیخ بهاء الدین و از سید جلال، از شیخ عبدالله، از سید مستان، از غوث الثقلین (حاشیه سع، عر) ولی در شجره، طریقت مطبوعه منظور عام پریس پشاور که باهتمام صاحبزاده احمد جان عمرزی الحال ساکن پلوئل (سخاکوٹ) بچاپ رسیده مهرمیران و شیخ سلیمان و سید مستان و شیخ نظام الدین نوشته نیست.

ثابت(١٢٣) بن عبدالله بن طاوس بن هرمز وكان الهرمزً ملكاً ببغداد اسلم على يد عمر بن الخطاب رضى الله تعالى عنه و اين هرمز ديگر است و آن هرمز كه پسر نو شيروان است ديگر، زيرا كه از تواريخ ايشان معلوم شده است كه نوشيروان در سال هشتم تولد آنحضرت صلى الله عليه وآله وسلم مرد و مملكت خود به پسر خود كه هرمز بود سپرده و در سال نوزدهم هرمز را قتل كردند و همدرين سال خسرو پرويز را كه پسر هرمز است با ستقلال برتخت سلطنت نشانيدند كذافى معارج النّبوة و آن هرمز كه جد حضرت امام اعظم (رح) بود بدست عمر بن الخطاب(رض) مسلمان شده بود و از قبيلهء شيبانى اند و آن هرمز كه پسر نو شيروان بود از قبيلهء ساسانيان بود كه هر دو قبيله از عجم بودند و حضرت امام(رح) از تابعين اند و امام اول از ائمه اربعه و با امام جعفر صادق رضى الله تعالى عنه صحبت داشته اند و هفت كس از اصحاب كبار رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم را ديده اند و علم از آنها گرفته اند(١٢٤) يكى انس بن مالك و عبدالله بن جزء الزّبيدى و جابر بن عبدالله و عبدالله بن ابى اوفى و

سع٢٤٨

(١٢٣) اينجا روايت رشحات درست ننوشته است اغلباً از روى سهو كاتب است زيرا كه عبدالله جد امام محمد بن حسن شيباني(رح) بود نه كه جد امام ابوحنيفه (رح)، روايت صحيحه در نسخه مطبوعه رشحات ج ١ ص ٢٣٤ اينطور مسطور است" محمد بن (حسن) بن عبدالله بن طاوس بن هرمز الشيبانى وكان هرمز ملكاً ببغداد اسلم على يدى عمر بن الخطاب (رض) و ابوحنيفه نعمان بن ثابت بن طاوس بن هرمز" مورخ ابن خلكان رقمطراز است" ابوحنيفه النعمان بن ثابت بن زوطى بن ماه و زوطى را با پيش زاء و فتح طاو در آخرياى مكسوره ضبط كرده است ولى نبيرهء اما اعظم اسمعيل نسب نامه خويش چنين نوشته است اسمعيل بن حماد بن النعمان بن ثابت بن النعمان بن المرزبان" (وفيات الاعيان ج٥ ص ٤٠٥) علامه شبلى خيال ميكند كه چون زوطى مسلمان شده باشدنام ايشان نعمان داشته شده باشد، ازين رو اسمعيل ذكر ايشان با نام اسلامى كرده است خطيب بغدادى مى گويد" كان حنيفه اسمهء عتيك بن زوطره فسمى نفسه النعمان و اباه ثابتاً" (تاريخ بغداد ج ١٣ ص ٣٢٥) ولى بقولى مولانا بدر عالم رفيق ندوة المصنفين دهلى راوى اين روايت "الساجي" مختلف فيه است، بدين وجه اين روايت مشكوك است (ترجمان السنه طبع دوم دهلى ١٣٧٧هـ/ ١٩٥٨م ج ١ ص ٢٢٠).

(١٢٤) محققين اسلام درين باره مختلف الرأى بوده اند كه آيا امام ابو حنيفه(رح) بعضى از صحابه(رض) را ديده و از آنان سماعت و روايت حديث كرده اند يا فقط بديدار بعضى و درك زمانهء بعضى ديگر مشرف شده اند- علامه عينى(رح) قائل سماعت حديث از صحابه است (رد المختار مصنفه محمد امين المعروف به ابن عابدين الشّامى طبع اول كوئته ١٣٩٩ هـ١ صـ ٤٩)- بعضى ديگر نيز احاديثى چند بروايت امام موصوف نقل كرده اند(رجوع كنيد به ردالمختار جـ ١ صـ ٤٨) در تنوير->

عبدالله بن حرث(الف) و عقیل بن یسار و واثلة بن الاسقع (رضی الله عنهم) و از بعضی از زنان اصحاب نیز علم گرفته چون عائشه بنت عجوز(۱۲۵) (رض) و از بیشتر اصحاب (علم)گرفته است امّا او را در فقه نسبت بسوی حماد(ح) میکنند و او از شاگردان ابراهیم بن یزید (رح) و اواز شاگردان علقمه(رح) و او از شاگردان اسود(رح) او از شریح(ب) قاضی (رح) گرفته، ایشان هر دو از عمر فاروق(رض) و

(الف) عبدالله بن حرث بن جزء الزبیدی (ب) غع، عر - شیخ
-> الابصار متن رد المختار جه ۱ صه ٤٧ مسطور است "وصح ان ابا حنیفه سمع الحدیث من سبعة من الصّحابة و ادرك بالسّن نحو عشرین صحابیاً یعنی امام ابو حنیفه از هفت کس از صحابه(رض) حدیث شنیده و زمانهء بیست کس از صحابه را دریافته بود- ولی اکثر محققین متأخرین چون حافظ ذهبی(رح) و ابن حجر عسقلانی(رح) و حافظ قاسم الحنفی(رح) و خطیب بغدادی و محمد طاهر فتنی(رح) (متوفی ۹۸٦ هـ مؤلف مجمع البحار الانوار) و غیره برین اند که جمعی از صحابه را دیده یا زمانهء آنان را دریافته ولی درك صحبت و روایت حدیث از آنان ثابت نیست- خطیب بغدادی در تاریخ خویش و محمد بن سعد در طبقات گویند که امام موصوف انس بن مالك (رض) را دیده اند، ابن حجر عسقلانی(رح) گوید که سوای انس بن مالك تلاقی هیچ یك از صحابه ثابت نیست (جوع کنید به تبئیض الصّحیفه طبع حیدر آباد دکن ١٣٣٤ هـ صه ٦) پرفسور محمد ابو زهره رقمطراز است "و انانمیل الی ذلك الرأی و نختاره فنقرر ان ابا حنیفة التقی ببعض الصّحابة الذّین امتدبهم العمر الی عصره و لکنّه لم یرو عنهم "یعنی ما این رای را پسند می کنیم، پس اقراز میکنیم که ابو حنیفه با بعضی از صحابه که آنان بلحاظ عمر تا زمانهء ابو حنیفه بقید حیات بودند، ملاقات نمود ولی از آنان روایت نکرده اند (ابو حنیفه، طبع ثانیه قاهره ١٣٦٦ هـ صه ٦٥) علامه انورشاه کشمیری(رح) گوید "لم یثبت له غیر رویة انس (فیض الباری طبع قاهره ١٣٥٧ هـ جه ۱ ص ۲۰۲) زیرا که امام ابو حنیفه (رح) که در سال ۸۰ هجری چشم بدنیا کشود، وقت رحلت صحابهء مذکوره، متن زیرنظر که امام موصوف بزعم بعضی از علمأ حنفیون از آنان روایت کرده، چون جابر بن عبدالله متوفی ۷۹ هـ (قبل از ولادت امام موصوف) و واثله بن الاسقع متوفی ۸۵ یا ۸٦ یا ۸۷ هـ و عبدالله ابی اوفی متوفی ۸٦ یا ۸۷ یا ۸۸ هـ (آخرین صحابه در کوفه وفات یافتند) و عبدالله بن حرث بن جزء الزّبیدی متوفی ۸٦ هـ در مصر، (رضی الله عنهم)، خیلی صغیر السّن بود و روایت حدیث از آنان برای ابو حنیفه(رح)محل نظر است، نیز هیچ یك از تلامذهء اکابر امام ابو حنیفه چون امام ابو یوسف و امام محمد بن حسن و عبدالله بن مبارك و عبدالرّزاق (رحمهم الله) در کتب احادیث که ایشان نوشته اند، هیچ روایتی درین باره نقل نکرده اند (الخیرات الحسان مؤلفه ابن حجر مکی طبع ١٣٢٤ هـ ص ٢٦).
خلاصهء بحث اینکه امام ابو حنیفه بقول انور شاه کشمیری از روی رویت صحابه تابعی اند و از روی روایت حدیث تبع تابعی "انّه تابعیّ رویة و تبع تابعیّ روایة "(فیض الباری جه ۱ صه ۲۰۲.

(۱۲۵)عائشه بنت عجرد(رض): علامه ذهبی و ابن حجر عسقلانی هر دو برین اند که وی صحبت رسول صلی الله علیه و آله وسلم را نیافته است (ردالمختار جه ۱صه ٤٩)، همچنین علامه ابن اثیر ویرا از تابعین شمرده است (اسد الغابه طبع تهران ج ٥ احوال عائشه بنت عجرد رضی الله عنها).

عمر فاروق از رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و استاد فضیل ابن عیاض و ابراهیم بن ادهم و بشر حافی و داؤد طای رحمهم الله و یحیی معاذ(رح) گوید که رسول لله صلی الله علیه و آله وسلم را در خواب دیدم، گفتم یا رسول الله! این اطلبك یعنی کجا جویم ترا؟ قال **"عند علم ابی حنیفه"**[الف] خواجه محمد پارسا(رح) در فصول نوشته اند که وجود امام اعظم رضی الله عنه بزرگترین معجزات پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم بعد از نزول قرآن و مذهب او مذهبی است که عیسی علیه والسّلام بعد از نزول چهار[ب] سال موافقت آن مذهب خواهد کرد[۱۲٦] گویند که آخر بار بطواف کعبه رفتند، شبی بر پای ایستاده نصف قرآن بریك پای و نصف دیگر بر دیگر ختم نمودند و گفتند **"مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ وَ مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ"** هاتفی آواز داد که ابو حنیفه! شناختی مرا آنکه حق شناختن بود و عبادت کردی ما را آنچه حق عبادت کردن است، پس آمرزیدیم ترا با تابعان تو[ج] و در تذکره الاولیأ شیخ فرید الدّین عطار(رح) آورده است که امام ابوحنیفه بروضهء مصطفی صلی الله علیه

(الف) رجوع کنید به کشف المحجوب صـ ۸٦ (ب) چهل سال (رجوع کنید به تفسیر ابن کثیر سورهء النّسا: ۱۵۷- ۱۵۸، و حیات عیسی مؤلفه مولانا محمد ادریس کاند هلوی طبع ادارهء اسلامیات لاهور ۱۹۷۷ م صـ ۱۲۰). (ج)رجوع کنید به تنویر الابصار متن ردالمختار جـ ۱ صـ ۳۹

(۱۲٦) این رای مبنی بر متابعت و موافقت اهل الکشف است چنانچه امام ابوالحسن شعرانی میگوید که وقتیکه حق تعالی بر من احسان کرد و حقیقت شریعت بر من مکشوف گردانید همه مذاهب را متصل یکدیگر دیدم و مذاهب اربعه (حنفیه، مالکیه، شافعیه، حنبلیه) را در صورت جداول اربعه دیدم که درازترین همه جدول امام ابو حنیفه(رح)بود و بعد از آن قریب بآن بالتّرتیب جدول امام مالك، امام شافعی و امام احمد بود و جدول امام داؤد کوتاه ترین آنها بود که در قرن پنجم هجری منقرض شد، پس بذریعهء این جدولها تاویل درازی و کوتاهی مدت این مذاهب ها کرده شد و چنانکه مذهب امام ابوحنیفه اولین مذاهب مدوّنه بود، همچنین از روی انقراض آخرین مذاهب خواهد بود (میزان الکبری طبع مصر ۱۲۷۹ هـ ص ۵۹) ولی مؤلف مرحوم (شیخ محمد شعیب) هیچ دلیلی درین باره نیاورده که عیسی علیه السّلام متابعت مسلك حنفیه خواهد کرد چنانکه حافظ جلال الدّین سیوطی این رای را باطل گردانیده می گوید که در بارهء یك نبی چطور گمان میتوان کرد که وی تقلید از مجتهد خواهد کرد در صورتیکه یك مجتهد را تقلید از دیگران جائز نیست، عیسی علیه السّلام هم اجتهاد خواهد کرد یا بر آن که قبل ازین از شریعت ما بوی تعلیم کرده شده یا بر آن که بوی در آسمان تعلیم کرده یا اینکه در قرآن نظر کرده و تفهّم احکام کرده چنانکه پیغمبر علیه الصّلوة والسّلام تفهم و استنباط می کرد- انتهی کلامه- و علامه سبکی رحمة الله علیه بر آخرین اقتصار نمود اند- (ردالمختار جـ ۱صـ ٤۲).

وآله وسلم رفت و سلام کرد بدین لفظ "**السّلام علیك یا سیّد المرسلین**" از روضهء
مبارك آواز آمد "**و علیك السّلام یا امام المسلمین**"-در اول قدم عزیمت عزلت کرد و سع۲۴۹
روی از خلائق بگردانید و صوف در پوشید، بدان سبب که توجه بقبلهء حقیقی داشت تا
حدیکه شبی حضرت علیه السّلام را در خواب دیده که می گفت "یا ابا حنیفه! بدان که
خدای تعالی ترا از برای زنده کردن سنتهای من از عالم عدم بصحرای وجود آورده ند،
قصد عزلت مکن بیرون آی "-چون امام آن خواب دید بکار اجتهاد و درس و فتوی
مشغول شد و در تذکرة الاولیأ نیز آورده است که شبی ابوحینفه(رح) خواب دید که
استخوانهای حضرت علیه السّلام از لحد گرد آوردی و بعضی را بر بعضی اختیار
کردی، از هیبت این خواب بر خود لر زید و بیدار شد و با مداد بنزد یکی از اصحاب
ابن سیرین رضی الله عنه رفت و تعبیر ابن خواب خود باز پرسید، آن بزرگوار گفت
بدان که این خواب تو دلالت بر آن میکند که در علم حضرت علیه السلام و حفظ سنت
وی بدرجه بزرگ خواهی رسید چنانچه ترا در آن باب تصرف خواهد بود بحدیکه
صحیح را از سقیم جدا کنی و سقیم را از صحیح فرق کنی و[الف] و در تذکرة الاولیاء
نیز آورده است که روزی خلیفه جماعتی بر انگیخت وائمه که بدوری بودند همه را
حاضر کرد و در آن وقت از امام شعبی (رح) کسی بزرگ تر نبود و بغایت پیر شده
بود و وی استاد ابو حنیفه بود و او را[ب] بر همه مقدم داشته بودی و خلیفه را غرض سع۲۵۰
آن بود که خطوطی داشت، ضیاعی و اشیای چند خریده بود بنام هر خادمی از آن
خود، بعضی با قرار و بعضی بملکی و بعضی بوقف و خدام این خطوط به پیش ائمه
آوردند، پیغام خلیفه رسانیدند که باید حضار برین صکوك[ج] شهادت خود بنویسند-
امام شعبی (رح) بنوشت و دیگران هم نوشته و امام بو حنیفه (رح) در عقب همه
بودند، در آن وقت هنوز جوان بود، چون کتاب شهادت بوی رسید پرسید که خلیفه
کجا است؟ گفتند که در خانه است، گفت بگوئید که یا اینجا شود یا مرا باز خواند تا

(الف) تذکره الاولیاء جـ۱صـ ۱۸۶ (ب) سع، غع، مظ (را) ندارد (ج) خطوط

من از زبان بشنوم[الف] و مواجه توقیع خود بکنم- خدام خلیفه را دشوار آمد، گفتند "ای جوان! کبار ائمه بی دیدار شهادت نوشتند تو چرا فضولی می کني؟" امام گفت "لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ لَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ" ایشان با وی همچنان الحاح و درشتی می نمودند و امام می گفت البته بی دیدار خلیفه گواهی ننویسم که درست نیست و از گفتار امام و درشتی خدام خلیفه شنید و از خدام باز پرسید، خادمان صورت حال باوی بگفتند، خلیفه را پسند افتاد سخن امام و خلیفه از خانه بیرون آمد، در مجلس با امام شعبی (رح) در مکالمه آمد و گفت "چه گوی که در شهادت دیدار شرط است یا ني؟" امام گفت شرط است، خلیفه گفت پس تو چرا از ما سوال نکردی و بی دیدار من گواهی نوشتي؟ گفت بر" قول خدام اعتماد کردم و دانستم که دروغ نگویند و نیز گستاخی[ب] نکردم و از خلیفه دیدار نخواستم"، خلیفه گفت "این سخن از حق دور است" و امام شعبی در آن وقت قاضی بود، خلیفه گفت "تو شائستهء قضا نیستی و این جوان از تو شائسته تر است بقضا" و خلیفه منصور بود، اندیشه کرد که قضا بکسی دیگر بدهد، فرمود که نام چند از ائمه که شائسته قضا اند بنویسند وبوی دهند تا از ایشان هر کدام که شائسته باشد قضا را بوی دهند، پس احتیاط کردند، چهار کس را اختیار کردند که ایشان مقبول علماً بودند، یکی امام ابو حنیفه، دویم سفیان ثوری سوم مشعر بن حرام،[۱۲۷] چهارم شریك (رحمهم الله)[۱۲۸] واقعه را پیش

سع ۲۵۱

(الف) سع، غح، مظ- بنشودم (ب) سع- گستاختی

(۱۲۷) اصلاً مسعر بن کدام است و ابو سلمه مسعر بن کدام بن ظهیر بن الحارث بن عبدالله بن عمر و بن عبدمناف بن ملال بن عامر بن صعصقه در کوفه در سال ۱۵۲ هـ وفات یافت (طبقات ابن سعد حصه ششم صـ ۳۸۵-) از سفیان بن عینیه مروی است که هیچ کس را افضل از مسعر بن کدام(رح) ندیدم (حلیة الاولیأ جـ۷ صـ ۲۰۹).

(۱۲۸) ابو عبدالله شریك بن عبدالله بن ابی شریك حارث بن اوس بن حارث بن الاذهل بن وهبیل بن سعد بن مالك بن النّخع، و نخغ قبیله ایست بزرگ از مذجع، ولادت ایشان بمقام بخارا در سال ۹۵هـ واقع شد و در کوفه و اهواز بر منصب قضا فائز بوده در سال ۱۷۷هـ در کوفه وفات یافت- خلیفه هارون الرّشید از حیره آمده بر او نماز خواند- جد شریك ابی شریك الحارث در غزوهء قادسیه شهادت یافت (وفیات الاعیان ج ۲ ص ٤٦٤ تا ٦٨) و طبقات ابن سعد حصه ششم صـ ٤٠)- برای احوال وی رجوع کنید به تاریخ بغداد جـ ۹ صـ ۲۷۹ تذکره الحفاظ صـ ۲۳۲ میزان الاعتدال مؤلفه علامه ذهبی طبع اول بیروت ۱۳۸۲هـ جـ ۲ ص ۲۷۰- البدایه النّهایه جـ ۱۰ صـ ۱۷۱.

خلیفه بردند، فرمود تا چهار را حاضر کردند، کسي از خلیفه بیامد و ایشان را بجانب خلیفه روان ساخت، در راه که می آمدند ابو حنیفه گفت من در هر یکی از شما فراستی گویم، گفتند صواب آید، گفت "من ابو حینفه قضا را از خود بحیلتی دفع گردانم و سفیان(رح) بگریزد و مشعر(رح) خود را دیوانه سازد و شریك(رح) قاضی شود "- پس سفیان از همانجا بگریخت و در کشتی نشست و اهل کشتی را گفت که مرا پنهان کنی که می خواهند تا سرم ببرند و این سخن بتاویل این حدیث می گفت که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرموده است "من جعل قاضیاً فقد ذبح بغیر سکین[الف] یعنی هر کرا قاضی گردانیدند بي کارد[ب] سرش بریدند- چون این سخن شنید او را در آن کشتی پنهان کرد و کشتی را براند و آن سه کس دیگر برفتند- چون خلیفه ایشان را بدید نخست روی بجانب امام ابو حنیفه(رح) کرد و گفت ترا باید قضا اختیار کردن، امام گفت "یا امیر المؤمنین! بدان که من مردی ام نه از عرب بلکه از موالی ایشان(۱۲۹) و سادات عرب راضی نباشند بحکم من بسبب موالی زادگی

(الف) تذکر الاولیاء، جـ ۱ صـ ۲۸۷- تذکرہ الموضات از محمد طاهر الهندی صـ ۱۸۶) (ب)غح،عر مظ- بکارد

(۱۲۹) اگر چه در نسخهء زیر نظر "از موالی ایشان "و بعد از آن "بسبب "موالی زاد گی "مسطور است، لکن در تذکره الاولیا جـ ۱ صـ ۱۸۷ که بقول مؤلف مرحوم ماخذ این روایت است، این الفاظ موجود نیست- بسیاری از مؤرخین امام ابو حنیفه (رح) را موالی زاده گردانیده اند و آنانکه مخالف امام بوده اند همین نکته را برای تنقیص امام اعظم بنای بحث قرار داده اند، حالانکه اولاً این روایت مختلف فیه است که امام موصوف از اولاد موالي بود یا احرار زیرا که اگر چه ابن ندیم (مؤلف الفهرست) و ابن سعد (مؤلف طبقات) امام موصوف را از مولای بنی تیم الله بن ثعلبه از مردم کابل و بقولی بردهء بنی قفل قرار داده اند ولی مؤرخ معروف ابن خلکان در تاریخ خویش (وفیات الاعیان جـ۵ صـ ۴۰۵) روایتی از نبیرهء امام اعظم اسماعیل بن حماد نقل کرده و آن اینست "انا اسماعیل بن حماد بن نعمان ثابت بن نعمان بن المرزبان من ابناء فارس من الاحرار والله ما وقع علینا رق قط "و بمصداق صاحب البیت ادري بما فیها روایت اسماعیل تر جیحاً قابل اعتماد است علاوه برین اختلافات دیگر نیز در باره نسب امام اعظم موجود هستند حتّی که ابو مطیع امام اعظم را عرب نژاد قرار داده است (سیرة النّعمان مؤلفه علامه شبلی طبع کراچی صـ ۲۷) نیز مولی بمعنی حیلف مستعمل بوده است نه که محض در معنی غلام چنانکه قاضی ضمیری تصریح کرده است که زوطی حلیف بنی تیم الله بود یعنی هم قسم (قلائد عقود العقیان فی مناقب ابی حنیفة النّعمان، مؤلفه ابی القاسم ابن عبدالعلیم الیمني، باب اول)- علامه نووی(رح) در مقدمهء تهذیب الاسماؤاللّغات نوشته است که مولی اکثر در معنی حلیف مستعمل است- بازهم اگر تسلیم کنیم که امام اعظم مولی زاده بود چه وجه کسر شان است؟ در صدر اسلام و بعد از آن بسیاری از مشاهیر اسلام بوده اند از قبیل حسن بصری و ابن سیرین و طاؤس بن یسار و نافع و مکحول که مقتدای زمانه خویش بودند و خود یا ابا واجداد ایشان غلام بودند.

"خلیفه گفت این کار بنسب تعلق ندارد که اصل علم است و تو از جمله فحول علمائی
سع۲۵۲ "امام گفت من خود را شائستهء این کار ندانم، خلیفه گفته بچه دلیل؟ امام گفت بدان دلیل که اینکه می گویم که نمی شایم، پس چنان است که شائسته قضا نیستم و قضا را مردی شائسته می باید و اگر چنان است که دروغ گویم، پس قضا را نمی شایم که دروغ گوی قضا را نشاید و تو خلیفهء مؤمنانی روا مدار که دوزغ گوی را قاضی مسلمانان گردانی و بر مسند شریعت محمد صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بنشانی و اعتماد فروح زبان(الف) بر وی کنی "-خلیفه دست از وی بداشت و روی بجانب مشعر آورد و گفت او را بیاورید، زود مشعر(رح) پیش خلیفه بدوید و بر خلیفه سلام گفت و دست خلیفه بگرفت و گفت تو چگونه ای و فرزندان و مستورانت(ب) چگونه اند؟منصور را خنده آمد و گفت او را بیرون کنید که او دیوانه است، ناگاه روی بجانب شریك(رح) کرد و گفت ترا قضا باید قبول کردن، گفت من مردی سوادی ام و دماغ ضعیف شده است منصور گفت باك نیست فرمایم تا معالجت آن بچیزی موافق بکنند تا عافیت کامل شود- شریك(رح) راضی شد و قضا را بوی تسلیم کرد، فراست امام(رح) درست شد و در شرح مختصر امام محمد(ج) کوهستانی آورده است که پغمبر صلی اللّٰه علیه وآله وسلم فرموده است که بعد از من شخصی پیدا شود، نام او نعمان بن ثابت باشد، اگر من به پیغمبری مبعوث شده نمی بودم او را پیغمبر میکرد،(د) و در ارشاد الطالبین مولانا در ویزه علیه الرّحمة والغفران آورده است که عمر مرتضی علی کرم اللّٰه وجهه بآخر رسید ثابت نعمان را در کنار گرفت، در پیش او برد و مرتضی علی کرم اللّٰه وجهه در حق او دعا کرد و ایضاً از ارشاد است که روزی
سع۲۵۳ مهتر عالم علیه السّلام در مسجد نشسته بود، اعرابی در آمد کاسهء خرما پیش نهاد، گفت از راه دور آورده ام، چون رسول علیه السّلام نیم خرما بخورد عبداللّٰه بن

(الف) و اعتماد خون و مال مسلمانان بروی کنی (تذکرة الاولیأ جـ ۱ صـ ۱۸۷) (ب) مستورات و فرزندانت (ج) غع، عر، مظ- (محمد) ندارد (د) رجوع کنید بارشاد الطّالبین صـ ۳۹۸

مسعود (رض) بر پای خاست و گفت" یا رسول اللّه! در شب خوابی دیدم عجیب، تعبیرم فرمای "گفت" چسان دیدی؟ "گفت" دیدم که ستاره ای از آسمان بر زمین فرود آمد، از نور آن ستاره تمام عالم منوّر شد، "رسول علیه السّلام متفکّرشد، جبرائیل امین (ع) بفرمان[الف] رب الجلیل در رسیده و بفرمان ربّ العلمین گفت" ای رسول اولین و آخرین! تعبیر این[ب] خواب مسعود اینست که بعد از رحلت تو بدارالبقا بهشتاد سال و هفت[ج] روز شخصی بیرون آید از کوفه و کنیت او ابو حنیفه(رح) بود، همه دنیا بنور علم او منّور گردد و سنت های ترا بکمال رساند "- رسول علیه السّلام خوشدل شد و انس بن مالك (رح) را پیش خود خواند و قدری آب از دهن خود بر کام وی ریخت[د] و او را گفت که ترا عمر دراز خواهد شد و تو ابو حنیفه را خواهی دید، سلام من بر وی برسان و بگو که عطای تحفهء محمد صلی اللّه علیه وآله وسلم ترا مبارك باد و خرما که در دست داشت در حریر کرد و به عبداللّه بن مسعود (رض) داد، گفت دست بدست تو این خرما بکسان بر سان تا ابو حینفه را رساند- چون رسول علیه السّلام بدار آخرت خرامید عبداللّه بن مسعود (رض) امانت را نگهداشت تا آخر عمر خود آنگاه بشاگرد.خود علقمه(رح) داد و قصه آن بگفت، چون علقمه(رح) را وفات نزدیك آمد بشاگردان خود یزید(رح)داد و قصهء آن بگفت، چون یزید(رح) را وفات نزدیك آمد بشاگرد خود ابراهیم(رح) داد وقصهء آن بگفت، چون ابراهیم را وفات نزدیك آمد بشاگرد خود حماد داد و قصهء آن بگفت و درین وقت ابوحنیفه(ح) هفت ساله بود و شاگردی حماد(رح) میکرد و هشتاد سال در[۱۳۰] شاگردی حماد(رح)

(الف) سع- فرمان (ب)قیاساً تعبیر خواب ابن مسعود (رضی اللّه عنه)" (ج) هشت (ارشاد الطالبین صـ ۳۹۹) (د)سع- یخ بست

(۱۳۰)این درست نیست زیرا که امام ابو حنیفه (رح) (ولادت سال ۸۰ هـ) در هفت سالگی شاگردی حماد میکرد و حماد بقول مولانا شبلی نعمانی و ابو زهره در سال ۱۲۰هـ وفات یافت(سیرة النّعمان صـ ٤۳)- ازینرو ممکن نیست که امام اعظم هشتاد سال در شاگردی حمادبوده باشد بلکه مولانا شبلی میگوید که امام ابو حنیفه گوید که تا دو سال در حلقهء درس حماد می بودم (سیره النّعمان صـ ٤۲)- محمد ابو زهره گوید که امام ابو حنیفه هجده سال در شاگردی حماد(رح) می بود (ابو حنیفه صـ ٦٦)

بود، حماد هر روز آن نیم خرما از صندوق بیرون کردی و بدست نهادی و گفتی بحرمت عطای این خرما که او را بمن نمای، روزی ابو حنیفه(رح) نزدیك او آمد و گفت آن امانت را بمن ده و کسی آن را نمی تواند خوردن و حماد(رح) سر او را در کنار گرفت و گفت من می دانم که نیم خرمای رسول علیه السّلام امانت تو خواهد بود و در تو میدیدم، ترا مبارکباد و قصهء خواب عبدالله ابن مسعود(رض) با وی بگفت و چون حماد(رح) وفات یافت پدر ابو حنیفه که ثابت بوده است قصد حج کرد و ابو حنیفه(رح) را با خود بردو در مکه خیمه دیدند زده و گرد آن خیمه آدمی انبوه در آمده، ابو حنیفه(رح) گفت بدان جا رفتم، پیری دیدم سالخورده و نورانی، گفتم این کیست؟ گفتند انس بن مالك(رض)، در آمدم و بر وی سلام کردم، چون آواز من شنید گفت[الف] ازین آواز بوی آشنا می آید و مرا گفت از کجا میآی؟ گفت از کوفه، گفت کنیت تو چیست؟ گفتم ابو حنیفه، انس بن مالك(رض) گفت ابروان مرا بر گیر تا من او ببینم که صاحب مذهب و بزرگ است، آنکه مرا گفت نزدیك من آی تا ترا سلام دارم تسلیم کنم، چون نزدیك او رفتم قدری آب دهن در دهن من کرد و گفت این آب دهن مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم است، چون آب دهن خوردم حلاوت عظیم یافتم، انس بن مالك (رض) گفت اکنون چون آب دهن مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم خوردی خود را چگونه می بینی؟ نشان آن بمن بگو، ابو حنیفه(رح) بر پای خاست و زبان بکشاد و گفت ای انس! این ساعت خود را چنان می بینم که اگر انواع حکمت و انواع علوم در هر یك از دانایان روی زمین جمع شود و هر یك از من هزار مسئله بامتحان بپرسند بتو فیق الله تعالی آن همه را جوابها با ثواب گویم و از هیچ کسی نترسم و اندیشه نکنم و از همه بزیادت آیم و مذهب من بهمه آفاق رسد- دیگر آنکه در ماه رمضان شصت و یك کرت قرآن مجید می خواند یك کرت در تراویح و دیگر آنکه هرگز بآفتاب و آسمان نظر نمی کرد و میگفت تأ سف بآن عمر گذشته که

سع ۲٥٤

سع ۲٥٥

(الف)سع، مظ- ای آواز آشنا می آید

بآسمان و آفتاب تیز نگریستم و در روایت ندیده بودم که حضرت رسالت صلی الله علیه وآله وسلم هر گز بآسمان و آفتاب تیز نگریست زیرا که هردو مؤنث معنوی اند و در برهنه آورده است که روزی امام اعظم را با محمد[الف] بن حسن بن علی رضی الله عنهم ملاقات شد، فرمود توی که مخالفت حدیث جد من کنی بقیاس، امام گفت" معاذ الله! بنشین که ترا حرمتی است چون حرمت جد تو، وی بنشست و امام پیش او بدو زانو با ادب بنشست و گفت مرد ضعیف تراست یا زن؟ فرمود زن، گفت حصهء او از میراث چند است؟ فرمود نصف از مرد، گفت اگر بقیاس می گفتم حکم بر عکس این می کردم، باز گفت نماز فاضل تراست یا روزه؟ فرمود نماز، گفت گر بقیاس می گفتم بر زن قضای نماز بود نه روزه باز گفت بول پلید تر است یا نطفه؟ فرمود بول، گفت اگر به قیاس گفتم غسل از آن بودی نه ازین، معاذ الله که من مخالفت حدیث کنم بلکه خادم اویم، آنگاه امام بر خاست و امام را در کنار گرفت و بر روی مبارک او بوسه داد و در اول امام را از برای آن سخت گفت که حساد چنان شنوانیده بودند و **هکذا کلّ ذی نعمت محسود لکل فی خیرات الحسنات**[ب]- اسد بن عمر رضی الله عنهما که از اجله تلامیذ امام است گفت امام چهل سال بوضو نماز خفتن نماز بامداد گذارد و تمامی قرآن را در یك رکعت می خواند[۱۳۱] و آواز گریهء او همسایها می

سع۲۵٦

(الف) ملاقات مذکوره، متن امام اعظم را با امام محمد با قرکه محمد بن علی (زین العابدین) بن حسین (رضی الله عنهم) است، اتفاق افتاده بود- (سیره النّعمان صـ ۵۷) (ب)- کل ذی نعمة محسود، نقل فی خیرات الحسان (خیرات الحسان تالیف علامه حافظ ابن حجر عسقلانی است)

(۱۳۱) شیخ نصیر الدّین بینای میگوید "او را از جهت کثرت قیام "وتد" (یعنی میخ) میگفتند- گویند که بعد از وفات امام اعظم دختری از پدر پرسید ای بابا! آن ستون چه شد؟ گفت آن ستون نبود، امام المسلمین بود (فتاوی برهنه طبع نولکشور لکهنؤ ۱۸۷٤ م صـ ۵۵۲)- روایات در بارهء قیام لیل و تهجد و تعبد امام ابو حنیفه(رح) بدرجهء تواتر رسیده و برای یك فقیه و مجتهد اینگونه ریاضات ناگزیر است زیرا که "وَالَّذِيْنَ جَاهَدُوْا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا" راه های هدایت و راهنمای برای آنها کشاده می شود که درین راهٔ جد و جهد میکنند، روی همرفته کمال و فضیلت امام اعظم منحصر بر اینگونه مجاهداتی که به سرحد رهبانیت می رسد، نبود بلکه اصل کمال وی خدمات مجتهدانهء وی بود زیرا که او شخصی بود که پیشتر از همه تدوین و تبویب فقهء خویش کرد "کان مذهب الامام ابی حنیفه اول المذاهب المدونة "(ردالمختار جـ ۱ صـ ٤۲) و از امام شافعی(رح) منقولست "من اراد آن یتبحر فی الفقه فهو عیال علی ابی حنیفة انّه من وفق له الفقه و عنه رضی

شنیدند و جعفر بن زیاد الاحمر(رح) گفته است که عدد ختمات امام در موضعی که رحلت کرده غیر سایر مواضع به هفت هزار رسیده است اما طریق صوم او در کشف آورده که روزی روزه میداشت و روزی تناول می کرد و بعده پیش از وفات صوم هر روز می داشت و ختم هر روز می کردی و در رمضان دوختم در آخر و در جواهر الفتاوی آورده است که امام هر سال احرام محرمه بسته اند چنانچه در مدت عمر پنجاه وپنج حج گذارده اند از عبدالجبار بن عبدالعزیز مرویست که در خدمت امام جعفر صادق(رح) بودم در مدت حج که امام ابو حنیفه رحمة الله علیه به مجلس وی در آمد، امام برخاست و بتحیهء سلام قیام نمود و معانقه کرد و در پرسیدن احوال اکثار نمود از احوال خادمان وی بپرسیدند بعد از مجلس یکی از امام پرسید می شناسی این مرد را؟ گفت نادان تر از تو کسی ندیدم می بینی که از احوال او و خدم او می پرسم و می پرسی که شناسی او را، بعده لب بتحسین او کشود و گفت **"هذا ابو حنيفة افقه بلده"** و در کشف از عثمان بن مزین(رح) گفته ابو حنیفه افقه من حماد و من النّخعی و من علقمة و اسود (رحمهم الله) و در فصول سته آورده از امام غزالی(رح) که گفت **"بِاللّٰهِ الذّیْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ هُوَ"** که معتقد من آنست که ابو حینفه(رح) غواص ترین امت مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم است بر حقائق معانی فقه امّا چون فهم ما در بعضی مسائل بر غوری سخن او نرسید بر ما لازم شد بحسب فهم خود بموجب اجتهاد خود عمل کردن و در حاشیهء فصول آورده که چون امام بروضهء مقدسهء نبویّه علی راقد ها السّلام و التّحیه آمد از دور دوزانو شد و گفت السّلام علیك یا سید المرسلین! از خطیرهء مقدسه جواب آمد و علیك السّلام یا امام المسلمین،

سع۲۵۷

--> الله عنه ایضاً من لم ینظر فی کتبه لم یتبحر فی العلم و لایتفقة "یعنی هر کسی که خواهد که در فقه تبحر پیدا کند وی از عیال ابی حنیفه باشد، وی شخصی است که بفقه موفق گشت و نیز از وی آورده اند که هر که در کتابهای وی نظر نکند در علم تبحر نتواند پیدا کرد:

و قد قال ابن ادریس مقالاً — صحیح النّقل فی حکم الطّیفة
بانّ النّاس فی فقه عیال — علی فقه الامام ابی حنیفة

(عبدالله بن مبارك = ردالمختار جـ ۱ صـ ٤۷)

و امام شافعی(رح) در روضهء منّوره ابوحنیفه گاه در شداید بترک حسبت و دعا میکرد بر جای قبول، یك بار آمد و نماز گذارد و دست در تکبیر رکوع بر نداشت و بروایتی نماز فجر بود و قنوت نخواند، پرسیده شد، گفت از جهت ادب این امام که بحضور او خلاف نکنم و همچنین بسم الله جهر نکرد تأدّباًله و از اینجا است که شافعی(رح) در مدح او گفت و الحق در انصاف را سفته است:

لقد زان البلاد و من علیها — امـــام المسلـمین ابـو حنـیفـة
بـآیـات و اسنـاد وفـقـه — کآیات الذّبـور عـلـی الصّحـیفـة
امام صارفی الاسلام نـوراً — امـین للـــرّسـول وللـخلـیـفـة
فما بالمشرقین لـه نظـیـراً — ولا بـالـمغـربـیـن و لا بـکـوفـة
فلعنة ربّنـا اعـداد رمـل — علی من ردّ قـول ابی حنیفة (۱۳۲)

اگر گوید شافعی(رح) با چنین اعتقاد چرا مخالفت او کرد، گویم مجتهد را تقلید روا نیست و در خیر الحسان(الف) گفته که سبب وفات امام چنان بود که منصور خلیفه او را برای قضا طلبید، امام ابا فرمود، پس به حبس امر کرد و آنجا رسالت کرد و قبول نکرد، پس حکم کرد که هر روز بدر آرند و ده تازیانه بزنند و در بازار ندا کنند، پس بدر(ب) آوردند و سخت زدند تا خون از عقب امام روان شد، باز در محبس(ج) بردند تا عدد اسواط بصد و ده رسید، امام قبول نکرد تا آنکه بروی سخت کردند حتّی الاکل و الشّرب تا ده روز، بعده امام بگریست و دعا کرد و بعد از پنج روز وفات یافت و بروایتی قدح زهر آلوده دادند تا بنوشد، نگرفت و ننوشید و فرمود می

سع ۲۵۸

(الف) خیرات الحسان طبع بمبی ۱۳۲٤ هـ صـ ۷۰ (ب) غح، عر- بیرون (ج) ایضاً- محبس خانه

(۱۳۲) ابن ندیم در تصنیف خویش الفهرست صـ ۳۷٤ و علامه ابن عابدین در ردّالمختار جـ ۱ صـ ٤٦-٤٧ اشعار مذکوره، متن را به عبدالله بن مبارك(رح) منسوب کرده اند و این درست است زیرا که علامه ابن عابدین الشّامی در آنجا دو شعری درج کرده است که اصلاً قول امام شافعی(رح) است:

وقد قال ابن ادریس مقالاً — صحیح النّقل فی حکم الّطیفه
بانّ النّاس فی فقه عیـال — عـلی فقه الامـام ابی حنیـفه

اغلباً اینجا مؤلف مرحوم را اشتباه شده است که این اشعار امام شافعی(رح) است.

دانم آنچه در وی هست و خود را نمی کشم، بعده به قهر در دهن او ریخت، چون از موت آگاه شد به سجده رفت و جان در سجده داد[الف] و اتفاق کرده اند که اندر سنة هجرت یك صدو پنجا بود در رجب و بقولی در شعبان و بقولی در شوال و بقولی در شب جمعه اول رمضان کمافی التّرصیف من المواهب و بعد از وفات امام را پنج کس از آنجا برداشتند و بمحل غسل آوردند و حسن بن عماره قاضی بغداد او را غسل داد و ابوالرّجا عبدالله برو آب می ریخت- ابن سماك(رح) گوید که بعد از غسل او یافتم سطری رسته بر جبهه، او "**یٰاَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِیْ اِلیٰ رَبِّكِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً فَادْخُلِیْ فِیْ عِبَادِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ**"[ب] و بر دست راست او "**اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُوْنَ**"[ج] وبر دست چپ او "**اِنَّا لَا نُضِیْعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلاً**"[د] و بر شکم او "**یُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَ رِضْوَانًا**"[هـ] و چون جنازه نهادند آواز آمد یا قائم اللّیل یا طویل القیام یا صائم الیوم یا کثیر الصّیام اباحك الله ماتبغی منه جنة الخلد و دارالسلام و چون در قبر نهادند آواز آمد "**فَرَوْحٌ وَّرَیْحَانٌ وَّ جَنَّةُ نَعِیْمٍ**"[و] کما فی القشیری و پوشیده نماند که اهل حال کشف و چیزها می بینند و می شنوند که مخصوص بایشان است شاید که از آنجمله این واقعه باشد کمافی التّرصیف و بعد از دفن امام تا شب این آواز شنیده می شد "**ذهب الفقه فلا فقه لکم فاتّقوا الله**" و چنان در آن شب گریستند که گفته اند که روایت کرده نشود کمافی الملتقط و الله(اعلم) و نقش نگین ایشان "**قل الخیر و الّا فاسکت**".

حضرت امام شافعی رحمة الله علیه)، کنیت ایشان ابوعبدالله است و لقب شافعی و نامش محمد بن ادریس ابن عباس ابن عثمان ابن شافعی[ز] ابن سائبه[ك] ابن عبید ابن عبدیزید[ل] ابن عبدالمطلب ابن عبدالمناف و نام مادر

سع ۲۵۹

(الف) علامه شبلی گوید که زهر در صورتی خوراندند که امام(رح) را خبر نبود، چون اثر محسوس کرد در سجده افتاد و جان بجهان آفرین سپرد (سیرة النّعمان ص ۷۸) (ب) الفجر ۲۷- تا ۳۰ (ج) النّحل ۳۲
(د) الکهف ۳۰ (هـ) التّوبه ۲۱ (و) واقعه ۹۸ (و) واقعه ۹۸ (ز) شافع (ك) سائب
(ل) ابن ندیم عبدزید بن عبدالمطلب نوشته است (الفهرست ۳۷۹) ولی در هیچ نسحه، دیگر همچنین یافته نشد و ابن خلکان دروفیات الاعیان و عبدالحی بن العماد الحنبلی در شذرات الذهب و امام بیهقی در مناقب امام شافعی چنانکه در متن اختیار کردیم "عبد یزید بن عبدالمطلب "نوشته است.

ابن حسنه(١٣٣) است بنت حمزه بن قاسم بن زید بن حسن بن علی رضی الله عنهما و ایشان قریشی هاشمی علوی فاطمی اند و امام دوم اند از ائمه اربعه تا در مدینه بود پیش امام مالك(رح) کسب علم می نمودند، بعد از آنکه به عراق آمدند با امام محمد بن حسن(رح) شاگرد امام اعظم(رح) صحبت داشته (و) استفاده نمودند- و لادت ایشان به غروا(١٣٤) و بقولی به عقسلان(١٣٥) و بقولی در منا (یامنی) سال یکصد و پنجاه هجری بود و وفات ایشان روز جمعه سلخ ماه رجب سال دو صد و چهار هجری روی داده و قبر ایشان در فرقعه(١٣٦) مصر است و نقش نگین ایشان **"الراحة فی القناعة.**

حضرت امام مالك قدس الله سره، کنیت ایشان ابو عبدالله است و نامش مالك و هو ابن انس بن مالك رضی الله عنه و ایشان در جمع علوم دینی امام سیم اند از ائمه اربعه و استاد امام شافعی اند - ولادت ایشان در یکصد و دو هجری روی داده و قبر ایشان در بقیع است.

---

(١٣٣) نام مادر ایشان اگر چه در هر چهار نسخه "ابن حسنه" نوشته است ولی این صریحاً غلط است، قیاساً ام الحسن است چنانکه در مسالك السّالكین و خزینة الاصفیاً و سفینة الاصفیا نوشته است، امام بیهقی نام مادر ایشان فاطمه بنت عبیدالله بن الحسن بن الحسین بن علی بن ابی طالب (رضی الله عنهم) نوشته است (مناقب امام شافعی طبع قاهره ١٩٧٠ م جـ ١ صـ ٥٨) و در مقدمه "الام" (طبع اول مکتبه کلیات الازهر ١٣٨١هـ)" السیده فاطمه- ام حبیبه - الازدیه" مسطور است- خلاصه اینکه نام مادر ایشان فاطمه بود و ام الحسن یا ام حبیبه کنیت وی بود

(١٣٤) اصلاً غزه است (بفتح اول و تشدید ثانیه و فتحه) در اقلیم ثالث است و طول آن از جانب مغرب ٥٤ در جه و عرضش ٣٢ درجه است، یکی از شهر های فلسطین است که از عسقلان دو فرسخ یا کم دور است و همین جاجد رسو الله صلی الله علیه و آله و سلم هاشم بن عبد مناف و فات یافته بود، از ینرو آنرا غزّه هاشم هم گویند، ابو نواس گفته است:

طوالب بالرّ کبان غزة هاشم و بالفرما من حاجهنّ شقور

(معجم البلدن جـ ٤ جـ ٢٠٢)

(١٣٥) عسقلان: در اقلیم سوم واقع است و از شهر های شام که در اعمال فلسطین واقع است، بر کناره، بحر در میان غزّه و بیت جبرین و آنرا عروس الشّام گویند چنانکه دمشق را گویند (ایضاً ص ١٢٢).

(١٣٦) فرقعه، مصر: اصلاً قرافة الصّغری است و قرافة نام قبیله ای بود که بنام آن منسوب است و فعلاً مقبره، اهل مصر است و درینجا عمارات حسین و بازار و مقابر اکابر مثل ابن طولون و والماذ رای و امام محمد ابن ادریس الشّافعی(رح) هستند- (ایضاً جـ ٤صـ ٣١٧.

حضرت امام احمد (رحمة الله علیه)، کنیت ایشان ابو محمد یا ابو عبدالله است و نام احمد و هو ابن محمد حنبل، امام چهارم اند از ائمه اربعه و شاگرد امام شافعی اند. و لادت ایشان به بغداد است در سال یك صدو شصت وچهار هجری و مدت عمر شریف ایشان هفتاد و نه سال است، وفات ایشان هم در بغداد است وقت چاشت روز جمعه دوازدهم ربیع الاول سال دو صد و چهل و یك هجری روی داده و قبر ایشان(۱۳۷) در کنار شط بغداد است- گویند، در بغداد معتزله علیهم اللّعنه هجوم نمودند و امام را تکلیف فرمودند تا قرآن را مخلوق گویند پس بر سرای خلیفه بردند، سرهنگی بر در سرای خلیفه بود، گفت "ای امام! زنهار که مردانه باش که وقتی من دزدی کرده بودم هزار چوبم بزدند، بزدن اقرار ننمودم تا عاقبت رهای یافتم، من که در باطل چنین صبر کردم تو که بر حق ای اولی تر باشی "- امام فرمودند که این نشانهء یاری بود ما را و ایشان را، باوجود کبر سن بعاقبین کشیدند و هزار تازیانه بزدند که قرآن را مخلوق بگو نگفتم و(الف) و دران میان بند(ب) از ایشان کشاده شده و دستهای امام بسته بودند، دو دست از غیب پدید آمده ببستند- چون آن برهان بدید رها کرد و هم از آن آزار برحمت حق پیوستند و در حالت نزع بدست اشارت میکرد و بزبان میگفت "نه هنوزنه هنوز پسر ایشان را گفت پدر چه حالت است؟ فرمودند "وقت با خطر است چه جای سوال است، بدعا مدد کن که از حاضران آنکه به بالین اند یکی ابلیس است که در برابر ایستاده و خاك ادبار بر سر میبرد و میگوید که ای احمد! جان و ایمان بردی از دست من و من میگویم نه هنوز نه هنوز، تایك نفس مانده است جای خطر است نه جای امن "-چون وفات کردند جنازه را بر گرفتند، مرغان آمدند و خود را بر جنازه می زدند تا چهل(ج) هزارگبر مسلمان

سع۲٦۰

(الف) نگفت (ب)ازار بند ایشان، همچنین در خزینة الا صفیأ و کشف المحجوب نوشته است

(ج) ابن خلکان در وفیات الاعیان جا صـ ٦۵ بیست هزار نوشته است

(۱۳۷) قبرش در مقبره، باب حرب (بغداد) است، ابن خلکان گوید که اینجا منسوب به حرب بن عبدالله است که یکی از اصحاب ابی جعفر المنصور بود (وفیات الاعیان جـ ۱ صـ ٦۵).

شدند و نعره می زدند **لا اله الّا اللّٰه محمد رسول اللّٰه** می گفتند- و لادت ایشان در سال چهار صد[الف] و شصت و وفات اینشان در سال یك و چهل و دو صد و قبر ایشان در بغداد است.

در ذکر امامین، امام ابو یوسف رحمة اللّٰه علیه: نام ایشان یعقوب بن ابراهیم واصل ایشان از کوفه است، شاگرد امام اعظم است و امام ایشان را ستایش می فرمودند- باوجود آنکه بقضا اشتغال داشتند هر روز دو صد رکعت نماز می گذاردند- وفات ایشان در بیست و هفتم رجب سال یك صد و هشتاد و دو هجری بود و مدت عمر شریف ایشان هفتاد سال و قبر ایشان در بغداد است و نقش نگین ایشان "**من عمل برأی فقد ندم**". سع ۲٦۱

امام محمد رحمة اللّٰه علیه: نام پدر ایشان حسن بن عبداللّٰه بن طاؤس بن هرمز و حسن رحمة اللّٰه علیه از ولایت شام به عراق آمدند، در واسط متوطن گشتند و در اینجا امام محمد(رح) متولد شدند و در کوفه نشوو نما یافتند و ایشان از امراء بودند- حضرت امام شاگرد امام اعظم(رح) بود و علم حضرت امام (اعظم) از ایشان در عالم منتشر گشت و امام (ابو) یوسف و ایشان را صاحبین و امامین گویند و صاحب تصانیف[۱۳۸] معتبره بود و در ملفوظات گنج شکر(ح) و در برهنه[ب] می نویسند که امام شافعی رحمة اللّٰه علیه در رکاب امام می رفتند و می گفتند که اگر بگویم که قرآن به لغت محمد بن حسن(رح) نازل شده هر آینه توانستم گفت بواسطهء فصاحت وی و در شرح نام حق آورده است که امام محمد بن حسن(رح)

(الف) در سال چهار وشصت و یك صد (۱٦٤هـ) درست است (کذافی مسالك السالکین جـ ۱صـ ۲٦٤)

(ب) فتاوی برهنه صـ ۵٦۸

(۱۳۸) ابن ندیم در تالیف خویش الفهرست صـ ۳۷۸ شصت و هفت تالیفات امام موصوف ذکر کرده است و منجمله آنها کتاب الجامع الصّغیر، کتاب الجامع الکبیر، کتاب الاستحسان، کتاب اصول الفقه، کتاب الا مالی محمد فی الفقه، کتاب الزیادات، کتاب الزّیادة الزّیادات کتاب الرّد علی اهل المدینه، کتاب نوادر محمد بروایت رستم و غیره مشهور است.

جمیع کلام اللّه را در هفت روز حفظ کرده و امام شافعی رحمة اللّه علیه که از
سع۲۶۲ شاگردان وی اند گفت امام محمدبن حسن سخن میگوید بما بقدر علم و فهم من و اگر
تکلّم کند بقدرعقل خود. ما فهم نمی کنیم آنرا" وقتی امام شافعی(رح) با آن
بزرگواری چنین می گوید بزرگی او از آن جا[الف] قیاس کن و امام حصری در خطیرهٔ
شرح جامع الکبیر آورده که یکی بود در روم از احبار نصاری که چندین عالم را در
یافته بود و مسلمان نشده بود، چون امام محمد(رح) جامع الکبیر را تصنیف کرد وی
آنرا مطالعه کرد و بعد از آن مسلمان شد و چندین گبر مسلمان شدند و از وی سوال
کردند از سبب اسلام، گفت کسی که این کتاب تصنیف کرده اگر دعوی پیغمبری
کردی و بجهت اظهار معجزه این کتاب بیرون آوردی هیچ کس نتوانستند[ب] که ایمان
نیاورد[ج] و بر همه لازم شدی که بدو ایمان آوردند،[د] هرگاه که این تابع دین محمد
صلی اللّه علیه و آله وسلم است بی شبه این دین برحق است- وفات ایشان در
چهاردهم جمادی الاخری سال یکصد و هشتاد و نه هجری بود و قبر وی در ری است و
نفش نگین ایشان "**من صبر ظفر**".

در ذکر علامات پیر کامل و ملائم آن

بدانکه طلب حق در متابعت رسول اللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم است لقوله
تعالی "**وَاِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِیْ**"[ه] هر که بغیر متابعت رسول (صلی اللّه علیه
وآله وسلم) بسبب شیخ زاد گی وسید زادگی خود را پیری و پیشوای سازد او ضال و
مضل است کما قال الجنید للشّبلی یا شبلی ! **اذا رأیت صوفیاً و لم یکن بین یدیه
تفسیر و علی یمینه احادیث و شماله کتب الفقه تعلم انّه شیطان و ماصدر منه مکر و
استدراج** یعنی هر گاه که یك افعال و اقوال[و] بر خلاف این مذکورین باشد آن صوفی سع۲۶۳

(الف) غح، عر- بر من قیاس کن (ب) نتوانستی (ج)نیاوردی (د) آوردندی
(هـ) آل عمران ۳۱ (و) غح، عر، مظ ۱ فعل و قول

را شیطان منسوب کرده اند و از آن! اجتناب تمام باید نمود زیرا[الف] که جاهل پیری و پیشوای را[ب] نشاید کما قال الله تعالی "وَ اَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِيْنِ"[ج] و چه خوش گفت بیت:

سگی که تر شود از بول پاك تر باشد   از آن کسی که کند اختلاط با عامی

در تفسیر متین این آیت آورده است "اَلْخَنَّاسِ الَّذِیْ يُوَسْوِسُ فِیْ صُدُوْرِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاس" یعنی شیطان بر دو نوع است، شیطان مشهور است و شیطان انس، شیخ جاهل که بدی آن در خفیه است و بدی این در ظاهر- پس پیر کامل را اول اعمال و اقوال او بطریق مذکور موزون می باید، بعد از آن او را لازم است که از چهار علم آگاه باشد و بعد از آن بجا آوردن این امور پیری او مقید بچهار شرط است، اگر این شروط درو موجود باشد پیری را شاید و الأ دست انابت بکسی ندهد تا ضال و مضل نگردد- اول علم تفسیر و احادیث را بتمام دانسته باشد یعنی آیت ناسخ و منسوخ و معمول به را از یك دیگر امتیاز میتوان کرد زیرا که ایمان آوردن بکلام الله فرض است و بتمام عمل فرض نیست چنانکه بعضی بدبختان آیتی قرآن را بصد حیله و توجیه برای رواج اصول خود می آرند و قرار گاه خود می سازند، پس پیر آن را دانسته باشد که این آیت در فلان واقعه نازل شده است و این بدان شان است و این معمول به است تا مریدان خود را در شك و ریب نه اندازد وعلم احادیث را نیز همچنان دانسته باشد که این احادیث در کتب صحیح یافته شده و یا این احادیث در کتابهای صحیح[د] یافته نشده است زیرا که به هر حدیث متابعت نمی تواند کرد و حضرت امام (ابو) یوسف را ده هزار حدیث افتراء یاد بود هر که زبان می جنبانید امام میگفت که فلان حدیث افتراء است و فلان صحیح است وعلی هذ القیاس[هـ] قاضی شمس الدّین از مرشد خود شیخ شرف الدّین ابو علی پانی بتی(رح) سوال کرد که چشتی(رح)

سع۲۶٤

(الف)غع، عر- زانکه (ب)سع، مظ (را) ندارد (ج) اعراف ۱۹۹ (د) سع، غع، مظ- تصحیح
(هـ) سع- هذه القیاس

خود (الف) بمرید خود گفت، بگو لا اله الا اللّٰه چشتی رسول اللّٰه، شیخ شرف الدّین گفت این محض دروغ است زیرا که چشتی(رح) مردی مدقق و عالم بود، از وی چگونه این سخن در وجود آمده باشد، این را کسی(ب) افترا گفته باشد و جای گریز خود کرده باشد و این دور نیست زیرا که بر خدای و بر رسول خدای (صلی اللّٰه علیه وآله وسلم) نیز می گویند کما قال اللّٰه تعالی **"مَنِ افْتَرَی عَلَی اللّٰهِ كَذِبًا"**(ج) وقال من حدث بحدیث ما احدثه فهو (احد) (د) الکاذبین، بیت:

سرور انبیأ چنین فرمود — معنی قول او شنوبی غش
هر که عمل(هـ) دروغ بست بمن — جای خود گوبگیر در آتش

و این ظاهر است که اکثر مردمان آیت کلام اللّٰه را محل حجت می آرند و آن کفر محض است اگر اعتقاد بدان داشته باشد و یا آنکه بعضی از حشویان در باب تعویذ و فال گوی آیت را می آرند این کفر است و بعضی صوفیان جاهل این آیت را حجت می سازند **"فَبَشِّرْ عِبَادِيَ الَّذِيْنَ يَسْتَمِعُوْنَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُوْنَ اَحْسَنَه"**(و) و این را در باب سماع ملاهی می آرند، اگر اعتقاد بدین داشته باشند کافر شوند زیرا که شان نزول این آیت بجای دیگر است پس اگر پیر دانا باشد باین قصه مرید او لغزش نیابد- دوم علم فقه را دانسته باشد، شاید که گاهی بر خلاف آن مسئله کار بکند هر کرا خلاف شریعت قلیلاً و کثیراً ظاهر شود او را مشائخ کبار در سلك پیران نشمرده اند چنانکه در ازمنهء ماضی درویشی بود بکرامت مشهور بود تا که کور و لنگ پیش(ز) در نظر او گذشتی صحت یافتی، بایزید بسطامی(رح) با جمیع اصحاب بزیارت روان شدند، امّا چون بر در حجره اش ایستاده آن شیخ بیرون آمد و بطرف قبله آب

سع ٢٦٥

(الف) قیاساً "چرا به مرید خود گفت" (ب) غح، عر مظ- (را) ندارد (ج) الاعراف ٣٧
(د) عن سمرة بن جندب عن النبی قال من حدث عنی بحدیث یری انه کذب فهواحد الکاذبین» الترغیب و الترهیب مؤلفه المندزی طبع قطر ج ١ ص ١١١- ارشاد الطّالبین صـ ٣٢٢ (هـ) عمداً (ایضاً) **"من کذب علی متعمّداً فلیتبوأ مقعده فی النّار"** (مسند احمد جـ ٤ صـ ٤١٣). (و) الزّمر ١٨
(ز) غح، عر (پیش) ندارد، قیاساً پیس است بمعنی کسیکه لکه های سفید در بدن دارد

دهن انداخت، بایزید بسطامی(رح) باو دست گیری نکرد و از آنجا بر گشت، یا رانش گفتند چرا؟ گفت از آداب شریعت خبر ندارد، این همه کرامات مکرو استدراج است زیرا که پیر تا خود دانا نباشد و خود را نجات ندهد پس مریدان را چگونه بیاگاهاند یا نجات دهد- قال علیه الصّلوة و السّلام **"لکلّ شیئی عماد** و عماد[الف] هذه فقه" پس پیر عالم باشد باین که اگر آیت کلام اللّٰه و احادیث نبوی بهم مخالف باشند شاید که عمل با حادیث کند زیرا که ادراك ما در کنه حقیقت قرآن نمی رسد، بیت:

جمیع العلم فـی الـقرآن لـکـن تقـاصر عـنه افـهام الـرّجـال

و حضرت رسالت پناه صلی اللّٰه علیه وآله وسلم خود بیان فرمود و اگر احادیث نبوی و روایات فقه خلاف شوند عمل به روایات فقه میتوان کرد زیرا که احادیث نیز اشکال دارد، عقول مایان از ادراك آن معانی کوتاه است و امامان ماضی که قریب به حضرت بودند قریب به رحمت بودند عالم تر از مایان بودند، عمل بگفتهء ایشان میتوان کرد- سیم علم کلام و مناظره دانسته باشد تا عقیدهء خود و عقیدهء مریدان را از فساد آن نگاه دارد، و هر که به بد مذهبی بدبخت دعوی مناظره کند بعلم مناظره او را رد کند و یا مرید قولاً و اعتقاداً لغزش یابد بدان باز آرد زیرا که اکثر مریدان بدبخت این زمانه چنان بقول پیران اعتقاد دارند که اگر ایشان را کلمهء کفر تلقین کنندخواهند یقین کرد- پس پیران را باید که اول ایشان را ازین آگاهاند که اگر من گمراه شوم شما از من باز گردید من سخن نا موافق شرع گویم مرا بکشتن دهید و باید که مرید بالهام نیز فریفته نشود که الحال الهام را رواج نیست و الهام خاصهء پیغمبران (علیهم السّلام) بود و در عمدة العقائد آورده است الالهام لیس سبباً للمعرفة و کذلك التّقلید من شیخ الجاهل و اگر علم صرف و نحو را نداند جمله علوم او ناقص باشد زیرا که هر ادعیه که در زمانهء ما با جابت مقرون نیست از آن سبب

سع۲٦٦

(الف)عماد الدین الفقه (ارشاد الطّالبین صـ ۳۲۳)

است(الف) که در اعراب غلط خوانده میشود و یا کلام اللهّ را می خواند چند جا در کلام الله باختلاف اعراب کفر(ب) لازم میشود- چهارم علم طاعات را دانسته و آن سر نفس و روح را گویند تا از آن نیز خبر باشد زیرا که در اکثر اوقات چون کشف اطوار و روح شود مرید آن را صفات داند یا ذات داند که کفر(ج) شود و یا چون ذات روح راببیند گوید که ذات حق را دیدم، کافر شود- پیر عالم باین مراتب باشد تا مریدان را لغزش ندهد و معلوم است که وصول بین الحق والعبد و صول بجسم نیست بلکه وصول به مراتب که الله تعالی ضد جسم و جوهر است که وصل و فصل نداردو از اینجا است که وصول جسمین بهم ممکن است که الضّدان لایجتمعان "و شناسای ذات و صفات باشد زیرا که باری تعالی را جسم نیست که وصول بجسم کرده باشد بلکه وصول او بصفات است و صفات او از ذات امتیاز ندارد پس وصول داعی بی وصل و بی فصل باشد زیرا که اگر او را امکان وصول گوی کفر است که اشارت بدو درجه(د) کرده باشی و اگر وصول او قید در مکان گوی بدعت کرده باشی زیرا که مکان حادث است و او قدیم و قدیم را در حادث بقید آوردن کفر محض است و چون دو جسم باشد وصول او بجسم باشد که ذات و صفات از یك دیگر امتیاز ندارد و وجهء قدم تسمیهء صفات بعین و غیر از ذوات است که او تعدّد دارد و ذوات بلا تعدّد و الّا جز یکی بیش نیست.

سع۲٦۷

بدان ای فرزند! چون پیر یابی که بدین صفات مذکور موصوف باشد پس او را از چهار شروط که بین المشائخ متعارف است بپرس، اگر بر جا دارد همه شروط را کامل و مکمل است و اگر یك شرط از شرطها ندارد پیشوائی را نشاید- شرط اول آنکه بعد از علوم ریاضت بجا آوردن، العلم للعمل کالنّهر للماء یعنی در بوته(هـ) آتش مجاهدات نفس را گداختن و در مصباح نظر حق مر عمل را بین ما سوی را سوختن،

(الف) سع، غح، مظ(است) ندارد (ب)سع- که (ج) کافر (د) عر، مظ- در جهت
(هـ) سع مظ- بونه، بوته درست است بمعنی ظرفی که در آن فلزات گرانبها ذوب کنند

دویم آنکه بعد از ریاضت در پیش مرشد رود که او نیز همچنان باشد و تربیت آن در حق این کس با نواع بوده باشد، با نواع خدمت فرماید و تربیت دهد تا پختگی پیدا کند- شرط سیم آنکه عنایت، یعنی[الف] چون این کس از غایت ریاضت و از کثرت خدمت بحدی رسد که عنایت اللّٰه تعالی بروی نازل گردد و آن مرشد با حوال آگاه شود که این کس عنایتی گشت که من بعد ازین خود لغزش نیابد و نه کسي را لغزیده سازد و اگر اجازت داده شود مرید را بجای خواهد رسانید- شرط چهارم اذن[ب] پیر کامل است و آن آنست که آن پیر اذن نیز از جای آورده باشد که دست بدست تا محمد صلی اللّٰه علیه وآله وسلم و آن نیست که سید زاده و یا شیخ زاده و ملا زاده کامل و مکمل باشد بلکه کامل کسی است که از خدمت اذن حاصل کرده باشد- پس معلوم باد ای فرزند که بغیر این شروط اربعه اگر کسی[ج] پیری کند نشاید و آن نقل که در اکثر جای مسطور است من لَیس له شیخ فشیخه شیطان، آن در شان کسی است که چون پیری و پیشوای کند و اذن از کسی نیاورده باشد، پس این چنین کس را شیطان گمراه خواهد کرد و اکثر مشائخ کبار چون اویس قرنی(رض) و غیر ذلك اگر چه متجمع این جمله شروط بودند از علوم دریافته، اما چون اذن شیخ بر ایشان نبود از ایشان خانواده نماند- قال اللّٰه تعالی "یَوْمَ یُنْفَخُ فِیْ الصُّوْرِ فَلاَ اَنْسَابَ بَیْنَهُمْ"[د] یعنی در روزی که صور بدمد گفته نشود که فلان شیخ زاده یا فلان عارف زاده بیارید بلکه گویند آنچه عمل کرده است در حساب آرید، قال علیه الصّلوة و السّلام "من ابطأ به عمله لم یسرع به نسبه[ه] "یعنی هر کرا عمل از دست رفته باشد نسب او را دست گیری نکند خصوصاً درین زمانهء فساد که اکثر آدم صورت شیطان سیرت بر سجادهء پدر و کلان پدر خود نشسته اند و خود را پیر و پیشوای جهال ساخته اند و از جهت گرد[و] کردن مال و ناموس دنیاوی دین ضعف خود را باخته اند و از جهت

سع ٢٦٨ — سع ٢٦٩

(الف) سع، غع مظ: ي(یعنی) ندارد (ب) ایضاً- ازان (ج) ایضاً (اگر) ندارد (د)فاذا نفخ فی الصّور...(المؤمنون ١٠١) (ه) سع، غع، مظ- ابطل، ابطأ درست است (رکه به مسند احمد ج٢ صـ ٢٥٢)
(و) سع، مظ (گرد) ندارد

ازدیاد رغبت به مریدان بعضی گویند مادریائیم، شما جامه، پلید، جامه چون بدریا رسد بیشك پاك گردد، هر گاه که گناه شما در وجود آید روی ما دیده پاك[الف] شوید پس هر مرید که بدین اعتقاد کند کافر گردد و علی هذالقیاس- اکثر مشائخ جهال چهار رکن شرع شریف[ب] را خراب میکنند و بعضی چون بادشاهان بر تخت می نشینند و مریدان بفوج و هجوم کرده و در پیش او شوند و چون مرید یکی ازین جهال شود سایر پیران زمانه را بدشمنی گیرند و گاه از پیری دست کشند و بمریدی دیگری اعتقاد می کنند او از آن خبر ندارند که پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم گفته اند که هر که از یك مسلمانی را منکر شود کافر گردد و از آن خبر ندارند که بایزید بسطامی(رح) هزار پیر را خدمت کرده بود و در آخر امام جعفر صادق(رح) بدو اذن پیروی[ج] داده و معلوم باد که بفوج و هجوم رفتن بدعت است که در هیچ ازمنه نبود و این اولیأ سلف بعضی را دوازده وبعضی را بیست نفر بودند و ازینجا مشائخ سلف گفته اند که هر پیر را که خلیفه بسیار باشند نشانه،[د] اعتزال است- پس ای فرزند! اگر توبه از گناه کنی در جای کن که دو مسلمانان نشسته باشند، ایشان را برخود گواه کن تا توبه، تو قبول شود حاجت رفتن به پیر ندارد که کما قال الله تعالی" أَنْتُمْ شُهَدَآءَ لِلّٰهِ فِي الْأَرْضِ" و اگر عزم آن داری که من نیز پیر شوم پس این چهار علم مذکوربدان، بعد از آن درخدمت پیر کامل شو چنانکه بایزید بسطامی(رح) را پرسیدند که بچه بزرگترین عارفان شدی که سلطان العارفین نام تو شد، گفت اول آنچه از انواع علوم است بتمامه دانستم بعد از آن خود را در خدمت پیر کامل بپروردم تا بمقام عارفی رسیدم- ای فرزند! اگر در پیش نظر پیر توبه بزبان گوی و چون بر گشته بیای آنچه انواع ذنوب و عصیان است از تو در وجود آیند بجز ضلالت حاصل نه آری و بعضی خانه راست کنند و مریدان را در خلوت در آرند که محض عامی و جاهل

سع ۲۷۰

(الف)غح، عر- روی مابهبنید از گناه پاك شوید (ب) سع، مظ- شریعت (ج) غح، عر- پیر
(د) سع- نشای

باشند یکی از آن جاهلان گوید که حور و قصور و باغها و درختان گوناگون دیدم و بعضی از آن گویند که صفات حق را دیدم و از مهتر موسی صلوة الله علی نبینا و علیه در گذشتم که او صفات دیده و من ذات را دیدم بلکه درین زمانه بعضی سگ پرستان گوه میخورند و عامیان جاهل که بدتر از کافران اند باور می کنند که ما از مقام محمد مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم در گذشتیم و ازین خبر ندارند که هر نبی(الف) علیه الصّلوه و السّلام چهل و چهار(ب) مرتبه از اولیاء فاضل تر است، در جائیکه انتهای اولیاء است ابتدای انبیاء (علیهم السّلام) است و در جائیکه ابتدای محمد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم است انتهای سایر انبیاء (علیهم السّلام) است و در جائیکه ابتدای محمد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم است انتها سایر انبیاء (علیهم السّلام) است- ای فرزند! زنهار صد زنهار که از مرشدان زمانه دور تر باش تا ایمان خود را به هلاکت ندهی و گمراه نگردی و عادت این ناقصان آنست که گفتار و کردار بر مخالف شرع میکنند و می گویند که کمینه مرید ما بمراتب منصور حلاج(رح) رسیده است و از احوال منصور خبر ندارند که او را به سنگ و چوب می کوفتند بجز تبسم و خنده نمی گفت.

سع ۲۷۱

در ذکر هفتاد هزار حجاب و چهار اقدام

بدانکه هر طالب را باید که از هفتاد هزار حجاب و چهار اقدام آگاه باشد تا در مضلّت نه افتد چنانچه در مخزن الاسلام افغانی نیز آورده است:

هر چه له اویا زره حجاب چهار(ج) اقدام آگاه نه دی

هغه پیران م شیاطین دی آدم نه دی

(الف) سع- انبیاء (ب) غح، عر (چهار) ندارد (ج) عر (چهار اقدام) ندارد- در نسخهء مطبوعه مخزن الاسلام مؤلفه اخوند درویزه(رح) طبع پشتو اکادمی دانشگاه پشاور ۱۹۶۹م هـ، ص ۱۱۱ اینطور مسطور است:

هر چه له اویا زره حجابه چار اقدام آگاه نه شود هغه پیران م شیطانان دی آدم نه دی

اول قدم بر سر مار هفت سر بنه که آنرا نفس نامند که درین احوال هر نامرضیات در پیش آید، بهمت قدم شریعت و ریاضت و ذکر و فکر تلقین آنرا پائمال کن تا[الف] سالکی و استقامت را شایان باشی- چون درین قدم مستقیم آمدی نفس و شیطان خطورات مکرره و طور های نفس ذمیمه[ب] بتو پیش آید چون نقطهای باران و گرد و غبار و چون گرمای نیمروز تابستان، ناگهان در آن میان رنگهای زشت گوناگون پیدا شود که همین ده هزار پرده های نفس و شیطان اند بتو پیش آیند، گاهی رنگهای بد و گاهی باغهای گوناگون و دختران جوانان لطیف و جویهای نظیف بلکه حور و قصور و عرش و کرسی و آن حقیقت عرش و کرسی نباشد- پس باید که صورت مرشد در قلب بگردانی تا کدورات مضمحل شوند و قدم دویم بر همین اطوار مذکورین باید نهاد و سع۲۷۲ چون سالك را انواع معانیات چون ملك و ملکوت و نور و نار و انواع الهام روی نماید برین نیز قدم نهد که این قدم سویم است بعضی صورت مرشد ملاحظه کند تابهمّت او لغزش نیاید- پس چون ممکنات در نظر سالك چون برق در جنبش آید و پندارد که هر چیز در جنبش است ناگهان درین میان اطوار کبود در رسد و تمام وجود او درگیرد- بعد از آن تمام کلیات را کبود بیند و آن موضع جلوس و قیام و قعود و مشی و رکوب خود فراموش کند و نداند که من در کجایم و زانکه تمام عالم در نظر او جز کبودی چیزی نیست و دیگر نباشد مگر آنکه داند که من باین حالت درویشانه رسیده ام و این قدم چهارم است باید که نیز صورت مرشد ملاحظه کند تا ازین بگذرد، گاهی بهشت را میبیند و دایم الاوقات به بیهوشی گاه بیخودی نمی داند که در کدام محل ام و درچه کارم و من کیستم و آشنا نا آشنا[ج] خیال کند و سالك را باید که برین اطوار نیز قدم نهد و در طلب ازدیاد باشد یعنی مغرور نباشد که من به مراتب چنان رسیدم و چنین دیدم که این همه راه سالك است از جانب او و این قدم پنجم بود و نهایت تصفیه

(الف)سع، غع، مظ بکند (ب)سع، طورات مکدره و طورهای نفس دمیمه (ج) سع، مظ- و آشنا و نا آشنا و خیال کند (قیاساً "و آشنا را نا آشنا خیال کند")

قلب اینست که از رزق[الف] باز ماند بعضی فراموش کند و آن ذاکر است و این اطوار قلب چنان قوت گرفته اند که گاه گاهی تمام اطوارسبعه درو عیان بیند و به مقصود برسد، بعده معلوم باد که دو قدم تعلق به انبیأ (علیهم السّلام) دارد که اولیأ را در آن دخلی نیست امّا اولیأ را شمه ای از آن روشن می گردد و از آن هفتاد هزار پرده اول ده هزار از آن عقیق رنگ و بعد از آن ده هزار سرخ خالص و بعد از آن ده هزار زرد و بعد از آن کبود رنگ ده هزار و بعد از آن ده هزار سفید نماید و کل اشیاء را نداند مگر ذات واحد و از خود خبر نباشد مگر اندك انانیت باقی باشد و در آن اختلاف است بعضی گفته که سبز بعده سفید است و بعضی گفته اند که بعد از سبز سیاه و بعضی گفته اند که بعد از سفید سیاه بعده سبز و این تعلق به آخرت دارد، امابقول فرید الدّین عراقی و حضرت شیخ ابوبکر شبلی و شقیق بلخی و سری سقطی و معروف کرخی قدس الله اسرار هم اصح آنست که بعد از سفید سبز است و سیاه تعلق بآخرت دارد اگر چه هزار در هزار نقطه از آن بعضی (بر) طالبان روشن گردد، امّا غیر آن در آخرت حاصل میشود وبقول سید علی همدانی و ا کثر اهل کبرویه[۱۳۹] و ابو علی رود باری قدس الله اسرارهم بر آنست که اول سیاه روی نماید و سبز تعلق بآخرت دارد و قدم نهادن بر اطوار سفید که مراتب روح است آن قدم هفتم است و گذشتن حاصل نشود مگر بجذبهء الهی و چون جذبهء الهی در رسد او را شمه ای ازین دو اطوار خواه سبز خواه سیاه بدرخشد چنان مستغرق توحید شود که از گم

سع۲۷۳

(الف) سع، مظ- ارزق

(۱۳۹) کبرویه منسوب به شیخ نجم الدّین کبری (رح)است- نام شیخ موصوف احمد بن عمر الجنوقی و کنیت ایشان ابو الجناب بود، لبقش نجم الدّین کبری و کبری از آن گویند که در عنفوان شباب حین تحصیل علوم چون باکسی مناظره و مباحثه می کرد غالب آمدی، ازین جهت" طامة الکبری "گفته شد و از کثرت استعمال لفظ طامة حذف شده کبری باقی ماند- ایشانرا شیخ ولی تراش نیز گویند- تاریخ وفات ایشان دهم جمادی الاولی سال ٦١٨ هجری است- مشائخ عظام دیگر این سلسله شیخ مجدالدّین بغدادی (متوفی ٦٠٧ یا ٦١٦ هـ)و شیخ سعد الدّین حموی (متوفی ٦٥٠هـ) و شیخ سیف الدّین با خرزی (متوفی ٦٥٨هـ)و شیخ نجم الدّین رازی(٦٥٤هـ) و شیخ علاء الدّین سمنانی (متوفی٦٣٦هـ) رحمهم الله بودند (ماخوذ از سفینة الاولیاء صـ١٤٠.

شدن خود خبر نباشد، بیت:

تو درو گم شو که توحید آن بود　　　گم شدن کم کن که تفرید آن بود

در ذکر تعبیر خواب، در بر هنه آورده است که رویت پیغمبر علیه الصّلوة السّلام در خواب حق است، منکر او مبتدع است و فی الحدیث "**مَنْ رَآنِیْ فِی الْمَنَامِ فَقَدْ رَآنِیْ فَاِنَّ الشَّیْطٰنَ لاَ یَتَمَثَّلُ بِیْ وَ لاَ بِالْکَعْبَه**"(۱۴۰) و در شرح مولانا عصام الدّین للمشارق گفته یعنی کسی که مرا در خواب بیند تحقیق ذات مرا بیند که شیطان متمثل نمی شود بمن و نه بصورت کعبه، خواب مضاف بود بمن ورأی نفریبد بالقاء آن که این پیغمبر است، پس اگر گفته شود یا خطور کند که این پیغمبر(ص) است تحقیق باشد در هر صورت که بیند اگر چه در صورت پسر هوالصّحیح کما فی المبارق من الامام المنازنی و المطالب من الکاشف و شیطان نمی تواند که بصورت پیغمبران و فرشتگان علیهم السّلام و ستارگان و ابر پر آب شود و رویت اصحاب(ض) و تابعین(رح) و اهل دین برکت و خیر است بقدر رتبه ایشان رضوان اللّه تعالی عنهم اجمعین و در خلاصه گفته که رویت حق تعالی بخواب نزدیك بعضی رواست و بقول اکثر مشائخ سمرقند روا نه، و شیخ ابو منصور ماتریدی(رح) گفته کسی که چنین گوید ازبت پرست بدتر است و محققان پیشتر و مشائخ بخاری برین اند و در مختار گفته که اکثر مشائخ روا داشته بی کیف و جهت و مقابله و خیال و مثال چنانچه فاروق رضی اللّه تعالی عنه گفته "**رأی قلبی ربّی**" هو المختار و در کنز گفته واقعه

سع ۲۷٤

(۱۰٤) رجوع کنید به جمع الفواید مؤلفه امام محمد بن محمد بن سلیمان طبع مدینه منوره ۱۳۸۱ هـ ج ۲ صـ ۳۰۱- بعضی گفته اند که بمثال حق تعالی میتوان تمثل نمود و دروغ گفت، ورأی را در وسواس افگند که این تمثل حق است سبحانه و تعالی اما بصورت آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم هر گز نمیتواند بر آمد و بر وی دروغ بست چه آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم مظهر هدایت است و شیطان مظهر ضلالت و میان ضلالت و هدایت ضدیت است و حضرت حق تعالی مطلق است جامع صفت اضلال و هدایت و جمیع صفات متضاده، و نیز دعوی الوهیت از مخلوقات صریح البطلان است و محل اشتباه نه به خلاف دعوی نبوت ولهذا اگر یکی دعوی الوهیت کند صدور خارق عادت از وی متصور است و اگر او بدروغ دعوی نبوت کند معجزه ظاهر نگردد (اشعة اللمعات شرح مشکوة جـ ۳ صـ ۱۳۷).

آنست که میان خواب و بیداری چیزی بیند آن است که چون حواس کلی از کار افتد چیزی در خیال آید و این چند گونه است یکی اضغاث احلام یعنی بیهوده خواب که نفس بواسطهء خیال ادراک کند و وساوس نفسانی و هوای جنس شیطانی و این از القای نفس و شیطان بود و خیال او را نقش بندی مناسب کند و این را تعبیر نباشد ازین استعاذه واجب بود و با کسی نگوید و دیگر رویای مصالح مؤمن یا ولی یا نبی روا ست باز خواند چنانچه خواب خلیل الرّحمن علیه السّلام و این از نمائش حق تعالی بود و دیگر رویای صادق که راست باز خواند یا تاویلی راست دارد چنانچه ملك مصر و زند انیان را افتاد و این از نمائش روح باشد وفائده در خواب آنست که سالك بر احوال خود اطلاع یابد، اگر صفات ذمیمه انسانی غالب بود هر یك در صورت حیوان نقش بندد ، حرص در صورت مورو موش و مثل آن و بخل در صورت سگ و بوزنه و مثل آن و حقد در صورت مار و کبر در صورت پلنگ و خشم در صورت یوز و بهیمی در صورت گوسفند و شهوت در صورت دراز گوش و حسد[الف] در صورت سباع و فریب و حیله در صورت روباه و خرگوش و شغال و اگر اینها را بر خود غالب بیند داند که این صفات غالب اند و اگر مسخر بیند داند که وی بر آنها غالب و اگر آنها را می کشد و قهر میکند داند که از اینها می گریزد و اگر تغیر و تبدیل می دهد و اگر کشاکش است از زخم ایمن نباشد و اگر آب صاف وران چشمها و حوضها و دریا ها و سبزیها و باغها وقصر ها و جواهر و ماه و ستاره و آسمان بیند این هم در صورت و صفات و مقامات دل است و اگر ایوان بی نهایت و عالم های نامتناهی و طیران و عروج و طی رفتن بر هوا بیند این صفات روحانی و نمائشهای روح است و اگر مطالع ملکوت و مشاهدهء ملائکه و هواتف و عرض جنت و سقر و فلك و عرش بیند در سلوك صفات ملکی است و حصول اوصاف حمیده و باید که تعبیر از عالم صالح خواهد نه از جاهل و زن در خواب دروغ نگوید که زیان است و فی الحدیث "**اصدق**

سع ۲۷۵

سع ۲۷٦

(الف) سع، سغ، مظ (حسد) ندارد

الرّویا ما کان بالاسحار اصدقکم رؤیاً اصدقکم حدیثًا و لایقص بکل ما یری من الاحلام فیولع به الشّیطن فانّه یری ما یکرهه فلیبزق(الف) **عن یساره والتفل**(ب) **ثلاثاً ثم یتعوذ باللّه من شر ما یری ثلاثاً و یتحول عن جنبه ذلك ثم یقیم و یصلی رکعتین و التّصدق بشیئی فان اللّه یصرف عن شرها"**(ج) "و اگر خواب بد باشد سه بار بجانب چپ دم زند بی ریق و بقولی با ریق اندك و در ارشاد الطّالبین آورد است که حضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه و آله وسلم هر روز بامداد اصحاب (رضی اللّه عنهم) را پرسیدی که مگر کسی خواب دیده باشد بمن بگوید- گفتند یا رسول اللّه! غرض چیست؟ فرمود خواب حق است و بهر نوع که معبر تعبیر کند همان گردد اگر چه بد باشد به تعبیر نیك نیك شود و من نیك خواه شمایم تعبیر(د) نیك بگویم اما اگر در شب خواب بد بینید که به خاطر(هـ) شما بد رسد باید که سه کرت آب دهن بر دست چپ اندازید و از آن پهلو بگردید شما را ضرر نرسد و آن خواب را بیکی بیان نکنید که من خواب چنان دیده ام، قال علیه السّلام: **"الرّویاء الصّالحة من اللّه والحلم من الشّیطن و من رأی شیئاً یکرهه فلیتفل**(و) **عن شماله و یتعوذ باللّه من الشّیطن الرّجیم** سع۲۷۷ **فانّها لاتضره"**(ز) یعنی خواب های خوش و صادق از جانب خدای است و علامت وی لطف و رحمت است و حلم یعنی خوابهای ناخوش و دروغ که آنرا اضغاث احلام گویند از شیطان آید و برضا و هوای او افتد اگر چه پیدا کردن و نمودن هر دو به خلقت و قدرت خدای است متفق علیه همچنین در مشکوة در باب رویا آورده است که روزی زنی در خدمت رسول اللّه صلی اللّه علیه وآله وسلم آمد و گفت "یا رسول اللّه! خواب دیده ام که سقف خانهء من شکست" حضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم فرمود "شوهر تو که در سفر است باز آید"- هنوز در خانه نرسیده که شوهرش باز آمد(ك) هکذا چند کرت آمد، حضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم تعبیر آن خواب همچنان میکرد، اما

(الف)سع- فلیبذق (ب) سع، غع مظ- النفل (ج) رجوع کنید به مسند احمد ج ۳ صـ ۳۵۰
(د) سع، عر، مظ- بتعبیر (هـ) ایضاً (به) ندارد (و) ایضاً- فلیلفت (ز) ایضاً- یضره
(ك) سع ، عر، مظ- آید

روزی چون باز برای تعبیر آمد حضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم را نیافت، ابوبکر و عمر(رضی اللّٰه عنهما) را احوال باز نمود، ایشان گفتند که شوهرت خواهد مرد، بعد ساعتی(الف) خواب را بر رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم عرض کرد، حضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فرمود مگر بکسی گفته باشی، گفت آری اما تعبیر چنان کردند، حضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم فرمود فهو کما قیل یعنی خواهد شوهر تو مرد- و ایضاً آورده اند که شخصی علی الصّباح خواب را بزن خود باز نمود که تمام دریا را من فرود بردم و بخوردم، زنش دانا بود، گفت بغیر از عالم بکسی مگوی وزن بجانب عالم روان شد- مردی هاذل(ب) و بدبخت در پیش آمد و گفت بکجا می روی؟ هرچند ممانعت کرد نی ایستاد، گفت تا مقصود ها نگوی نخواهم گذاشت- زن ناچار شد که شوهر من خواب دیده است بعالم بگویم، گفت آن خواب را بمن بگوی و من تعبیر آن خواهم گفت(ج) گفت، خواب را بدو نمود، آن کس در حال گفت که شکم او خواهد ترکید- چون آن زن در پیش عالم شد، واقعه باز نمود، گفت "اگر چه خوب بود اما تعبیر آن همچنین گشت" -چون بخانه آمده شوهرش ترکیده بود- خواجه علی یحیی(رح) گفت که شبی حضرت رسول علیه الصّلوٰة و السّلام را بخواب دیدم که مسجد زاهد آباد را عمارت میکرد، چون چشم من بر حضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم افتاد دیدم که در محراب نشسته است، گفتم یا رسول اللّٰه! آن چیز که می گویند که دیو خود را بشکل تو نمی تواند نمود راست است؟ گفت هست، بعد از آن شیخ را دیدم همانجا نشست و این سخن میگوید- تعجب کردم که درین زمان پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بود اکنون شیخ است آوازی شنیدم که او ماست و ما اویم، چندین تعجب نیست؟ نقل از خلاصة المقامات احمد جام اما نزدیك اهل تصوف خواب دیدن بر چهار نوع است برابر عناصر اربعه زیرا که تولد خواب از عناصر اربعه است چون خاك و باد و آتش، ایشان در پاك کردن هر یکی از عناصر سعی بلیغ می نمایند-

سع۲۷۸

(الف) عر- بعد از گذشتن یك ساعت (ب) هزّال باتشدید بمعنی بسیار شوخ و بیهوده گو (ج)سع، مظ- نخواهم

هرگاه که عناصر خاکش مصفا از مخطورات و مکروهات گردد به سبب صافیت باغهای گوناگون و سبز های لطیفه و جویهای نظیف و قصر های بلند و ایوانهای بزرگ بلکه ملك و ملکوت و بهشت و عرش و کرسی اندر خود بمقدار مرتبهء خود در خواب بیند تا که دلش خوش پذیرد و هر گاه که عنصر(الف) آبش مصفا باشد بسبب صافیت دریا ها و آبها و جویها و سیاحی کردن در آن و ملاحی کردن و به کشتی سوار(ب) شدن و شربت آشامیدن در خواب بیند تا خوشحالی او پیدا شود و چون عنصر بادش مصفا گردد به سبب صافیت سواری و بلندی و به هوا پریدن و از کوه بکوه رفتن و بر سر آب بی غرق شدن رفتن بلکه سوار شدن بدرختان بزرگ و از شاخها(ج) به شاخ پریدن بیند علی هذالقیاس- خود را چست و چالاك و پرنده بیند تا دلش خوشی پذیرد و چون عنصر نارش مصفا باشد از آن صافیت صورت مادر و پدر و مرشد و استاد اولیای ماضیه بلکه خلفای راشدین (رضی اللّٰه عنهم) و حضرت رسالت و انبیأ علیهم الصّلوة و السّلام و صورت یار و محب و جمله نیك صورت چون طاؤس طوطی و غیر ذلك از صورتها،(د) تا دلش خوشی پذیرد و بدانکه دلهای اهل تصوف چون مردمك چشم روشن اند زیرا که هر چه از حسنه و سیئه از ایشان در وجود می آید هما را در دل یاد می گیرند- پس چون اینچنین خواب می بیند بر اعمال گذشتهء خود نظر کنند که کدام فعل نیك و خطرهء نیك ازو پیدا شده بود که این نتیجهء همان است، باید همان را از دست ندهد و هر گاه که در باطن صوفی آلائش نامرضی بوده باشد به برابر خاك زمین زشت و شوره و گرد و غبار و ویرانیها و خرابی و جمله چیز ها که او را دلگیر کند بیند و برابر آبهای زشت و گنده بوی و سیلاب و غرق شدن در آب و بر سر دریا معطل شدن و عاجز ماندن از گذشتن و آبهای پلید و بد رنگ بیند و برابر باد از بلندی افتادن و از درخت و از اسپ افتادن و در چاه افتادن و در جسر آویزان شدن و بدست ظالمان افتادن و معطل شدن ایستادن و غیر

سع۲۷۹

سع۲۸۰

(الف)سع، مظ- عناصر (ب)سع، غع- خوار (ج) از شاخ بشاخ پریدن (د) قیاساً "از صورتهای لطیف

ذلك از شرها بیند و برابر آتش صورتهای زشت چون دید و پری و مارو مورچه و کژدم و پلنگ و خوك و خرس و غیر ذلك من الموذیات و هر صورت که موجب[الف] دلگیری او باشد ببیند، این را تنبیهات الهی داند و ولغو شمارد، در حال بر افعال گذشتهء خود نظر کند تا هر سیئّه که درو بوده باشد از آن بر گردد و توبه کند و طهارت کرده در خواب رود تا باری دیگر خواب نیك بیند و صاحب رشحات می گوید که شبی بخواب چنان دیدم که در صحن مسجد هرات ایستادم ناگاه مولانا خواجه احرار قدس اللّه سره پیدا شد و فقیر باستقبال ایشان پیش رفتم، دیدم که دو چشم مبارك ایشان پوشیده است ناگاه از مشاهدهء این صورت بغایت متوّحش و متألّم شدم- بامداد که بملازمت ایشان رفتم متأمل بودم که این خواب را چگونه به عرض ایشان رسانم و آیا آن را چه تعبیر باشد، آخر خاطر بر آن قرار دادم که هیچ نگویم و منتظر نشستم تواند بود که ایشان سخنی گوید که این مشکل را حل شود- زمانی نیك صحبت بر سکوت گذشت و این دغدغه از خاطر ما محو نمی گشت، بعد از انتظار بسیار آغاز[ب] سخن کردند و روی به فقیر آورده فرمودند که انسان را دوچشم است یکی ناظر بعالم ملك و دیگری ناظر بعالم ملکوت، پس اگر کسی در واقعه بیند که شخصی را چشم راست نابینا است و چشم چپ روشن است تعبیر آنست که نظر او را عالم ملکوت پوشیده است و توجه او بعالم ملك است و این حال اهل حجاب و مرتبهء عوام است و اگر در واقعه بیند که چشم چپ آن شخص نابینا است و چشم راست او روشن است تعبیرش آنست که نظر او از عالم ملك پوشیده است و توجه او بعالم ملکوت است و این حال اهل کشف و مرتبهء خواص است و اگر بیند که هر دو چشم شخصی ازین طائفه نا بینا است تعبیرش آنست که نظر وی از ملك و ملکوت و عالم ناسوت به تمام پوشیده و ناظر بعالم جبروت و لاهوت است و این (مرتبهء) اخص خواص است انتهی کلامه.[ج]

سع ۲۸۱

(الف)سع، غح، مظ، (موجب) ندارد (ب) سع، غح، آواز (ج) رجوع کنید به رشحات جـ ۲ صـ ۳۵۶

در ذکر سفر

عادت کریمهء آنحضوت صلی اللّه علیه و آله وسلم چنان بود که در وقت انشاء سفر میان امّهات المؤمنین(رضی اللّه عنهم) قرعه زدی تا نام هریك که آمدی او را همراه گرفتی و در سفر که جهت حج بمکه فرمود مجموع امّهات المؤمنین در رکاب بودند و در هوای روز پانجشنبه سفر دوست داشتی و چون پای مبارك در رکاب نهادی بسم اللّه الرّحمن الرّحیم و چون بر پشت مرکب نشستی گفتی **"سُبْحَانَ الَّذِیْ سَخَّرَلَنَا هٰذَا وَ مَا کُنَّا لَهٗ مُقْرِنِیْنَ وَ اِنَّا اِلٰی رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُوْنَ"**(الف) و چون از سفر باز گشتی میگفتی **"آئبون تائبون عابدون لربّنا حمدون"**(۱٤۱) و بر مکان بلند تکبیر گفتی و چون از بلندی فرود آمدی هم تکبیر(۱٤۲) و چون در ده یا شهر آمدی میگفتی **"اللّهم اسئلك خیر هذه القریة و خیر اهلها و ما فیها و اعوذبك من شرّها و شرّاهلها و مافیها"**(ب) و گاه گفتی **"اللهم انّی اسئلك من خیر هذه و خیر ما جمعت فیها و اعوذبك من شرّها و شرّاهلها جمعت فیها اللّهم ارزقنا جناها و اعذنا من و بائها و حبّبنا الی اهلها و حبّب صالحی اهلها الینا"**(ج) و در مجموع اسفار بر نماز رباعی قصر کردی و هرگز تمام سع۲۸۲

(الف) الزّخوف ۱۳ (ب)حصن حصین صـ ۲٦٦ (ج)ایضاً

(۱٤۱) در غح، عر بجای "حامدون " ساجدون نوشته است ولی در بعضی از روایات حامدون نوشته است (رك به اشعة اللمعات) شرح مشکوة جـ ۲ صـ۲۷۳- الوفا با حوال المصطفی صـ ٦٦۳ ابواب السّفر)- امام غزالی(رح) هر دو لفظ را شامل روایت کرده **"آئبون تائبون عابدون ساجدون لربّنا حامدون"** نوشته است (احیاء العلوم فی الدّین طبع بیروت، سال طباعت درج نیست، جـ ۲ صـ ۲۵٦).

(۱٤۲)چون از بلندی فرود آمدی تسبیح گفتی، اخرجه البخاری عن البخاری عن جابر و ابوداؤد و النّسای عن ابن عمر(رضی اللّه عنهم) و ابن عمر(رضی) گوید "نهادم من درود را بالای آن و این سنت مستمرهٔ آنحضرت صلی اللّه علیه و آله وسلم بود قولاً و فعلاً، و گفته اند که وجه تکبیر در وقت صعود آن باشد که چون درین وقت در نفس آدمی علوی و رفعتی پیدا می شود یاد کند کبریای حق را عز وجل تا آن خاطر و آن حالت فرونشیندو پست گردد و وجه تسبیح در وقت نزول تنزیه و تقدیس وی تعالی است از تغیر و تنزل و دوام و بقای او بر علو و کبریای سبحانه.

(رجوع کنید به شرح سفر السعادت مؤلفه شیخ عبدالحق محدث دهلوی طبع مکتبه رضویه سکهر، ص ۲۳۳ نیز حصن حصین مؤلفه محمد بن محمد الجزری مترجمه مفتی محمد عاشق بلند شهری طبع دارالاشاعت کراچی ۱٤۰۱ هـ ص ۲٦۲).

نکردی و بر نماز فرض اقتصار کردی و سنتها در سفر نمی گذاردی مگر دو رکعت فجر و وتر و تهجد هر گز فوت نشده، اما از جماعتی از صحابه (رضی اللّه تعالی عنهم) ثابت شده که در سفر سنت میگذاردند، پس اگر سنت بگذارد سنت نباشد تطوع و نوافل باشد و چون کسی در سفر رود باید تنها نرود و دو کس نیز نروند که ثالث ایشان شیطان می باشد، باید که سه کس بروند که اربع ایشان حق تعالی باشد چنانچه در حدیث آورده است **"عن عمرو بن شعیب رضی اللّه عنهما عن ابیه عن جده ان رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم قال الراکب و الراکبان شیطان و ثلثة رکب رواه مالك و ترمذی و ابوداؤد و نسای رحمهم اللّه کذافی المشکوة-**[۱۴۳] و باید که در میان سه مسافر و یا بیشتر یکی را بادشاه کنند و حکومت او را قبول کنند چنانچه در حدیث آمده است **"وعن بی سعید الخدری رضی اللّه عنه انّ رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم قال اذا کان ثلث نفر فلیؤمروا احدهم"**[الف] رواه ابوداؤد و چون بسفر رود اهل بیت را بحق سپارد و حق تعالی تا آمدن او اهل بیت او را سلامت دارد.

حکایت، چنانچه آورده اند که شخصی عزم سفر کرد، چون روان شد زن او حامله بود، گفت "حمل تو را بخدا سپردم" چون از سفر باز آمد زن خود را مرده یافت- گفت "ای بار خدا یا! پیغمبر شما (صلی اللّه علیه و آله وسلم) گفته[ب] که هر که اهل بیت را بخدا سپارد سلامت یابد، زن من وفات شد چگونه است؟ -هاتفی بر او آواز داد که آری پیغمبر صلی اللّه علیه و آله وسلم دروغ نفرموده است، شما حمل

(الف) ابوداؤد جـ۱ صـ ۳۵۱ (ب) سع، مظ- نموده

(۱۴۳) در نسخه، مطبوعه، مشکوة اینطور منقولست **"عن عمرو بن شعیب رضی اللّه عنهما عن ابیه عن جده ان رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم قال لراکب شیطان و الراکبان شیطانان و الثلثة رکب"** شیخ عبدالحق محدث دهلوی رقمطراز است" یعنی یك سوار یك شیطان است و دو سوار دو شیطان اند و سه سوار سوارانند که مستأهل و مستحقانند که ایشان را سواران نام توان کرد از جهت محفوظ بودن ایشان از شیطان، نهی کرد از سیر یك سوار و دو سوار از جهت فوات جماعت از یکی و تعسر زندگانی بر دو، از دو کس اگر یکی بمیرد یا بیمار شود مضطر میگردد دیگری و خوش میگردد شیطان و مراد آنست که با ایشان شیطان است که امر میکند به شرو بطریق مبالغه ایشانرا نفس شیطان خواند (اشعة اللّمعات جـ ۳ صـ ۳۷۶).

را بخدا سپرده بودی نه زن، برو گور زن را شگاف کن، چون آن شخص گور را شگاف کرد زنش مرده و فرزند زنده یافت و در زبدة الخلاصه آورده است که چون مسافر بوقت بیرون شدن از خانه آیة الکرسی بخواند در آن سفر از درد وزحمت ایمن باشد و اگر مسافر را تشنگی غلبه کند و آب موجود نباشد چند دانه سنگریز ها بدمد با یك یك بار "انّا اعطینا" بخواند و در دهن کند انشاء الله آتش تشنگی قرار گیرد بلکه دفع شود و اگر مسافر راه گم کرده باشد باید که این دعا بخواند "**یا عباداللّه المخلصون اعینولی**"[الف] و در زبدة الخلاصه نیز آورده است که از روایت صحیح واضع گشت که یك بار سوره‌ء یسین بخواند راه بیابد و همچنین در زبدة الخلاصه آورده است که اختیار در روز پانشنبه اولی[۱۴۴] و در روز شنبه و دو شنبه نیك است در هر طرفی که خواهد برود و بعضی مشائخ چنانچه مولانا یوسف در تحفة النّصائح و غیره چنین آورده اند که روز جمعه و یك شنبه در طرف مغرب نرود و در

سع۲۸۳

الف) "**وعن ابن عباس رضی الله عنهما ان رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم قال ان لله ملٰئکة فی الارض سوی الحفظه یکتبون ما یسقط من ورق الشّجر فاذا اصاب احد کم عرجة بارض فلاة فلیناد اعینوا عباداللّه**" یعنی خدای تعالی را در زمین فرشتگان هستند علاوه بر فرشتگانیکه اعمال بندگان مینویسند، که اوراق افتاده درختگان را مینویسند پس هر کسی از شما را که در بیابان زحمتی برسد باید که ندا کند باینطور که یا بندگان خدا مرا مدد کنید (مجمع الزّواید جـ ۱۰ صـ ۱۳۲ بحواله‌ء طبرانی).

(۱۴۴) حضرت کعب بن مالك رضی الله عنه روایت می کند که آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم بیرون آمد در غزوه‌ء تبوك و آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم دوست می داشت که بیرون آید برای سفر غزوه روز پنجشنبه و در جامع الاصول از کعب بن مالك آورده است که گفت "کم بود که بیرون می آمد پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم برای سفر مگر روز پنجشنبه. (اشعة اللّمعات شرح مشکوة جـ ۳صـ ۳۷۱)- شیخ عبدالحق در شرح این حدیث میگوید که روز پنجشنبه روزی مبارك است که بر داشته میشود در وی اعمال بندگان، پس خواست آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم که برداشته شود جهاد که افضل اعمال است نزد الله تعالی (ایضاً)- ولی از سلف اصلاً منقول نیست که اتباع احکام و اختیار ساعت بحکم آن کنند- از امیرالمؤمنین علی کرم الله وجهه منقولست که کسی نزد ایشان گفت که فلان روز برو و فلان روز مرو، فرمود اگر شمشیر در دست من بودی می زدم گردن ترا، بودیم ما در خدمت ابوالقاسم محمد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و نشنیدیم که ذکر کرده می شد که فلان روز مسافرت باید کرد و فلان روز نباید کرد" (اشعة اللّمعات شرح مشکوة جـ ۳ صـ۳۷۱).

روز شنبه و دو شنبه بطرف مشرق نرود و در روز سه شنبه و چهار شنبه بطرف شمال نرود و در روز پانجشنبه بطرف جنوب نرود، فامّا اهل سنت و جماعت[الف] درین اعتبار نکرده اند زیرا که این قواعد نجوم است و بر نجوم عمل کردن روا نیست چنانچه در حدیث آمده **"قال رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم من آمن بالنّجوم فقد کفر"**[ب] و نیز آورده است در اول شب راه نرود که خطرهء پیریان باشد بلکه در آخر نصف رود که این وقت وقت[ج] سیر فرشتگان است و در هر شهری که وبا باشد نرود و اگر رفته باشد زود باز گردد و در هر زمین که برود پیاز و سیر آن زمین بخورد تا آب سع ۲۸٤ و باد آن زمین او را مخالف نباشد و چون خروج کند سورة الکافرون و اذا اجاء و اخلاص و فلق و النّاس، هر یك با بسم اللّٰه الرّحمن الرّحیم بخواند، بجانب یمین بدمد، باز خواند بجانب شمال بدمد، باز خواند بجانب شرق بدمد، باز خواند بجانب مغرب بدمد- و دیگر حکایت آورده اند که[د] سودا گری بود در هر شب همین چهار صورت می خواند و چهار جانب می دمید- یك شب از شبها فراموش کرد- هم دران شب دزدان برو تاختند و مالش را بغنیمت بردند و همان سالار را گفتند که ای سالار کاروان! شما را چه قدرت بود که در هر شب در هر مرحله و منزل قلعه راست میکردی، بیادش آمد، گفت آری بدبختی من این شب همان اوراد را فراموش کردم که قلعهء من همان بود، بیت:

آن مسافر که می رود به سفر — وقت رفتن نماز خواند اگر
چار رکعت به هر چهار ازان — خواند الحمد و چهار قل را
بعد از آن نزد حق بگوید او — که من و دیعت سپردم بتو (؟)
نفس خود را و مال و اهل بود — این همه را بحفظ خویش اندر (؟)
این همه را بحفظ خویش اندر — تا که باز آید او بشان ز سفر (؟)
و انگهی بر سفر برآید آن — یازده بار چار قل بخوان

(الف)سع، غع مظ- جماعتی (ب) ماخذمعلوم نشد (ج)غع (وقت) ندارد (د)غع، عر- اگر

خیر و شر هر که در سفر دارد — وانچه از نفع از ضرر دارد
شر آنرا خدا بگرداند — خیر وی را عطاش گرداند
روز پنچشنبه هست روز سفر — (در) همین روز رفت خیر بشر (ص)
اگر ماه منعه سه روز آخر ماه دانی تو — هم بعقرب چون ماه وقت دور(؟)
من نوشتم ز مضمرات چنین — معتبر دان بر آنچه گفتم درین

قال النّبی علیه الصّلوة و السّلام لاتخرج الی الیمن اِذا کان القمر فی العقرب،(الف) مغنی این حدیث در ترغیب الصّلوة چنین آورده است که **مولانا حمید الدّین المخلص للّه ابو محمد عبداللّه و مولانا شیخ المحدثین والمفسرین جلال الحق و الدّین مغربی طیب اللّه مرقد هما** و این دو استادان بزرگواران که مقتدای محدثان بودند در وقت خویش، چنین فرمودند که معنی این خبر معنون و مسلسل الی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم که قمر نام رهزنی بود در عهد رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم و عقرب نام دهی است که این قمر راهزن در آنجا بود، کسانی که سفر کردندی بسوی یمن ایشانرا منزل در ده عقرب شدی- رسول علیه الصّلوة والسّلام ایشانرا خبر داد و گفت سفر نکنید که قمر راهزن در ده عقرب است و این خبر موقوف است بر علی رضی اللّه عنه و مراد ازین خبر اینست که تقریر افتاد نه آنکه ماه در عقرب است چنانچه اهل نجوم می گویند زیرا که رسول علیه الصّلوة السّلام فرموده است "**من اتی کاهناً و صدق فیما قال فکانّما کفر بما انزل علی محمد صلی اللّه علیه و آله وسلم**"(ب) اگر چه علم نجوم منزّل بود لکن منسوخ شده است بدین خبر قال النّبی صلی اللّه علیه و آله وسلم "**نسخت شریعتی شرائع من قبلی**" **ترغیب الصلوٰة** - دیگر آورده اند که سلطان سکندر ذوالقرنین چون تمام عالم را باد شاه شد تمام عالمان زمانه را

سع ۲۸۵

(الف) رکـ به تحفة النّصائح (قلمی) از مولانا محمد یوسف مملو که پشتو اکادی دانشگاه پشاور صـ ۵۲
(ب) برای روایت بالمعنی رجوع کنید به کنزالعمال ج ٦ صـ ۲۷"- تذکره الموضوعات مؤلفه محمد بن طاهر بن علی القیسرانی ص ۱۱۰-" عن الحسن عن علی بن ابی طالب قال من اتی کاهناً او عرافاً فصدقه بما یقول فقد کفر بما انزل علی محمد صلی اللّه علیه و آله وسلم.

جمع کرد که برای من حرزی پیدا کنید که احتیاج من بقلعه نباشد- آورده اند که تمام عالمان متفق شدند بر این اسمأ که هر که این اسمأ را هر روز بخواند هفت[الف] بار او را احتیاج به قلعه نباشد و حق تعالی فرمان دهد هشتاد هزار فرشتگان را تا چهل هزار در روز و چهل هزار در شب نگاهدارد- بعد از آن ذوالقرنین قلعه راست نمی کرد اسمأ اینست "صبرصاً ابرصاً سعرصا"[ب] دیگر در رشحات آورده است" می فرمودند که کشف قبور آنست که روح صاحب قبرمتمثل می شود بصورت مناسب از صورت آن[ج] وصاحب کشف ویرا در آن صورت بدیدهء بصیرت مشاهده می کند، اما چون شیطان را قوت تمثل و تشکل بصورت و[د] اشکال مختلفه می باشد از آن جهت خواجگان قدس الله اسرارهم ازین کشف اعتبار نگرفته اند و طریقهء ایشان در زیارت اصحاب قبور آنست که چون بر سر قبر عزیزی رسند خود را از همه نسبتها و کیفیتها تهی[ه] سازند و منتظر نشینند تا چه نسبت درو ظاهر می شود، از آن نسبت حال صاحب قبر معلوم کنند- طریق ایشان در صحبت مردم بیگانه هم برین وجه است که هر که پیش ایشان نشیند به باطن خود نظر کند هر چه بعد از آمدن آنکس ظاهر شود دانند که آن نسبت از آن اوست و ایشان را دخلی نیست، بحسب آن نسبت با وی زندگانی کنند از لطف و قهر، و حضرت شیخ محیّ الدّین ابن عربی قدس الله سره این را تجلی مقابل می[و] گفتند و ظهور این معنی بواسطهء کمال جلا و صفا است که باطن منورّ ایشان را حاصل است و آئنه حقیقت ایشان را نقوش کونیه پاك و صاف شده است و بسبب کمال محاذات به آن ذات بی کم و کیف دارد چرا[ز] تجلی ذات درو هیچ نماند و هر گاه که وی را که طبع باز گذارند غیر آن امر بی کیف هیچ چیز دیگر در وی ظاهر نخواهد شد- پس هر چه در آن آئینه پیدا خواهد آمد از آن او نخواهد بود بلکه بواسطهء تقابل شخصی خواهد بود که در وی منعکس گشت[ج] دیگر در

سع۲۸۶

(الف) سع، غع (بار)ندارد (ب) غع، عر- صعرصا (ج) مثالی (رشحات جه ۲صه ٤٦٨ که ماخذ اقتباس است) (د)سع، غع (بصورت) ندارد (ه)سع، غع (تهی) ندارد (و) سع- مقابله (ز) جز (رشحات جه ۲ صه ٤٦٨) (ج) رك به رشحات عین الحیات جه۲ ص ٤٦٨-٤٦٩)

نفحات آورده است که بعضی از درویشان در مشغولی فرق میان خواب و بیداری نمیکند بلکه در خواب که بعضی موانع باشد یعنی مرتفع میشود صافی تر و قوی تر میشود.

در ذکر قربانی اهل عشق و محبت

و مبنای این قربانی بر اشتیاق وصال و مشاهده است چنانکه مالك دینار گفت[۱۴۵] قدس الله سره العزیز که در بادیه می رفتم، جوانی را دیدم که در زیر درختی نماز میکرد و آن درخت را رطب بار بود- مالك می گوید نزد وی رفتم، چون جوان از نماز فارغ شد بر وی سلام کردم، جواب گفت و خرمای چند از آن درخت در باز کرد (؟) و بمن داد، من گفتم ای عزیز ا میخواهیم که با توصحبت دارم، جوان گفت "ای مالك با من مصاحبت نمی توانی کرد " از وی در گذشتم و روز منی بود نیز ویرا در مسجد خیف یافتم[الف] که نماز میکرد، چون از نماز فارغ شد گفت: **الهی قرب النّاس قربانیهم و لااملك الّا نفسی فاتقرب الیك بنفسی**، الهی همه مردم قربانیها می کنند و من مالك هیچ چیز نیستم مگر تن خود، من نیز تن خود را برای تو قربان می کنم، بانگشت اشارت بحلق کرد، فی الحال بیفتاد و بمرد، بیت: سع۲۸۷

بدست دوست درین عید هر که قربان شد
بکیش زنده دلان پای تا بسر جان شد
چه عیدی[ب] به ازین عاشق بلاکش را
که پیش خنجر بران عشق قربان شد

(الف) سع، غح، مظ- نزو وی که مسجد خیف یافتم (ب) قیاساً "چه عید بهتر ازین........الخ
(۱۴۵) صاحب کشف المحجوب و مؤلف طبقات الکبری کنیت ایشان ابو یحیی و نامش مالك بن دینار نوشته است، یکی از تبع تابعین بود و صحبت حضرت حسن بصری (رح) را دریافته بود- در سال صدو سی (مطابق الفهرست ابن ندیم) یا صدو سی و یك مطابق طبقات الکبری) یا صدو سی و هفت (مطابق سفینة الاولیاء) وفات یافت.

زبهر کشتن خود دست و پازدم بسیار
ولی بکوشش خود سرخ روی نتوان شد

قربانی فانیان حضرت عزت سبحانه و تعالی اینکه نفس امّاره را در قربانگاه مخالف هوی بر رسن اوامر و نواهی دست و پای تصرف بر بندی و بکار قطع طمع سر انانیت او برداری و بدم نصیحت درو دمی و او را از پوست نبت امارگی بیرون آری و بتیغ[الف] مجاعت شکم آزو شرهش را[ب] چاك کنی و مفاصل و مواصل او را که با شیطان پیوسته است به خنجر مجاهدت بند از بند جدا کنی و در دیگ ریاضت اندازی و آب طهارت بروی ریزی، آنگاه هیزم محنت در دیگدان محبت نهی و آتش فتنه در وی زنی و در زیر دیگ ریاضت بر افروزی و دیگر اقرار از کار با وی قرین کنی و آن را بجوشش شوق و ذوق پخته کنی و سرپوش خاموشی بر وی نهی و کفك هستی و غدود هوی پرستی در حین جوش هستی از وی بر اندازی و نمك محبت و زعفران موت با پیاز نیاز و گرم داروی کرم و دارچینی مسکینی و نخود بیخودی با مشك و گلاب صدق و محبت در وی تعبیه کنی، آنگاه نان ایمان را در تنور احسان با آتش عرفان بپزی و نمکدان دل از نمك محبت پر سازی و سبزی طاعت و سرکهء زهد بر خوان استطاعت مهیاً کنی، انگاه از جلاب شراب ناب دیده در پاتلی حدقهء چاشنی پالوده ترتیب کنی و به نشست[ج] ترك ناشائسته آنرا بقوام آنگاه بزعفران خوف و بوستان رجا و مغز نغز تجرید و خشخاش قلاشی تفرید و گلاب ریاضت و مشك عشق آراسته کنی و برطبق اخلاص بر خوان اختصاص نهی، آنگاه مهمانان ارادت غیبی و صادران و واردان لاریبی را در خانه و جود بر سر خوان شهود بنشانی و این غذای روحانی را طعمهء این مسافران عالم ربانی گردانی، معنی ازین مسکین تلقی نتوانی، از استادان فنا فی الله به صدر بارگاه بقاء الله تلقی[د] توانی، ابیات،

سع۲۸۸

(الف) سع، غع- تیغ (ب) شره (بفتح شین و کسر راء)= حرص (ج) سع، غع، مظ- نشتی
(د) سع، غع مظ- ترقی

جانان قبول گردان این جستجوی ما را
بنده مرید عشقم بر دار سوی ما را[الف]

با[ب] ساغر پیاله، در ده می چولاله
تا گل سجود آرد پیمای ما را[ج]

گر بحر می بریزی ما سیر[د] بر نگردم
زیرا نگون نهادی بر سر کدوی ما را

مهمان دیگر آمد دیگی دگر بکف کن
کین لوت[هـ] پس نیابد یك کاسه شوی ما را

هر لحظه جوق مستان درمی رسید مهمان
مخمور چون نیاید چون یافت بوی ما را

گر خوی ما ندانی از لطف باد[و] واجوی
هم خوی خویش کرده این باده خوی ما را

ترك هنر بگوید، دفتر همه بشوید
گر بشنود عطارد این طریقوی[ز] ما را

ای آب زندگانی ما را ربود سیلت
اکنون حلال باشد[ك] بشکن سبوی ما را

این پس که تلخ نگردد دنیا بر اهل دنیا
گر بشنود نیا گه این گفتگوی ما را

وقتی بزرگوار نصیحت میکرد و مردان و زنان در آن مجلس حاضر بودند، شیخ نزد حاضران مجلس کلام توحید میکرد، یك عورت جواب داد و گفت "التّوحید الواحد الاحد "شیخ گفت جواب خوب گفتی، بگوای عورت! در چه کار مشغول هستی؟ عورت گفت در کار زراعت، شیخ گفت "اسباب زراعت در تو موجود نمی بینم، بچه

(الف) بنده و مرید عشقیم بر گیرموی ما را (دیوان شمس تبر یزی مرتبه بدیع الزّمان، حسن عمید، طبع دوم سازمان انتشارات جاویدان علمی تهران ۱۳٤٦ حصه اول ص ۸۱) (ب) بی ساغر و پیاله (ایضاً)
(ج) سیمای روی ما را (ایضاً) (د) سیر و پر (ایضاً) (هـ) کین دیگ (ایضاً) (و) باده واجو (ایضاً)
(ز) طرقوی ما را (ایضاً) (ك) بادت (ایضاً)

سع۲۸۹ زراعت میکنی؟" عورت گفت "ستور نفس را با گاو همت جفت ساخته ام در زمین بستان باطن با نواع ریاضات[الف] قلبه رانی خواهم کرد و تخم عبادت و معرفت خواهم کاشت و کشت مذکور را بآب بیداری همیشه پرورش خواهم داد تا بغایتی که ثمرهء معرفت و ولایت بارور گردد و بعده آنرا بداس رضا بریده و از خس و خاشاك خود کامی پاك نموده تحت العرش خرمن مذکور خواهم کرد، شاهنشاه لم یزل و لایزال بعد قبول آنچه محصول خود طلب کند خواهد گرفت باقی ماند بامّتیان حضرت محمّد رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وآله وسلم قسمت خواهم کرد "و چون شیخ این سخن ازو بشنید گفت "ای عورت! معلوم میشود که ترا در کارو بار باغبانی و در پرورش آن قوت تام خواهد بود "-عورت گفت "بلی خلق اللّٰه تعالی عشر بساتین فی قلوب المؤمنین، اول باغ توحید دویم باغ علم سیم باغ چهارم باغ تواضع پنجم باغ سخاوت ششم باغ توکل هفتم باغ قسمت هشتم باغ سنت نهم باغ خوف دهم باغ رجا. پس شرط باغبان آنست که چون تفحص کند درون خویش در آید، هر جا که خاري وخسی باشد آنرا بر گیرد و بیرون اندازد بجز نهال اصلي، پس چون مرد مؤمن در باغ علم در آید خار ناداني را بیرون اندازد و چون در باغ سخاوت در آید تکبر بیرون اندازد و چون در باغ توکل در آید خار خصومت را بیرون اندازد و چون در باغ سنت در آید

سع۲۹۰ خار بدعت را بیرون اندازد و چون در باغ خوف در آید خاربی ادبی را بیرون اندازد و چون در باغ رجا در آید خار خوف را بیرون اندازد "و چون عورت بیان ده باغ کرد شیخ آهی برد، عورت گفت "ای شیخ مریض هستی که آه زدی "شیخ گفت "از بیکاری دین رنجور ام، ای عورت! برو و دارو در کار من کن-" عورت گفت "بروهاون نامرادی را بگیر و هلیلهء تقوی بدو یار کن و بدیگدان محبت بنه و آتش شوق بر افروز و هیزم شکستگی و بی نیازی بر کن و سر پوش خاموشی بر لب او محکم بربند و صباح و شام بخور تا صحت یابی "دیگر بشنو! که روزی سید طائفه شیخ جنید بغدادی رحمة

(الف) غخ، عر، مظ- ریاضت

اللّه علیه و الغفران در راه میگذشت، مندوب نام طبیب پیش حضرت شیخ آمد، داروی خود را تعریف کرد داروی قوت طبع حسن دارم، خواجه فرمود "این هم خوب است امّا داروی گناه داری؟" طبیب شرمنده شد و سر فرو گشت و زار زار بگریست، دیوانه در راه میگذشت و گفت "ای خواجه! در خیال این چه افتی، داروی گناه من دارم امّا سخت تلخ است، نتوانی خوردن "شیخ فرمود بگو تا بخورم، گفت "ای خواجه! برو هلیلهء[الف] درویشی بیار و بلیلهء[ب] فقرو املهء[ج] ریاضت بیار و بیخ درخت اخلاص و شاخ عجز بیار و پوست درخت ارادات و برگ درخت تواضع بیار و گل محبت و میوهء صبر بیار - این همه را بدست توفیق بکوب، چون کوفته[د] شود بجامهء تدبیر ببیز، چون بیزده شود در دیگ تفکّر بیانداز و بر دیگدان برابر نشان و بآتش شوق فروزان و آب بیچارگی از جگر بریز و سرپوش طاعت بر سر او بنه تا در جوش محبت در آید و آنگاه که بجوشد آب طهارت از دیدهء خیال بیداری و به چمچهء مصیبت بزن و بکفگیر قناعت بجنبان، واقف باش که از دود دل خام سوز نماند- چون بدین ترتیب این ترکیب دم پخته شود بعد از آن بهنگام سحر در صحن ندامت فرود آرو در قدح امید انداز و از راه ضمیر سرکدان در حلقهء گناه بریز تا شفا حاصل شود. سع۲۹۱

دیگر بشنو که روزی خواجه حسن بصری علیه الرّحمة و الغفران در بازار شهر بغداد می گذشت، طبیبی فریاد میکرد که من طبیبم و هر رنج که باشد دوا کنم- چون خواجه این بشنید گفت دعوی قوی کردی که من هر رنج را دوا کنم، گفت آری، گفت ای طبیب! من نیز رنج دارم، گفت چه رنج داری؟ گفت رنج گناه دارم، طبیب گفت چنان دوا کنم که شفا یابی، فرمود که بیخ فقر بیار یعنی از خود و از جمله اشیأ بر خیز و احتیاج بدو آرو محتاج بدو باش و با غیر مگوی و غیر مجوی چنانکه ابراهیم

(الف)، (ب)، (ج) این هر سه نامهای گیاه ها هستند و مخصوص نواحی حاره هستند و در هند و چین میرویند- میوه های این گیاه ها در تداوی مورد استعمال میگردد (د)سع، غع، مظ- گفته

علیه و علی نبینا الصّلوة والتّسلیمات در منجنیق از فرشتگان مقرب استعانت نمی جست و آن نیز ولایت او نبود بلکه نبوت او بود زیرا که ولایت انبیأ (علیهم السلام) آن بود که از خود در گذرند و فراموش کنند کل اشیأ را مگر او را- گفت برگ صبر با وی یار کن یا چون غرض و مقصود جز او نداری پس هر تلخی که ازو زاید شیرین- پنداری[الف] که در ولا یت محبوب بر عاشق تلخی دیدن حرام است و نباید:

پیش تو دعا گفتم و دشنام شنیدم — هر گز نبود بهتر ازین هیچ دعا را

باز هلیلهء تواضع با بلیلهء مسکنت بیامیز. بدانکه حد تواضع سر افراختن[ب] و سر انداختن است بایزید بسطامی قدس الله سره گفته است که اگر تمام کلیات از ذره خود را بهتر بینی تواضع ترا نشاید بلکه متکبر هم ترا گویند و سکون و قتی یابی که ظاهر و باطن خود بدو تسلیم کنی، پس چون تسلیم کردی مرگ معنوی چشیده باشی و چون مرگ معنوی حاصل شود هر گاه که یاد انانیت بتو پیش آید کام مرادی تلخ گردد و این جان کندن در هر ساعت باشد و اگر تو به نیك و بد نظر کننده ای پس متحرك باشی و متحرك سکون را نشاید- باز گفت که در هاون معرفت بیانداز و چون چنان کردی پس بر تو باد که اقوال و افعال خود را در کل[ج] حین اسیر معرفت پنداری که هیچ ذره نیست که او نیست یابی اوست و بدستهء تقوی بکوب- بدانکه قلب سالك چون مردمك چشم است اگر اندك چرك درو افتد تاریکی پذیرد- پس بر تو باد که تواضح و مسکنت بتقوی داری نه آنکه تواضع بحرص و هوی و شهوت پرستی کنی و بغربال رضا ببیز یعنی سبوس سرکشی و غیرو[د] ناضای[هـ] و انانیت دور کن تا تمام رضا باشی- آورده اند که حضرت عزت جل و علا مهتر موسی را علیه و علی نبینا الصّلوة والتّسلیمات گفت **"من لم یصبر علی بلأی و لم یرض علی قضأئی ولم یشکر علی نعمأئی فلیخرج تحت سمأئی والیطلب ربّ سوائی"** و به بلا طاعت بکن تا

سع۲۹۲

(الف) سع، غع مظ- پندارد (ب)غع، عر مظ- فروختن (ج)غع، عر، مظ- (کل) ندارد
(د)عر (غیر) ندارد (هـ)قیاساً- نارضای

این چیز ها نکرده باشی هنوز مبتدعی و چون کردي پس نام مطیعی و طاعت این هنگام بر تو و فعل تو اطلاق آید و در دیگ اشتیاق بیانداز یعنی جز او اشتیاق چیزی در دل نیاری که گفته اند الاشتیاق یمحواللذآت،[الف] هر لذت غیر دوست را ریب دان و آتش شوق در زیر آن بر افروز یعنی پیش از ین کار تو بتو بود، الحال از جانب دوست جذبه بتو رسد که همیشه اسیر طریق او باشی و در شب و روز آسائش دو گیتی بر تو حرام گرداند، پس تو بی تو او باشی یعنی هرگز از طلب مقصود ممانعت را نباشی و گفته اند **"النّوم حرام علی کل محبٍّ"** زیرا که محب از دو حال خالی نیست یا در هجران است یا در وصال، اگر در هجران است مهجوری از عذاب دوزخ سخت تر است او را چگونه خواب بود، اگر در وصال است واصل را خود خواب نمی آید و بکفگیر شتابی بزن یعنی چون همه چیز ها را حاصل کردی پس درین راه تیز رو باش یا آنکه مذکورین را از دست مده یا آنکه چون فی الحال از چنین دیگ کف انانیت بر خیزد باید که بکفگیر ذکر و فکر و اراده همان را بوحد انیت بدل کنی و به صدق همت فرود آر- بدانکه گفته اند که انتهای سالك در ابتدای اوست یعنی اگر در ابتداء مخلص بود در انتها بمقصود رسد و اگر در ابتداء بریا بود در انتها به بدعت افتد- پس چون همت تو در ابتداء بلند بود الحال در انتهای آن بلند همت گردی که انّ اللّٰه یحبّ معالیهم و معالی آن بود که غیر اللّٰه نه بیند و نداند و نه خواند و در طبق اخلاص بکن زیرا که ضد اخلاص ریا است و گفته اند که عمل نیست مگر به نیت و نیت نیك حاصل نشود مگربه اخلاص و اخلاص وقتی حاصل شود که ما سوی اللّٰه در دل او آرام نگیرد و اگر از اول اخلاص نبود در آخر نیز حاصل نمیشود که عمل او حبط گردد و بدندان توکّل بخای تا شفایابی و طریقت نجات اینست زیرا که چون توکلّ بدو کردی او را دیدی و خود را از میان کشیدی از مرض گناه که آن وجود انانیت تو بود که **"وجودك ذنب لایقاس بها ذنب"** خلاص یافتی و گفته اند که **"اتصّاله**

سع۲۹۳

(الف) سع، غع، مظ- محواللذآت

فی انفصاله و انفصاله فی اتّصاله" یعنی اتّصال با خدا در انفصال و جود خود انفصال خدا در اتّصال و جود خود.

اصطلاحات تصوف

در سلک سلوک شیخ ابو تراب نخشبی قدس اللّٰه سره آورده است که بر اصحاب دقائق و ارباب حقائق مخفی نیست که هر علمی را اصطلاحات است تاکسی را بر اصطلاح آن علم اطلاع کلّی نباشد او ضابط حقائق و مالک دقائق آن علم نتواند شد- اکنون بدان که یکی از اصطلاحات این علم طریقت توبه است که التوبة اصل(۱٤٦) کل مقام و مفتاح کل حال و هی اول المقامات فی مشابهة الارض للبناء فمن لا ارض له لا بناء له و من لا توبة له لا حال له و لا مقام له- بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم مقام(۱۷٤) است بفتح میم و **مقام کل واحد موضع اقامة ذلك المقام و یسمّی مقاماً لثبوته و استقراره و قد یکون له مقام**- بباید دانست که

سع ۲۹٤

(۱٤٦) توبه:- صوفیه توبه را باین شکل تعریف کرده اند که بیداری روح است از غفلت بطوریکه گناه گار از راه های ناصوابی که می پیماید خبردار می شود و از گذشتهء بد خود منزجر میگردد ولی فقط تذکروتنبه کافی نیست که تائب شمرده شود مگر آنکه تائب بکلی آن معصیت یا معاصی را که مرتکب بوده یا متذکره شده " رها نماید- حضرت جنید بغدای(رح) گفته است " توبه را سه معنی است اول ندامت، دوم عزم بترك معاودت، سوم خود را پاك کردن از مظالم و خصومت "و ذوالنّون مصری(رح) گفته "توبهء عوام از گناه است و توبه خواص از غفلت "(تاریخ تصوف در اسلام جـ ۱ صـ ۲۲۲).

عامیان از گناه توبه کنند عارفان از عبادت استغفار

(سعدی شیرازی)

(۱٤۷) مقام عبارت است ازاقامت طالب بر اداء حقوق مطلوب بشدت اجتهاد و صحت نیت وی و هر یکی را از مریدان حق مقامی است که اندر ابتداء در گاه طلب شان را سبب آن بوده است و هر چند که طالب از هر مقام بهره می یابد و بهر یکی گذری میکند قرارش بر یکی از آنجمله میباشد از آنچه مقام ارادت از ترکیب جبلّت باشد نه معاملت "(کشف المحجوب صـ ۳۲۳) مصنف کتاب اللّمع فی التّصوف شیخ ابوالنّصر السرّاج (متوفی ۳۷۸هـ) مقامات را هفت شمرده است باین ترتیب توبه، ورع زهد، فقر، صبر، توکّل، رضا (تاریخ تصوف ج ۱ صـ ۲۱۰).

یکی از اصطلاحات این علم حال(۱۴۸) است و الحال ما یرد علی القلب من طرب او حزن او بسط او قبض والحال سموا حالاً لتحوله- بدانکه در سلوك یکی را صاحب وقت گویند دویم را صاحب احوال گویند و سیم را صاحب انفاس گویند- صاحب وقت مبتدی باشد و صاحب انفاس منتهی باشد و صاحب احوال بینهما- بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم وجد است والوجد سر علی القلب بلا تکلف- اهل معرفت گویند **"الوجد شرف القلب لایطلع علیه الاّ اللّه تعالی"** و بعضی گویند **"الوجد وارد الحق اذا جآء ترجع القلب الی الحق"** بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم تواجد است والتّواجد استدعاء الوجد عن نفسه لیس لصاحبه کمال الوجد- آری تواجد از باب تفاعل است و در فاعل بیشتر اظهار ضعیفی باشد که در صاحب او آن نباشد کالتّمارض والتّجاهل- و جد حالی را گویند که صاحب آن حال را بی تکلف او ظاهر شود و تواجد حالی باشد که صاحب او بتکلف آنرا ظاهر کند و میان این حال و آن بسیار فرق است، **لیس التّکحّل فی العین کالکحل.** سع ۲۹۵

عزیز من! فقیری مذهبی است آنچه در کسی صفات حسنه باشد، اظهار کردن جایز نیست خاصه در کسی که آن صفات نباشد اظهار کردن آن کی جایز باشد ولهذا بعضی درویشان را ملامتی خوانند و ملامتی طائفه ای باشد که ایشان نه خیر خود پیدا کند و نه شر خود را پنهان دارد- بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم

(۱۴۸) حال معینی باشد که از حق بدل پیوندد- پس آنکه از خود بکسب دفع نتوان کردن چون بیاید و یا بتکلف جلب نتوان کردن چون برود- گروهی از مشائخ دوام حال را روا دارند از آنجمله شیخ حارث محاسبی رحمة اللّه علیه (متوفی ۲۴۳هـ) گفته است "محبت و شوق و قبض و بسط جمله احوال اندو اگر دوام آن روا نباشد نه محب محب با شد و نه مشتاق مشتاق و تا این حال بنده راصفت نگردد نام آن بربنده واقع نشود و از آنست که وی رضا را از جمله احوال گوید و گروهی دیگر حال را بقا و دوام روا ندارند چنانکه شیخ جنید بغدادی(رح) گفته است احوال چون برق باشد که بنماید و نپاید و آنچه باقی شود نه حال بود که آن حدیث نفس و هوس طبع باشد الاحوال کالبروق فان بقیت فحدیث النّفس (کشف المحجوب صـ ۱۶۱)- صاحب اللّمع ده حال وصف میکند که عبارت اند از مراقبه، قرب، محبت، شوق، خوف، رجا، انس، اطمینان، مشاهده یقین - (رجوع کنید به تاریخ تصوف در اسلام جـ ۱ صـ ۲۱۲).

قبض و بسط است و هی حالان یشبهان من الخوف و الرّجاء، امّا بعضی گویند القبض یتولدّ من الخوف والبسط یتولّد من الرّجاء و در کشف المحجوب آورده است که قبض و بسط دو حالت اند از احوال که تکلّف بنده از آن ساقط است چنانکه آمدنش بکسبی[الف] نباشد و رفتن نه بجهدی که خداوند گفت عزّوجل "**وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَ يَبْسُطُ**"[ب] پس چون قبض عبارت است از قبض قلوب اندر حالت حجاب و بسط عبارت است از بسط قلوب اندر حالت کشف و این هر دو از حق است بی تکلّف بنده و قبض اندر روزگار عارفان چون خوف باشد اندر روزگار مریدان و بسط اندر روزگار عارفان چون رجاء باشد اندر روزگار مریدان- بقول این گروه که قبض و بسط را اندرین معنی حمل کنند و از مشائخ گروهی برانند که رتبت قبض رفیع تر است از رتبت بسط بر دو معنی یکی آنکه ذکرش مقدم است اندر کتاب و دیگر آنکه اندر قبض گذارش[ج] و قهر است واندر بسط نوازش و لطف است ولامحاله کذارش[د] بشریت و قهر نفس فاضلتر است از پرورش آن که آن حجاب اعظم است و گروهی بر آنند که رتبت بسط رفیع تر است از رتبت قبض ازآنچه تقدیم ذکر آن در کتاب علامت تقدیم فضل مؤخر است بر آنچه عرف عرب آنست که اندر ذکر مقدم دارند چیزی را که اندر فضل مؤخر بود چنانچه خدای تعلی عزّوجل گفت "**فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَ مِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ**"[هـ] و بعضی بر آنند که قبض و بسط هر دو بیك معنی است که از حق به بنده پیدا اند، چون آن بر دل نشان کند یا سر بدان مسرور شود و نفس مقهور و یا سر مقهور شود و نفس مسرور چنانچه بایزید رحمة اللّٰه علیه گفت که **قبض القلوب فی بسط النّفوس وبسط القلوب فی قبض النّفوس**، پس نفس مقبوض از خلل محفوظ- بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم علم الیقین است و عین الیقین وحق الیقین است، **فعلم الیقین ما کان من طریق النّظرو الاستد لال و عین الیقین ما کان**

سع۲۹٦

(الف) سع، غع- بکسی (ب)البقره ۲۴۵ (ج)، (د) گدازش (کشف المحجوب که ماخذ این اقتباس است) (هـ) فاطر ۳۲

بطریق المکشوف والنّوال و حق الیقین ماکان بتحقق الانفصال عن لوث الصلصال و قیل علم الیقین للاولیأ و عین الیقین للخواص و حق الیقین،[(۱۴۹)] للانبیأ (علیهم السلام) و دیگر از اصطلاحات این علم محاضره و مشاهده و مکاشفه است،[(۱۵۰)] محاضره حق ارباب تلوین است و هم اهل یقین است و مکاشفه امریست میان ارباب تلوین و اصحاب تمکین و اهل عین الیقین و دیگر از اصطلاحات این علم هیبت و انس است و هما یشبهان القبض والبسط و قال الجنید رحمة الله علیه **"الانس ارتفاع الحشمة مع وجود الهیبة"** و قال رویم(ح) **"الانس یتوحش عن غیره حتی عن نفسه ای انیس"** از دولت هیبت بعضی از انس جای رسانیده اند که ایشان را از خلق چنان وحشت گرفته است که وجود خود را هم مزاحم خود دانسته اند- آری یکی از نعمتهای خالق الجنة والنّار تعالی و تقدس دوزخ است بنابر آنکه از بیم دوزخ چندین خلق بهشتی می شوند و حق الهیبة الغشیی و حق الانس الصّحو- بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم لوائح و لوامع و طوالع است،[(۱۵۱)] **فا مّا الوائح کالبرق یظهر و یستر سریعاً و**

(۱۴۹) یقین در لغت علمی است که شك بآن نباشد "الیقین فی اللّغة العلم لاشك معه "و نزد عرفاء عبارت است از رویت عیان بقوت ایمان نه بحجت و برهان "و عند الحقیقة رویة العیان بقوة الایمان لا بالحجة والبرهان "(تعریفات ص ۲۸۰) پس علم الیقین درجهء علماً است بحکم استقامت شان بر احکاَم امور و عین الیقین مقام عارفان است بحکم استعداد شان مر مرگ را و حق الیقین فنا گاه دوستان است بحکم اعراض شان از کل موجودات- پس علم الیقین به مجاهدت و عین الیقین بموانست و حق الیقین بمشاهدت شود و این یکی عام است و دیگر خاص و سه دیگر خاص الخاص (کشف المحجوب کشف حجاب دهم).

(۱۵۰) محاضره عبارت است از حضور دل در شواهد آیات ولطائف عیان وعلامت محاضره دوام تفکر باشد اندر رویت آیت (کشف المحجوب ص ۳۲۵) و مشاهده اطلاق میشود بردیدن اشیاء بدلائل توحید و گاهی اطلاق میشود برویت حق در اشیأ (ابن العربی ر حہ = رجوع کنید به تاریخ تصوف در اسلام جہ ۱صہ ۶۵۵) و مکاشفه عبارت است از حضور دل در شواهد مشاهدات و علامت مکاشفه دوام تحیر در کنه عظمت خداوند است، در محاضره عارف در افعال متفکّر بود و در مکاشفه عارف درجلاَل متحیّر بود (کشف المحجوب ص ۳۲۵).

(۱۵۱) لوآئح: اثبات مراد با زودی نفی آن- لوامع: اظهار نور بر دل با بقاء فوائدآن- طوالع: طلوع انوار معارف بر دل (کشف المحجوب صہ ۳۳۳)- این سه کلمات در معنی نزدیك اند بیك دیگر و فرق بزرگی بین آنها نیست و عبارت اند از صفات مبتدیان اهل سلوك که رو بترقی میروند بترتیب اول لوائح است، بعد لوامع و بعد طوالع- لوائح مانند برقی است که بمحض ظهور پنهان می شود (ابیات)

یآیها البرق الذّی یلمع   من ایّ اکناف السّمآء تسطع

<---

اللّوامع اظهر من اللّوائح و لیس زوالیها بتلك السّرعة والطّوالع بقاء و فناء و اقوی سلطاناً و ادوم مکثاً- بعضی گویند الطّوارق[۱۵۲] والبوارق[۱۵۳] والبوادی[۱۵٤] والطوالع و اللّوامع و الوائح الفاظ متقاربة المعنی من و المادی الاصول و مقاماتها و دیگر از اصطلاحات این علم حضور و غیبت است، فالغیبة ان یغیب القلب عن احوال الدّنیا و الحضوران یُحضر باحوال العقبی- بعضی گویند غیبت بمنزل[الف] سکر است وحضور بمشابهء صحو- عزیز من! در علم ظاهر هر که در حضور باشد در غیبت نباشد امّا فی ما[ب] نحن فیه هر که در حضور باشد او در غیبت افتاد یعنی هر که در حضور دوست شد از حضور خویش دور ماند- آری تا کسی از خویش غیبت نکند با دوست حضور نتواند کرد، غائب غائب حاضر حاضر بسیار یابند، اگر کار با غائب حاضر دارد و یا حاضر غائب اگر از وجود غائب حاضر و یا از نهاد حاضر غائب تا گلدستهء باغ فردوس کننده با هیزم آتش کننده جهنم گردانند نه از رائحهء جهنم درو گذاری[ج] باشد و نه از رائحهء فردوس اهتزازی- چنین گویند وقتی حسین بن علی رضی اللّه عنهما در سجده بود و چنان از خویش غائب و باحق حاضر شده بود که دیوار خانه سراسر بیفتاد او پیش از وقت سر از سجده بر نیاورد و آن شنیده باشی که وقتی درویش حاضر غائب در نماز بود، شخصی او را آواز میداد و او چون از نماز فارغ شد آن شخص بر سبیل تعجّب آغاز کرد که چندین فریاد که من میکردم تو نمی

سع۲۹۷

<--- افتر قنا حولاً فلمّا التقینا کان تسلیمه علیّ و داعاً

لوامع روشن تر از لوائح است و بآن سرعت زوال نمی یابد بلکه اندکی باقی می ماند، امّا طوالع هم از جهت روشنای قوی تر وهم از جهت دوام باقی تر است (ماخوذ از رسالهء قشیریه صـ ٤٠).

(الف) بمنزلهء سکر (ب)سع، غع مظ (ما) ندارد (ج)سع، غع مظ-دور

(۱۵۲) الطّوارق:- واردی بدل به بشارت یا به زجر اندر مناجات شب (تاریخ تصوف در اسلام جـ۱ صـ ٦۵۰ بحوالهء حضرت علی هجیری رحمة اللّه علیه).

(۱۵۳) البوارق: جمع بارقه، روشنای از جانب خداوند که بسرعت خاموش میشود و آین از اوائل کشف است (تعریفات صـ ٤۳).

(۱۵٤) اصلاً بواده است و بواده عبارت است از آنچه بطور ناگهانی از غیب بقلب برسد خواه موجب فرح باشد و خواه موجب اندوه (اصطلاحات از ابن العربی رحـ طبع بیروت ۱۹٦۹م منسلکه تعریفات جرجانی، صـ ۲۹۱)

شنیدی؟ درویش گفت" ای خواجہا این عجب نیست کہ کسی در نماز فریاد یکی نشنود، اما عجب آنست کہ یکی در نماز فریاد یکی بشنود **"قال الشبلی رحمة اللّٰہ علیہ" "طوبی لمن غاب عن حضرتہ و حضرفی غیبتہ"** بباید دانست کہ یکی از اصطلاحات این علم محو و اثبات است فالمحو رفع اوصاف العادات والاثبات اقامة العبادات، و محوبر سہ طریق میاید محوالذلّہ عن الظّواهر و محوالغفلة عن الضّمائر و محوالعلّة عن السّرائر- دیگر از اصطلاحات این علم فنا و بقا است، فامّا الفناء سقوط اوصاف المذمومة و البقاء ثبوت اوصاف المحمودة و بعضی میگویند الفناء صفة اللّون و ما کان لاجل اللّون البقاء صفة الملّون و ما کان لاجل الملوّن، قال اللّٰہ تعالی **"کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ"**(الف) یعنی الکون و **"یَبْقٰی وَجْهُ رَبِّكَ"** یعنی المکوّن- فامّا المخلصین داخلہ فی حکم الکون- مردمان بر دو نوع اند یك نوع در فناء شهوات و بقاء عبادات باشند و هوالمطلوب والمقصود و نوع دوم در فناء عبادات وبقاء شهوات بود نعوذ باللّٰہ منها- **و قیل الفناء فنا الجهل ببقاء العلم و فناء الغفلة ببقاء الذّکرو فنا المعصیة ببقاء الطّاعات و فناء الشّك ببقاء الیقین و فناء الرّغبة ببقاء الزّهد و فناء الحرص ببقاء القناعة و فناء البخل ببقاء السّخاوة و فناء الکفران ببقاء الشّکر و فناء الجدع ببقاء الصّبر و فناء السّخط ببقاء الرّضاء و فناء الرّیاء ببقاء الاخلاص و فناء الکذب ببقاء الصّدق وفناء التّکبر ببقاء التّواضع و فناء ما دون الحق ببقاء ما(ب) بالحق واللّٰہ والهدی(ج) بالحق:**

سع۲۹۸

هر کہ کلّی زخویش فانی گشت　　　او تمامی بدوست باقی شد

بباید دانست کہ یکی از اصحلاحات این علم صحو و سکراست فالسّکر استیلاء(د) سلطان الحال و الصّحو العود الی ترتیب الافعال و السّکر لارباب القلوب و الصّحو للمکاشفین بحقائق القلوب دیگر از اصطلاحات این علم جمع و تفرقہ، فالجمع

(الف) الرّحمن ۲۶　(ب) سع، غع، مظ- مع　(ج) غع، عر- المهدی (هدایت یافتہ، درست نیست بلکہ اصلاً الهادی هدایت کنندہ درست است)　(د) غع، عر، مظ-اسلاء

ما اجتمع علیه العلماء و التّفرق ما اختلف فیه ائمه التّفسیر، گویند قوله تعالی "یَهْدِی مَن یَّشَاءُ"[الف] اشارة الی التفرّق و قوله "یَدْعُوْا اِلیٰ دَارِ السَّلاَمِ"[ب] اشاره الی الجمع- خواجه ابوسعید قرشی[ج] (رح) جمع بی تفرقه داشت، میگوید "الجمع الجمع هو ان یکون العبد فانیاً عن نفسه و یری الاشیا کلهّا به وله و الیه و منه و التّفرق ان ینّظر الی الکون و نزدیك بعضی جمع آنست که بنده را از قبل حق باشد و تفرقه آنست که بنده را از کسب خود بود فلابد للعبد من الجمع والتّفرق، قال من لاتفرق له لا معبودیة و من لاجمع له لا معرفة له و خواجه ابوالحسن نوری قدس الله سره گفته است "الجمع بالحق تفرق من غیره و التّفرقة من غیره جمع به "- عزیز من ! هر که مشغول کسی است تفرقه نصیب اوست و اما هر که دیگری مشغول اوست جمع نصیب اوست و قیل الجمع جمع المتفرقات و التّفرقه (تفرق) المجموعات- بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم تمکین و(۱۵۵) و تلوین است، فا التّلوین صفة ارباب الاحوال و التّمکین صفة اصحاب الحقائق سالك تا آنکه در طی مقامات باشد او را صاحب تلوین گویند، چون طی مقامات عندالمرام قرار گرفت او را صاحب تمکین خوانند و بعضی می گویند برین بساط کسی تواند بود که او را قلب سلیم باشد- بشنو بزرگی را پرسیدند که قلب سلیم کرا گویند؟ گفت که از بیست خصلت پر باشد و از بیست خصلت خالی خصالی که از آن خالی باید بود هی الشّرك و النّفاق و العداوة و الرّغبة و الحرص و الشّك والجهل و العلائق و الطّمع و الامل و الخدع و العجب و البخل والجور و الکبر و القنوط و الامن والحسد و سوء الظّن و النسّیان و خصالی که از آن پرباید بود هی التّوحید و الاخلاص والنّصیحة و الزّهد و الیقین و العلم و التّفویض و

سع ۲۹۹

سع ۳۰۰

(الف) البقره ۲۸۲ (ب) یونس ۲۵ (ج) غع، عر، مظ- قریشی

(۱۵۵) تمکین و تلوین: تمکین عبارت است از اقامت محقّقان اندر محل کمال و درجت اعلی و تلوین عبارت است از تنقل بنده در احوال خویش یعنی از حالی بحالی گشتن و تغیر یافتن اهل مقام از مبتدیان اند و اهل تمکین از منتهیان، مقامات منازل راه باشد و تمکین قرار اندر پیشگاه حق- پس ابتداء دوستی طلب کردن بود و انتهای آن قرار گرفتن، آب تا اندر رود باشد روان بود، چون بدریا رسد قرار گیرد (کشف المحجوب ص ۳۲٤).

الایاس[الف] من النّاس و قصر الامل و الصّبر و الذکر و المنّة و الجود و التّوبة و التّواضع و الخوف و الرّجاء و الجوع و حسن الظّن و ذکر اللّه تعالی- بباید دانست که یکی از اصطلاحات این علم لسان الحال است و لسان الحال النطق من لسان المقال، طائفه ای که نظر ایشان همه عبرت و سخن ایشان همه فکرت است اغلب حال بی زبان سخن گویند- بدانکه بر اصطلاح علم سلوك یکی را سالك خوانند و دویم را راجع، سالك آنست که او این راه را بر سبیل استمرار طی می کند، اگر درین کار اندك واقف افتد او را واقف خوانند، اگر زود آنرا تدارك نکند آن واقف بعنایت مقرون نگردانند بیم آن باشد که راجع گردد و لغزش این را برهفت نوع است، یکی را اعراض گویند دویم را حجاب، سیم را تفاصل، چهارم را سلب مزید، پنجم را سلب قدیم، ششم را تسلی و هفتم را عداوت و صورت این آن چنان باشد که عاشق و معشوق مستغرق محبت یکدیگر شوند، اگر از عاشق چیزی در وجود آید که ناپسندیده، معشوق باشد معشوق ازو اعراض کند، اگر عاشق زود بمعذرت مشغول شد آن اندك اعراض که از معشوق بوده باشد ناچیز گردد و کار محبت او بر قاعده، اصلی گردد، اگر عاشق بر آن خطا امرار کند آن اعراض بحجاب کشد و اگر از آن هم مستغفر نشود آن حجاب را بتفاصل کشد و اگر از آن هم مستغفر نشود آن تفاصل را به سلب مزید کشد یعنی از ذوق طاعات و عبادات باز گردد و اگر از این هم مستغفر نشود آن سلب مزید به سلب قدیم کشد یعنی را حتی که او را پیش ازین بوده باشد آن هم ازو باز ستاند، اگر هنوز هم مستغفُر نشود آن سلب قدیم را به تسلّی کشد و تسلّی آن باشد که معشوق را بر جدای عاشق دل قرار گیرد. و اگر ازین هم مستغفر نشود آن تسلی به عداوت کشد یعنی آن همه محبت به عداوت بدل گردد نعوذ باللّه منها. سع۳۰۱

بباید دانست که هر چه از آدمی خرق عادت از قاعده، اصلی ظاهر گردد ائمه، علم آنرا چهار مرتبه نهاده اند، مرتبه، اول را معجزه گویند، مرتبه، دوم را کرامت

(الف) والیاس

گویند، مرتبهء سوم را معاونت گویند، مرتبهء چهارم را استدراج گویند- معجزه حق انبیاء است علیهم الصّلوة و السّلام که ایشان را هم علم کامل باشد و هم عمل و کرامت مراولیاء راباشد علیهم الرّحمة و الغفران که ایشان را هم علم باشد و هم عمل و معاونت آنست که بعضی مجانین را باشد که ایشان را نه علم باشد نه عملی، گاه گاه از ایشان هم به خرق عادت چیزی در وجود آید و استدارج آنست که طائفه ای باشد که ایشان را ایمان نباشد، امّا از ایشان هم وقتی چیزی بر خلاف قاعدهء اصلی دیده شود چنانچه سحر و غیره و در عقائد سنیه آورده ایست که الجمهور علی انّ السّحر له حقیقة و تاثیر بحیث یغیر المزاج فیکون نوعان من الامراض و لتأثر فی القلوب کالحب و البغض و لکن لا ینتهی امره الی انّ یصیر الجماد حیوان او بالعکس خلاف للبعض و الفرق بین الکرامة و السّحرانّ السّحر لایصدر الّا عن النفس شریر و یحتاج الی الالات و الاسباب بخلاف الکرامة و فی الشّرح الصحیح البخاری انّ علاج السّحران یأخذ سبع ورقات من سدر اخضر فیدمه بین الحجرین ثم یضربها بالماء و یقرأ آیة الکرسی وذوات قل ثم یحسّوامنه ثلث حصاة فیغتسل به فانه یذهب عنه کلّها به انشاء اللّه تعالی و هو جید للرّجال اذا حبس عن اهله وفی آداب المریدین و الفرق بین المعجزة و الکرامة انّ لنّبی یجب علیه اظهار المعجزات والولی یجب علیه ان یکتم الکرامة الأ ان یظهره اللّه تعالی و لا یبلغ ولی الی درجة الانبیأ و منها الارها صات و هی ما ظهرت قبل و جود الانبیاء بقرب زمان و جودهم و الارهاص بناء البیت فکانّها بناء البیت اثبات النّبوة.

سع۳۰۲

در ذکر صحبت اجنبی

بدانکه صحبت اجنبی موجب فتور نسبت میشود، و می فرمودند که روزی فتوری به وقت(۱۵۶) شیخ ابویزید بسطامی قدس الله سره راه یافت، فرمود "بجوئید که در مجلس بیگانه ای پیدا شده است که این فتور بسبب اوست" و بعد از جستجوی بلیغ گفتند بیگانه ای نیست، فرمود که عصاخانه طلبید، عصاخانه طلبیدند، عصای بیگانه یافتند، فی الحال واجد وقت(الف) خود شدند و آن تفرقه به جمعیت مبدل گشت و فرمودند که خواجه احمد یسوی (رح) را نیز روزی در نسبت فتوری شده است، فرمودند که بیگانه ای درین صحبت است که بواسطهء وی سر رشتهء نسبت گم شده است بعد از تفحّص بسیار در صف نعال کفش بیگانه یافتند، بیرون افکند، فی الحال جمعیت و صفای وقت روی نمود و آن تفرقه و کدورات مرتفع شد- بعض مخادیم فرمودند که یکی از اصحاب جامهء بیگانه پوشیده بود و در سحر که وقت انعقاد صحبت بود بمجلس حضرت خواجه احرار قدس الله سره در آمده بود، بعد از لحظه ای آنحضرت فرمودند که درین مجلس بوی بیگانه می یابم- پس آن عزیز را گفتند که این بوی از تو می آید مگر لباس بیگانه پوشیده است؟(ب) آن عزیز بر خاست و از مجلس بیرون رفت و آن جامه را ازو بر کشید و دور انداخت و باز آمد- در سلك عارفین آورده است که خواطر آن بود که بر دل میگذرد و آن بر چهار قسم می آید رحمانی و(ج) ملکی و نفسانی و شیطانی و هر یك ازین را علامتی است که بدان معلوم میشود- علامت خواطر رحمانی تنبیه غفلت است و علامت خواطر ملکی ترغیب بر طاعت است و علامت خواطر نفسانی آرزوی شهوت است و علامت خواطر

سع۳۰۳

(الف) غع، عر (وقت) ندارد (ب)پوشده ای؟ (ج) غع، مظ- روحانی

(۱۵۶) وقت آن بود که بنده بدان از ماضی و مستقبل فارغ شود چنانکه واردی از حق بدل پیوندد و سر او را مجتمع گرداند چنانکه اندر کشف آن نه از گذشته یاد آیدش نه از آمده پس همه خلق را اندر آن دست نرسد و ندانند که سابقت بر چه رفته و عاقبت بر چه خواهد بود (کشف المحجوب ۳۲۰).

شیطانی آرایش معصیت است و در رشحات آورده است که از شیخ ابو سعید(رح) پرسیدند که خاطریکه بیاید و باز گشت[الف] آنرا نفی کنم و منفی شود بچه دانم که آن خاطر نفسانی بود یا شیطانی؟ فرموده است که حاضر باشید که اگر در همان لباس عود کند و مثل خاطر اول بود آن خاطر نفسانی است زیرا که ابرام و الحاح[ب] صفت اوست و یك آرزو را مکرر می طلبد تا وقتیکه کام او برآید، پس روی بآرزوی دیگر کند، امّا اگر در لباس دیگر عود کند آن شیطانی است زیرا که مقصود شیطانی اضلال و اغوا است، اگر در یك لباس راه سالك نتواند زدن به لباس دیگر برآید و از روی[ج] دیگر در آید و در رشحات نیز آورده است در باب خواطر شیطانی و نفسانی، می فرمودند که حضرت شیخ قدس الله سره العزیز در فتوحات آورده اند که شیطان دواند یکی شیطان صوری و دیگری شیطان معنوی، شیطان صوری ابلیس است، وی گاه امر حقانی القا کند و در خاطر کسی افکند تا شیطان معنوی نفس است در آن تصرف کند و آن را از امور با طله گرداند و گاه گاه شیطان معنوی کار ها کند که شیطان صوری نتواند کرد، مثلاً شیطان صوری القاء سنت حسنه کرد در دل کسی و این از امور حقه است زیرا که در حدیث واقع است که هر که سنت حسنه پیدا کند هر که تا قیامت بر آن سنت عمل نماید ویرا از ثواب آن بهره باشد، پس شیطان معنوی در آن ملقی تصرف کرده و ویرا بر آن داشته تا احادیث بنام پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم وضع کرده و آن را سنت حسنه نام نهاد تا مردم بآن عمل کنند، ویرا در آن اجری بود و از آن حدیث غافل ماند که هر که دروغ بر پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم بندد جای او آتش است[د] مثال دیگر هم حضرت شیخ قدس الله سره فرموده اند که شیطان صوری مثلاً تلاوت قرآن را بآواز بلند در دل القاء کرده و این امر حقانی است، پس شیطان معنوی اسماع غیر را بآن منضم ساخت تا او را تالی گویند و آنرا بریا و سمع باطل گردانید و امثال این امور بسیار است لکن این کار از خواص است یعنی

سع ۳۰٤

(الف) بباز گشت (رشحات جـ ۱ صـ ۵۸ که ماخذ این اقتباس است و این درست است) (ب) لجاج (ایضاً)
(ج) در (ایضاً) (د) رجوع کنید به ابوداؤد جـ ۲ صـ ۱۵۸ ترمذی جـ ۲ صـ ۷۷۳ مسند احمد جـ ٤ ص ٤۱۳

اطلاع بر این بی تزکیه و بی صفای باطن حاصل نشود بسیار امورانـد کـه از خواص اهل حال و اهل صفات است و این از آن قبیله است و هر کس را برین اطلاع نیست.

در ذکر مشائخ متفرقه قدس الله ارواحهم

شیخ ابو تراب نخشبی قدس الله سره: نام ایشان عسکر بن الحصین و بقولی عسکر بن محمد بن الحصین از کمال مشائخ خراسان بوده اند و با ابو حاتم اصم(رح)[۱۵۷] صحبت داشته اند بر قدم تجرد بسیار سیاحت نموده اند- گفته اند که توکّل آنست که خود را در دریای عبودیت افکنی و اگر باز گیرد صبر کنی و گفته اند نیست از عبادات با منفعت تر از اصلاح خاطر دلها و فات ایشان هفدهم جمادی الاولی در سال دو صد و چهل و پنج هجری بود، چون در بادیه بصره برحمت حق پیوستند، بعد ازین چند سال جماعتی بآنجا رسیدند و ایشانرا دیدند به قبله ایستاده و خشك نگشته و عصا در دست گرفته و کوزه در پیش نهاده و از درند باو هیچ ضرر نرسیده.[۱۵۸]

شیخ الاسلام حضرت احمد جام قدس الله سره: کنیت ایشان قدوه انام ابو نصر است و نام پدر ایشان ابوالحسن واصل ایشان از موضع نامق که از توابع جام است و قطب و غوث وقت و مقتدای اهل طریقت و رهنمای سالکان حقیقت سع ۳۰۵

(۱۵۷) اصلاً اینطور است "با حاتم اصم و ابو حاتم (رحمه الله علیهما) صحبت داشته اند (رجوع کنید به رساله، قشیریه صـ ۱۷ و نفحات الانس صـ ۵۲)- حضرت حاتم اصم (رح) محتاج تعارف نیست ابو حاتم عطار(رح) یکی از معاصرین حضرت ابو تراب الرّملی (متوفی ۲۱۳هـ) و استاد شیخ ابو سعید خراز (متوفی ۲۸۶هـ) رحمۃ الله علیهما بود، ایشان از علامه ابن سیرین(رح) سماعت حدیث کرده بود و از ایشان و کبع(رح) روایت کرده است(طبقات الصّوفیه مؤلفه شیخ عبدالله انصاری طبع اول تهران ۱۳۴۲ شمسی ص ۸۰)- شیخ جنید بغدادی(رح) در باره، ایشان فرموده اند فکان ابو حاتم العطار ظاهره ظاهر التّجار و باطنه باطن الابرار "نفحات الانص صـ ۵۲).

(۱۵۸) امام ابوالقاسم القشیری(رح) گوید که ایشان را در بیشه درنده ها دریده و خورده بود (رساله، قشیریه صـ ۱۷).

و یگانهء زمان خود بودند، از فرزندان جریر بن عبدالله الجیلی[۱۵۹] (رضی الله عنه) اند که ایشان را حضرت امیرالمؤمنین عمر بن الخطاب رضی الله عنه یوسف این امت نام کرده بود و حضرت شیخ امّی بودند که در بیست و دو سالگی توفیق توبه یافته بکوه رفتند و بعد از هژده سال در چهل سالگی ایشان را میان خلق فرستادند و ابواب لدنّی برایشان کشاده گشت، زیاده از سیصد کاغذ در علم توحید و معرفت و علم سرو حکمت تصنیف کرده اند که هیچ عالم و حکیم بر آن اعتراض نکرده است و این تصانیف همه به آیات و احادیث مؤیّد و موافق است و اشعار عالی در تصوف دارند و چهل و دو فرزند حضرت حق سبحانه بحضرت شیخ کرامت فرموده بود، سی و نه پسر و سه دختر مانده اند (الف) و این چهارده پسر همه عالم و عامل و کامل صاحب تصانیف و کرامات بوده اند، در شصت و دوسالگی می فرمودند تا حال صدو هشتاد هزار بدست او توبه کرده اند و شیخ ظهیر الدّین عیسی(رح) که از فرزندان ایشان اند در کتاب رموزالحقائق آورده اند که تا آخر عمر بدست پدرم شش صد هزار کس توبه کرده اند و از حضرت شیخ ابو سیعد ابوالخیر(رح) خرقه داشته که ازصدیق اکبر رضی الله تعالی عنه بایشان رسیده بود در آن طاعت میکردند و مامور گشتند که آن خرقه را بحضرت شیخ احمد جام(رح) رسانید، فرزند ابوطاهر را وصیت کردند که بعد از وفات من بچند سال جوانی نوخط و بلند بالا، ازرق چشم احمد نام بخانقاه

سع۳۰۶

(الف) و بعد از وفات وی چهارده پسرو سه دختر باقی مانده بودند و این چهارده پسر همه عالم الخ (نفحات الانس صـ ۳۵۷ و این درست است).

(۱۵۹) جریر بن عبدالله البجلی رضی الله عنه : ابن عبدالبر نوشته است که جریر(رض) چهل روز قبل از وفات النّبی صلی الله علیه و آله وسلم مشرف باسلام شده (استیعاب ذیل ترجمه احوال جریر بن عبدالله البجلی) ولی حافظ ابن حجر عسقلانی از شعبی(رح) روایت جریر(رض) نقل کرده است "قال قال لنا رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم انّ اخاکم النّجاشی قدمات اخرجه الطّبرانی و این دلالت میکند برین که حضرت جریر(رض) قبل از دهم هجری مسلمان شده بود زیرا که وفات نجاشی پیش ازین بود (الاصابه فی تمییز الصّحابة طبع مصر ۱۳۲۳هـ جـ ۱ص ۲۴۲) و بروایت ابراهیم بن اسماعیل الکهیلی قد جریر(رض) شش ذراع بود امیرالمؤمنین علی کرم الله و جهه ایشانرا بر سالت پیش امیر معاویه رضی الله عنه فرستاده بود- در قرقیسا سکونت ورزیده و هم آنجا در سال پنجاه ویك و بقولی پنجاه و چهار هجری وفات یافت (ایضاً).

تو در آید و تو درمیان یاران نشسته باشی، آن خرقه را باوبده - بعد از وفات حضرت شیخ ابو سعید ابوالخیر ابو طاهر(رح) بخواب دیدند که والد ایشان با جمعی از یاران بتعجیل می روند و پرسیدند که یا شیخ! چه تعجیل است؟ فرمودند تو نیز برو که قطب اولیأ می رسد- چون روز دیگر ابو طاهر(رح) در خانقاه خود نشسته بود جوانی بآن صفت که شیخ فرموده بود در آمد، شیخ ابو طاهر(رح) در حال دریافت، اعزاز و اکرام تمام نمودند، اماً آنچه مقتضای بشریت است متفکّر گشتند که خرقه پدر را چون از دست بدهم، حضرت شیخ جام(رح) گفتند "ای خواجه! در امانت خیانت روا نباشد "شیخ ابوطاهر(رح) را وقت خوش شد، برخاست آن خرقه را بدست خویش بحضرت جام (رح) پوشانیدند- گویند که آن خرقه را بیست و دو تن پوشیده بودند، آخر بحضرت شیخ حواله شد و بعد از آن کس نداست که آن خرقه چه شد؟- ایشان باشیخ ابو طاهر(رح) صحبت داشتند و خواجه مودود چشتی (رح) را نسبت ارادت به خدمت شیخ بود- از حضرت شیخ پرسیدند که ما مقامات مشائخ شنیده ایم و کتب ایشان دیده ایم، از هیچ کس مثل این حالات که در شما ظاهر میشود نشنیده، فرمودند که ما در وقت ریاضت هر ریاضتی که من دانستم که اولیاء خدا کرده اند بجا آوردم و بر آن مزید نیز کردم، حق سبحانه و تعالی بفضلِ و کرم خود هر چه به همهء ایشان داده بود بیك بار به احمد(رح) داد و ولادت ایشان در سال چهار صد و چهل و یك هجری بود و مدت عمر شریف نود و پنج سال و قبروی در موضع خرجرد جام است.(۱۶۰)

حضرت مولانا عبدالرحمن جامی قدس الله سره :- لقب ایشان عماد الدّین است و لقب مشهور نورالدّین است و نام و الد(الف) ایشان احمد بن محمد دشتی بود و جد ایشان شمس الدّین دشتی از مشاهیر اهل علم و تقوی بود و سع۳۰۷

(الف) غع، عر، مظ - نام ایشان محمد دشتی بود، و آنکه در متن اختیار کردیم درست است، کذافی مقدمهء نفحات الانس مرتبه مهدی توحیدی پور صـ ۱۵۵.

(۱۶۰) غع، عر، مظ- خر صبرد رجام (درست نیست)- خر جرد جام فتح اول و تسکین ثانیه جیم مکسوره وراء ساکنه و دال، قصبه ایست نزد بوشنج در هرات واقع است (معجم البلدان جـ ۲ صـ ۳۵۷)

بسبب بعضی حوادث از وطن بولایت جام آمده اند و بامر قضا و فتوی اشتغال نمود و آباء ایشان در ولایت جام ساکن می بودند- در کتاب سجلات و قبالات عبارت دشتی می نوشته اند چون رخت اقامت به هرات کشیده اند لفظ جام بجای آن رقم می دیده اند و دشت محله ایست از محلات اصفهان، حنفی المذهب بودند و آنچه میان خلق عام است که ایشان نقل به مذهب امام شافعی(رح) کرده اند خلاف واقع است- افضل از مریدان سعد الدّین کاشغری(رح) است، فرموده اند که شهبازی بچنگ ما افتاده است- بسه واسطه بخواجهء بزرگ(رح) می رسد- هرگز اظهار کرامات و درویشی نمی فرمودند و می گفت که بر کشف و کرامات اعتماد نیست و خود را گاه در لباس علم ظاهری و گاه در صفت شعر و شاعری پنهان می داشتند و می فرمودند که ستر حال شرط این طریقه است و در هیچ نفس از شغل باطنی خالی نبودند ولادت ایشان در جام است در بیست و دوم شعبان سال هشت صد و هفت و دو هجری بود و مدت عمر شریف هشتاد و یك سال، وفات ایشان بعد از وفات حضرت خواجه احرار(رح) به سه سال است در هشت صد و نود و هشت هجری هژدهم ماه محرم روز جمعه در وقت آذان و قبر ایشان در هرات است متصل قبر پیر خود.

مولانا عبدالغفور لاری رحمة الله علیه:- لقب ایشان رضی الدّین و اصل ایشان از لار است مرید کامل و شاگرد رشید مولانا عبدالرّحمن جامی(رح) اند و حضرت مولانا جامی در باب ایشان فرمودند، بیت:

آنجا که فهم دانش مرغی بود شکاری

بازیست تیز پرواز عبدالغفور لاری(رح)

و حضرت مولانا جامی مرید کم گرفته اند و می فرموده اند که یك مرید کامل باشد بس است و این اشاره بمولانا عبدالغفور(رح) است که کامل بودند و ایشان را در علوم ظاهری و باطنی قدرت تمام بود و حاشیهء شرح ملا و نفحات الانس نوشته اند و

حل مشکلات و لغات آنرا نموده اند و کمال محبت و اخلاص در خدمت پیر خود داشته اند و روز وفات حضرت مولانا جامی قدس اللّه سره در خدمت بودند، فقیری بعد از وفات مولانا عبدالغفور علیه الرّحمة و الغفران بچند روز شبی ایشان را بخواب دیده و بخاطرش آمده که از دنیا رحلت کرده اند پیش رفته و سلام کرده و جواب شنیده، بعد از آن پرسیده که مخدوما! چون بدار آخرت نقل کردید از سر توحید و نسبت معیت وی[الف] باشیاء که حضرت شیخ محیّ الدّین ابن عربی(رح) در آن سخن گفته اند و غلو کرده شما را چه معلوم شد؟ فرموده اند که چون باین عالم آمدم مرا با حضرت شیخ ملاقات و اقع شد و از ایشان سر این مسئله پرسیدم، فرمودند که سخن همان است که نوشته ام، باز آن فقیر پرسیده که آیا در عالم آخرت عشق و عاشقی و تعلق خاطر به مظاهر جمیله می باشد فرمودند که چه میگوی؟ مذاق و عاشقی آنست که انیجا است زیرا که حسن عالم اجسام که از ترکیب اجزای مختلفه حاصل میشود زود زود متغیر و متبدل میگردد بواسطهء ضدیت آن اجزاء بایکدیگری و بر ان سبب عشق زائل می شود و تعلق خاطر نمی ماند، امّا حسنهای این عالم از جمیع بسائط حاصل شده قابل فنا و زوال نیست و هر گز تغیر و تبدل نمی پذیرد چه میان اجزای آن ضدیت و مخالفت نیست، لاجرم اینجا عشق و عاشقی بر قرار است- غایتش آن که در ابتدای انقطاع روح از بدن بواسطهء علاقه و انسی که روح را به بدن میباشد دوسه روزی تشویشی بجوهر روح راه می یابد، امّا چون صاف و پاك میشود باز همچنان بر سر مذاق و عاشقی میآید- چون ایشان این سخنان فرمودند آن فقیر فرموده آنچه شما فرمودید از جملهء اسرار آخرت است و میگویند اموات ماذون نیستند بافشای اسرار آخرت، این چگونه است؟ گفتند "آن سخنی است واهی که عوام میگویند و اصلی ندارد زیرا که مردم در واقعات بسیار پیغمبرصلی اللّه علیه و آله وسلم و کبرای این امت را دیده اند و از ایشان غرائب و عجائب عالم آخرت معلوم کرده و اگر افشای

سع۳۰۸

سع۳۰۹

(الف) غخ، عر، مظ- معتبر

اسرار آخرت جائز نبودی قرآن و حدیث بآن ناطق نبودی "- بار دیگر در همان ایام آن فقیر در خواب دیده که خدمت مولوی بیمار اند، بخاطرش گذشته که آیا درین چه سر است که دوستان حق تعالی اکثر اوقات با بلیات مبتلامی باشند، فرمودند که سرش آنست که امراض و ریاضات موجب تنقیهء دماغ و تصفیهء قوی دماغ است و چون دماغ تنقیه می یابد هر آینه متعلق این قوت دماغی می شود آن نور مطلق بسیط که محیط جمله موجودات است و مقصود همه ممکنات[الف] و ظهور این معنی مخصوص نیست به بعضی دون بعضی بلکه من و تو و هر فردی از افراد انسانی را که این تنقیه و تصفیه دست دهد آن نور متعلق بقوت دماغی وی متعلق میشود و وفات ایشان بعد از طلوع آفتاب روز یك شنبه پنجم شعبان سال نه صد و دوازده هجری بود و قبر ایشان متصل قبر حضرت مولانا[ب] در خیابان هرات است، سعادت مریدی که بعد از مردن در خدمت پیر خود باشد.

حضرت مولانا پیر علی هجویری رحمة الله علیه:- کنیت ایشان ابوالحسن است و نام پدرش عثمان بن علی الجلابی الغزنوی است و مرید شیخ ابوالفضل بن حسن الختلی (رح) و ایشان مرید حصری(رح) و ایشان مرید شبلی اند و شیخ ابوالقاسم گرگانی و شیخ ابوسعید ابوالخیر و سیخ ابوالقاسم قشیری (رحمة الله) و بسیاری از مشائخ را دیده اند و حنفی مذهب بودند و اصل ایشان از غزنین است و جلاب و هجویر هر دو محلی است از محلات شهر غزنین که انتقال کرده اند از یکی بدیگری و قبر والد بزرگوار ایشان در غزنین و حضرت پیر علی هجویری (رح) را تصانیف بسیار است اما کشف المحجوب مشهور و معروف است و هیچ کس را بر آن

سع۰ ۳۱

(الف)مکنونات (رشحات ج۱ص ۱۳۰) (ب) یعنی مولانا عبدالرحمن جامی رحمة الله علیه

جای سخن نیست و خوارق و کرامات ایشان زیاده از حد و نهایت است بارها بر قدم تجرید و توکل سفر کرده اند و بعد از سیاحی بسیار در دارالسلطنت لاهور رسیده اقامت ورزیدند و اهل آن دیار همه مرید و معتقد ایشان شده اند، وفات ایشان در سال چهار صد و پنجاه و شش و بقولی شصت و چهار هجری بود و قبر ایشان در میان شهر لاهور مغربی قلعه واقع شده.

حضرت مولانا جلال الدین رومی (رح): مشهور به مولوی رومی اند. نام ایشان محمد بن بهاء الدین، ولد واصل ایشان از بلخ است و نشو و نما در روم بود و مرید پدر خود اند گویند که هر روز چهار صد طالبعلم بدرس ایشان می شدند- اشعار ایشان سراسر معرفت، گویند در سن شش سالگی بعد از سه روز یك بار افطار میکردند و در همین سن روزی با کودکی چند بر بام های خانه سیر میکردند، یکی از کودکان گفت بیا ازین بام بر آن بام جهم، مولانا فرمودند که این نوع حرکت از سکر وکبر می آید(الف) حیف باشد که آدمی باینها مشغول میشود، اگر در جان شما قوت است بیائید تا سوی آسمان برویم- درین اثناء از نظر کودکان غائب شدند، کودکان فریاد براوردند، بعد از لحظه ای رنگ دگر گون شده و چشم متغیر گشته باز آمدند و گفتند در زمانی که با شما سخن می کردم دیدم که جماعتی سبز قبایان مرا از میان شما گرفتند و گرد آسمانها گردانیدند و عجائب و ملکوت را بمن نمودند، چون فریاد و فغان شما شنیدند باز آوردند- ولادت ایشان در ششم ربیع الاول سال شش صد و چهارهجری واقع شده و وفات ایشان در وقت غروب آفتاب

سع ۳۱۱

(الف) این نوع حرکت از سگ و گربه و جانوران دیگر می آید (نفحات الانس صـ ٤٥٩)

پنجم جمادی الاخـــری ســال شـــش صد و هفتاد و دو هجری، و قبر ایشان در قرینویه است.(١٦١)

شیخ محی الدین ابن عربی قدس الله سره، نام ایشان محمد و هو ابن علی ابن عربی است و نسبت خرقه" ایشان به یك واسطه به حضرت غوث الثقلین(رح) می رسد و این نسبت از شیخ ابومحمد القصار الهاشمی(رح) است و بعضی گفته اند که بی واسطه مرید حضرت غوث الثقلین (رح) اند و اما بیك واسطه نیز گفته اند وقول اول اصح است و نسبت دیگر ایشان در خرقه بحضرت خضر علیه الصّلوة والسّلام می رسد بی واسطه و در اصطلاحات کاشی نوشته اند که شیخ محّی الدّین ابن عربی(رح) در کتاب الملابس خود ذکر کرده اند که خرقه تصوف را از دست ابوالحسن علی بن عبدالله بن جامع(رح)پوشیده ام و او از خضر علیه السّلام و در نفحات الانس مذکور است که تصانیف(١٦٢) شیخ از پانصد زیاده است، گفته اند که شیخ محّی الدّین(رح) را با شیخ شهاب الدّین سهروردی قدس الله سر هما اتفاق ملاقات و اجتماعی افتاد، هر یك از ایشان در دیگری نظر کرد بی آنکه کلام در میان واقع شود از یك دیگری مفارقت نمودند ایشان را از حال شیخ شهاب الدّین (رح) پرسیدند، گفتند " مردیست که از سر تا قدم پر از سنت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم است "و شیخ شهاب الدّین(رح) را از حال ایشان پرسیدند، "فرمودند وی دریای حقائق است"- ولادت ایشان در مرسیه از بلاد اندلس شب دوشنبه هفدهم

سع٣١٢

(١٦١) اگر چه در هر چهار نسخه قرینویه نوشته است ولی "قونیه" درست است و قونیه یکی از بزرگترین شهر های اسلامی است، بقول ابن الهروی همانجا قبر افلاطون حکیم معروف در کنیسه ای که در جنب جامع واقع است و این موضع شهر قیروان بوده (معجم البلدان ج٥ص٤١٥).

(١٦٢) شیخ فقیر الله(رح) از شیخ ابن العربی(رح) در باره، تصانیف ایشان نقل میکند که تصانیف وی بسیار است که بزرگترین آنها مشتمل بر بیش از صد مجلد است، دوصد و هشتاد وپنج تصانیف خویش را نام برده و گفته که تصانیف من علاوه ازین هم است "انّ" تصانیفی کثیرة و اصغرها جرما کراسة و اکبرها ما یزید علی مائة مجلد و ما بینهما ثم ساق اسمآً تصانیفه فعدهنا خمسة و ثمانین و مأتین ثم قال ولی تصانیف غیر ذالك انتهی (قطب الارشاد طبع بمبی ١٣٣٥هـ صـ٤٩٤).

رمضان سال پانصد و شنصت[الف] و سی و هشت یا پانصد و شصت هجری وفات ایشان در شب جمعه بیست و دوم ربیع الاخر سال شش صدو سی و هشت در دمشق بوده قبر ایشان در جبل قاسون که[۱۶۳] الحال به صالحیه شهرت دارد و فی عقائد السّنیه انّ المشهور ان التوحید عند العامة عبارة عن النفی الالهیة عما سوی اللّه تعالی و اثبات للّه واحده کما هو مدلول کلمة التّوحید و امّا عند الخاصة فهو عبارة عن اضمحلال و جود ما سوی اللّه تعالی من الکائنات بحیث لایتشاهد و الّا و جود اللّه واحد کما لا یتشاهد فی النّهار من الکواکب الّا الشمس هوالتوحید للعارفین الواصلین الی درجة الکمال و ایضاً منه قال بعض الافاضل و ان انکشف علی اهل الحقیقة اسرار الامور فی حال غلبات السّکر نظروا و تأمّلوا بعد الافاقه فان و افق الشّریعة ما شاهدوه قرروه و ان خالفها اولوه بما لا یطابق الشّرع کالایات المتشابهات المخالف من حیث و الظّاهر من المحکمات مثل قوله تعالی "**لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْئٌ وَلاَ** یَتبعد"[ب] وقوع المتشابهات فی الکشف فانّه ابتلاء قلوب العارفین کما ان وقع المشابهة[ج] فی الشّرع- ابتلاء قلوب الرّاسخین و لهذا قال احدهم فی حال غلبة السّکر انّا الحق و قال الاخر سبحانی ما اعظم شانی و قال الاخر لیس فی جنتی[د] الّا اللّه فلمّا خفف عنهم سکر هم انکروا و مدلول ذلك المقابل بل انکروا شعور هم بصدور هذه الاحوال عنهم و اعترفوا بان حقیقتها کفر و ضلال و اعتذروه بان العبارة قاصرة عن بیان هذه الحال و فی رسالة القشیریة و من شرط الولی ان یّکون محفوظاً کما انّ الشّرط النّبی ان یّکون معصوماً فلکل من کان علیه للشّرع اعتراض فهو معذور

سع۳۱۳

(الف) پانصد و شصت هجری (کذافی اردو و دائر المعارف الاسلامیه جـ ۱ ص ٦۰٥) (ب) غع- یبعد، قیاساً- یعتبر (ج) سع- المتشابهه (د) سع، مظ- فی الجنّه- اصلاً "فی الجبّه "است و این قول شیخ ابو سعید ابوالخیر(رح) است.

(۱٦۳) جبل قاسیون:- در جوار شهر د مشق کوهی است مشرف که دُر آن آثار انبیاء (علیهم السّلام) و کهوف زیادی و در دامن آن مقبره، اهل صلاح و اقع است و این کوهی معظم و مقدس بشمار میرود- در آنجا کهفی است که بنام "مغارة الدّم " شهرت دارد و گویند که آنجا قابیل برادرش هابیل را به قتل رسانیده بود و همانجا نشان آن دم تا حال باقی است و هم در آنجا کهفی است که آنرا "مغارة الجوع " میگویند و گویند آنجا چهل نبی (علیهم الصّلوة و السّلام) فوت شده اند- (معجم البلدان ج ٤ ص ۲۹٦).

مخاضع، قصد ابو يزيد البسطامی قدس اللّه سره و بعض من وصف بالولاية فلمّا دخل فی المسجد قعد ينتظر من خروجه مخرج الرّجل و رمی بذاقه جانب القبله فالنصرف ابويزيد ولم يسلم عليه و قال هذا رجل غير مأمون(الف) عليه ادب من آداب الشّريعة فكيف يكون ولی اللّه علی اسرارالحق وفی التّفسير بحرالحقائق ليس للطّالب ان يلتفت فی اثناء سلوكه الی اخذ مرتبتة فانّه للطّالب سم قاتل و يعتبر بانّ له شيخ يقتدي به بل اذا رای له شيخه رتبة الشّيخوخه فيثبت باشارة الحق عزّوجل في مقام التّربية فحينئذ يجوز له ان يّكون هادياً مرشداً للمريدين باحتياط وافر فامّا فی زماننا فقد الامر الی ان من لم يكن قط مريد يدعی الشّيخوخة و يخبر بالشّيخوخة للجهال و اهل سع۳۱٤ الظّلال حرصاً لانتشار ذكره و شهرته و كثرت مريدية و قد جعلوا هذالشّان العظيم لعب الصّبيان و ضحكه الشّيطان حتّی يتوار ثون كل ما مات و احد منهم يجلسون ابنه مكانه صغيراً او كبيراً و يلبسون منه خرقة و ينزلون منازل المشائخ فهذا مصيبة قد عمت و قيل هذا الطّريقة قد تمت فاند رست آثار ها و انطمست انوارها و كل حقيقة ردتهّا الشّريعة فهی زندقة انتهی- و فی بعض كتب الصّوفية من شرائط اهلية الحقائق ان يكون معمّراً لاوقات بالعبادات الظّاهرات كا لاورادات و الاذكارالتّی وضعتها(ب) المشائخ و ان الا يعتقد شيئاً يخالف باعتقاد اهل السّنة و الجماعة وفی العوارف كل حقيقة ردتّها الشّريعة فهی الزّندقة و فی شرح هداية الاذ كياء كان المشائخ العارفين كانوا علی اهل السّنة و الجماعة موافقين للعلماء المجتهدين و هل رأيته او سمعت ان مبتدعاً وصلی الی مقام من مقامات ارباب الكمال- قال الشّيخ عبداللّه بن ابی بكر ما عندنا طريق الی اللّه كالشّريعة و هی الاصل و الفرع و قال ابوالحسن النّوری رحمة اللّه عليه من رأيته يدعی مع اللّه حالة تخرج عن حد العلمی الشّرعی فلا تقربن منه و الحقيقة بلا شريعة ضائعة قاطع الطّريق المرء و قال قدوة المشائخ شيخ ابوالنّجيب قدس سع۳۱٥ اللّه سره فی آداب المريدين و امّا شطحيات المحكية من ابا يزيد(رح) و غير ذلك عند

(الف) غح، عر، مظ- مامور (ب) عر- وصفها

غلبة السّکر و غلبات الوجد فلا قبول لها ولاردّ لها انتهی- قال الامام الحجة الاسلام فی منقذ من الضّلالة قد تحصّل للسّالکین المکاشفات و المشاهدات حتّی انّهم و هم فی یقظتهم یشاهدون الملائکة و ارواح الانبیآء علیهم الصلوة و السّلام و یسمعون منهم اصوات و یقتبسون منهم فوائد ترقی فی الحال من مشاهد الصّور و الامثال الی درجات یضیق عنها نطاق النّطق فلا یحاول معبراً ان یعبر عنها الّا ان یشتمل لفظ علی خطأ صریح لایمکنه الاحتراز عنه وعلی الجملة ینتهی الامر الی القرب یکاد یتخیل منه طائفة الحول و طائفة الاتحاد یدل و طائفة الاصول و قد بینا وجه الخطاء فی القصد الاقصی لاینبغی ان یقول القائل ان العبد صار هو الرّب و ان الرّب حال فی العبد والعبد حال فی الرّب تعالی الارباب عن قول الظّلمین و تنزه سبحانه ان یدل مجری اللّسان فی حقه بامثال هذه المحالات ثم قال فیه فاعلم انّ السّلوک هو تذهیب الاخلاق و الاعمال و المعارف و ذلک اشتغال العبد و بعبارة الظّاهر و تصفیة الباطن فیستعد للوصول الی ان ینکشف له حلیة الحق و یسیر متسغرقاً به ولایلتفت الی نفسه و ینسلخ عنها بالکلیة فیکون کانّه هو ذلک عندالوصول لانّه هو یتحقق و فرق بین قولنا کانّه هو و بین قولنا هو[الف] هو لکن قد یعتبر عن الاول با لآخر کما ان الشارع تارة یقول کانا من اهوی و تارة یقول انا من اهوی و هذه منزلة قدم فان من لیس له قدم راسخة فی المنقولات و ربمالم یتمزله قدم راسخه فی المعقولات و ربمالم یتمزله احد هما عن الآخر فینتظر انه هو غلط النّصاری فی عیسی علیه الصّلوة و السّلام فقالوا هو اللّه کل هو غالط غـلـط من ینـظر الی مراة انطبع فیه صورة متلونة فینظران تلک الصّورة هی صورة المرأة و ان ذلک اللّون لـون الـمـرأة و هـیـئـات بل الـمـرآة فی ذاتها کونها و شانها قبول صـور الالـوان علی وجه تخائیل الی النّاظرین الی ظاهر الامران ذلک هو صـورة المرآة انتهی- فقال عن الشّیخ الاسلام شهاب الدّین احمد البرنسی رحمة اللّه علیه حذّر الناصحون من تلبیس ابن الجـوزی وفتوحـات

سع۳۱٦

(الف) مظ (هو) ندارد

الحاتمی و کتب ابن سبعین و ابن الفارض و ابن الجلأ و ابن دواسین و العفیف للمستانی و مواضع من احیاء العلوم للغزالی و معارج السّالکین له و المنقذ من الضّلال و مواضع من قوة القلوب لابی طالب مکی و کتاب السّهروردی و نحوهم، فلزم الحذر من موارد الغلظ و لایجتنب الجملة و الثّانی هوالّذی رغب النّاصحون فی مطالعتها و قرأتها و اقرار ها بشرط الا هلیة کا لکتب العطائیة مثل التنویر فی اسقاط التّدبیر و کتاب الحکم مع شروحه و کتاب منازل السّائرین للشّیخ عبدالله الغارمی[الف] رحمة الله علیه انتهی- قال الشّیخ ابواللّیث رحمة الله علیه نظرت فی الکتب الّتی صنفها المتقدّمین فی علم التّوحید فووجد بعضها للفلاسفة و ذلك خارج عن الدّین المستقیم لایجوز النّظر فی تلك الکتب ولایجوز امساکهم من الغرائب و ایضاً قال وجدت تصانیفاً کثیرة فی هذه الفن للمعتزلة مثل عبدالجبار الرّازی والجبار و الکعبی و النّظامی و غیر هم لایجوز امساك تلك الکتب و النّظر فیها کیلا یحدث الشّکوك و یتمکن الوهم فی العقائد و کذلك الجسمیة صنفها کتباً فی هذه الفن مثل هیضمة و امثالها لا یجوز النّظر فی تلك الکتب و امثالها فانّهم شرار اهل البدع من المطالب و امثال الفلاسفه اسحاق کندی و اسفرازی و امثاله فانّم مشحونة الشّر و الضّلالة من المطالب.

شیخ بهاء الدین زکریا ملتانی قدس الله سره، کنیت ایشان ابو محمد و ابوا لبرکات است و نام پدر ایشان و جیه الدّین بن کمال الدّین علی شاه و باصل از ملتان اند و[١٦٤] در علوم ظاهر و باطن و فقه و حدیث و اصول و فروع عالم و کامل و قطب و غوث، در عهد خویش شیخ الاسلام و از بی نظیران روزگار و

سع٣١٧

(الف) مصنف منازل السّائرین خواجه عبدالله انصاری الهروی(رح) است (رجوع کنید به دائره معارف شرق مؤلفه عبدالحسین سعیدیان طبع تهران ١٣٥٨ جـ١ ص ٣٧١).

(١٦٤)جد ایشان کمال الدّین علی شاه قریشی از مکه بخوارزم و از آنجا به ملتان آمده سکونت ورزیدند- چون پسرش و جیه الدّین جوان شد با دختر مولانا حسام الدّین ترمذی(ح) عقد نکاح بسته و از بطن وی در سال ٥٧٨ هـ خواجه بهاء الدّین زکریا(رح) متولد شد (حدیقة الاولیاً صـ ١٤٨)- فرشته همین تاریخ نوشته است(رك به اردودائرة المعارف الاسلامیه جـ ٥ صـ ٩٤) ولی در دیگر مصادر مثلاً نزهة الخواطر و تذکره بهاء الدّین زکریا ٥٦٦هـ و مؤلف آئین اکبری ٥٦٥ هـ نوشته است.

حنفی المذهب بوده اند، از اکمل مریدان و اجل خلفاء و جانشین شیخ الشّیوخ شیخ شهاب الدّین سهروردی(رح) اند و صاحب کشف و کرامات عالیه و خوارق ظاهره بوده اند- گویند که چون از سفر حج مراجعت نمودند به بغداد رسید شیخ الشّیوخ را دریافته مرید شدند و طریقهء خرقهء پوشیدن ایشان چنین است که بعد ازین که بخدمت شیخ الشّیوخ در پیش آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر پای ایستاده و در آن خانه طناب بسته و خرقهء چند بر آن طناب آویخته است و آن سرور صلی الله علیه وآله وسلم مرا طلبید ندوشیخ الشّیوخ دست مرا گرفته بقدم بوس آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مشرف گردانیدند، آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم اشارت به خرقه ای از خرقه ها که آویخته بود فرمودند، گفتند "مر این خرقه را به بهاء الدّین بپوشان "شیخ الشّیوخ آنچنان کردند علی الصّباح شیخ الشّیوخ بر خاست مرا اندرون طلبیدند، چون در خدمت ایشان رسیدم[الف] در همان خانه همان خرقه بر طناب آویخته دیدم، شیخ الشیوخ برخاسته و خرقه ای که حضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم اشارت فرموده بودند مرا پوشانیده گفتند "بهاء الدّین !این خرقهء حضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم است، من درمیان بیش نیم و کسی را بی اجازت نتوانم داد "و از حضرت شیخ الشّیوخ به ملتان آمده متوطن شده و بارشاد طالبانِ مشغول گشته اند و خلق بسیار از برکت قدوم ایشان به هدایت رسیدند و اهل آن دیار همه مرید ایشان اند و کرامات و خوارق ایشان ظاهر است ولادت ایشان در سال پانصد و شصت و شش هجری در قلعه کوٹ کدوری[۱٦٥] روی داده، وفات ایشان روز پنجشنبه بعد از ادای ظهر هفتم ما صفر ملتان است در حصار قدیم.[۱٦٦] سع۳۱۸

خواجه حافظ شیرازی قدس الله سره:- نام شریف ایشان محمد

(الف) سع، عر مظ - رسیدند

(۱٦٥) در اذ کار ابرار و سیر العارفین و حدیقة الاولیا "کوٹ کروڑ "نوشته است و این اولین قلعه جاتی است که سلطان محمود غزنوی قبل از تسخیر هندوستان فتح کرده بود (رجوع کنید به اذ کار ابرار صـ ٥٥ - سیر العارفین ص ١٤٤).

(۱٦٦) مقبرهء شیخ بهاء الدّین زکریا(رح) در ملتان است در گوشهء شمال شرقی قاسم باغ، در همین مقبره

<--

است ولقب شمس الدّین حضرت مولانا عبدالرّحمن جامی(رح) فرموده اند با وجود آنکه معلوم نیست که بظاهر دست ارادت به پیری داده باشد امّا ایشان را "لسان الغیب "گفته اند و آثار حقائق و معارف در دیوان ایشان بسیار است و در تذکرهء عبدالقادر بدوانی از خدمت نظام الدّین ابتنهی[الف] نقل کرده است که حافظ مرید خواجه بهاء الدّین نقشبند(رح) است- وفات خواجه در سال هفت صد و نود و دو هجری بود و قبر وی در شیراز است.

شیخ سعدی رحمة الله علیه، لقب ایشان مشرف الدّین و نام مصلح الدّین بن عبداللّه است و تخلص سعدی، در علوم ظاهر و باطن و نظم و نثر کامل و مجاورِ بقعهء شریفهء شیخ ابو عبداللّه خفیف(رح) بودند قدس اللّه سره و بارها بزیارت حرمین الشّریفین پیاده رفتند و در اکثر اقالیم گشته اند و به هندوستان بتان را شکستند و صحبت شیخ شهاب الدّین سهروری (رح) و بسیار از مُشائخ دریافته اند و سع۳۱۹ در بیت المقدس و بلاد شام مدتی سقایه کرده اند- وقتی با یکی از اکابر سادات فی الجمله گفتگوی واقع شده آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را بخواب دید که او را عتاب کرد، چون بیدار شد پیش او آمد و عذر خواست وتصانیف ایشان مشهور و

<-- پسر بزرگش شیخ صدرالدین عارف(رح) هم مدفون است- این مقبره را شیخ بهاء الدّین(رح) با هزینهء شخصی خود تعمیر کرده بود (رجوع کنید به احوال و آثار بهاء الدّین زکریا ملتانی رحمة اللّه علیه مرتبه دکتر بانو شمیم محمود زیدی، طبع مزکز تحقیقات فارسی ایران پاکستان ۱۹۷٤ م ص ٤٦ بحوالهء تاریخ بخش ملتان ص ٦٤) در بارهء تاریخ وفات شیخ اختلافات زیادی و جود دارد- اقوال مؤلف خلاصة العارفین (ص ۱۷۱) سفینة الاولیأ (ص ۱۱٥) نزهة الخواطر (ص ۲۳٤)،منبع البرکات (ص ٦٦، به همین تاریخ موافق اند- مؤلف سرزمین هند (ص٦٦) انوار العارفین (ص۹۹)، آئین اکبری (ص ۲۰۷) و مرقع ملتان (ص ۲۱۲) سال ٦٦٥ نوشته اند، در حالیکه تذکرهء اولیای هند (ص ۱۳۱)، تذکرة الشّعرأ (ص ۲۸) و فهرست موزه بریتانیهء (محل متعلقه) سال وفات او را ٦٦۱هـ نوشته اند و روی مقبرهء شیخ هم همین تاریخ حك شده است- در مخبر الواصلین (ب۳۰)" شاهباز مقام علیین= ٦٦٦هـ "و سرزمین ملتان (ص ۸٥) " شه بهاء الدّین سید و اصلان ٦٦٦هـ " مسطور است.

(الف) غح، عر، مظ- انتهی

مقبول است- وفات ایشان شب جمعه ماه شوال سال شش صد و نود هجری بود و قبرش در بیرون شهر شیراز است.

شیخ بدیع الدین مدار رحمة الله علیه، لقب ایشان مدار است، مرید شیخ محمد طیفوری شامی[الف] اند- نسبت ارادت ایشان بسبب کبر سن یا جهت دیگر به پنج یا شش واسطه بحضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم میرسد،[ب] غرائب احوال و عجائب اطوار و مقامات بلند و کرامات ارجمند داشته اند و برزگی شاه مدار زیاده از آن است که در تقریر و تحریر در آید- گویند که دوازده سال طعام نخورده اند و لباس که یك بار می پوشیدند دیگر احتیاج شستن نمی شد و همیشه سفید و پاکیزه می ماند- شیخ عبدالحق دهلوی(رح) نوشته اند که ایشان در مقام صمدیت بودند و آن مرتبهء سالکان است و از جهت جمال و کمال که حق تعالی ایشان را عطا فرموده بود، هر کرا نظر بر روی مبارك ایشان افتادی بی اختیار سجود کردی، ازین جهت همیشه برقعه بر روی داشتی- وفات ایشان در ماه جمادی الاولی سال ششصدو چهل هجری بود و قبرایشان در موضع مکنپور که از توابع قنوج است واقع شد و هر سال در ماه جمادی الاولی که عرس ایشان است قریب پنج یاشش لکهه مردم مرد وزن و کبیر و صغیر از اطراف در آن روز بزیارت روضهء شریفه ایشان با علمها بسیار جمع میشوند و همه نذر ونیاز می آرند و کرامات عجیب الحال نیز صادر می شود-[۱۶۷] پدر شاه مدار شیخ علی ابن شیخ طیفور ابن شاه قطب ابن اسماعیل بن محمد بن حسن بن علی طیفوری صغری بن بهاء الدّین بن محمد شاه میر

سع ۳۲۰

(الف) غح، عر- شافعی ولی شامی درست است(رك اذکارابرار) (ب) شیخ بدیع الدّین مدار از شیخ محمد طیفور شامی و او از شیخ یمین الدّین شامی و او از امام عبداللّه علمدار و او از صدیق اکبر رضی اللّه عنه (اذ کار ابرارص۷٤)- محمد غوثی همین سلسله را قریب ترین قرار داده است

(۱۶۷) تذکره نگاران بعضی از حرکات و بدعات غیر شرعی را نیز به سلسله مداریه منسوب کرده اند چنانکه در اذکار ابرار مذکور است که مقلدین مشرب مداریه از محرمات شریعت پرهیز نمی کنند و برهنگی و بیحجابی در مشرب این گروه از نصف آخر قرن دهم هجری ظهور کرده است کلمهء توکّل

<---

بن بدرالدّین طاهر الدّین بن مطّهر الدّین بن عبدالرّحمن ابو هریره رضی اللّٰه عنه و مادر ایشان بی بی حاجره بنت حامد بن محمود بن عبداللّٰه بن احمد بن آدم بن محمد بن فخرالدّین بن طیفور بن سراج الدّین بن عبدالرّحمن بن تیمور بن عبدالرّشید بن عبدالجلیل بن محمود بن قیام الدّین بن شمس الدّین بن عبدالرّحمن الشّمس بن عبدالمجید بن عبدالرّحمن باقی رحمهم اللّٰه و قبر مادر وپدر ایشان در موضع خبال است در ولایت حلب[الف] و تولد شاه مدار در شهر مذکور و عمر شاه مدار دویست و پنجاه و دوسال بود.

حضرت شاه شجاع کرمانی قدس الله سره، کنیت ایشان ابو فارس است و از ابنای ملوك اندو مرید ابوحفص حداد(رح) و بصحبت بسیاری از مشائخ رسیده اند چون ابوتراب نخشبی و ابودرع بصری(رحمهما اللّٰه)- گویند که شاه چهل سال نه خفتند، وقتی در خواب شد، حق تعالی را بخواب دید، پس ازان پیوسته خواب کردند چنانچه ایشان را خفته یا در طلب خواب می یافتند وشاه(رح) گفته اند که علامت صبر سه چیز است ترك شکایت و صدق رضا وقبول قضا وفات ایشان بعد از دو صد و هفت هجری واقع شده.

سع ۳۲۱

حضرت مولانا محمد شیرین[ب] رحمة الله علیه، تخلص ایشان مغرب[ج] است، مرید شیخ اسماعیل شبلی[د] اند و شیخ اسماعیل از اصحاب شیخ نورالدّین عبدالرّحمن اسفرائینی(رح) بودند - وفات ایشان در سال هشت صد و این

--> "کلّ یوم جدید و رزق جدید "و کلمّه، ترك "الدّنیا یوم ولنا فیها صوم "بر لوح افعال خویش ثبت کرده علاوه از قوت لایموت و پوشاك ما یحتاج که برای ستر عورت کفایت می کرد از جمله انواع طعام و پوشاك دست کش و مرفه الحال میبودند و درین حالت تجرید قدمی چند از حدود شریعت بیرون نهاده بجای ازار بند مشروع به خرقه ای چهار انگشت اکتفا نمودند که فقط برای پوشیدن اندام نهانی کفایت میکرد- علاوه ازین دربیان توحید کشفی غلو میکردند (تلخیص) از ذاکار ابرار صـ ۷۴).

(الف) غع، عر، مظ- خبل (ب) غع، عر- شریف ولـی شیرین درست است، کذافی نفحات الانس صـ ۱۶۹ (ج) مغربی (نفحات الانس صـ ۶۱۹) (د) سیسی(ایضاً)

غزل از جملهٔ اشعار ایشان است:

از جنبش بحر قدم برخاست موج بی عدد
وزموج دریای ازل برگشت دریای ابد

از موج بحر بیکران صحراو دریا شد یکی
صحرا یقین دریا شود چون یابد از دریا مدد

اندر جهان بی عدد واحد احد نبود ولی
در خطبهء ملکی حمد احمد بود عین احْد

لکن جهان جسم حیان گر چه شد از دریا عیان
بر روی بحر بیکران باشد چو بر دریا زند

اندر سرای لم یزل باشد ابد عین ازل
سر درهم آرد دائره از پیش بر خیزد عدد

اندر یکی بین صد نهان در صد[الف] یکی را بین عیان
از صد یکی گفتم بدان صد رازیك یك راز صد

من بر مثال ماهیم افتاد از دریا برون
باشد که موجی دررسد بازم بدریا در کند

وقتیکه آن خورشید ماو آن ماه و آن ناهیدما
از برج دل طالع شود وز اندرون سریر زند

آن آفتاب مشرقی پیدا شود از مغربی
گر مغربی زآئینهء پنهان نباشد در نمد

(الف)سع، غح، مظ (صد) ندارد

حضرت مولانا شمس الدین تبریزی روح الله روحه: نام شریف ایشان محمد بن علی بن مالك[الف] است- گفته اند "هنوز در مکتب بودم پیش از بلوغ اگر چهل روز بر من می گذشت از عشق سیرت محمدی(ص) مرا آرزوی طعام نمی شد و اگر سخن طعام می گفتند بدست و سر منع ان میکردم[ب] "-مرید شیخ ابو بکر شال باف تبریزی(رح) اند وبعضی گفته اند مرید شیخ رکن الدین سنجاسی اند که پیر اوحدالدین کرمانی اند و بعضی گویند مرید بابا کمال خجندی(رح) بودند- حضرت مولانا عبدالرّحمن جامی فرموده اند احتمال دارد که بصحبت همه رسیده اند و از همه تربیت یافته باشد.مولانا جلال الدّین رومی(رح) را کمال یگانگی بایشان بود و همیشه باهم صحبت میداشتند و در اشعار خود همه ستایش ایشان کرده اند و اکثر در روز وشب بصوم و حال می نشسته اند- وفات ایشان در سال ششصد و چهل و پنج هجری.

سع ۳۲۲

حضرت مخدوم جهانیان قدس اللهه سره: نام ایشان سید جلال است موافق نام جد ایشان، اول بار کسی که ازین قبیله از بخارا به هندوستان آمده جد ایشان سید جلال بخاری(رح) میگفتند- چون اینجا آمدند مرید شیخ بهاء الدین زکریا ملتانی(رح) شدند، از بزرگان و سادات صحیح النّسب و جلیل القدر و جامع علوم ظاهری و باطنی بودند و ایشان را سه فرزند بوده اندیکی سید احمد و دوم سید بهاء الدّین، سیم سید محمد و سید کبیر را دو فرزند رشید قابل و سعادتمند بوده یکی قطب و غوث وقت شیخ المشائخ و مشرف اهل زمانه و در روز گار یگانه مفرد اند، از بیان و عیان مخدوم جهانیان، دوم قتال(رح) که ایشان هم از اولیای کبار بوده اند- اگر چه مخدوم جهانیان را تربیت ظاهر و باطن پدر ایشان نموده اند امّا مرید شیخ رکن الدّین[۱۶۸] بن صدر الدّین بن بهاء الدّین زکریا ملتانی (حمهم اللّه) اند و

سع ۳۲۳

(الف) ملك داد (رك به نفحات الانس و سفينة الاولياء) (ب) نفحات الانس ص ٤٦٤

(۱۶۸) شیخ رکن الدّین(رح) در سال ۶۳۷هـ تولد یافت و در سال ۷۳٤هـ در گذشت و در مقبره ای که سلطان غیاث الدّین(متوفی۱۳۲۵م) برای خودش ساخته بود مدفون گشت (احوال و آثار بهاء الدّین زکریا ملتانی ص۵۵)

در هر واری از برکت تربیت ایشان بکمال رسیده اند و یگانهء روز گار گشته اند و مخدوم جهانیان ازین جهت گویند که روز عیدی بروضهء شیخ بهاء الدّین و شیخ صدر الدّین(رح) رفته التماس عیدی کرد اند، آواز آمد که حق سبحانه و تعالی ترا مخدوم جهانیان کرد و عیدی توانست، چون بروضهء شیخ رکن الدّین(رح) رفتند ازین جا نیز همین آواز آمد- چون بیرون آمدند همه کس مخدوم جهانیان مگفتند- خوارق و کرامات زیاده از حد از ایشان بظهور رسیده و در مکه معظمه که رفتند با امام عبدالله یافعی(رح)[(۱۶۹)] ملاقات کردند و میان این عزیز اتحاد و محبت به مرتبه ای رسید که بالاتر از آن نباشد و از مکه معظمه به هندوستان باز آمدند و در دهلی بحضرت شیخ نصیرالدّین چراغ دهلوی(رح) ملاقات نموده و خرقه متبرکهء سلسلهء چشت را از ایشان پوشیدند و لادت ایشان اول شب جمعه برات(؟) هفت صدو هفت هجری و وفات ایشان وقت غروب آفتاب روز چهار شنبه عیدالاضحی سال هفتصد و هشتاد و پنج واقع شد ومدت عمر شریف هفتاد و هشت سال و سه ماه وبیست و شش روز و قبر ایشان در اوچ ملتان است.

حضرت شیخ فرید الدین عطار قدس الله سره، اصل ایشان از قریهء کوکن[(الف)] است که (از) مضافات نیشاپور است و هشتاد و پنج سال در نیشاپور بوده اند و مرید شیخ[(۱۷۰)] مجدالدّین بغدادی(رح) اند وابتداءً توبه بر دست

سع ۳۲٤

(الف) کد کن (تذکرهء دولتشاه سمرقندی، طبع تهران ۱۳۳۸ شمسی صـ ۱٤۳- تاریخ ادبیات ایران مؤلفه ذبیح الله صفا، طبع تهران ۱۳۳۹جـ صـ ۸۵۸)

(۱۶۹) امام عبدالله یافعی:- اسمش عبدالله بن اسد یافعی و ابو سعادت عفیف الدّین لقب بود، در مکه معظمه و مدینه منوره بطور مجاور سکونت می ورزیدند، مصنف کتب بسیار بوده از قبیل "مرآة الجنان " که عموما بتاریخ امام یافعی یاد میشود و در نسخهء زیر نظر حواله جات از آن یافته میشود و "عبرة الیقظان فی معرفت حوادث الزّمان "و روضة الرّیا حین فی حکایات الصّالحین "و "النظیم فی فضائل قرآن العظیم" و غیره- اشعار هم گفته است (نفحات الانس صـ ۵۸۵).

(۱۷۰) اگر چه شیخ فرید الدّین عطار(رح) خرقهء تبرك از دست شیخ مجدالدّین بغدادی یافته بود ولی دولتشاه سمرقندی اشارتی کرده به بزرگی دیگر شیخ قطب الدّین حیدر که مرشد پدر شیخ عطار بود- شیخ عطار در طفولیت نظر از قطب الدّین حیدر یافته و شیخ عطار حیدر نامه بجهت قطب عالم در ایام شباب بنظم آورده است- قطب الدّین حیدر(رح) از ابدال بوده و مجذوب مطلق است،

<---

شیخ رکن الدین آکاف(رح) کرده اند و صحبت بسیار از مشائخ کبار در یافته اند.و بعضی گفته اند که اویسی اند، صاحب و جد و سماع و از برزگان صوفیه اند وحضرت مولانا عبدالرّحمن جامی گفته اند که آن قدر اسرار توحید و حقائق و ذوق که در مثنویات و غزلیات عطار(رح) است در سخن هیچ یك ازین طائفه یافته نمی شود و تذکرة الاولیا والهی نامه و پسر نامه و منطق الطّیر و غیره از تصانیف ایشان است- ولادت ایشان در شعبان سال پانصد و سیزده و وفات ایشان در سال ششصد و بیست وهفت هجری بود و بر دست کفار در یکصد و چهارده سالگی بدرجهء شهادت رسیدند.

حضرت حکیم سنائی غزنوی قدس الله سره، کنیت و نام ایشان ابوالمجد مجدود ابن آدم است، از کبار شعراء صوفیه و مرید خواجه یوسف همدانی(رح) اند، چون در حدیقهء حکیم بعضی ابیات نامعقول بود الحاقی است و بیان مبتدع است- در عشقیه آورده است که حضرت سنای قدس الله سره در گورستان سکونت داشت ناگاه بادشاه شهر بملاقات خواجه رسید و نشست، ساعتی متکلم شد و گفت "ای خواجه! شما را درین هزار گورستان چند سال است که در آبادانی با خلق نمی باشید و در طاعت ظاهر متابعت حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم در نماز جمعه و جماعت حاضر نیمشوید "فرمودند "مدتی است سی سال که نفس سر کشي بی راه‌خود را در گورستان بند کرده ام و پاسبانی میکنم، اگر اندك ازین دائره پای بیرون نهم تفرقه از جمله اعضاء در مناهی می افتد و در خطرات افتد و چشم و زبان و گوش در حرکت آیند و کل اعضای رحمانی بحیوانی روی نماید " خواجه گفت قال النّبی صلی الله علیه وآله وسلم **"من ذاق حلاوة العزلة والخلوة قد استغنی عن کل**

سع ۳۲۵

---> یکصد و چهل سال عمر یافته از نژاد خانان ترکستان است، پدر او را شاهور نام بوده و درسال ۵۷۹هـ رحلت کرد (تذکره دولتشاه سمرقندی صـ ۱٤٤) روی همرفته ابتدای توبهء عطار(رح) بدست شیخ رکن الدّین آکاف معروف و متفق علیه است و هیچ تذکره نگار در آن اختلاف نکرده است

حلاوة"- وفات ایشان در سال پانصد و بیست و پنج هجری[۱۷۱] و همین تاریخ بر سر قبر ایشان نوشته اند.

شیخ نصیر الدین چراغ دهلوی رحمة الله علیه، نام ایشان محمود و اصل ایشان (از) (اوده) است و از کمال خلف و مریدان سلطان المشائخ نظام الدّین اولیاء(رح) اند و در سن بیست و پنج سالگی ترک و تجرید اختیار نموده اند، ریاضتهای عظیم میکشیدند و در چهل سالگی بخدمت شیخ سلطان المشائخ رسیدند و حضرت شیخ را کمال محبت و اتحاد بایشان بوده و آن قدر خوارق و کراماتی که از ایشان بظهور رسیده از هیچ یکی از مریدان سلطان المشائخ ظاهر نشده و با وجود آنکه در سلسلهء سماع سماع و وجد متعارف است و پیر ایشان بسیار سماع و وجد میکردند، امّا شیخ نصیرالدّین(رح) نفر مودند و میگفتند که خلاف سنت است وحضرت شیخ نظام الدّین اولیاء(رح) را این سخن بد نمی آمد و میفرمودند که راست میگوید- نقل است که قلندری یازده زخم بوجود مبارک ایشان زدو در استغراقی که می بودند باز نیامدندو و خون مبارک ایشان از وجود روان شد- چون مریدان را ازین حال خبر شد آمده قلندر را گرفتندو خواستند که ایذا کنند، شیخ فرمودند که هیچ کس مزاحم او نگردد و مبلغی باو انعام دادند که مبادا در وقت کارد زدن آزاری بدست او رسیده باشد و بعد ازین قضیه به سه سال وفات ایشان در هژدهم رمضان وقت چاشت سال هفتصد و پنجاه هجری روی داده و قبر ایشان در بیرون دهلی است.

---

(۱۷۱) تاریخ مذکوره، متن مطابق روایت نفحات الانس(صـ ۵۹۸) است ولی هیچ دیگر از محققین آنرا تائید نکرده است چنانکه رضاقلی هدایت در مجمع الفصحاء جـ ۱ صـ ۲۵٤ سال ۵۹۰هـ و تقی الدّین کاشی ۵٤۵هـ نوشته است و همین سال را مرزا محمد خان قزوینی مستند قرار داده است (رجوع کنید به حواشی چهار مقاله طبع کتابفروشی زوار تهران ۱۳۳۱هـ صـ ۱۲۸) ولی مظاهر مصفا در مقدمهء دیوان سنای طبع امیر کبیر تهران ۱۳۳٦، کلیه اقوال مختلفه را رد کرده سال ۵۳۵هـ را راجع دانسته است.

حجة الاسلام حضرت امام محمد بن غزالی الطوسی رحمة الله علیه، کنیت ایشان ابو حامد است ولقب زین الدّین، اصل ایشان از طوس است و انتساب ایشان در تصوف بشیخ ابو علی فارمدی(رح) است، جامع بودند در علوم ظاهری و باطنی در وقت خود اعلم العلماء و مجتهد بودند و در مذهب امام شافعی(رح) بود و صاحب تصانیف بسیار بود مثل تفسیر مافوق التّاویل که چهل مجلد است و احیاء العلوم و جواهر القرآن و کیمیای سعادت و غیر هم و برادر امام احمد غزالی، چون کتاب منحول، تصنیف کرد پیش اما الحرمین(رح) که (استاد) ایشان بودند بردند، امام الحرمین گفت "تو مرا زنده در گور کردی یعنی این کتاب تو مصنفات مرا پوشید "-ولادت ایشان در سال چهارصد و پنجاه و و وفات در چهاردهم جمادی الاخری پانصد و پنج هجری بود ومدت عمر شریف ایشان پنجاه چهار سال و قبر در بغداد است.

سع۳۲٦

شیخ علی بن هیتی رحمة الله علیه، از کبار مشائخ اند و مرید تاج العارفین ابوالوفا و ایشان مرید شیخ ابو محمد شنبکی و ایشان مرید شیخ ابوبکر بن هزار و ایشان مرید اویسی صدیق اکبر رضی اللّٰه عنه، پیوسته در خدمت حضرت شیخ غوث الاعظم قدس اللّٰه سره می بودند و فواید می گرفتند. وقتیکه آنحضرت(رح) فرمودند قدمی هذه علی رقبه کل ولی اللّٰه، اولی کسیکه بالای منبر رفت و قدم آنحضرت بر گردن خود نهاد و بزیر دامن آنحضرت در آمد و باین سعادت مشرف شد، این بودند گویند روزی حضرت غوث الاعظم(رح) (وعظ) می فرمودند، شیخ علی بن هیتی در برابر آنحضرت نشسته بودند، شیخ را خواب گرفت، غوث الاعظم(رح) اهل مجلس را گفتند خاموش باشید و از منبر فرود آمده در پیش شیخ با ادب ایستاده و جانب وی می نگریستند- چون علی(رح) بیدار شد آنحضرت گفتند که رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم را در خواب دیدی گفت آری، غوث

سع۳۲۷

الاعظم(رح) فرمودند من برای این با ادب ایستاده بودم، شیخ گفت آنچه من در خواب میدیدم آنحضرت به بیداری میداند و حضرت غوث الاعظم(رح) ایشان را بسیار ستائش میکردند و می فرمودند که هر کس که از اولیای الهی از علم غیب و شهادت داخل بغداد می شود او مهمان من است و من مهمان شیخ علی بن هیتی(رح) ام و چون شیخ از زریران که محل اقامت ایشان بود به ملازمت حضرت غوث الاعظم(رح) می رفتند به مریدان خود می گفتند خبر دار باشید و خاطر های خود جمع دارید که پیش سلطان می روم و چون بخدمت حضرت غوث الاعظم(رح) می رسیدند آنحضرت می فرمودند برای چه ملاحظه می کنید شما از اکابران عراق اید، شیخ می گفتند که بادشاه عراق توی، از تو ملاحظه می کنم (وهرگاه که امان دهی ایمن می شود ، حضرت غوث الاعظم قدس الله سره می فرمودند" لاخوف علیکم "-نقل است که روزی شیخ به نهر ملك می رفتند و دیدند که میان اهل دو دیده[الف] بر سر مرده ای[ب] نزاع است، ایشان بر سر آن مرده ایستادند، گفتند ای بندهء خدا[ج] آن مرده بر خاست و چشم کشاده بشیخ گفت چنانچه حاضران شنیدند که مرا فلان بن فلان کشته است و بیفتاد و بمرد و از کرامات شیخ(علی) بن هیتی(رح) نقل کرده اند که اگر شیر بروی کسی بیاید و او نام ایشان را بگوید بگردد- وفات ایشان در سال پانصد و شصت و چهار[د] هجری بود و مدت عمر صد وبیست سال و قبر در زریران است.

سع۳۲۸

شیخ بقاء بن بطور[ه] رحمة الله علیه، صاحب کرامات و مقامات عالیه و در زهد و ورع کامل بودند و مرید شیخ تاج العارفین ابوالوفا اند رحمة الله علیه و دایم در مجلس حضرت غوث الاعظم(رح) حاضر می شدند و فیض می بردند

(الف) اهل دو ده (ب) غع، عر- مریدی (ج)"ای بندهء خدا! تو چرا خود نمی گوی که ترا که کشته است؟ (کذافی خزینة الاصفیا جـ ۱ صـ۱۵٤) (د) مؤلف طبقات الکبری و سفینة الاولیاء ۵٦۰ هـ و در خزینة لاصفیاء ۵٦۱هـ نوشته است (هـ) بطوء (نفحات الانس)

ایشان گفتند که روزی در مجلس حضرت غوث الثلقین شیخ عبدالقادر قدس الله سره بودم، در اثناء آنکه بر اول پای منبر وعظ می فرمودند، ناگاه سخن قطع کردند و ساعتی خاموش بوده بر زمین فرود آمدند و بعد از آن بر منبر بالا رفتند و برای پای دویم نشستند، پس من مشاهد کردم که پای اول کشاده شد چند گاه چشم کار میکند و فرشی از سندس اخضر انداختند و رسول صلی الله علیه وآله وسلم با اصحاب(رضی الله عنهم) آنجا نشستند و حضرت حق سبحانه تقدس به دل شیخ تجلی کرد چنانچه شیخ مائل گردید- که بیفتد، رسول صلی الله علیه وآله وسلم ایشان را بگرفتند و نگاه داشتند، بعد ازان خرد و لاغر شد چون کنجشکی، بعد از آن ببالیدند و بزرگ شدند و بصورت هائل و سهمگین، بعد از آن همه از من پوشیده شد- حاضران از شیخ بقاء کیفیت رویت حضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم و اصحاب(رضی الله عنهم) پرسیدند،.و گفت(الف) خدای تعالی ایشان را تائید کرده است بقوتی که ارواح مطهرہ ایشان متمثل می شوند- بصورت اجساد و صفات اعیان، می بینند ایشان را کسانی که خدای تعالی آنها را قوت رویت آن ارواح در صورت اجساد و صفات اعیان داده است "-بعد از آن از سبب میل کردن و خورد شدن حضرت پرسیدند گفتند "تجلی اول بصفات بود که بشر را قوت آن نیست مگر بتائید نبوی و لهذا نزدیك بود که شیخ بیفتد، اگر رسول صلی الله علیه وآله وسلم ایشان را نمی گرفتند و تجلی ثانی بصفات جلال بود و ازین جهت بود که بگداختند و خورد شدند و تجلی ثالث بصفت جمال بود و ازین جهت بود که شیخ ببا لیدند و بزرگ شدند- وفات ایشان در سال پانصد و پنجاه و سه هجری بود و قبر وی در باب طوس که از ده های نهر ملك است. سع۳۲۹

حضرت ابوسعید ابوالخیر قدس الله سره، نام ایشان فضل الله است و اصل از مهنه خراسان، سلطان وقت و سرور اهل طریقت و پیشوای زمرهٔ حقیقت بودند و صاحب علوم ظاهری و باطنی و مشرف القلوب و همه اهل آن زمانه

(الف) سع، غح، مظ (گفت) ندارد

مسخر ایشان بوده اند- در ابتدای حال وی بطلب علم از مهنه به سر خس آمد و با ابوزاهد[الف] تعَلق کرد و یك روز سبق سه روز بگرفتی و آن سه روز بعبادت اللّه تعالی بگذاشتی تا آن امام رسیده اند وی بدید، در تعظیم وی زیادت کرد و اندر آن وقت والی سرخس شیخ ابوالفضل بن حسن بود، روزی بر جوئبار سرخس می رفت، ابوالفضل (بن) حسن او را پیش آمد و (گفت) یا ابا سعید ! راه تونه (اینست) که می روی، براه خویش رو، شیخ بدو تعلق کرد و از آنجا باز بجای خویش رفت و بریاضات و مجاهدات مشغول شد تا حق تعالی در هدایت بوی بکشاد نسبت ارادت ایشان بشیخ ابوالفضل بن حسن سرخسی است و ایشان مرید ابونصر سراج(رح) وایشان مرید ابو محمد مرتعش وایشان مرید ابو حفص حداد و شیخ جنید (رحمهم اللّه) را دیده و بعضی گویند که مرید شیخ جنید بغدادی(رح) اند و بعد از فوت پیر خود ابو الفضل خرقه از شیخ عبدالرّحمن سلمی(رح) پوشید اند و بجهت حل بعضی از مشکلات یك سال با شیخ ابو العباس قصاب آملی(رح) بودند و از حضرت شیخ پرسیدند که تصوف چیست؟ فرمودند "آنچه در سر داری بنهی و آنچه در کف داری بدهی و آنچه بر تو آید بجهی[ب] "و بایشان گفتند فلان کس بر روی آب می رود، فرمودند- سهل است برغی[ج] و صعوه[د] نیز بر آب می رود، گفتند فلان کس در یك لحظه از شهر بشهر می رود، فرمودند شیطان نیز دریك نفس از مشرق تا مغرب می رود، این چنین چیز ها را قیمتی نیست، مرد آنست که در میان خلق نشیند و داد و ستد کند و زن خواهد وبا مردم درآمیزد و یك لحظه از خدا غافل نباشد و ایشان نیز فرموده است "التّصوف قیام القلب مع اللّه "-وفات ایشان در شب چهارم شعبان سال چهارصد و چهل هجری و مدت عمر شریف ایشان هزار ماه- حضرت شیخ و صیت کرده بودند که این ابیات را پیش جنازهء ما بخوانند:

سع ۲۳۰

(الف) ابو علی زاهد (تذکره الاولیاً جـ ۲ صـ۲۷۲) (ب) نجهی (کذانی نفحات الانس صـ ۳۰۵)
(ج) بزغی (ایضاً) (د) غع، عر، مظ- صفوه

خوب تر اندر جهان زین چه بود کار

دوست بر دوست رفت یار بر یار

آن همه اندوه بود (و) این همه شادی

آن همه گفتار بود (و) این همه کردار

و قبر ایشان در مهنه است.

حضرت سید احمد بن ابو الحسن رفاعی قدس الله سره، از اولاد امام موسی کاظم(رح) اند رضی الله عنه و نسبت خرقهء ایشان به پنج واسطه به شیخ شبلی(رح) می رسد، حضرت غوث الاعظم قدس الله سره را دیده اند و در ام[الف] عبیده بطائح[۱۷۲] سکونت داشتند و شافعی مذهب بودند- ابوالحسن علی که خوا هرزادهء ایشان اند گفتند روزی بر در خلوت ایشان نشسته بودم آواز کسی شنیدم، چون نظر کردم پیش خال من شخصی نشسته بود که آن را هر گز ندیده بودم، ساعتی باهم سخن گفتند، پس آن شخص از روزنی که در دیوار حجرهء شیخ بود بیرون آمد و چون برق در هوا بگذشت- پیش سیدی در آمدم و پرسیدم که این مرد که بود؟ فرمودند تو او را دیدی؟ گفتم دیدم، گفتند او کسی است که خدای تعالی بحر محیط را بوی محافظت میکند و یکی از رجال[ب] اربعه است، سه روز است که مهجور شده است اما خبر ندارد گفتم یا سیدی سبب مهجوری او چیست؟ گفتند در یکی از جزائر بحر محیط هفتم است، آنجا سه شبانروز باران متصل بارید و بخاطر او گذشت که کاش این باران در آبادانی می بارید، بعد از آن استغفار کرد، بسبب این اعتراض مهجور شد- من گفتم یا سیدی! او را زمهجوری خبردار ساختی؟ گفتند شرم

سع ۳۳۱

(الف) سع، غع مظ- امام عبیده، ولی ام عبیده درست است (کذافی نفحات الانس و طبقات الکبری)
(ب) سع- رخال، غع مظ- خال
(۱۷۲) بطیحه یا بطحاء که جمع آن بطائح است و ماده ان بطع است "ای تبطع السیل علی الارض (یعنی آب سیل که بر سطع زمین انتشار و وسعت یابد) و این ارض و سیع در میان واسط و بصره است که در زمانهء قدیم خیلی آباد بود (معجم البلدان ج ٤ صـ ٤٥٠).

داشتم، گفتم اگر فرمای من خبر دار کنم، گفتند می کنی؟ گفتم آری، گفتند سر بگریبان خود فرو کش، چنان کردم، آوازی بگوشم رسید که یا علی سر برآر، برآوردم، خود را در یکی از جزائر بحر محیط دیدم، حیران شدم، بر خاستم و اندکی برفتم، آن مرد را دیدم و برو سلام کردم و آن قصه را گفتم، سوگند بمن داد که هر چه ترا گفتم (د) چنان کن، قبول کردم، گفت خرقهء مرا در گردن من کن و مرا بر روی زمین می کش و منادی کن که این است سزای کسی که بر خدای تعالی اعتراض کند، خرقه در گردن او کردم و خواستم که بکشم، هاتفی آواز داد که ای علی! بگذار ملائکه آسمان برای او بزاری در آمده اند و گریان شده اند، حق تعالی ازو خوشنود گشت، بعد از شنیدن آن آواز بی خود شدم و چون بخود باز آمدم خود را پیش خال خود دیدم، والله! ندانستم که چون رفتم و چون آمدم- روزی در مجلس شیخ احمد رفاعی(رح) مناقب حضرت شیخ عبد القادر جیلانی رضی الله عنه مذکور میشد، شخصی بطریق انکار گفت بس کن، سیدی بجانب او بغضب نگاه کردند، فی الحال آن شخص بمرد، سیدی فرمودند که اگر قدرت است که مناقب حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی(رح) بیان تواند کرد که بمرتبهء او تواند رسید، او شخصی است که دریك جانب او دریای شریعت است و در جانب دیگر دریای حقیقت است، هر جا که می خواهد غوطه می زند و برادران و مریدان خود را وصیت میکردند که چون به بغداد روید پیش از حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی(رح) کسی را نه بینید چه در ایام حیات و چه بعد از وفات که ایشان از حق تعالی عهد گرفته اند هر که بغداد در آید و مرا زیارت نکند احوال او مسلوب گردد ومی فرمودند که حسرت است بر آن کسی که شیخ عبدالقادر(رح) را ندیده. وفات ایشان روز پنجشنبه دوازدهم جمادی الاولی سال پانصد و هفتاد و هشت هجری بود و بعضی گفته اند که درسماع[الف] از دنیا رفته اند و مدت عمر از هشتاد سال متجاوز بود قبر در قریهء ام عبیده بطائح است.

سع ۳۳۲

(الف) رجوع کنید به نفحات الانس ص ۵۳٤)

سع۳۳۳ **حضرت شیخ ابو محمد مرتعش قدس الله سره**؛ نام ایشان عبدالله بن محمد نیشاپوری است و متوطن بودند در بغداد، مرید شیخ ابوالحفص حداد(رح) اند و سید طائفه شیخ جنید بغدادی(رح) را دیده اند و شیخ ابوحفص(رح) ایشان را سیاحت فرمودند، هر سال هزار فرسنگ سفر می کردند امّا پای برهنه و سر برهنه و به هیچ شهر زیادی از ده روز توقف نمی کردند، گاه بودی که سه روز می بودند و ایشان گفته اند هر گز خویشتن را بباطن خاص ندیدم تا خود را بظاهر عام ندیدم- شخصی بایشان گفت فلان کس بر روی آب میرود، فرمودند نزد من شخصی که مخالف هوی نفس کند بزرگ تر است از آنکه بر روی آب می رود- وفات ایشان درسال سیصد و بیست(الف) هجری بود.

حضرت ابو عمر زجاجی قدس الله سره؛ نام ایشان ابراهیم وبقولی محمد بن ابراهیم و اصل ایشان از نیشاپور است باسید الطّائفه و رویم و ابو عثمان حیری و ابراهیم الخواص رحمهم الله صحبت داشته اند و چهل سال مجاور مکه معظمه بودند و درین مدت در حرم بول نکرده اند بجهت تعظیم کعبه و شصت حج گذارده اند و پیوسته می فرمودند که من سی سال خلای جنید(رح) بدست خود پاک سع۳۳٤ کردم و باین فخر می کردند- چون مشائخ وقت حلقهء می زدند صدر همه ایشان بودند- گویند در موسم حج عجمی بیامد که براءت من بده که حج گذارده ام بدوزخ نخواهم رفت، یاران تو مرا بتو نشان داده اند که براءت بستانم، شیخ به سادگی او را دیده دانستند که یاران باو مطائبه کرده اند، به ملتزم که موضع اجابت است اشارت کردند و گفتند آنجا رفته بگویا رب! اعطنی البراءت ساعتی نگذشته بود که باز گشت و بر دست او کاغذ بخط سبز بر آن نوشته **بسم الله الرّحمن الرّحیم هذا براءت فلان بن فلان من النّار**. وفات ایشان در سال سه صد و چهل وهشت هجری بود.

(الف) سیصد و بیست و هشت (ثمان و عشرین و ثلث مائة) رجوع کنید به نفحات الانس- سفینة الاولیاء - طبقات الکبری.

حضرت سهل بن عبدالله تستری قدس الله سره، کنیت ایشان ابو محمد است و حنفی مذهب بود و مرید ذوالنّون مصری(رح) بود و از کبار علماء این طائفه و اوتاد عراق اند و جامع بودند میان حقیقت و شریعت و طریقهء سهیلیه منسوب بایشان است و بنای طریقهء ایشان بر اجتهاد و مجاهدهء نفس است وصاحب کشف المحجوب نوشته اند سهل بن عبدالله آن روز که از مادر بزاد صائم بود و آن روز که از دنیا وفات یافت هم صائم بود- از ایشان پرسیدند که نشان بدبختی چیست؟ گفتند که او را علم دهد و توفیق عمل ندهد و اخلاص ندهد که عمل کنی و انکار کنی و دیدار و صحبت نیکان را قبول ندهد، و گفته اند که هر که گر سنگی کشد شیطان گرد او نگردد بحکم خدای تعالی و گفته اند سر همه آفتها سیر خوردن است و گفته اند هر وجدی که کتاب و سنت گواه آن نبود باطل باشد و گفته اند هیچ معصیت بزرگتر از جهل نیست و گفته اند بزرگترین کرامات آنست که خوی بد خو را بخوی نیك مبدل کنی و گفته اند هیچ معصیت بزرگتر نیست از فراموشی حق سبحانه، گفته اند خداوند تعالی را هر روز و هر ساعت و هر شب عطا ها است و بزرگترین عطا آنست که ترا ذکر خود الهام کند و گفته اند هیچ یاری دهنده نیست الّا خدا و هیچ دلیل نیست الّا رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم و هیچ زادی نیست الّا تقوی و هیچ عمل نیست الّا صبر و گفته اند هر گز دل زنده نشود تا نفس نمیرد و گفته اند خدای تعالی خلق را بیافرید و فرمود بمن راز گوئید و اگر راز نمی گوئید بمن نه گرئید و اگر این نکنید حاجت از من نخواهید و گفته اند تصوف اندك خوردن است و با خدای تعالی مشغول شدن و از خلق گریختن و گفته اند توکّل آنست که اگر چیزی بود یا نبود در هر حال شاکر باشی و گفته اند عبودیت بر رضا و او آنست بفضل خدا(؟) و گفته اند که نفس از سه صفت خالی نیست یا کافر یا منافق یا مرائی است- میفرمودند که سهل قدس الله سره مدت مدید ریاضات شاقه کشید و بدوام ذکر اشتغال نمود به مرتبه ای که خون از دماغ وی روان شد، هر قطره که بزمین چکید

سع ۳۳۵

سع ۳۳۶

نقش الله برآمد، بعد از آن که این چنین مشغولیها کرده بود پیروی را بیاد داشت فرمود- و در ذخیرة الملوك آورده است که شیخ سهل بن عبدالله تستری قدس الله سره گفت سه سال بودم و خال من محمد[۱۷۳] شبها عبادت کردی و من بر خاستمی و او را دید می که چه میکند، روزی مرا گفت "ای سهل! آن خدا را که ترا آفریده است یاد کن "گفتم چگونه یاد کنم؟ گفتم هر گاه که از خواب بیدار شوی در شب سه بار بگو در دل خود که خدای با من است و مرا بیند چنانکه زبان تو حرکت نکند "چند شب بکردم، او را خبر کردم گفت" بعد ازین هر شب هفت بار بگو "بعد از چند روز حلاوتی در دل من پیدا شد و خاطر من از صحبت خلق متنفر شد و پیوسته جای خلوت جستمی تا مرا بمکتب فرستادند، ترسیدم که از سبب صحبت کودکان خاطر من پریشان گردد، پدر را گفتم معلم را بگو تا هر روز یك ساعت تعلیم من بکند و بگذارد- چون تعلیم گرفتمی باز گشتمی و جای خلوت جستمی و بذکر مشغول شدمی- چون شش ساله شدم قرآن را یاد گرفتمی و روزه داشتمی و چون سیزده[الف] ساله شدم مرا مشکلی[ب] افتاده و از مادر و پدر در خواست کردم تا مرا به بصره فرستادند آنجا از همه علمأ پرسیدم، جواب شافی نیافتم، به عبادان رفتم و از[ج] حمیر عبادانی پرسیدم جواب شافی داد، مدتی در صحبت او بماندم و آئینهء دل را بسخنان او جلا می دادم و آداب طریقت ازو کسب می کردم، پس به تستر باز آمدم و هر سال بیك درم جومی خریدم و آس میکردم تا سال دیگر او قوت خود می ساختم سال[د] بدین نوع بسر بردم- وفات ایشان در ماه محرم سال دوصد و هشتاد و سه هجری بود این قول اصح است و مدت عمر شریف هشتاد و سه سال بود واین قول نیز اصح است روزی یك شنبه جنازهء ایشان را بر داشتند جهودی هفتاد ساله که مشغله را

سع۳۳۷

(الف) در رسالهء قشیریه صـ ۱۵ و تذکره الاولیأ ج ۱ ص ۲۲۸ دوازده سال نوشته است (ب) مشکلی (ج) ابو حبیب حمزه بن عباد الله العبادانی (رساله قشیریه هـ ۱۵) (د) بیست سال (ایضاً)

(۱۷۳) یعنی محمد بن سوار البصری(رح)، ایشان از ابن عینیه روایت کرده است وسهل بن عبدالله از ایشان (تهذیب التهذیب جـ ۹ صـ ۲۰۹)

شنید بیرون آمد وچون بجنازه رسید آواز برآورد که ای مرد مان! آنچه می بینم شما هم می بینید؟ گفتند چه می بینی؟ گفت فرشتهای از آسمان می آیند و سر خود را بر جنازه می مالند و جهودی همین حال دید و مسلمان شد.

حضرت سفیان ثوری قدس الله سره، کنیت ایشان ابو عبدالله است و نام پدر ایشان سعید بود و ثوری از آن گویند که روزی در پلوان دیگر می رفت، ناگاه پایش لغزید در زراعت غیری رسید، هاتف بر او آواز داد که اي ثور! نعلین در پای! چگونه در پلوان دیگران می رفتی؟ و نیز در مسجد پای چپ اول نهاد برای دخول، باز آواز شنید که یا ثور، از آن سبب لقب او ثور شد و پیش از آن سفیان زاهد ایشان را می نامیدند و کوفی الاصل بود و مقتدای اهل زمانهء خود و در علوم ظاهری و باطنی یگانه و از مجتهدان پنجگانه و شاگرد امام اعظم(رح) بود و بسیاری از مشائخ را دید اند و بیست سال متصل در شب نه خفته بودند و فرمودند که هر گز حدیث نشنیده ام از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم که بر آن عمل نکرده ام- روزی بیمار شد، خلیفه طبیب ترسا داشت حاذق، پیش ایشان فرستاد، چون طبیب قاروره وی بدید گفت" از خوف الهی جگر این مرد خون شده و پاره پاره گشته از شانه بیرون آمده، در دین که چنین مرد بود آن دین بر باطل نباشد "این بگفت فی الحال مسلمان شد- خلیفه گفت پنداشتم که طبیب بر بالین بیماری فرستادم، خود بیمار پیش طبیب فرستادم- شیخ عبدالله بن مبارك(رح) فرموده اند "از هزار و صد بزرگ شنیده ام که می گفتند فاضل تر از سفیان ثوری(رح) ندیده ایم "جوانی را حج فوت شده بود، آهی کشید، ایشان گفتند چهار[الف] حج کرده بتو داده ام این آه بمن ده "گفت داده ام، آن شب بخواب دید که ایشان را می گویند سود کردی اگر همه اهل عرصات قسمت کنی توان گردد[ب] و نیز فرموده اند "زهد نه پلاس پوشیدن و نه نان جوین خوردن است

سع۳۳۸

(الف) در تذکرة الاولیاء(ج۱ ص۱۷٦) چهل حج نوشته است (ب) غع، عر- توان نگردد، جملهء صحیح اینطور است: اگر به همه اهل عرفات قسمت کنی توانگر شوند (کذا فی تذکرة الاولیآ ج ۱ ص ۱۷٦)

لکن دل در دنیا نه بستن و امل کوتاه کردن است و نیز فرموده اند که اگر نزدیك خدای شوی با گناه بسیاری که میان تو و خدا بود آسان تر از آن یك گناه که میان تو و بنده است- وفات ایشان در بصره ماه شعبان سال یکصد و شصت و یك هجری بود و بقولی شصت و دو و مدت عمر شریف ایشان شصت و سه سال- چون ایشان را غسل دادند در پیشانی ایشان نوشته دید "فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللّٰه"-(الف)

حضرت ابراهیم خواص قدس الله سره، کنیت ایشان ابو اسحق و اصل ایشان از بغداد است، صاحب صحو و در طریقهء توکّل و تجرید یگانه بود و از اقران سید الطّائفه جنید و نوری (رحمهما اللّه) و صحبت دار خضر علیه السّلام اند- شیخ الاسلام گفته اند که شیخ ابوالحسن خرقانی(رح) گفت " در میان سخنانی که ابراهیم خواص(رح) بمن گفت این بود که اگر باخضر(ع) صحبت یابی توبه کن و اگر از هر شب(ب) بمکه روی از آن توبه کن و در ارشاد الطّالبین اخوند در ویزه علیه الرّحمة آورده اند که ابراهیم بن خواص(رح) دوازده سال در بیابان فاقه(ج) کشیده بود که برگ درختان قوت خود می ساخت، روزی در بیابان درخت انار یافت، بخود اندیشه کرد که ازین انار میخورم امّا نباید که ملك غیری باشد- از آنجا گذشت که خضر علیه السّلام با او ملاقات کرد، گفت "بیا تا دوستان حق را بتو بنمایم "دستش گرفت، دو غاری رسید که ژنده پوش را خفته دید سر پوشیده و مار و گژدم برو جمع و میخورند- خضر علیه السّلام گفت "برو پایش بگیر "چون ابراهیم(رح) رفت پایش گرفت، گفت ای ابراهیم! چه می طلبی؟ گفت از کجا میدانی که من ابراهیم ام؟ گفتند که هر که خود را بتصرفات حق سپرده است از جمله ذرات مخلوقات خبراند و نه آنکه انار را از ترس کسی نخوردی که ملك کسی باشد و الّابرای چه؟ گفت توکّل ترا درست میکنم، خضر علیه السّلام گفت "توکّل این نیست که شما میگوئید، توکّل خود

سع ۳۳۹

(الف) البقرة ۱۳۷ (ب) اگر از هری در شبی بمکه روی (نفحات الانس ص ۱۳۷) (ج) سع، مظ (فاقة) ندارد

سپردن است نه حظ نفس طلب کردن، بیا تا متوکّلان را بتو نمایم- چون رفتند دیدند که کسی افتاده است سر را بژنده پوشیده و تمام وجود او را زنبوران سوراخ گرفتند و به نیشی می راندند، گفت اینست متوکّلان و مردان خدای، ابراهیم(رح) را پیش کرد و خودش پس ایستاد چون ابراهیم بطرف سر میرفت خضر علیه السّلام پای مبارک بدو رانیدند(؟) گفت ای خضر! چه می طلبی؟ ابراهیم(رح) التفات بوی کرد که همراه من خضر(ع) بود و من دانم، آن ولی ازو غائب شد، چون باز بدو دید خضر علیه السّلام از وغائب شد- ابراهیم(رح) بعد از آن از مجاهدت خود پشیمان شد- وفات ایشان در سال دوصدو نود ویك هجری بود یوسف بن حسین(رح) ایشان را شسته و دفن کرده، بعلت شکم برحمت حق پیوسته اند- گویند هر بار که فارغ می گشتند غسل میکردند و آن روز که از دنیا برفتند هفتاد بار غسل کرده بودند اگر چه سرمای عظیم بود، بار آخر در آب برفتند و قبر ایشان درزیر حصار طبرك اصفهان است. سع ۳٤٠

(حضرت) عمر بن عثمان قدس الله سره، کنیت ایشان ابو عبدالله است و مرید سید الطّائفه(رح) و استاد حسین بن منصور حلاج (رح) اند و صحبت داشته اند با ابو سعید خراز (رح) و عالم بودند بعلوم حقائق چون سخن ایشان باریك شد بکلام منسوب داشتند و مهجور ساختند و از مکه بیرون کردند، به جده رفتند، اهل آن دیار ایشان را قاضی مقرر نمودند و اصل ایشان از یمن است از بزرگان و سادات این قوم بوده اند و بزرگان این طائفه میگویند هر چه بر حسین آمد بسبب دعای عمر بن عثمان(رح) است که وی را از خود برنجانید وفات ایشان در بغداد در سال دوصد و نود وشش هجری بود وبقولی دوصد و نود ویك و بقولی دوصد و نود و هفت که در آن سال وفات سیدالطّائفه(رح) واقع است وقول آخر اصح است.

حضرت حسین بن منصور حلاج قدس الله سره، کنیت ایشان ابوالغیث و اصل ایشان از بیضا فارس(۱۷٤) است و صاحب سکر بودند و حلاج از آنجهت گویند که روزی بدکان حلاجی که دوست ایشان بود رفتند و او را فرستاده بود بجای و بانگشت اشارت کردند پنبه یکسو شد و پنبه دان یکسو و در باب ایشان مشائخ را رحمهم الله اختلاف است، بعضی مثل شیخ عمر بن عثمان مکی(رح) که پیر ایشان اند و ابو یعقوب نهر جوری و علی بن سهل اصفهانی (رحمهم الله)وغیر هم از مشائخ متقدمین انکار کرده اند و مهجور ساخته اند و نسبت به سحر کرده اند و جمعی چون شیخ ابوبکر شبلی و ابوالعباس بن عطا و شیخ عبدالله خفیف و وشیخ ابو القاسم گرگانی و پیرعلی هجویری صاحب کشف المحجوب (رحمهم الله) و غیرهم ایشان از متأخرین معتقد اند و بزرگ داشته اند و گویند مهجور معامله مهجور اصلی نبود- صاحب کشف المحجوب فرموده اند "من معتقد اویم اما سخن او اقتدا را نشاید "و در کشف المحجوب و تذکرة الاولیا آورده است که چون حسین بن منصور حلاج(رح) اندر غلبهء خود شد عمرو بن عثمان(رح) تبرا کرد، بنزدیك جنید(رح) آمد و جنید او را گفت بچه آمدی؟ گفت تا باشیخ صحبت کنم گفت مرا با مجانین صحبت نیست که صحبت را صحت بباید که چون یافت صحبت کنی چنان باشد که با سهل تستری(رح)کردی، گفت ایها الشّیخ! الصّحوو السّکر صفتان للعبد و ما دام العبد محجوباً عن ربه حتی فی اوصافه " صحو و سکردو صفت اند مرىنده را و پیوسته بنده از خدا محجوب است تا اوصاف او فانی شود و جنید(رح) گفت "یا ابن منصور! اخطأت فی الصّحو و السّکر زانچه خلاف نیست که صحو عبارت از صحت حال است با حق و این اندر تحت صفت و اکتساب خلق نیابد و من یا پسر منصور! اندر کلام تو فضولی می بینم و عبارت بی معنی "و در کشف المحجوب آورده است که حسین بن

سع ۳٤۱

سع ۳٤۲

---

(۱۷٤) بیضا شهریست در ناحیهء اصطخر و از شیراز هشت فرسخ دور است، بقول اصطخری بیضاء معسکرمسلمانان بوده که برای فتح اصطخر بکاربردند، در ایام قدیم آنرا "در اسفید "میگفتندو بعداً معرب کرده بیضا نام یافت (معجم البلدان جـ ۱صـ ۵۲۹).

منصور(رح) اول مرید سهل بن عبدالله(رح) و بی دستور از نزد وی برفت و به عمر بن عثمان(رح) پیوسته و از نزد وی بی دستوری رفت و تعلق به جنید(رح) کرد و جنید ویرا قبول نکرد بدین سبب جمله مهجور کردند او را- پس مهجور معامله بود نه مهجور اصل، ندیدی که شبلی(رح) گفت " من و حلاج شیئی واحد[الف] حضرت خواجه محمد پارسا(رح) در فصل الخطاب آورده است که آنچه در بعضی کتب نوشته اند که سید الطّائفه شیخ جنید(رح) فتوی بقتل حسین بن منصور(رح) نوشته اند این افترای محض است بر سیدالطّائفه چه وفات ایشان پیش از قضیهء منصور(رح) پانزده یا دوازده سال بود چنانچه از تاریخ وفات این دو عزیزان ظاهر میشود- قضیهء قتل ایشان در باب الطّاق بغداد سه شنبه بیست و پنجم ذی قعده سال سیصد و نه هجری واقع شده.

حضرت ابوالحسن نوری قدس الله سره، نام ایشان احمد بن محمد و بقولی محمد بن محمد و مشهور اند باین، پدر ایشان از آب شور است که مابین هرات و مرو واقع شده مولد و منشأ ایشان به بغداد است و مرید سری سقطی(رح) اند و ذوالنّون مصری(رح) را دیده اند و با محمد علی قصاب واحمد بن الجواری (رحمهماالله) صحبت داشته اند و از اقران سید الطّائفه اند و در طریق مجتهد و صاحب مذهب بودند- ایشان را مشائخ وقت امیر القلوب گفته اند و طریق ایشان را نوریه گویند و معاملت ایشان موافق جنیدیان است- ایشان فرموده است **"ایاکم و العزلة فانّ العزلة مقارنة الشیّطن وعلیکم بالصّحبة فانّ فیها رضاء الرّحمن"** پرهیزید از عزلت که آن مقارن شیطان است و بر شما باد صحبت که اندر صحبت خوشنودی خدا است عزّوجل و ویرا نوری بدان خواند که اندر خانهء تاریک چون سخن گفتی بنورباطنش خانه بدو منوّر شدی و بنور حق اسرار مریدان بدانستی تا جنید(رح) گفت ویرا که ابو الحسن(رح) جاسوس القلوب است-

سع۳٤۳

(الف) "انا و الحلاج شیئی والحد فخلصنی جنونی و اهلکه عقله ؛(کشف المحجوب ص ۱۳۷)

کشف المحجوب-[الف] و ابوالحسن کنیت ایشان است بعضی گویند که نام ایشان حسن است و نام پدر ایشان نور است چنانچه در ارشاد آورده است که دو جوانان همدل قصد زیارت امام حسن نوری(رح) کردند یکی از آن دو کسی که عالم بود بجمیع السنهء حیوانات، چون ایشان به نزدیك شهر او رسیدند دو گریه باهم سخن میکردند که امروز حسن نوری(رح) در عالم نماند، یکی از آن دو کس که عالم بجمیع السنهء حیوانات بود آن دیگر را خبر کرد که واقعه چنین است هر دو نیك متحیّر شدند، بعد از آن گفتند که تا زیارت قبرش بکنیم، چون به نزدیك خانهء امام رسید امام زنده[ب] بود و از خانه بیرون بر آمد تا که هر دو متحیّر شدند- امام پرسید که حیرانی چرا است؟ گفتند که واقعه چنین است، امام فریاد بر آورد و گفتند که آری پیغمبر صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمود **"کّل نفس اذ اخرجه بغیر ذکر اللّه فهو میت"**[ج] من امروز ساعتی غافل بودم تا آوازهء وفات من در عالم ملکوت پراگنده شد و راه صحرا در پیش گرفت- چون در بیابان رسید بغایت تشنه شد، بر سر چاه رسید و گفت اگر رسن و دلوه بودی آب می کشیدم- اندرین بود که آهوان در رسیدند، امام از سر چاه دور شد تا آهوان چه کند- چون آهوان بکنارهء چاه رسیدند آب چاه بیك بارگی بالا شد، همه ایشان خوردند، بعد از آن چون امام رسید که تا آب خورم[د] آب بیك بارگی فرو رفت، گفت "یارب! بآهوان آب میدهی به بندهء خود نمی دهی ؟ هاتفی بر او آواز داد که تو امید بدلوه و رسن کردی و ایشان امید بمن کرده بودند- از هول آن خطاب تشنگی فراموش شد[ه] و سر در بیابان نهاد و جوانی را دید و آن جوان به نزدیکش رسید و گفت "السّلام علیك یا حسن نوری! "امام بعد از جواب گفت" تو چه دانی که من حسن نامم و نام پدرم نور است؟ و ی گفت "آنها که خود را بتصرف حق سپرده اند از همه خبر اند و نه چون تو که توکّل برسن و دلوه کردی "بعد از آن آن جوان گفت که

سع ۳٤٤

سع ۳٤۵

(الف) کشف المحجوب صـ ۱۷۵ (ب) سع ،مظ- ماند (ج) برای روایت بالمعنی رجوع کنید به "تبلیغی نصاب "مؤلفه مولانا محمد زکریا(رح) طبع عتیق اکادمی ملتان، ص ۵۰٤ بحوالهء مشکوة (د) خورد (ه) کرد

طریقهء ملازمت با شما هیچ میدانید که غرض چیست؟گفت من خراهم مرد، مرا دفن باید کرد و گفت از غیب نمی توان گفت- جوان طهارت کرد و سر بزمین نهاد و وفات شد- چون او را دفن کرد بر سر گورش نشست و دعا خواندن گرفت، جوان خنده کرد (و) گفت زنده در گور نشود و مرده آواز نکند، جوان گفت "ای امام! نشنیدی که اولیا الله لا یموتون بل ینقلون من دار الی دار"و وفات ایشان در سال دوصد و نود و پنج هجری بود و بقولی دوصد و هشتاد وشش و قول اول اصح است- چون شیخ ابوالحسن نوری(رح) برحمت حق پیوستند- سیدالطّائفه فرمودند" هیچ کس در حقیقت صدق سخن تا نوری بمرد نگفت تا صدق زمانه اوست".

ذکر سلسلهء کبرویه که منسوب به حضرت شیخ نجم الدین کبری است قدس الله سره

کنیت ایشان را پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم در واقعه بایشان عنایت فرمودند و نام احمد بن عمر الجنوقی و لقب نجم الدّین و کبری است[الف] و کبری از آنجهت گویند که در اوایل جوانی که بتحصیل علوم مشغول بودند با هر که مناظره میکردند برو غالب می آمدند، بدین سبب طامّة الکبری می گفتند و لفظ طامّه بجهت کثرت استعمال حذف شده و ایشان را ولی تراش نیز می گفتند بسبب آنکه نظر مبارک ایشان در وجد بهر که افتاد به مرتبهء ولایت می رسیدی چنانچه روزی سودا گری به خانقاه ایشان در آمد، حضرت شیخ حالتی قوی داشتند، نظر مبارك تمام اثر برو افتاد، در حال به مرتبهء ولایت رسید پرسیدند که از کدام مملکتي؟ گفت از فلان، او را اجازت ارشاد نوشتند تا در ولایت خود خلق را بحق ارشاد کند و حضرت شیخ در طریقت یگانه بودند و خوارق و کرامات ایشان در عالم مشهور است ونسبت ارادت ایشان بدو طرف است یکی از شیخ اسماعیل قصری(رح) بمحمد مانکیل و ایشان به محمد بن داؤد و و از ایشان بابو العباس ادریس و از ایشان بابو القاسم بن رمضان و

سع۳٤٦

(الف) غع عر، مظ- کبیر

از ایشان بابو یعقوب طبری و از ایشان بابو عبدالله بن عثمان و از ایشان بابو یعقوب نهر جوری و از ایشان بابو یعقوب هوسی و از ایشان به عبدالواحد بن زید و از ایشان به کمیل بن زیاد و از ایشان به حضرت امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه و از ایشان بحضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم و جانب دیگر از شیخ عمار یاسر، از شیخ ابونجیب سهروردی(رحمهماالله)- نسبت ارادت ایشان نیز بدو جانب ایست یکی از شخ غزالی(رح)[الف] که برادر حجة الاسلام است وایشان از ابو بکر نساج و ایشان از ابوالقاسم گرگانی(رحمهماالله) و ابو القاسم گرگانی را انتساب در علم باطن بدو جانب است، یکی به شیخ ابوالحسن خرقانی (رح) و ویرا بشیخ ابویزید بسطامی(رح)- ولادت شیخ ابوالحسن بعد از وفات شیخ ابویزید است بمدتی وتربیت شیخ ابویزید و یرا بحسب باطن روحانیت بوده است نه بظاهر صورت و نسبت ارادت شیخ ابویزید بحضرت امام جعفر صادق است رضی الله عنه و به نقل صحیح ثابت شده است که ولادت شیخ ابویزید بعد از وفات حضرت امام است و تربیت حضرت ویرا بحسب روحانیت بوده است نه بحسب ظاهر صورت و حضرت امام جعفر را رضی الله عنه چنانچه شیخ ابوطالب مکی قدس الله سره در قوة القلوب آورده است نسبت ثابت شده است بدو جانب یکی بوالد بزرگوار خود (امام محمد باقر(ح) و ایشان را از والد بزرگوار خود) امام زین العابدین(رح) و ایشان را بوالد بزرگوار خود امام حسین(رض) و ایشان را بوالد برزگوار خود امیرالمؤمنین علی کرم الله وجهه و ایشان را بحضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم و نسبت دیگر بقول شیخ ابوطالب مکی قدس الله سره به قاسم بن محمد بن ابوبکر صدیق رضی الله عنهم که پدر مادر حضرت امام است و از فقهای سبعه بوده است و در علوم ظاهری و باطن در زمانهء خود بی نظیر بود- ویرا نسبت ارادت باطن به سلمان فارسی رضی الله عنه، ویرا با وجود در یافت شرف صحبت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم نسبت باطن از

سع ۳٤۷

(الف) یعنی امام احمد غزالی رحمة الله علیه

حضرت امیرالمؤمنین ابوبکر رضی اللّه عنه نیز بوده است بعد از انتساب بحضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم باز شیخ ابوالقاسم گرگانی(رح) را نسبت ارادت باطن بشیخ ابوعثمان مغربی(رح) بوده است و وی را بابوعلی کاتب(رح) و ویرا بابوعلی رود باری(رح) و ویرا بجنید بغدادی(رح) و ویرا به سری سقطی(رح) و ویرا به معروف کرخی(رح) و شیخ معروف را نیز دو نسبت واقع است یکی بداؤد طای(رح) و ویرا به حبیب عجمی(رح) و ویرا به حسن بصری(رح) و حسن بصری را بامیرالمؤمنین علی رضی اللّه عنه و ایشان را بحضرت رسالت پناه صلی اللّه علیه وآله وسلم و دیگری شیخ معروف را نسبت ارادت بحضرت امام علی موسی رضا[الف]. رضی اللّه (عنه) و ایشان را بوالد بزرگوار خود امام موسی کاظم (رح) وایشان را بوالد بزرگوار خود امام جعفر صادق رضی اللّه عنه الی اخر النّسبت کما مرّ، واللّه اعلم- و شیخ ابوالنّجیب سهروردی(رح) را نسبت ارادت ایشان بدو جانب است یکی بشیخ احمد غزالی(رح) چنانچه مذکور شد و دیگری شیخ وجیه الدّین(رح) و ویرا نسبت ارادت نیز بدو طرف است هر دو طرف بسید الطّائفه میرسد، یکی از شیخ محمد عمویه رحمة اللّه علیه، نام پدر ایشان عبداللّه است، از جمله مشائخ زمان خویش بودند و مرید شیخ احمد اسود دینوری(رح) اند از ممشاد دینوری (رح) از سید الطّائفه حضرت شیخ جنید بغدادی و از اقران رویم و نوری اند رحمهما اللّه- وفات ایشان در سال دو صد و نود هجری بود و دیگر از شیخ اخی فرخ[ب] زنجانی رحمة اللّه علیه- وفات ایشان روز چهار شنبه سال چهارم صد وپنجاه وهفت هجری بود. سع۳٤۸

از شیخ ابوالعباس نهاوندی رحمة اللّه علیه، نام پدر ایشان احمد بن محمد بن الفضل است و اصل ایشان از نهاوند است، شاگرد جعفر خلدی(رح) اند، وفات ایشان در سال سیصد و هفتاد هجری بود. سع۳٤۹

(الف) غع، عر، مظ(رضا) ندارد (ب)عر، مظ- فرح، ولی در نفحات الانس فرج (باحیم) نوشته است

از شیخ ابوعبدالله خفیف رحمة الله علیه، نام ایشان محمد است و (از) ابناء ملوك بودند قطب وقت و مقتدای اهل طریقت بود و منصور حلاج را دریافته اند و با ابوالحسن مالکی و ابوالحسن مزین دراج(۱۷۵) (رحمهماالله) صحبت داشته اند و در علوم ظاهر و باطن کامل و شافعی مذهب بود و در تصوف تصانیف ایشان(۱۷٦) بسیار است- وفات ایشان در سال ششصد و هفتاد ویك هجری بود و قبرایشان در شیراز است و مدت عمر شریف ایشان نود و پنج سال و بقولی یکصدو چهار سال است.

از شیخ رویم قدس الله سره، کنیت ایشان ابو محمد و ابوبکر و ابوالحسن است و نام پدر ایشان احمد بن یزید بن رویم است و اصل ایشان از بغداد بود، عالم، فقیه وبسیار بزرگ و علوم ظاهر و باطن را کسب نموده بودند و آنرا پوشیده می داشتند- خواجه عبدالله انصاری(رح) گفته اند" اگر چه رویم(رح) را شاگرد جنید(رح) می گویند امّا او بهتر است از جنید، من موی ویرا دوست تر میدارم

(۱۷۵)انیجا سهو قلم واقع شده ابوالحسن مزین و دراج را یکجا نوشته است حالانکه این هر دو نامهای مختلف اند، یکی ابوالحسن بن محمد المزین که نام وی علی است و ازمشائخ کبار بغداد بود وصحبت حضرت جنید و حضرت سهل تستری(رحمهماالله) را دریافته بود، در سال ۳۲۷هـ یا ۳۲۸هـ در گذشته است (نفحات الانس صـ ۱٦۱) و داراشکوه گوید که مزین دو بوده اند یکی مزین صغیر و دیگر مزین کبیر، موصوف مزین صغیر بودند، مزار ایشان در مکه معظمه است (سفینه الاولیا صـ ۱۸۹)- دیگر ابوالحسن دراج(رح) است، مولد ایشان بغداد است و از خاد مان ابراهیم خواص(رح) بوده، وفات ایشان در حالت سماع در سال ۳۲۰ هجری روی داده است (نفحات الانس صـ ۱۷٤).

(۱۷٦) شیخ فرید الدّین عطار نیشاپوری(رح) رقمطراز است "در هر چهل روزی تصنیفی از غوامض حقائق می ساخت و در علم ظاهر بسی تصنیف نفیس دارد همه مقبول و مشهور "(تذکرة الاوالیاء جـ ۲ صـ ۱۰۵) منجمله آنها" الفصول فی الأصول " و "التّحقق و التّثبت فی الوصول "مشهور است (حلیة الاولیاء جـ ۱۰صـ ۳۸۵)- تاریخ وفات ایشان ششصد و هفتاد و یك چنانکه در متن زیر نظر مسطور است در ست نیست زیرا که اکثر مشائخ که وی صحبت ایشان را دریافته بود چون رویم و جریری (قشیریة) و ابوالحسین دراج و ابوالحسن مزین رحمه اللّه (نفحات الانس) و ابو عمرو دمشقی و طاهر مقدسی رحمهماالله (حلیة الاولیاء) و منصور حلاج همه ایشان قبل از ۳۳۰هـ - گذشته اند- صاحب رساله وفات شیخ ابو عبدالله خفیف در ۳۹۱هـ و ابونعیم اصفهانی ۳۷۱هـ نوشته است و همین قرین قیاس است- (رجوع کنید به حلیة الاولیاء جـ ۱۰ صـ ۳۸۵- رساله، قشیریه صـ ۲۹)

از صد جنید(رح)"- شیخ ابو عبدالله خفیف فرموده اند که هر گزدیدهء من کس ندیده است همچو رویم (رح) که در توحید سخن گفتی- گویند در اواخر عمر در میان دنیاداران خود را پنهان کردند امّا به آن شغل محجوب نمی گشتند- سید الطّائفه(رح) فرمودند که ما فارغ مشغولیم و رویم(رح) مشغول فارغ- وفات ایشان در سال سیصد وسه هجری روی داده و قبروی در شونیز به بغداد است- از سیدالطّائفه قدس الله سره و مناقب ایشان ذکر شده، وفات شیخ نجم الدّین کبری(رح) دهم جمادی الاولی در سال ششصد و هژده هجری واقع شد. سع ۳۵۰

درذکر سلسلهء سهروردیه که منسوب به شیخ شهاب الدین سهروردی قدس الله سره است

کنیت ایشان ابو حفص است ولقب شیخ الشّیوخ و نام عمر بن محمد البکری سهروردی، از اولاد ابوبکر صدیق رضی الله تعالی عنه و مذهب امام شافعی(رح) داشتند و مرید عم خود شیخ ابو النّجیب سهررودی (رح) اند که ذکر نسبت وی در سلسلهء کبرویه مذکور شده است و حضرت غوث الاعظم(رح) را در یافته اند و از وی فوائد عظیمه و بهرهء تمام حاصل نمودند- خواص و عوام بغداد را روی ارادت بشیخ شیوخ بود- نقل است که شیخ شهاب الدّین(رح) فرموده اند" در جوانی به علم کلام مشغول بودم و کتابی چند در آن یاد گرفتم و عم من مرا از آن منع میکرد روزی عم من بزیارت غوث الاعظم(رح) در آمد و من باوی بودم، مرا گفت حاضر باش که بر مردی درمی آئیم که دل وی از خدای تعالی خبر می دهد و منتظر باش برکات دیدار وی را چون بنشستم شیخ ابوالنّجیب(رح) گفت یا سیدی! این برادرزادهء من به علم کلام مشغولست، هر چند منع میکنم از آن باز نمی ایستد- غوث الاعظم (رح) فرمودند ای عمر! کدام کتاب حفظ کرده ای؟ گفتم فلان دست مبارك خود را بسینهء من فرود آوردند، والله که یك لفظ از آن کتاب بر حفظ من نمانده بود و از علم لدنّی

مملو[الف] ساخت و مرا فرمودند : یا عمرا انت آخر المشهورین بالعراق" همیشه می فرمودند که آنچه یافته ایم از برکت حضرت شیخ عبدالقادر گیلانی(رح) است-

سع۳٥۱ ولادت شیخ در رجب سال پانصد وسی و نه هجری بود و وفات ایشان در سال ششصد و سی و دو هجری روی داده و قبر ایشان در درون شهر بغداد است شیخ شیوخ را مریدان بسیار بودند و مشهور تراینهمه بهاالدّین زکریا ملتانی و شیخ نجیب الدّین علی یرغش و شیخ یرغش[ب] و شیخ حمیدالدّین ناگوری (رحمهم اللّه) و حضرت شیخ الشّیوخ را تصانیف بسیار است.(۱۷۷)

ذکر ازواج طاهرات حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم امهات المؤمنین رضی الله عنهن

مرویست که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم فرمودند که من هیچ زنی نخواستم و هیچ یك از دختران خود را بکسی ندادم مگر آنکه جبرائیل(ع) از نزد پروردگار فرود آمد و مرا بآن امر نموده ازواج مطهرات دوازده اند که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بدیشان زناف فرموده اند، از آنجمله یازده متفق علیه اند و یکی مختلف فیه که زوجه بود یاسریه.(۱۷۸)

(الف) سع، غع، مظ ملول -۱ (ب) علی بن بزغش چنانکه مؤلف نفحات (ص ٤٧٤) نوشته است

(۱۷۷) منجمله از آن "جذب القلوب الی مواصلة المحبوب (حسب صراحت معجم المطبوعات العربیه مرتبه یوسف الیان سرکیس طبع مصر ۱۹۲۸م)، این کتاب در حلب شائع شده است- "اعلام الهدی "یااعلام التّقی "در رد فلاسفه، قدیم نوشته است- "رَشفُ النّصائح "در موضوع علم کلام است- "عوارف المعارف "مشهور ترین تصانیف شیخ موصوف است، موضوع تصوف است- علاوه ازین کتابی بنام" بهجة الاسرار "منسوب بایشان است که سوانح غوث الاعظم(رح) است ولی این کتاب مختلف فیه است، صاحب طبقات الشّافعیه علامه سبکی(رح) و مؤلف نفحات الانس که قریب بعهد شیخ شهاب الدّین سهروردی(رح) بوده اند ذکراین کتاب نکرده اند- مترجم عوارف المعارف شمس بریلوی گوید که این کتاب را نور الدّین ابی الحسن علی بن یوسف جریر اللّخمی الشّافعی (متوفی ۷۰۳هـ) تصنیف کرده است و علامه ذهبی (رح) در طبقات المقرین تصریح این کرده است (مقدمه، عوارف المعارف مترجم شمس بریلوی طبع کراچی ۱۹۷۷م صـ ۱۰۹.

(۱۷۸) علمأ سلف و مؤرخین اسلام را در عدد ازواج مطهرات و ترتیب نکاح آنان اختلاف بوده است، نیز عدد آنانکه آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم بآنان دخول کرده اند و آنانکه دخول نکرده مختلف

<--

خديجة الكبرى رضي الله عنها، کنیت ایشان ام هنده است و نام پدر ایشان خولید.[الف] بن اسد عبدالعزي بن قصی بن کلاب و نسبت ایشان در قصی به نسبت آنسرور صلي الله علیه وآله وسلم رسد و نام والده ایشان فاطمه بنت زید بن الاصم که از بني عامر بن لوي بوده و اول زنی که پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم خواسته اند حضرت خديجة (رض) بودند و پیش از خواستگاري آنسرور صلي الله علیه وآله وسلم خوابی دیده بودند که آفتاب آسمان در خانه ایشان فرود آمد و نور آن از خانه ایشان منتشر شد چنانچه در مکه معظمه هیچ خانه نماند الاکه بآن نور منور گشته و در آنزمان که در عقد آنحضرت صلي الله علیه وآله وسلم در آمدند سن مبارك ایشان چهل سال بود و سن آنحضرت صلي الله علیه وآله وسلم بیست و پنج سال بود و مهر ایشان بیست شتر معین بود و سیدعالم صلی الله علیه وآله وسلم جهت رعایت خاطر ایشان تا ایشان در حیات بودند هیچ زن نخواستند و اول کسي که از زنان باتفاق به شرف اسلام مشرف گشتند حضرت خدیجه (رض) بودند و روزی

سع۳۵۲

--> فیه است و جماعتي از زنان هستند که آنانرا خواستگاری کرده ولی در نکاح نیاورده و بعضی از زنان خود را برآنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم عرض کردند- مؤرخ معروف علامه ابن الاثیر(رح) رقمطراز است "قال ابن الكلبى انّ النّبى صلى الله عليه وآله وسلم تزوج خمس عشرة امرأةً و دخل بثلاث عشرة و جمع بين احدى عشر و توفى عن تسع" (الكامل فى التّاريخ جـ ۲ صـ ۳۰۷) علامه احمد بن محمد القسطلانی گوید" علماً برین متفق اند که تعداد ازواج یازده بود، شش از قبیله، قریش بودند، حضرت خدیجه بنت خویلد، حضرت عائشه بنت ابی بکر، حضرت حفصه بنت عمر بن الخطاب، حضرت ام حبیبه بنت ابوسفیان، حضرت ام سلمه بنت ابی امیه بن مغیره، حضرت سوده بنت زمعه بن قیس (رضی الله عنهن) و چهار عربی الاصل بودند (یعنی غیر قریش) حضرت زینب بنت حجش، حضرت میمونه بنت الحارث، حضرت زینب بنت حزیمه حضرت جویریه بنت الحارث (رضی الله عنهنّ) و یك غیر عربیه که از بنی اسرائیل بوده و از اولاد اسحق بن ابراهیم علیهما السّلام بوده و آن حضرت صفیه بنت حیی از بنو النّضیر است- ازین همه دو در حیات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فوت شدند و نه بعد از وفات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم، بقول حافظ ابوالحسن بن الفضل المقدسی:

توفی رسول الله من تسع نسوةٍ ... الیهن تعزی المکرمات و تنسب
فعائشه، میمونه و صفیه ... و حفصه تتلوهن هند و زینب
جویریه مع رملة ثم سودة ... ثلاث و ست ذکرهن مهذب

هند نام ام سلمی رضی الله عنها بود- رمله نام ام حبیبه (رض) بود (شرح مواهب الدّنیه جـ ۳ صـ۲۱۹

(الف) خویلد، چنانکه در روض الانف ج ۲ ص ۳٦٦ والکامل في التاریخ ج ۲ ص ۳۰۷ نوشته است.

جبرئیل (ع) به سید عالم صلی اللّه علیه وآله وسلم گفت "یا رسول اللّه! این خدیجه که مي آید براي تو ظرفی پر از ادام و[الف] و طعام می آرد و چون بتورسد او را پروردگار و از من سلام رسان و بشارت ده او را بخانه در بهشت از یك مروارید مجوف که در آن خانه هیچ خصومت و رنجي نبود" گویند چون آنحضرت صلي اللّه علیه وآله وسلم از پروردگار و از جبرئیل(ع) سلام رسانید حضرت خدیجه(رض) جواب سلام فرمودند. بي بي خدیجه رضی اللّه عنها پیش از حضرت در نکاح عتیق ابن عاید[ب] یود، یك دختر ازو پیدا شد که نام آن هنده[ج] بود، پس از عتیق در نکاح ابوهاله می شد و از آن یك پسر بزاد که نام آن هند بود. وفات ایشان اصح آنست که در دهم رمضان سال دهم از بعث آنسرور صلی اللّه علیه وآله سلم واقع شد و مدت عمر شریف ایشان شصت و پنج سال و قبر ایشان در مقبرهء حجون است، پیغمبر صلی اللّه علیه وآله وسلم خود به مقبره ایشان رفته دعاي خیر کردند و بعد از رحلت ایشان آنسرور صلي اللّه علیه و آله وسلم بسیار یاد می کردند.

حضرت عائشه رضي الله عنها: کنیت ایشان ام عبداللّه است، ایشان از فقها و فصحاء وبلغاي صحابه (رضي اللّه عنهم) بودند چنانچه آنحضرت صلي اللّه علیه وآله وسلم در شان ایشان فرموده اند "**خذوا ثلثی دینکم عن هذه الحمیر**"[د] یعني بگیرید دو حصه از سه حصه دین خود را ازین سرخ پوش و از حضرت عائشه رضي اللّه عنها مرویست[هـ] که گفته اند که مرافضیلت و مرتبه داده اند بر سائر ازواج پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم بده چیز اول آنکه باکره ای غیر من سید انام(ص) نخواسته اند، دویم آنکه هیچ زن نخواسته آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم که پدر

سع۳۵۳

(الف) ادام یا طعام چنانکه در حدیث الفاظ " اناء فیه ادام او طعام او شرب" مسطور است (تیسیر الباري ج ۳ ص ۶۱۳) (ب) عابد (ابن هشام ج ۲ ص ۳۶۶) یا عایذ (الکامل في التاریخ ض ۲ ص ۳۰۷) (ج) ابن هشام و ابن الاثیر در تالیفات خویش ذکر هنده نکرده اند ولي در مواهب الدنیه ذکر وي موجود است. (د) خذو اثلث دینکم من بیت الحمیراء" (تذکرة الموضوعات مؤلفه محمد طاهر بن علي الهندي ص ۱۰۰) (هـ) رجوع کنید به مجمع الزوائد ج ۹ ص ۲۴۱)

و مادر او هجرت کرده باشند در راه خدا غیر از من، سیم آنکه در پاکی من آیات کریمه از آسمان نازل شده، چهارم آنکه پیش از آنکه مرا رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بخواهد جبرائیل علیه السلام صورت من بر پاره کاغذ حریری بآنسرور صلی الله علیه وآله وسلم نموده و گفت این را زن کن، پنجم آنکه من و پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم از یك ظرف غسل می کردیم با هیچ زن این امر بجا نمی آوردند، ششم آنکه آنسرور صلی الله علیه وآله وسلم نماز می گذاردند و من پیش نماز آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم به پهلو خوابیده بودم و این امر مخصوص بمن بود، هفتم آنکه در خانهء خواب هیچ زن وحی نازل نمی شد مگر در خانهء من، هشتم آنکه در خانه ایکه روح مطهر آنسرورصلی الله علیه وآله وسلم قبض کردند سرمبارك آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم درمیان سینه و دست من بود، نهم آنکه آنسرور صلی الله علیه وآله وسلم روز نوبت من رحلت فرمودند، دهم آنکه آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در خانه من مدفون گشتند و بصحت رسیده که از رسول صلی الله علیه وآله وسلم پرسید. که دوست ترین از زنان نزدیك تو کیست؟ فرمودند عائشه (رضی الله عنها) حضرت عائشه رضی الله عنها شش ساله بودند که سید انام (صلی الله وآله وسلم) بعقد خویش در آوردند و مهر ایشان متاعی بود که پنجاه درم می ارزید و بروایتی پانصد درم بود و آنحضرت صلی الله وآله وسلم آنرا قرض نموده تسلیم ایشان کردند. وفات ایشان شب سه شنبه هفدهم رمضان سال پنجاه و هفت هجری بود و مدت عمر شریف شصت و شش سال و قبر در بقیع است و ابو هریره رضی الله عنه نماز جنازه گذاردند.

سع ۳۵٤

(حضرت) زینبه[الف] رضی الله عنها: نام پدر ایشان حزیمه بن حارث

(الف) قبل از تزویج با رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم در عقد طفیل بن الحارث بن عبدالمطلب بود (الکاملی فی التاریخ جـ۳ صـ ۳۰۸) و بعد از آنکه برادرش عبیده بن الحارث و او در غزوه بدر شهید شدند آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در نکاح خویش آورد (الوفا صـ ٦٤٧).

بن عبدالله عمر بن عبد المناف است- در رمضان سال سیم از هجرت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم اینشان را در عقد خویش در آوردند وهشت ماه در خانهء آنسرورصلي الله علیه وآله وسلم بودند و بعضی بر آنند که سه ماه وایشان را ام المساکین می گفتند بجهت رحم و شفقت و کثرت طعام و احسان بمساکین داشته اند. وفات ایشان در غره ربیع الاول سال چهارم از هجرت بود و قبروی دربقیع است.

سع ۳۵۵ **(حضرت) زینبه رضی الله عنها،** نام پدر ایشان جحش بود ، کنیت ایشان ام الحکم است و نام والده ایشان امیمه[الف] بنت عبدالمطلب که جد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بودند ونام اول ایشان بره بود و حضرت سید انام صلی الله علیه وآله وسلم ایشان را تغییر داده زینبه(رض) گذاشتند و در ماه ذی قعده سال پنجم از هجرت ایشان را در عقد خود آورده و درباب خواستگاری ایشان بر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آیات کریمه نیز وارد شده.

مرویست که رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بی رخصت بخانه زینبه(رض) رفتند در حالیکه ایشان سر برهنه بودند، گفتند یا رسول الله بی گواه وبی خطبه، فرموند"ان الله المزوج و جبریل الشاهد" و از زینبه(رض) مرویست که روزی بحضرت سید المرسلین صلی الله علیه وآله وسلم گفتم که مرا چند فضیلت است که هیچ زنی را نیست، یك آنکه جد من و جد تویك است، دیگر آنکه نکاح من در آسمان واقع شده، دیگر آنکه جبرائیل(ع) گواه بوده و اول زني که از ازواج مطهرات بعد از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فوت کرد ایشان بودند. وفات ایشان در سال بیستم از هجرت وبقولی بیست ویکم بودندو مدت عمر شریف ایشان پنجاه وسه سال بود و حضرت فاوق اعظم رضی الله عنه اهل مدینه را حاضر ساخته برای نماز جنازه گذاردن و قبر ایشان دربقیع است.

(الف) سع، غح- امهیه

(حضرت) سوده رضی الله تعالی عنها، نام پدر ایشان زمعه بن قیس بن عبد الشمس بن عبدود بن نصر بن مالك بن حنبل[الف] بن عامر بن لوی بن غالب القریشی العامری است و نسبت ایشان با نسبت سرور کائنات صلی الله علیه وآله وسلم در لوی متصل میشود و نام مادر ایشان (شموس)[ب] بنت قیس عمرو بوده و در مکه معظمه در اوائل بعث مسلمان شده اند درسال دهم از نبوت بعد از وفات خدیجه الکبری رضی الله عنها و پیش از تزویج حضرت عائیشه رضی الله عنها حضرت سید انام صلی الله علیه وآله وسلم ایشان را در نکاح خود در آوردند و مهر ایشان چهار صد درهم بود، چون کبرسن ایشان را دریافته آنحضرت(صلی الله علیه وآله وسلم) اراده طلاق ایشان کردند. شبی بر سر راه آنسرور صلی الله علیه وآله وسلم می نشستند وقتیکه بخانه عائشه صدیقه رضی الله عنها می رفتند گفتند یا رسول الله امرا طلاق مده و من هیچ طمع ندارم لکن می خواهم که فردای قیامت با ازواج تو محشور شوم و من نوبت خود را به عائشه رضی الله عنها بخشیدم، حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم خوش شدند و در امر خلافت عمر[ج] فاورق رضی الله عنه بوده وبقولی در زمانه حکومت معاویه(رضی الله عنه) رحلت نموده وقول اول اشهر است و قبروی در بقیع است.

سع۳۵۶ سع۳۵۷

حضرت صفیه رضی الله عنها، نام پدر ایشان اخطب[د] بن حی بن معیه بن تقیه است و نام مادر ایشان ضره بنت سموال و صفیه رضی الله عنها از سنایای[هـ] خیبر بودند. چون سید انام صلی الله علیه وآله وسلم مخیر ساختند که آزاد کنند وبقول ایشان محلق سازند یا آنکه اسلام آوردند و حضرت رسالت پناه صلی الله

(الف) حسل(سیره ابن هشام جـ۲ صـ ۳٦٦) (ب) رج،ع کنید به شرح مواهب الدنیه جـ ۳ صـ ۲۲۷
(ج) رجوع کنید به تاریخ امام بخاری(رح) طبع اول دائره معارف عثمانیه حیدر آباد دکن ۱۳٦۳ھ ذیل ترجمه احوال سوده رضی الله عنها. شرح مواهب الدنیه جـ ۳ صـ ۲۳۱ (د) صفیه بنت حیی بن اخطب ابن اسعیه ابن ثعلبه بن عبید(سیره ابن هشام جـ ۲ صـ ۳٦۸ الکامل التاریخ ج۲ ص ۳۰۹)
(هـ) عر: سریای قیاساً سراریه بمعنی کیزکان درست است.

علیه وآله وسلم خواستگاری نمایند، گفتند یا رسول الله! بتحقیق که آرزوی اسلام دارم و تصدیق تو کرده ام پیش از آنکه دعوت کنی و اکنون که بمنزل تو رسیده ام مرا در یهودیت هیچ حاجت نیست و نه پدری و مادری درمیان یهود دارم یا رسول الله ! مرا درمیان کفر و اسلام مخیر می گردانی، والله که خدا و رسول وی(صلی الله علیه وآله وسلم) احب اند نزد من از آزادی ولحوق به قوم خود. پس حضرت صلی الله علیه وآله وسلم را خوش آمد وایشان را برای خود نگاه داشتند، ایشان را مهر ساختند. وفات ایشان در سال سی و شش و بقولی در سال پنجاه و دوازده هجری(؟) و بقولی در ایام خلافت عمر رضی الله عنه بوده و ایشان بروی نماز گذارده و قبروی در بقیع است.

حضرت ام حبیبه رضی الله عنها: نام پدر ایشان ابوسفیان است و نام والده ایشان صفیه بنت ابوالعاص بن امیه بن عبدالشمس که عم حضرت امیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه بوده، ام حبیبه(رضی الله عنها) فرمودند که در واقعه دیدم که شخصی با من خطاب میکند[الف] که یا ام المؤمنین !، بیدار شدم و تعبیر واقعه خویش بآن نمودم که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم مرا خواهد خواست. حضرت عثمان رضی الله عنه ایشان را درمدینه سال هفتم از هجرت به سرور عالم صلی الله علیه وآله وسلم دادند و در آن وقت ایشان سی و پنج ساله بودند. مهر ایشان چهار صد دینار زر سرخ و بروایتی چهار هزار درهم نقره بودند، وفات ایشان در سال چهل و چهار از هجرت واقع شده و قبروی در بقیع است.

سع۳۵۸

حضرت حفصه رضی الله عنها: ایشان دختر حضرت امیر المؤمنین عمر ابن خطاب اند رضی الله عنه ونام مادر ایشان زینب بنت مظعون بن حبیب بن وهب است. در سال دویم یا سیم از هجرت سید الانبیاء علیه الصلوة والسلام

(الف) غع، عر- میکرد

ایشانرا در عقد خویش در آورده اند. ولادت ایشان پنج سال پیش از بعث بود ، وفات ایشان در سال چهل ویك ویا چهل هفت[الف] هجری وواقع شده و قبر ایشان در بقیع است.

حضرت جویریه رضی الله تعالی عنها: نام پدر ایشان حارث بن ابی ضرار[ب] بن عابد بن مالك است و آنسرور صلی الله علیه وآله وسلم ایشان را در ماه شعبان سال پنجم یا ششم از هجرت در عقد خویش در آورده اند. وفات ایشان در مدینه سال پنجاه و شش هجری واقع شده و مدت عمر شریف وی شصت و پنج سال بود و قبر ایشان در بقیع است.

سع٣٥٩

حضرت میمونه رضی الله عنها: نام پدر ایشان حارث بن حزن بن بحر بن الهزم است و نام مادرش هند بنت عوف بن زهیر بن الحرب[ج] است، در سال هفتم از هجرت سید انام علیه الصلوة والسلام در حین مراجعت از عمرهء قضا ایشان را در عقد خویش در آوردند-[د] از ایشان مرویست که فرموند شب نوبت من بود ، رسول اللّٰه صلي الله علیه وآله وسلم از پیش من بیرون افتند، بر خاستم و در را بستم، بعد از لحظه اي آمده در را بزدند، نکشودم، سوگند دادند که در بکشای، گفتم یا رسول الله! در شب نوبت من درخانه زنان دیگر می روی، فرمودند "چنین نکرده ام لکن بقضای حاجت رفته بودم". وفات ایشان بقول اصح سال پنجاه و یك و بقولی شصت و یك یا سه و شش[هـ] هجری بود و قبر ایشان در بقیع است.

(حضرت) ام سلمه رضی الله عنها: نام ایشان هنده بنت ابی امیه است و رسول صلی الله علیه وآله وسلم در ماه شوال چهارم از هجرت در عقد آوردند

(الف) در مواهب الدنیه نوشته است که درماه شعبان سال ٤٥هـ در زمانه امیر معاویه(رض) در گذشته ومروان بن الحکم نماز جنازه برو گذارده بود (ب) ابی ضرار بن حبیب بن عاید بن مالك(مواهب الدنیه) (ج) حرث یا حارث(مواهب اللّدنیه) (د) رك به سیرة النبویه حـ٤ صـ ٥٨٥
(هـ) شصت و سه یا شصت و شش (رکبه مدار النبوه صـ ٤٨٤ جـ ٢

و مهرش متاعي بود که قیمت آن ده درم بوده و آخر زني که از ازواج مطهرات برحمت حق پیوستند ایشان بودند. وفات ایشان در سیم ربیع الاول سال شصت و یك یا پنجاه و نه هجری واقع شده و ابوهریره رضی الله عنه بر ایشان نماز گذاردند و مدت عمر شریف ایشان هشتاد و چهار سال بود و قبر وی در بقیع است. سع: ۳۶

در ذکر اولاد رسول صلی الله علیه وآله وسلم

چهار دختر و سه پسر، یك فاطمتالزهری رضی الله عنها در خانه امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه بود. دویم زینبه(رض) در خانهء ابوالعاص بود بن ربیع بن عبدالشمس[الف] و ابو العاص خواهر زاده خدیجه(رض) بود اسما نام بنت خولید،[ب] خدیجه(رض) جهت آنکه خواهرزاده بود باو داد و حضرت صلی الله علیه و آله وسلم باوي مخالفت نفر مودهء چون نبوت حضرت صلی الله علیه و آله وسلم ظاهر شد قریش ابوالعاص را گفتند دختر حضرت محمد صلی الله علیه و آله وسلم را طلاق ده هر دختری که خواهی بدهیم، او راضی نشد، آخر ابوالعاص در بدر اسیر شد و پیش زینب(رض)کسی فرستاد که مرا خلاص کن، بی بی (زینب رضی الله عنها) سر از دریچه بیرون آورد و گفت من زینب دختر رسول خدایم، ابوالعاص(رض) را امان دادم و حضرت صلی الله علیه وآله وسلم با جماعت صحابه(رضی الله عنهم) در نماز بودند. چون از نماز فارغ شدند فرمود بدانید که مرا خبر نبود که ابوالعاص اسیر شده الا درین حین و چون یکی از مسلمین امان دهد باید که همه قبول کنند. پس زینبه(رض) را به ابوالعاص به نکاح قدیم یا بنکاح جدید داد و رقیه(رضی الله عنها)، نکاح وی با میرالمومنین عثمان رضی الله عنه قبل البعث شده و عثمان(رض) که بطرف حبشه هجرت کرده بود رقیه(رض)همراه بود، در جنگ بدر مریضه بود،

(الف) ربیع بن عبدالعزی بن عبدالشمس (مدارج النبوه ج ۲ ص ٤٥٥)(ب) خویلد (الکامل فی التاریخ و روض الانف)

عثمان(رض) را فرموده بر سر او باش ثواب غزا بتو می رسد،همان روز رسید، حضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم او را حصه غنیمت داد، چون خبر رقیه(رض) شنید می فرمود "دفن البنات من الکرمات"[الف] و رقیه (رض)[۱۷۹] را از وی دو فرزند شده بود یکی پسر علی نام کرد و در صغرش بمرد[ب] و یکی دختر امامه (رض) نام و این آن دختر است که حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در نماز او را برداشت و بردوش خود نشانید و امیر المؤمنین علی رضی الله عنه بعد از وفات فاطمه رضی الله عنها امامه (رض) را نکاح کرد. ام کلثوم (رضی الله عنها) در نکاح عتبه بن ابی لهب بود، چون "**تَبَّتْ یَدَا**" نازل شد زن ابی لهب که "**حَمَّالَةَ الْحَطَبِ**" است عتبه را گفت که از تو خوشنود آن دم شوم که دختر محمد صلی الله علیه وآله وسلم را طلاق دهی، آن ملعون پیش آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آمد گفت از دین تو بیزارم و دختر تو را طلاق دادم و جست و پیراهن مبارك را پاره کرد و حضرت صلی الله علیه وآله وسلم می فرمود "از خدای میخواهم که سگی از سگان خود بر تو مسلط کند". در آن اثناء به سفر شام رفتند، در ده زرقا از زمین شام فرود آمدند، گفتند درین زمین شیری باشد، عتبه گفت "والله! آن شیری قاتل من است و محمد صلی الله علیه وآله وسلم در مکه است و آنجا شیر فرستاده است". آخر جمال[ج] و بغال جمع کردند و او را بالای آن همه نشاندند و همه گرد وی نشستند و قضا را شیر جستی

سع ۳۶۱

(الف) غع، عر مظ کرامات ولی آنکه در متن اختیار کردیم درست است (رك به شرح مواهب الدنیه ج ۳ ص ۱۹۹
(ب) در مدارج النبوه ج ۲ ص ٤۵۷ نوشته است که علی نزدیك بحد بلوغ رسیده از دنیا رفت، انحضرت (ص) او را ردیف خود ساخته بود برناقه، خود روز فتح مکه (ج) غع عر- رجال

(۱۷۹) حضرت عثمان رضی الله عنه را از هر دو دختران پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرزندی نماند، رقیه (رض) را یك بار در هجرت اول بحبشه حمل ساقط شده و بعد از ان پسری ویرا متولد شد و چون دو ساله شد خروسی بر چشم او منقار زد و بمرد. (مدراج النبوه جـ ۲ صـ ٤۵۹) وآن دو فرزند (علی و امامه رضی الله عنهما) ابو العاص رضی الله عنه را از بطن زینبه رضی الله عنها متولد شدند نه عثمان (رض) را از رقیه (رض). چنانکه علامه ابن کثیر از عبدالرزاق نقل کرده است که ابو العاص حضرت زینب را در نکاح آورده و وی علی و امامه (رضی الله عنهما) را بزاد و وی (امامه) آن بود که چون رسول الله پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم در نماز بودی ویرا بدوش خود سوار میکردی وچون بسجده میرفتی فرود میآوردی (سیرة النبویه جـ ٤ صـ ۲۰۹- ۲۱۰).

کرد و بالا رفت وعتبه را گرفت و سر از تن آن خبیث جدا کرد و بعد او ام کلثوم (رض) را به عثمان داد و از عثمان(رض) فرزند[۱۸۰] آورد و (در) سنه تسع وفات یافت فرمود که اگر دختر ثلثه بودی بتو دادمی. نکاح فاطمة رضی الله عنها باميرالمؤمنين على رضی الله عنه بعد بعث شد، سه پسر و سه دخترآورد، حسن و حسین و محسن (رضی الله عنهم) و محسن صغیر وفات یافت. رقیه و ام کلثوم و زینب (رضی الله عنهن) رقیه را به عبدالله بن جعفر بن ابی طالب(رض) دادند و ام کلثوم(رض) را باميرالمؤمنين عمر (رضى الله عنهما) دادند و زینب نا بالغ متوفی شد.[۱۸۱] گویند اميرالمؤمنين عمر (رض) پیش امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه کسی فرستاد و التماس و صلت کرد، اميرالمؤمنين على كرم الله وجهه دختر از غیر فاطمه قبول کرد، اميرالمؤمنين عمر رضی الله عنه گفت غرض من آنست که در اهل بیت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم در آیم، دختر فاطمه (رض) بدهید، قبول کردند. چون نکاح بستند و عمر (رض) پای ام کلثوم (رض) را بوسه داد ام کلثوم (رض) پیش پدر دویده آمد و گفت این پیر مرد است و پایمردم میکشد.

سع۳٦۲

پسران آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

اول قاسم قبل البعث متولد شد، آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را کنیت ابو القاسم بسبب وی بود، دو ساله وفات یافت. دویم عبدالله بعد البعث متولد شد،

(۱۸۰) (رض) و از عثمان (رض) فرزند آورد" نام نوشته نیست، این قول محل نظر است زیرا که چنانکه در حاشیه ما قبل عرض کردیم که حضرت عثمان رضی الله عنه را از هر دو دختر پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم هیچ فرزندی نماند ولی اگر چه در بعضی روایات وارد شده که از ام کلثوم (رض) فرزندان شدند اما باقی نماند ولی اکثر محققین بر آنند که ام کلثوم (رض) سالی چند در عقد عثمان (رض) بوده ولی هیچ فرزند یا دختر از وی متولد نشد (رجوع کنید به سیرة النبویه جـ ٤ صـ ٦١١. مدراج النبوة جـ ۲ صـ ٤٥٩. شرح مواهب الدنية جـ ۳.

(۱۸۱) رقیه بنت فاطمه (رض) در زمان طفولیت وفات یافت (رك به مدراج النبوه جـ ۲ صـ ٤٦٠) تزویج وی با عبدالله بن جعفر (رض)و وفات زینب (رض) قبل از بلوغ درست نیست بلکه تزویج زینب (رض) با عبدالله بن جعفر (رض) شده و از وی او را چهار فرزند علی وعون و عباس و محمد رضی الله عنهم ویك دختر ام کلثوم (رض) تولد یافتند (شرح مواهب اللدنیه جـ ۳ صـ ۲۰۸، نیز رجوع کنید به مدارج النبوه جـ ۲ صـ ٤٦٠)

وی را طیب و طاهر از آن گویند. این هر دو پسران از خدیجة الکبری (رض) اند و ابراهیم از ماریه قبطیه بود و هر سه پسران در وقت رضاع وفات یافتند. سع۳٦۳

در ذکر اعمام آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

یازده نفر بودند حارث، عبدالمطلب را ابوالحارث بسبب آن گویند و پسران او بشرف اسلام رسیدند[۱۸۲] ابوسفیان (رض) که در حق او فرمودند "ابوسفیان سید فتیان الجنة"[الف] و نوفل (رض) از مهاجرین است و عبدالشمس و حضرت نام او عبدالله کرد در نماز عصر متوفی شد و او و حارث از یك مادر اند. زبیر (رض) از اشراف قریش بود و پسر او عبدالله در احبارین[۱۸۳] شهید شد. گویند هفت نفر را کشت و او میان ایشان خود هم افتاد چنانچه هفت برهم افتاده بودند. حمزه (رض) اسدالله و اسد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم در اوائل بعث ایمان آورده و هجرت کرد و در احد شهید شد و عقب او یك دختر مانده و حمزه (رض) برادر رضاعی آنحضرت صلی اللّٰه علیه و آله وسلم بود و پسران او فضیل و عبدالله هم صحابه اندو در جاهلیت عباس (رض) سقایه زمزم داشت و در خلافت امیرالمؤمنین عثمان رضی الله عنه در مدینه وفات یافت. ابوطالب را پسری بود طالب نام، در جاهلیت مرد، فرزندان دیگر عقیل و جعفر و علی و ام هانی (رضی الله عنهم) همه سع۳٦٤

(الف) مستدرك حاکم طبع بیروت ۱۹۷۸م جـ ۳ ص ۲۵۵

(۱۸۲) پسران حارث ابوسفیان ونوفل وربیعه و مغیره و عبدالله (رضی الله عنهم) همه ایشان صحابه بودند (شرح مواهب الدنیه جـ۳ صـ ۲۷٤).

(۱۸۳) اگر چه در هر چهار نسخه (سع، غج، عر، مظ) احبارین نوشته است ولی اصلاً اجنادین است و آن موضعی معروف از نواحی فلسطین است، آنجا درمیان مسلمانان وورومیان (در سال ۱۳هجری غزوهء سخت واقع شده (شرح مواهب جـ ۳ صـ ۲۷۵) وتعداد رومیان در آن غزوه صد هزار بود و هرقل بادشاه روم در آن روز در حمص بود علاوه بر عبدالله بن زبیر بن عبدالمطلب (رضی الله عنه) دیگر صحابه کبار چون حضرت عکرمه بن ابی جهل و حارث بن هشام و خالد بن ولید رضی الله عنهم نیز شرکت نمودند و مسلمانان غالب شدند (معجم البلدان ج ۱ صـ ۱۰۳).

بشرف اسلام و بصحبت آنحضرت صلی الله عیله وآله وسلم مشرف گشتند. ابولهب اسمه عبدالعزی، عبدالکعبه، پدر او را ابولهب از آن گفتی که روی از غایت حسن و روشنی چون شعله می زمیخزد (؟). پسر او عتبه[الف] که داماد حضرت صلی الله عیله وآله وسلم بود، دختر حضرت صلی الله علیه وآله وسلم را طلاق داد، بی ادبی کرد، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم برو دعای بد کرد و گفت **"الهم سلط علیه کلباً من کلابك"** در مقام زرقا از زمین شام او را شیر بدرید و باقی فرزندان او ایمان آوردند. مغیره، او را حجل (۱۸٤) می گفتند. ضرار و عباس (رض) از یك مادر اند. غیداق سخی ترین قریش بود و معنی غیداق فراخ نگار در لغت بر آمده و در سنن ابن ماجه بروایت صحیح آمده که عبدالمطلب ده پسر داشت که هر یکی یك یك گوسفند می خوردند.

ذکر عمات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

صفیه بنت عبدالمطلب مادر زبیر (رض) است و در مکه اسلام آورده و به مدینه هجرت کرده و در خلافت امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه وفات یافت و او خواهر حمزه رضی الله عنه بود از یك مادر. عاتکه در نکاح امیه بن مغیره بود، سه فرزند

(الف) در مواهب الدنیه جـ ۳ صـ ۱۹۹ نام وی عتیبه مسطور است که ام کلثوم (رض) را طلاق داده و عتبه برادرش بود که حضرت رقیه (رض)در نکاح وی بود ولی در روضه الاحباب بر عکس نوشته است ودر بعضی از روایات آورده که عتبه مسلمان شده و آنچه دعای آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شان وی مستجاب گشته و شیری او را بقتل آورده برادر وی عتیبه بود (رجوع کنید به مدارج النبوة جـ ۲ صـ ٤٥٨).

(۱۸٤) اگر چه در سع، غع حجد نوشته است ولی حجل بتقدیم الحادرست است و آن در اصل قید یا خلخال است (شرح مواهب جـ ۳ صـ ۲۷۵) بحواله دار قطنی و معنی خلخال پا ابرنجن است (فرهنگ نوین عربی- فارسی) ولی در روایت ابن اسحاق جحل بتقدیم الجیم علی الحاألمهمله است (شرح مواهب جـ ۳ صـ۲۷۵). در تعداد اعمام آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم قدری اختلاف است و آنان ده یا یازده یا نه یا سیزده بیان کرده میشوند (شرح مواهب الدنیه جـ ۳ صـ ۲۷۵) مؤلف مرحوم ابتداً یازده نفر گفته است ولی در متن نه ذکر کرده است، علاوه برین قثم که حرث و او از یك مادر اندو مقوم که حمزه (رض) و او نیز از یك مادر بودند (ایضاً).

داشت عبدالله و زهیره و قرینة الکبری و عبدالله (رض) ازجمله صحابه است و بعضی گویند عاتکه بشرف اسلام رسیده.(١٨٥) اروی (درنکاح) عمیر بن و هب بن عبدالدار بود وطلبت(الف) بن عمیر (رض) از مهاجرین اولین بودو و در اجنادین شهید شد، او را نسل نماند. امیمه در نکاح حجر(ب) بن زیاد(ج) بود و دو پسر داشت عبدالله و ابو احمد و سه دختر داشت زینب(د) و رجیه(هـ) و حمه(و) (رضی الله عنهن)، همه بشرف اسلام رسیدند و عبدالله (رض) بجنگ احد شهید شد و زینب (رض) با ازواج آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آمده. بره در نکاح اسد(ز) بن هلال بود و ابوسلمه عبدالله پسر اوست، به شرف اسلام رسیده او اول زوج ام سلمه(ك) (رض) بود. ام حکیم اسمها بیضاً در نکاح کریز(ل) بن ربیعه بود و دختر او اروی(م) بنت کریز مادر امیرالمؤمنین عثمان رضی الله عنه است.

سع ٣٦٥

ذکر موالی آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

از رجال زید بن حارث (رض) ابن شراحیل کلبی سابق غلام خدیجه (رض) بود، آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم از خدیجه (رض) به هبه طلب کرد و آزاد فرمود. اسامه بن زید(١٨٦) و ثوبان(١٨٧) ابن بجدد الیمانی (رضی الله عنهم) و وی دریمن

(الف) طلیب (شرح مواهب الدنیه جـ ٣ صـ ٢٨٧) (ب) حجش، (ج) رباب (ایضاً) (د) زینب ام المؤمنین (رضـ) (هـ) ام حبیب که در نکاح عبدالرحمن بن عوف (رضی الله عنهما) بوده (شرح مواهب الدنیه).
(و) حمنه در نکاح مصعب بن عمیر (رض) که در احد شهید شد، بوده و در احد به تشنگان آب می آشامیدی و مجروحان را تداوی میکردی (ایضاً) (ز) عبدالاسد بن هلال (ایضاً) (ك) ام سلمه ام المؤمنین (رض) (ل) کرز (م)ایضاً. ازی

(١٨٥) ابن سعد گوید که عاتکه بشرف اسلام مشرف شده بود ولی یعمری اختلاف کرده است. ابن فتحون در ذیل استیعاب در باره مسلمان شدن وی دلائل آورده است زیرا که از وی اشعاری چند در مدح آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم نقل کرده است (شرح مواهب الدنیة جـ ٣ صـ ٢٨٧).

(١٨٦) حضرت اسامه و پدرش حضرت زید بن حارث رضی الله عنهما هر دو محبوبان آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بودند چنانکه شعبی (رح) ازحضرت عائشه (رض) روایت میکند که رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم گفت "من احب الله و رسوله فلیحب اسامه بن زید" (سیرة النبویه جـ ٤ صـ ٦١٧) آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مولاة خویش ام ایمن را در نکاح زید بن حارثه داد که از ان اسامه بن زید(رض) متولد شد.

(١٨٧) ثوبان بن بجدد و نزد بعضی ابن حجدر ابو عبدالله (ابن کثیر) از حمیر که اهل یمن بودند بود و بقولی مکان وی درمیان مکه و یمن بود (ایضاً) رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم او را خرید کرد و آزاد فرمود و

<--

صاحب نسب است. ابو کبشه، نام او سلیم است از مولد مکه، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را خرید کرد و آزاد فرمود. روزی که امیرالمؤمنین عمر رضی الله تعالی عنه خلیفه شد او وفات یافت. آنسة از مولد سراة بود، او راهم خرید کرد و آزاد فرمود. شقران، نام او صالح است، بروایتی از پدر میراث یافت و بروایتی از عبدالرحمن بن عوف خرید کرد و آزاد فرمود. رباح[الف] حبشی، از نوبی خرید کرد و آزاد فرمود. سیار[۱۸۸] در بعضی[ب] غزوات بدست آمده و این آنکس است که جماعت عرنیین[۱۸۹] بزحمت چوب مبتلا شدند و حضرت (صلی الله علیه وآله وسلم) ایشانرا

--> مختار ساخت که بقوم خویش رجوع کند یا نه، وی در خدمت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم بماندو در سفر و حضر از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم جدا نمی بود تا وفات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم (ایضاً) و بعد از وفات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در حمص در سال ۵۷ھ (الکامل ج۲ صـ ۳۱۱) یا ٥٤ھ (ش ح مواهب ج ۳ صـ ۳۰۷) فوت کرد.

(الف) رباح (ابن کثیر) (ب) ابن حجر عسقلانی مؤلف الاصابه گمان میکند که شاید در غزوه بنی ثعلبه بدست رسیده (شرح مواهب الدنیه ج ۳ صـ ۳۰۷)

(۱۸۸) اگر چه در هر چهار نسخ، خطی مرآة الاولیاء (سع، غع، عر، مظ) "سیار" نوشته است ولی اصلاً "یسار" است (رجوع کنید به سیرة النبویه ج ٤ صـ ٦۳۳. شرح مواهب ج ۳ صـ ۳۰۷) هر چند که در روایت صحیحین که از انس بن مالك (رض) مرویست (رح به بخاری کتاب‌الحدود مسلم کتاب القسامة و المحاربه) نام راعی شتران که غلام آزاد کرده، آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم بود، مذکور نیست ولی علامه زرقانی در شرح مواهب الدّنیه (ج ۳ صـ ۳۰۷) و علامه قسطلانی در ارشاد الساری شرح بخاری نوشته اند "انه یسار النوبی" (ارشاد الساری طبع مصر ج ۱۰، صـ ۳-٤ نیز طبرانی در روایتی از مسلمه بن الاکوع همین طور نقل کرده است (شرح مواهب ج ۳ صـ ۳۰۷).

(۱۸۹) اگر چه در سع، غع، "غزنیین و عرنیین" نوشته است ولی "عرنییّن یا عرنیّون" درست است عرینه بضم العین المهمله و فتح الرأ و آخرها نون ثم هأ، و آن قبیله ایست معروف و در روایتی که بطریق دیگر از حضرت انس (رض) مرویست بجای عرینه "عکل" مسطور است و عکل بضم العین المهمله و سکون الکاف، قبیله ای معروف است و اینکه مؤلف "جماعت عرنیین بزحمت چوب مبتلا شدند" نوشته است اصلاً زحمت جوف است (یعنی مرض شکم) چنانکه در متن حدیث نوشته است "فاجتووها" ای اصابهم الجوی و هو دا ألجوف اذا تطاول (ارشاد الساری ج ۱۰ صـ ۳) یعنی مرض شکم که طول گیرد.

اینجا اشکال وارد میشود از طرف آنانیکه فقط به تراجم کتب احادیث اکتفا کرده و کتب سنن و سیر و اصول را بتفصیل مطالعه نکرده و سیاق و سباق احادیث را ندانند چنانکه بسمع راقم الحروف نیز رسیده است که در متن حدیث محض قتل راعی مذکور است و مثله کردن وی بدست عرنیون ظاهر نیست، آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم چگونه جماعت خویش را حکم به مثله کردن قاتلان غلام دادند؟ شارحین حدیث جواب داده اند که "کان هذا قبل نزول الحدود و آیة المحاربه والنهی عن المثلة" یعنی این واقعه قبل از نزول احکام حدود و نهی از مثله صورت گرفت، نیز بعضی گویند که خود عرنیون با راعی شتران همین سلوك کرده بودند "وانما فعل النبی صلی الله علیه وآله وسلم بهم ما فعل قصاصاً لانهم فعلوا بالرعاة ذلك" (شرح مسلم از امام نووی طبع کراچی ج ۲ صـ ۵۷) "وقد مثلوا به" (شرح مواهب ج۳ صـ ۳۰۷ سیرةالنبویه ج ٤ صـ ٦۳۳).

فرمودند "در فلان وادی شتران زکوة است و بیسار آنجا بود، شیر شتران و بول شتران بنوشید که شفا خواهد شد". ایشان بعد از چند روز یافتند، قوی شدند، دست و پای او بریدند و خار در چشمهای او خلانیدند و شتران را بردند و سیار را باین حال در مدینه آوردند. حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم در عقب ایشان جماعت را دوانیدند تا ایشان را گرفته آوردند. آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمودند که همچنان دست و پای برید و در چشمهای ایشان میل کشید و در آفتاب اندازید کما قال الله تعالی **"جزاء سيّئة سيئة مثلها"**[الف] ابو رافع، اسمه اسلم و بقولی ابراهیم، غلام عباس رضی الله عنه بود، بحضرت علیه السلام هبه کرد، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را آزاد فرمودند. چون کسی بشارت کرد که عباس (رض) مسلمان شد، بعده سلمی را در نکاح داد و از وی عبیدالله متولد شد و عبیدالله (رض) در زمان خلافت علی کرم الله وجهه کاتب[ب] بود. مویهبه[ج] از مولد مزینه[د] است، او را خرید کرده آزاد فرمودند. فضاله[۱۹۰] رافع مولی سعد[هـ] بن عباس بود، بعد سعد بعضی ورثه حصه خود آزاد کردند و بعضی نه، رافع بآنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم استعانت نمود، آخر آن بعضی[و] حصه (خود) را بآن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بخشیدند و حضرت علیه السلام آزاد فرمودند. مدعم[ز] حبشی بود که روفاسه[ک] بن زید الخدامی بحضرت صلی الله علیه وآله وسلم هبه

سع۳۶۶

(الف) الشوری ٤٠ (ب) در سیرة النبویه جـ ٤ ص ٦١٨ وشرح مواهب جـ ٣ صـ ٣٠٨ نوشته است که خود ابورافع کاتب علی (رض) بود (ج) ابو مویهبه و نام او معلوم نیست (سیرة النبوی)
(د) سع، عر، غع، مریسه ولی مزینه درست است، کذا فی سیرة النبویه (هـ) (ابی احیحه) سعید بن العاص (سیرة النبویه) (و) یعنی خالد بن سعید بن العاص (ایضاً) (ز) سع، غع، مظ- غم، ولی مدغم درست است (سیرة النبویه و شرح مواهب) (ك) رفاعه بن زید الجذامی (سیرة النبویه)
(۱۹۰) محمد بن سعد بروایت واقدی گوید که عمر بن عبدالعزیز (رح) به ابوبکر محمد بن عمر بن حزم نوشت که برای من در باره خدم رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم تفحص کنید، او در جواب نوشت "وكان فضاله مولی له یمانی نزل بعد الشام و کان ابو مویهبه من مولد مزینه" ابن عساکر گوید که سوای این روایت در باره فضاله (رض) هیچ روایتی در موالی نیافته شد.
(سیرة النبویه جـ ٤ صـ ٦٢٩- ٦٣٠).

کـرد. کسره[الف] جبشی نوبی، هوده بن علی الحنفی هدیه آورده، آزاد فرمود و ابغال و اجمال در سفر حوالهء او بوده است. زید هلال بن رساقه بن زید است. عهید[ب] و طحمان[ج] و مابور[د] القبطی بودندو مقوقس هدیه فرستاده بود. واقده، ابو واحد[هـ] هشام، ابوضمیرانی[و] بودند، حضرت صلي الله علیه وآله وسلم آزاد فرمودند- جنین سع٣٦٧ ابو علیب[ز] ابوعبیده،[ك] سفینه، غلامان ام المومنین ام سلمه(رض) بودند، آزاد فرمود و شرط کرد که خدمت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم نگذارم[ل] و او گفت؛ گر شرط نکنی نمي گذارم- ریاح نام و بقولی مهم آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم نام او سفینه کرد وجهت تسمیه آنست در سفر هر که کوفتناك شدی متاع خود بدوش سفینه انداختی، کسی تیغ، کسی سپر و کسی جامه، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بدید، فرمود" این سفینه"[م] مولد حبشی[ن] بود، ابوهند در زمان بازگشت از حدیبیه او را خرید کرد و آزاد فرمود، بحشته هادی شتران بود. انیسه[س] حبشی ، فصیح و در بدر حاضر و در مدینه آزاد فرمود. ابولباسه غلام یکی از عمات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود- آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را بخشیده و آزاد فرمودند ویفع از اتاخت بود، آزاد فرمودند- امام رازی رحمة الله علیه میگویند که این موالی در یك زمانه نبودند بلکه در ازمنه موجود بودند- سلمی ام رافع، برکه ام ایمن ام[ع] عبید الله میراث آمد و وی بشرف اسلام مشرف شده بخدمت و خضانت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مشرف شد و او را بازید(رض) تزویج فرموده، اسامه بن زید رضی الله عنهما پسر اوست- ماریه مادر ابراهیم بن رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و رضی الله عنه- ریحانه، رضوی، میمونه بـنت اسعد[ف] حضره.[ص]

(الف) کرکره (سیرة النبویهٔ) (ب) عبید، (ج) طهمان (سیرة النبویة) (د) سع، غع- نانور، ولی مابور درست است-(سیرة النبوی و شرح مواهب) (هـ) واقد یا ابو واقد (شرح مواهب) (و) ابوضمیر (سیرة النبویة) (ز) حنین ابو علیب (ك) ابو عسیب (ل) نگذارد (م) انت سفینه (این روایت در مسند احمد سیره النبویة از ابن کـ یر و شرح مواهب الدنیه مـوجـود است) (ن) بقولی از فارس و بقولی از عرب بود (سیرة النبویه- شرح مواهب) (س) آنسه (سیرة النبویة) (ع) قیاساً- از عبد الله (پدر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم) بمیراث آمده (ف)، سعد (سیرة النبویة) (ص) برای احوال ریحانه ورضوی و میمونه و حضره رضی الله عنهن رجوع کنید به سیرة النبویة ج ٤ ص ٦٤٦ تا ص ٦٥٠.

در ذکر خادمان آحضرت صلی الله علیه وآله وسلم از احرار

وایشان یازده نفر اند بدین تفصیل، انس بن مالك بن النضیر(الف) الانصاری(رض)، هند واسماء هر دو برادران پسران حارث اسلمی اند، ربیع(ب) بن کعب اسلمی بودند، عبدالله بن مسعود او را صاحب النعلین و الطهوره گویند، عقبه بن(ج) عامر الجهنی اشتربان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود در وقت سواری عنان وی گرفته روان شدی، بلال بن رباح(د) الموذن بود، سعد مولای ابوبکر صدیق رضی الله عنه، در حرمین(هـ) برادر(و) نجاشی بود و بروایتی خواهرزاده بکسیر(ز) ابن شرح(ك) الکبیر، ابوذر غفاری(رضی الله عنهم اجمعین) و الله اعلم.(١٩١) سع٣٦٨

ذکر حارسان و پاسبانان آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

که در غزوات بیوت را پاس میداشتند، هشت نفر بورند و چون آیت "**وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ**"(ل) نازل گشت نگاه بانی و پاسداری منع فرمود سعد بن معاذ(رض)، روز بدر در عریش خواب فرموده بود و وی نگاه بانی فرموده- ذکران(م) بن عبدالله بن قیس (رض)، محمد(ن) بن مسلم الانصاری(رض) در احد حارس بود، زبیر بن العوام (رض) یوم الخندق حارس بود، عباد ابن بشیر(س) وسعد بن (ابی) وقاص و ابو ایوب انصاری (رضی الله عنهم) در خیبر شبی که با صفیه(رض) نکاح فرمود (و) بلال(رض) اندر وادی القری حارس بودند.(١٩٢)

(الف) نضر (ب) ربیه (شرح مواهب الدنیه) (ج) سع، غع، عر (بن) ندارد (د) رباح (سیرة النبویة- شرح مواهب) (هـ) ذومخمر یا ذومخبر سیرة النبویة) (و) برادر زاده (وهو ابن اخی النجاشی: سیرة النبویة ج ٤ ص ٦٥٨) (ز) بکیر، (ك) شداخ اللّیثی (سیرة النبویة) (ل) المائده ٦٧ (م)عر- (ذکران، محمد) ندارد. (ن) عر- (ذکران، محمد) ندارد (س) بشر (شرح مواهب الدنیه)

(١٩١) علاوه بر خدام مزبور اسلع بن شریك، عبدالله بن رواحه، قیس بن سعد بن عباده، مغیره بن شعبه الثقفی، مقداد الاسود الکندی، مهاجر مولی ام سلمه و ابوالسمح(رضی الله عنهم اجمعین) هم از خادمان آنحصرت صلی الله علیه وآله وسلم بودند (سیره النبویه ج ٤ ص ٦٥٤-٦٦٧- شرح مواهب الدنیه ج ٣ ص ٢٩٧-٣٠١).

(١٩٢) علاوه بر حارسان و پاسبانان مذکور خود ابوبکر صدیق (رض) روز بدر وقتی که آنحضرت صلی الله

<--

در ذکر رسولان آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

که در اطراف فرستادی یازده نفر بودند بدین تفصیل عمر بن امیه زمری[الف] پیش نجاشی[ب] فرستاده فرمان آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بر چشم خود نهاد و از تخت فرود آمد و بر زمین نشست، مسلمان کامل شد و آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم بروی نماز جنازه کرد، همان روز رحلت کرد- دحیه کلبی (رض) را پیش قیصر روم فرستاده و او اسلام قبول کرد اما از ترس لشکر اظهار کردن نتوانست- سع۳٦۹ عبداللّٰه(رض) را پیش کسری بادشاه فارس فرستاد، او اسلام قبول نکرد و فرمان را پاره کرد، آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم دعای بد کرد و گفت "مزق اللّٰه ملکه کما مزق کتابی" اللّٰه تعالی پسر وی شیرویه نام بر وی گماشت تا شکم او را پاره کرد حاطب (رض) از کبار مهاجرین بود، پیش مقوقس[ج] بادشاه مصر فرستاد، او ملاطفت کرد و شیرین لکنت کرد اما اسلام نیاورد و ماریه قبطیه(رض) و خواهر او شیرین و استر سفید دلدل و چند نیزه به هدیه فرستاد عمرو بن ابی العاص(رض) را پیش جیفره[د] و عبداللّٰه[هـ] ازدی فرستاد که هر دو برادران حاکمان عمان[و] بودند و هر دو مسلمان شدند. سلیط بن عمرو العامری (رض) را پیش هوذه بن علی الحنفی فرستاد و او مسلمان شد[۱۹۳] و جواب نیك نوشت - شجاع ابن واهب(ز) (رض) را

--> علیه وآله وسلم در عریش محواستراحت بود، حراست می فرمود و مغیره بن شعبه (رض) یوم حدیبیه این وظیفه انجام نمود (شرح مواهب الدنیه ج ۳ ص ۳۰۱).

(الف) عمرو بن امیه الضمري، نسبت وی به جد خویش ضمره است (ایضاً) (ب) نام وی اصحمه یا اصمحه بود (مواهب الدنیه - الوفا) (ج) سع، غح، عر - بنوقش (د) غح، عر صفره - اصلاً جبفر است (هـ) حبفر و عبد ابنی الجندی (و) سع، غح، عمر - عمار (ز) وهب

(۱۹۳) علامه زرقانی در شرح مواهب الدنیه (جـ ۳ صـ ۳٦٦) نوشته است که هوذه مسلمان نشده بود همچنین ابن اسحق گفته است (ایضاً). ابن الجوزی گوید که چون انحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم سلیط بن عمرو عامری را مکتوب مبارك داده بطرف هوزه بن علی الحنفی فرستاد، علی حضرت سلیط(رض) را اعراز و اکرام نمود و در جواب نامه مبارك آنحضرت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم مکتوب نوشت که مضمون آن چنین بود "امری که شما بآن دعوت میکنی خیلی حسن و
<--

پیش حارث بن الاسدی(الف) شمرغسانی فرستاده که حاکم بصره(ب) بود از ممالك شام فرمان را زد و گفت آنکه می آیم از براي جنگ، اما هرقل او را منع کرد و گفت که مصلحت این نیست، آخر قیصر منع او کرد - مهاجر ابن امیه المخزومی (رض)(ج) را پیش حارث خیبری(د) فرستاد او یکی از حکام یمن بود - علاء بن الحضرمی (رض) را پیش منذر بن ساوی فرستاد، او مسلمان شد و بعد از ارسال حضرت صلی الله علیه و آله وسلم فرمود که بنویسید که مملکت بر تو مسلم است با موافقان تو در اسلام اما از مخالفان جزیه بستانید - ابو موسي اشعری (رض) را به یمن فرستاد - معاذ ابن جبل (رض) را بصحبت ابو موسي (رض) بجهت دعوت اهل یمن فرستاد اکثر خلق یمن از دعوت ایشان مسلمان شدند. سع۰ ۳۷

در ذکر کاتبان آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم

سیزده نفر بودند خلفاء الراشدین، عامر بن فهیره، عبدالله ارقم(۱۹۴) بن ابی الارقم (رض) ابی ابن کعب، ثابت بن قیس (بن) شماس، خالد بن سعید بن العاص، حنظله بن ربیع الاسدی، زید بن ثابت، معاویه بن ابوسفیان، شرحبیل ابن حسنه.(ه)

--> جمیل است، من شاعر و خطیب قوم خود ام، و همه اهل عرب از من هیبت زده و خائف اند، اگر شما بعضی از اختیارات خود را بمن تفویض کنی من اتباع تو خواهم کرد، و حضرت سلیط را با خلعت و تحائف رخصت کرد، آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مکتوب وی را ملاحظه فرمود و گفت "اگر یك قطعه زمین بلکه یك خرما هم خواستی من آماده نیستم که بوی داده شود، او خود هلاك شد و هر چه در دست اوست همه هلاك شد. چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم از فتح مکه واپس شدند جبرائل (ع) از هلاك وی خبر داد" (الوفا باحوال المصطفی صـ ۷۳۸).

(الف) حارث بن ابی شمرالغسانی (ب) غوطه (شرح مواهب) (ج) ابی امیه (د) حمیری (الوفا - شرح مواهب) (ه) شرحبیل بن حسنة (رض).

(۱۹٤) عبدالله بن ارقم بن ابی الارقم (رض) در سال فتح مسلمان شد و برای آنحضرت صلی الله علیه وسلم کتابت میکرد و در خلافت ابوبکر (رض) هم کتابت و بیت المال باو تفویض نمودند و عمر (رض) ایشانرا به همین منصب برقرار نمود و در خلافت عثمان (رض) معزول گردید (سیرة النبویة ج ٤، ص ٦٨٧).

در ذکر نقباء و نجبأ آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

سیزده نفر اند خلفاء الراشدین و حمزه و جعفر و ابوذر و مقداد و سلمان و حذیفه و ابن مسعود و عمار و بلال (رضی الله تعالی عنهم).

در ذکر دواب آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

از اسپ و استر و شتر و گوسفند و معلوم نشده که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را جنس گاو چیزی بود یا نه، اما اسپ ده سر بودند. لکیت اول[۱۹۵] اسپ است که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مالك شده اند و غزا بروی فرموده و در احد بر وی بود .اغر محجل،[۱۹۶] بر وی سابقت فرمود و سابق آمد. مرتجز از[۱۹۷] اعرابي خرید و اعرابي منکر شد و گفت گواه کیست؟ خزیمه بن ثابت (رض) گفت من گواهی میدهم، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود چیزی که ندیدي چگونه گواهی می دهی؟ گفت "ما ترا در خبر آسمان صادق می دانیم در زمین بطریق اولی" او را "ذوشهادتین" نام فرمود، قال النبی صلی الله علیه وآله وسلم **"من شهد له الخزیمه فهو حسبه"**[الف] مقوقس[۱۹۸] ملك روم هدیه فرستاده بود.

(الف) من شهد له خزیمة او شهد علیه فحسبه (ابو داؤد کتاب الشهادة و النسائی کتاب البیوع)

(۱۹۵) اصلاً سکب است "امّا خیله علیه الصلوة والسلام فالسکب و اصله من سکب المأیسکب و هو اول فرس ملکه اشتراه علیه الصلوة والسلام بعشر اواق" (شرح مواهب جـ ۳ صـ ۳۵۸) یعني رفتار آن چون روانی آب بود و اول اسپی که آنحضرت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بعوض ده اوقیه خریده بود.

(۱۹۶) سکبْ اغر بود یعنی بر ناصیه وی داغی سفید بود بزرگتر از مقدار درهم و محجل یعنی از زانو تا گامچی سفید بود.

(۱۹۷) مرتجز:- وجه تسمیه آنست که آواز خوش بود بطور رجز که قسمی از شعر است، "صوته قال فی العیون کانه ینشد رجزاً (شرح مواهب الدنیه).

لحیف(۱۹۹) هدیهء ربیعه (و) ظرب فتوره (۲۰۰) خزانی(الف) هدیه فرستاده بود و الورد(ب) تمیم داری (رض) هدیه فرستاده بود، بامیرالمؤمنین عمر (رض) بخشیده. خرنو (؟) ملاوح(ج) (و) بحر از(۲۰۱) تجار یمن خریده بود، سه بار بر وی سابقت فرموده و سابق شد، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم دست مبارك خویش بر روی او فرود آورد و گفت **"ما انت الانجری"**(د) اما استر سه و دراز گوش یك بود. دلدل مقوقس ملك روم فرستاده بود، بعضی گویند- بادشاهی مثل هدیه فرستاده بود، در مدینه در سفر ها بر وی سواری کردی و آن اول استر بودو بعضی گویند که اسپ بود که در اسلام بشرف رکوب آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مشرف بوده و بعد آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بسیار زنده بود تا بعد از زمان خلفاء اربعه زنده بود و در مقام شعیه(هـ) بمرد. فضه استر دوم، امیرالمؤمنین(و) ابوبکر صدیق رضي الله عنه بخشیده بود. ابلیسه، استر سیم بادشاه ایله فرستاده بود. یعفور و عفیر هم گویند و در حجة الوداع ساقط شد، دراز گوشی بود مقوقس فرستاده اما اشتر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بیست(ز) ناقه شیر دار در وادی بود و هر روز دو مشك بزرگ از آنجا شیر می آوردند و بعضی ناقه ها را نام نهاده بود. غزر،

سع ۳۷۱

(الف) فروه بن عمرو الجذا می (ب) سع، غع- درود (ج) بضم میم و کسر واو، این را ابن خالویه ذکر کرده است (شرح مواهب الدنیه) (د) ما انت الابحر (شرح مواهب جـ۳ صـ ۳۸۷) (هـ) ینبع (شرح مواهب) (و) فضه که فروه بن عمرو فرستاده بود بامیرالمؤمنین ابوبکر صدیق رضی الله عنه بخشیده بود. (شرح مواهب ج ۳ ص ۳۸۹ (ز) در شرح مواهب الدنیه (جـ ۳ صـ۳۹۲) نوشته است که چهل و پنج سرناقه شیر دار که سعد بن عباده (رض) فرستاده بود

(۱۹۹) لحیف: ربیعه بن ابی البرأ هدیه فرستاده بود، هروی گفته است که نام آن لحیف از آن بود که دم وی طویل بود و بسبب طوالت دم گویا زمین را چون لحاف میپوشیدی، فعیل بمعنی فاعل است (شرح مواهب الدنیه جـ ۳ صـ ۳۸۶).

(۲۰۰) سع، غع- ظرف، ولی ظرب که جمع آن ظراب است درست است. ظرب کوه کوچك را گویند و این را بسبب فربه بودن و بزرگ بودن ظرب می گفتند. "ظرب واحد الظرب وهی جبال الصّغار سمی لکبره و سمنه و قیل لقوته و صلابة حافره" (شرح مواهب الدنیه جـ ۳ صـ۳۸۵).

(۲۰۱) و بحر از آن گفتی که رفتار آن منقطع نشدی و چون آب روان بحر می دویدی. (شرح مواهب الدنیه جـ۳ صـ ۳۸۷).

ختا،[الف] سمسر،[ب] اغویس،[ج] سوریه،[د] یعزم،[هـ] یسیره، زیا،[و] برده، مهزیه،[ز] قصواء، غضباء، جدعاء، اما گوسفندان آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم صد داشت و هفت منائح[۲۰۲] و منج آنرا گویند که کسی را شتر و گوسفند بدهند تا شیرو پشم آن بگیرند. حجوره،[ك] زمزم، سقیا، برکه، ورسد،[ل] اطلال، اطراف، غشیه،[م] حضرت بود (؟) شیر وی آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم تناول فرمودي و در رواة آمده که آنحضرت صلی اللّه علیه وآله وسلم را یك خروس سفید بود، والله اعلم.

در ذکر سلاح آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

چهار نیزه بود، یکی را نیزه می گفتند و یکی غزه بود[ن] که حربه می گفتند، از نیزه خورد تر بود و این را روز عید پیش آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم می بردند، آنرا در جای نمازگاه ستره می ساخت چه آنزمان دیوار و محراب نبوده و یکی سع ۳۷۲ محجن[۲۰۳] بود که منبر بوی بر میداشت و یکی محضره داشت یعنی عصا و آنرا عر چون[س] می خواندند و چهار کمان بود یکی را روحاء می گفتند و یکی را بیضاء و یکی را صفراء و یکی را کتوم و یکی

(الف) حنا بفتح المهمله و شد النون و مد، و این آن بود که عرنبون ذبح کرده بودند (شرح مواهب جـ ۳ صـ۳۹۲) (ب) سمراء که ناقه حضرت عائشه (رض) بود (ایضاً) (ج)العریس (د) السعدیه- (هـ) بغوم و آن در اصل ناقه ای باشد که آواز آن فصیح نباشد- (شرح مواهب ج ۳ ص ۳۹۲ (و) الریا (ز) مهره بضم المیم، آنرا سعد بن عباده (رض) فرستاده بود (ایضاً) (ك) عجره بفتح العین و سکون الجیم (ایضاً) (ل) ورشه بشین معجمه (م) غیشه یا غوثه (ن) عنزه بفتح المهمله والنون (س) عرجون (شرح مواهب الدنیه)

(۲۰۲) "منائح جمع منیحه وهی فی الاصل شاة او بقرة یعطیها صاحبها لمن یشرب لبنها ثم یردهم اذا انقطع اللبن" (شرح مواهب جـ۳ صـ ۳۹۳. و درین معنی ذکر شتر نشده است)

(۲۰۳) محجن بکسرالمیم و اسکان المهمله و فتح الجیم و نون، و آن عصای کج بود بقدر یك ذراع یا بیش ازآن، در وقت رفتن و سواری بودن همراه داشتی و پیش خود بر شتر آویزان کردی (شرح مواهب الدنیه جـ۳ صـ۳۸۲).

تـــرکـــش بـــود(۲۰٤) او را (کافور) می گفتند، کسی هدیه آورده بود و بر وی تمثال عقارب(الف) بود، حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر آن تمثالها مسخ فرمود، حق محو کردند و نه شمشیر، ذوالفقار(۲۰۵) ازغنیمت بدر بود و سه شمشیر از غنائم بنی قینقاع بود و یك شمشیر از آن قلعی بود و آن مقامی است در بادیه و یك بتار نام داشت و یك را صیف(ب) نام یك شمشیر از عبدالله میراث آمده بود، او را عضب(ج) میگفتند ویکی دیگر قضیب نام داشت، این اول شمشیریست که حضرت صلی الله علیه وآله وسلم حمائل کرد و شمشیر را دنباله غلاف و دهن غلاف بود و درمیان چند حلقه نقره بود. و دو زره بود یکی را سعدیه نام و دیگر را قصیه(د) میگفتند و گویند زرهء داؤد علیه السلام که بقتل جالوت پوشیده بود در خدمت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آمده بود و یك خود بود ویرا سبوع میگفتند ویك کمربند بود و دروی سه حلقه نقره بود و آنرا یم وی هم نقره بود یعنی آن حلقه خورد و نصف حلقه کج که بر راه بدین بر شکم محکم کند و بروایتی علمی بیرق سیاه و لوای سفید بود.

در ذکر اشیاء آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

سع۳۷۳

صندوقچه ای بود که در وی آئینه و شانه بود ازعاج و سرمه دان و مقراض و مسواك بود و فراش آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم از پوست بود و حشو لیف

(الف) عقاب (ایضاً) (ب) حنف (ایضاً) (ج) العضب را سعد بن عباده (رض) هدیه فرستاده بود (د) فضه. سعدیه و فضه هر دو ازبنی قینقاع بدست آمده بود

(۲۰٤) تمثال عقاب بر ترس یعنی سپر بود نه که بر ترکش که کافور نام داشت، علامه بیهقی (رح) ازحضرت عائشه (رض) روایت میکند "انها قالت اهدی لرسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ترس فیه تمثال عقاب او کبش فکرهه فاصبح و قد اذهبه الله". (شرح مواهب جـ ۳ صـ ۳۸۱).

(۲۰۵) ذوالفقار مشهور ترین شمشیر های آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بوده و در غزوهء بدر بطور غنمیت یافته بود. قبلاً ازآن عاصی بن منبه بود که در بدر بقتل رسیده و بقول کسی منبه بن وهب و بقولی نبیه بن الحجاج، و آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آنرا بحضرت علی رضی الله تعالی عنه عطا فرمود چنانکه یوم بدر ملکی که رضوان نام داشت، از آسمان ندا کرد "لاسیف الا ذوالفقار و لافتی الاعلی" (شرح مواهب الدنیه جـ۳ صـ۳۷۸).

خرما و یك قدح داشت که سه پیوند محکم کرده بود و حلقه داشت که بآن می آویختند ازمد خورد و از نصف مد بزرگ و قدحی دیگر بود، او را زیات می[۲۰۶] گفتند و یك دیگر سنگین، او را مخضب می گفتند و یك از برنج بود، حنا و کتم در وی داشتی تا در وقت حرارت بر سر نهادی و یك قدح ازشیشه بود ویك کاسه روئین بود و یك صاع و یك مزبود[۲۰۷] و یك سریر بود و یك چادر بود که شب پوشیدی و یك کساء سیاه داشت، بکسی داد. ام سلمه رضی الله عنها پرسیده که کسای سیاه چه کردی؟ فرمود" بکسی بخشیدم" گفت والله که هر گز در چشم من از آن خوبتر هیچ چیز نیامد که روی سفید نورانی تو از آن کسأ شب رنگ طلوع کردی و حسن کمال باجمال یك هزار نمودی، و یك دستار سیاه داشت، ویرا سحاب میگفتند، باميرالمؤمنين علی رضی الله عنه بخشیده چون امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه با آن دستار پدیدار شدی (فرمودی) "اياكم علي في السحاب" و آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را دو جامه خاص برای جمعه بود ورای جامه های دیگر که هر روز پوشیدی و مندیلی بود که دست و پای روی مبارك بآن مسح فرمودی و باین مقدار اختصار نمودم.

در ذکر وفات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

در حدیث آمده است که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم روز دوشنبه متولد شده و روز دوشنبه پیغمبر شده و روز دوشنبه از مکه شریف هجرت کرده و روز دوشنبه بمدینه منوره آمده و روز دوشنبه وفات یافته و آن روز که حلیمه سعدیه (رض) برای ارضاع آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آمده بود و در مکه شریف داخل شده،

سع ۳۷٤

(۲۰۶) اصلاً ریان بمعنی سیراب است، چون در قدح آب و شیر نوشیده میشود تسمیه بریان مناسب باشد.
(۲۰۷) مدبضم الميم (فرهنگ نوین) مکیال، پیمانه غله و آن نزد اهل عراق دو رطل عراقی و نزد مردم حجاز معادل ۱,۱/۳ (یك و ثلث) رطل یا مقدار پری دو دست مرد میانه چون هر دو کف را پر کند(منتهی الارب، طبع لاهور ۱۳۲۵هـ جـ ٤ صـ ۱۷٤). سید محمد مؤمن در رساله مقادیر گوید در کتب فقه مد که پیمانه ایست برابر یك من یا نزدیك من یا نزدیك بآن بتقریب تحقیق زکوة مال و زکوة فطر و بتقریب بعضی ازکفارات و غیر آن مذکور سازند و مد بنابر آنچه در قاموس و صحاح مذکور است دو رطل عراقی وربع عراقی بیان نموده اند (فرهنگ فارسی از معین).

آنروز دوشنبه بود و علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه غسل داده و فضیل[الف] و قشم[ب] پسران عباس (رض) مدد کردند و اسامه بن زید و صالح (رضی الله عنهم) آب می ریختند و آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را کفن کردند و در سه جامهء سحولی[۲۰۸] و آن نسبت به مکانی است و در آن سه جامه پیراهن و عمامه نبود و در صحیحین چنین ثابت شده و بیقین پیوسته که چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را در کفن پیچیدند و بر سر گور نهادند بر کنار مردمان گروه گروه در آمدند و جماعت جماعت بر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم نماز میگذاردند و کسی امامت ایشان نمی کردند و اول کسی که بر او نماز می گذارد عباس(رض) بود و دیگر بنو هاشم و دیگر مهاجر و دیگر انصار و دیگر سائر مردمان و چون مردمان از نماز فارغ شدند اطفال در آمدند و دیگر زنان نماز گذاردند و این معامله بنا بر وصیت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود و آنچنان بود که عبدالله ابن مسعود (رض) فرمود که من از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم پرسیدم که یا رسول الله! بتو نماز که گذارد فرمود" چون مرا بشوئید، در کفن نو پیچید مرا تنها بگذارید، اول کسی که بر من نماز گذارد دوست من جبرائل (ع) خواهد بود، پس میکائیل (ع) و اسرافیل (ع) و ملك الموت (ع) با گروه گروه انبوه از ملائك. بعد از آن شما فوج فوج در آئید و بر من نماز گذارید و بگریه و نوحه مرا متأذی مسازید و باید که ابتدای نماز بر من اهل بیت من باشند و بعد از آن زنان اینها، آنگاه سائر اصحاب (رض) و سلام من بر یاران من که غائب اند برسانید و بهر کس که پیروی من کند و طاعت من نماید تا روز قیامت سلام من رسانید، بیت:

سع ۳۷۵

روزی که ز تو سلام باشد ما را	و از حضرت تو پیام باشد ما را
از تو نکنم توقع پرسیدن	اندیشهء تو تمام باشد ما را

(الف) فضل، (ب) قثم (همچنین علامه ابن الاثیر، حافظ ابن کثیر و مؤرخ ابن هشام نوشته است).

(۲۰۸) سحولی منسوب به سحول، قریه ای از قریه های یمن که آنجا پارچه از پنبه سفید میبافند.(معجم البلدان جـ۳ صـ ۱۹۵).

و روایتی فرموده "اول من یّصلّی علّی ربی" و از امیرالمؤمنین ابوبکر رضی الله عنه منقولست که فرمود در نماز جنازهء رسول صلی الله علیه وآله وسلم هیچ کس امامت نکند و بر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم خشتها نهادند و عدد آن خشتها نه بودند و بعد ازآن خاك بر او ریختند و صورت قبر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مسطح یا مسمن ساختند و مقدار یك شبر از زمین بلند کردند و آب برآن پاشیدند و گویند مغیره بن شعبه (رض) دعوی کرد که آخر کسیکه از قبر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بیرون آمد من بودم و گفتی من انگشترین خود را در قبر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم افگندم و به بهانهء انگشترین خود در قبر او رفتم و علی کرم الله وجهه او را تکذیب کردی که این سخن غیر واقعه است و قثم بن عباس (رضی الله عنهما) گفت آخرین که از قبر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بیرون آمد من بودم. نظر کردم که لبهای مبارك خود را می جنبانید و گوش در دهان او داشتم میگفت "امتی امتی.

بمهد اندر لحد با ذکر امت زبانش امّتی گوتا قیامت

و صالح (رض) میگویند آن قطیفه که از فتح خیبر بآنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم رسیده بود که گاه بر خود میپوشید و گاه بر دوش میکشید در تحت قبر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم انداختم و این نیز از مخصوصات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود و گویند که این وصیت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود و گویند دفن آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شب چهار شنبه بود و بعضی گویند سه شنبه بود و در وفات آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مرثیه ها بسیار گفتند و ما بر مرثیهء فاطمة الظهرا (رضی الله عنها) ختم کنیم و چنین گویند بعد از آن که حضرت صلی الله علیه وآله وسلم را دفن کردند فاطمة الظهرا یك کف خاك از قبر مبارك آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم برداشت و بوی کرد و این

سع۳۷۶

فرمود ، مرثیه:

ما ذا علی من شم تربت احمدا ان لا یشم مدالـزمان غوالیا
صبت عـلی مصایب لـو انها علـی الایـام صـرن لـیا لـیـا

* * *

کسی کـه تـربت احـمد ببوید زبـوی غـالـیا دیـگر نـگـوید

اللهم بارك علی محمد و علی آل محمد کما بارکت علی ابراهیم و علی آل ابراهیم انك حمید مجید اللهم ارزقنی زیارة کعبة الاسلام و قبر نبیك محمد المصطفی صلی الله علیه وآله وسلم و اسعدنی بشفاعته یوم القیمة یا ذوالجلال والاکرام:

کی بود یا رب که روی در یثرب و بطحا کنم
گه به مکه منزلی گه در مدینه جا کنم
بر کنار زمزم ازدل میکشم یك زمزمه
واز دو چشم خون فشان آن چشمه را دریا کنم
یا رسول الله مرا با سوی خود راهی نمای
تا زفرق سر قدم و از دیدهء خود پا کنم

* * *

صد سلامت می فرستم ای در دریای جود
در جوابم لب کشای ای غنچهء باغ وجود
السلام ای آنکه تا از جبههء آدم نتافت
نور پاکت کس نکرد از قدسیان او را سجود
السلام ای آنکه ابواب شفاعت روز حشر
جز کلید لطف تو بر خلق نتواند کشود

سع۳۷۷

درذکر مراقبه و تفکر

سع۳۷۸ در جواهر آورده است چون سالك در مجاهده و ریاضت نفس و تصفیهء (باطن) دل (را) بذکر منور گرداند او را باید که به مراقبه مشغول شود و تفکر در صفات حسنی الهی نا متناهی در مراقبه شود تا بدین واسطه او را بر ملك و ملکوت عبور و سلوك پدید آید و در هر مقام مناسب حال او وقائع کشف شود. قال اهل التحقیق **"التّفکّر سراج القلب یری به القلب خیره و شره نفعه و ضرره و کل قلب لا تفکر فیه فهو فی ظلمات یتخبطه الشطین"**. و قال حکیم **"التفکر مصباح الاعتبار و مفتاح الاختیار"**. قال النبی علیه السلام **"التفکر ساعة خیر من قیام اللّیلة"**[الف] و قال الشافعی (رح) **"استعینوا علی الکلام بالصمت و علی استنباط بالفکر"**. قال النبی علیه السلام **"تفکروا فی خلق الله ولا تفکروا فی ذات الله"** و عن ابی سلیمان الدارانی (رض) انّه قال **"عوّدوا اعینکم بالبکاء و قلوبکم بالتفکر"** تا برای نفس سالك طالب حق را بواسطهء تفکّر صفات حسنی و مصباح اعتبار ومفتاح اختیار در خزانه جواهر عزیزالغفار کشاده کند و از مقام خویش به تربیت پیرو مصاحبت و مراقبت ترقی بیابد و بمقام دیگر رساند:

صوفیان در دمی دو عید کنند   عنکبوتـان مگس قدید کنند

هر دم از تفکر صفات و مراقبهء حضور صوفی فانی را وجودی نو می زاید و به سع۳۷۹ تصرف جذبه محو می شود و از آن محو قدم دیگر سیر می افتدو در عالم الوهیت بتصرف جذبه که **"یَمْحُوالله مَا یَشَآءُ وَ یُثْبِتُ"**[ب] در هر دم محوی و اثباتی حاصل میشود که صوفی در آن دو عید میکنند، یك عید از محو و دوم عید از اثبات اگر روح الله و کلمة الله خوانند رواست چون سالك در کمال تفکر بصفات حسنی پرورش

(الف) ملاعلی قاری این روایت را موضوع قرار داده است (موضوعات کبیر صہ ۵۶)   (ب) الرّعد ۲۹

یافت و به حسن استعداد تفکر و صفای مراقبه حاصل گردد و مسافر مقامات عالیه شد:

بنشین و سفر کن بغایت خوب است بی زحمت پا گرد جهان گردیدن

از معاونت و برکت پیر و تربیت او ثمرهء مراقبه صفات الهیه در زمرهء "**أولٰئِكَ الَّذِيْنَ اَنعَمَ اللهُ عَلَيْهِم**"(الف) در آید و کار او بر آید بمرتبهء دیگر بر وی زیادت کرامت کند اشاره برین "**لِلَّذِيْنَ اَحْسَنُوْا الحُسْنٰی و زِيَادَةٌ**" ثمرهء تفکر و مراقبه تخم "**اَحْسَنُوْ**" آمد و آنچه از دولت مصاحبت و روحانیت پیر و تدبیر ارشاد او رویت و مشاهده و صفات خداوندی یا به زیادت فضل و کرم است. پس از ثمرهء تفکر و مرقبه تشخص انسانی مجموعه دو عالم روحانی و جسمانی آمد، هر چه دو عالم بود در وی نمودار گردد و از مراتب نفس امّاره و لوّامه و ملهمه بگذرد و در مرتبهء یك نفس مطمئنّه قرار گیرد، باید در مراقبه ادب تمام رعایت کند. قال اهل الاشاره "**المراقبه ان تعلم و كَانَ اللهُ عَلى كُلِّ شَيْئٍ رَقِيْب**"(ب) وقال المتکلم "**المراقبه اَنْ تَعْبُدَ اللهَ كَاَنَّكَ تَرَاه**" و قال بعضهم "**المراقبه محافظه السرعن المقامات الی غیر المعبود**" وقال الجنید(رح) "**من راقب سرّ یری به حرّست جوارحه**" و حقیقه المراقبه هی ملاحظه الرقیب و انصرافه الیه نعنی بالمراقبه حاله یثمرها نوع من المعرفة و یثمر تلك الحالة اعمالاً فی الجوارح و فی القلب اما الحالة فهی مراعات القلب بالرقیب و اشتغاله به و التفاته الیه و ملاحظه ایاه و انصرافه الیه و امّ المعرفة التی تثمرها هذه الحالة فهو العلم بان اللّٰه مطلع علی الضمائر عالم بالسرائر رقیب علی اعمال العباد قائم علی كلّ نفس بما كسبت. با همچنین مراقبه دریچه ای ازعالم ملکوت می کشایند و هر روز به سرائری واقف می گردند و بدرجاتی می رساند که قابل تحریر و تقریر نیست و صورت مراقبه آنست که باطهارت کامل در خلوت در بسته بر سر مصلی سر فرو کرده چنانکه زنخدان با سینه سخت شود و هر دو چشم پوشیده و هر دو دست بر ران یا زیر ناف یا بر سینه چنانچه

سع۰ ۳۸

(الف) النساء: ٦٩   (ب) "وَ كَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْئٍ رَقِيْبًا" (احزاب ٥٢)

در نماز نهد بنهد و در صفات حسنی تفکر ودر صنع صانع و خلقت خالق و عظمت او و هدایت و نعمت حق کند "وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللهِ لاَ تُحْصُوهَا"[الف] وبجز حق بر کسی التفات نکند و حق را حاضر و قائم و قادر و دائم داند و مستغرق حال شود و از خود فانی گردد بلکه خود را محو گرداند تا بقا یابد و از خلق بکلی غافلی شود و با حق حضور نماید چندانکه هر که نزدیك اوست گویا نیست غیر حق نیستند و هر چه نزدیك او مردمان میگویند نشنود یا آنکه گوی گوش ندارد، فاما خود را کرو کور سازد و از غیر کسی را التفات نکند چنانچه گربه چون خواهد که موش را صید کند بر در سوراخ موش چنان حضور مراقبه نماید که هیچ موشی در روی او تفرقه نمی شود، درجهء مراقبهء حق نیز از گربه نیاید تا جلال و عظمت بر وجود او چنان غالب شود که حق را حاضر بیند و حاضر داند و دل او مستغرق بملاحظهء عظمت (و) جلال شود و حق را مطلع ظاهر و باطن خود بیند و حاضر داند و مراقب، و جمیع حرکات و سکنات و خطرات ولحظات و اختیارات خود حق تعالی را داند و اهل سعادت ابدی و دولت سرمدی گردد- چون بدین مرتبه رسد از دنیا بکلّی اعراض کند و بعقبی اقبال نماید و در ملك و ملکوت تصرف یابد و این راه بی نهایت است و مقامات نامحصور و لکن از هر مقام آنچه در وقائع عرضه افتد نمود آری و رمزی بگویم تا راهروان را در شناخت راه و امارات و علامات آن دلیل محکم وانمود چه باشد ابتداًء که بر مقام صفات خاکی عبور افتد در وقائع چنان بیند که از تشبیها و کوچه ها و جائها و مواضع ظلمانی بیرون می آید و بر کوه های و تله ها میگذرد و ثقل و کثافت از وی برخیزد و دقت[ب] و لطافت در وی پدید آید و در دوم مرتبه بر صفات آبی گذرد و سبزه ها و مرغزار ها و درختان و کشتزارها و آب های روان و چشمه و حوض و دریا و مانند این بیند که برهمه میگذرد و در سیم مرتبه بر صفات آتشی گذر کند چراغها و شمعها و مشعلها و خرمن های آتش و وادی های آتش و سوختنیهای آتش و جنس

سع ۳۸۱ | سع ۳۸۲

(الف) ابراهیم ۳٤ (ب) سع، غع، مظ- ضعف

این بیند و در پنجم مرتبه چون بر صفات افلاك و اجرام سماوی گذر کند خود را بآسمانها رفتن و پریدن بیند و در ششم مرتبه چون بر ملکوت کواکب و انجم عبور افتد ستاره و ماه(الف) و خورشید و انوار و آنچه ازین قبیل است بیند و در هفتم مرتبه چون بر صفات حیوانی عبور افتد هر صفتی که از وی عبور خواهد کرد از بهیمی و سبعی بدان نوع حیوانی بیند از حیوانات مختلف و این هر مرتبه عالم بود از عالمهای مختلف که بیان افتاد- باقی چندین هزار عالم دیگری سالك را عبرت می باید کرد و در هر عالم مناسب آن مشاهدات واقع پدید آید و چون سالك و قائع شناس نبود در وقائع بند شود و راه نتواند رفت- یکی از ضروریات احتیاج بشیخ اینست مثلاً آتش را در چند مقام بیند و در هر مقام آن را معنی دیگر باشد، گاه بسان غلبه صفت، گاه بسان غضب، گاه غلبهء شیطانیت، گاه نور، گاه آتش قهر، گاه آتش هیبت، گاه آتش شوق، گاه آتش هدایت، "اٰنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّوْرِ نَاراً"(ب) گاه آتش محبت تا ماسوٰی حق بسوزد، گاه آتش معرفت "وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَاراً، نُوْرٌ عَلٰی نُوْرٍ"(ج) گاه آتش مشاهده "اَنْبُوْرِكَ مَنْ فِی النَّارِ وَ مَنْ حَوْلَهَا"(د) و جز این آتشها بود که فرق میان هر یك جز شیخ صاحب تجربه نتوان کرد و باقی دیگر وقائع بر این جمله قیاس کند اما نفوس انسانی چون برین مقامات گذر کند هر نفسی بحسب استعداد و تائید ربانی در حق او بمقامی رسد بعونه و فضله و در رشحات آورده است که مولانا سعد الدین کاشغری رحمة اللّٰه علیه می فرمودند که حق تعالی پیغمبر خود را صلی اللّٰه علیه وآله وسلم طریقه مراقبه تعلیم کرده است آنجا فرموده "مَا تَكُوْنُ فِیْ شَاْنٍ وَّ مَا تَتْلُوْا مِنْهُ مِنْ قُرْاٰنٍ وَّ لَاتَعْمَلُوْنَ مِنْ عَمَلٍ اِلاَّ كُنَّا عَلَیْكُمْ شُهِیْداً اِذْ تُفِیْضُوْنَ فِیْهِ"(ه) اصل مسئله اینست که حق سبحانه فرموده است و حضرت رسالت صلی اللّٰه علیه وآله وسلم (تعلیم)(و) کرده است، خلاصهء کار اینست که بجناب حق سبحانه مشغول باشد حق سبحانه و تعالی

سع ۳۸۳

(الف) سع، غع، مظ- ستاره بر ماه (ب) القصص ۲۹ (ج) النور ۳۵ (د) النمل ۸
(ه) یونس ٦١ (و) رك به رشحات ج ۱ ص ۲۱۳

به بنده از همه چیزها نزدیك تر است و از نزدیك تر گفتن هم نزدیك تر است چرا که در حال قرب عبارت نمی گنجد، وقتیکه قرب را در عبارت در آورند[الف] بعد میشود، قرب نه آنست که گوی با او نزدیك شدم یا ازو توانی عبارت کرد، قرب آنست که در وی گم شوی خود را و غیر خود را گم کنی و هیچ ندانی که کجا بودی و از کجا آمدی و مطلقاً از و عبارت نتوانی کرد، یکی پیش بزرگی خبر آورد که فلان شیخ از قرب سخن گوید، آن بزرگ وی را گفت "چون بشیخ رسی بگو اینجا که مائیم قـ ب قرب و بعد بعد است، قرب تان عبارت از نابودن تو است، آنجا عبارت کجا گنجد.

سع ۳۸٤

رشحه: می فرمودند که در نفس گنجی میگذرد واقف می باید بود حق سبحانه حاضر و ناظر است باید که از حق سبحانه شرم دارد و ازو غفلت نورزد، حق سبحانه تشنیع و سرزنش کرده است که "**مَا جَعَلَ اللّٰهُ لِرَجُلٍ مِّنْ قَلْبَيْنِ فِيْ جَوْفِه**"[ب] در درون آدمی دو دل نیست که یکی را بدنیا مشغول دارد و یکی را بحق سبحانه، دردرون آدمی یك دل است اگر بدنیا مشغول سازد از حق سبحانه بی بهره ماند و اگر متوجه بحق سبحانه گردد از دل او روزنه بسوی حق سبحانه کشاده شود و از آن روزنه آفتاب فیض الهی تافتن گیرد، آفتاب که طلوع کرد از مشرق تا مغرب به هر ذره که هست از نور او بهره می یابد و نور او بر همه می تابد، اگر خانه ای بود که آنرا روزنه نباشد هر آینه از آن نور بی بهره ماند، پس اگر دل حاضر است حضور او مشابهء آن روزنه است، ازآن راه گذر نور فیض وجود بوی خواهد رسید و اگر غافل است آن نور از وی در خواهد گذشت:

سع ۳۸۵

دوست بهر لحظه ای در تو نظر میکند چون تو ازو غافلی از تو حذر میکند

رشحه: می فرمودند که طاعت موجب وصول بجنت است و ادب در طاعت سبب قرب حق سبحانه است، کاملان مشائخ بر آنند که در ابتداء می باید که باطن خود را

(الف) سع، غع، مظ- در آوردند (ب) احزاب ٤

صافی گرداند بتصفیه و تزکیه مشغول گردد تا دوام مراقبه دست دهد و الا هر چه از اعمال صالحه بجا آرد آب در جای زیاده کند،[الف]

هر چه گیرد علتی علت شود

کم از شاگرد جولاهی نمی باید بود مدتی باید که تا رشته پیوند کردن بیا موزد های دیگر خود هنوز کجا است، طالب را می باید که بجدو جهد تمام سعی کند تا در نفی خواطر استاد شود و داند که چگونه نفی می باید کردن و در آینده به هیچ چیز مشغول نشود مگر به نفی خواطر، آنها که رسائل مطالعه میکنند و سخنان از آنجا می چینند ازآنها ایشان را هیچ نفعی نیست، اینها همه بی کاریها است راه حق سبحانه و کار او رفتنی است و کردنی است نه گفتنی و شنیدنی، اگر کسی پیش بادشاه در بغداد نشسته باشد و در حضور بادشاه دائم تواند بود و بادشاه مکتوبی بشام فرستاده باشد از آن مکتوب غائبان حظی می گیرند بغایت کسی جاهل بی عقل غافل باید که از حضور بادشاه باختیار خود دور شود و از بـرای خـوانـدن ان مـکتـوب از بغداد روی بشام نهد".

سع۳۸٦

وشهه، "می فرمودند که هر که یك جا، همه جا و هر که همه جا، هیچ جا (نه). میفرمود. که پرهیز به از دارو، هر که پر خورد انواع بیماری ها در وی پیدا آید برای دفع[ب] دارو خورد تا صحت یابد، چون صحت یافت باز پر خوردن گرفت، باز دارو خورد و صحت یافت، همچنین چند کرت اعاده کرد، عاقبت آن دارو او را ضرری کلی رساند. همچنین کسی که گناه کرد و انابت نمود، باز گناه کرد، باز انابت نمود، باز گناه کرد، این انابت که بتمامی از گناه باز نیاورد و در وی اثر عظیم نکند مثل گناه دیگر است، ازین جهت است که اهل الله پرهیز کلی بر خود گرفته اند و ترک همه کرده و بحق سبحانه مشغول گشته تا ناگاه در مرض[ج] نمیرند".

(الف) "آب درجای زیاده کند" (در هرات مغاکی که آب باران و غیره درو جمع شود و متعفن گردد جای گویند (حاشیه رشحات عین الحیات جـ ۱ صـ ۲۱۵)

(ب) دفع بیماری (رشحات عین الحیات جـ۱ صـ ۲۱٦)

(ج) مرض غفلت (ایضاً)

رشحه: "می فرمودند که جنید قدس الله سره گفته است که استاد من در مراقبه گربه بود، وقتی گربه ای را دیدم بر سر سوراخ موشی نشسته و چنان متوجه وی گشته که موی بر اعضای وی حرکت نمی کرد، بتعجب در وی نگریستم، ناگاه بسرم ندا کردند که ای دون همت! من در مقصود تو کمتر از موشی نیستم، تو در طلب من کمتر از گربه مباش، ازآن روز باز در مراقبه افتادم.

دانی که مرا یار چه گفته است امروز　　جز ما بکسی در منگر دیده بدوز

رشحه: می فرمودند که دایم بیاد حق سبحانه باشید تا غایتی که از خود غائب شوید حق سبحانه از همه لطیف تر است، هر که را لطافت بیش بود مشغولی او بحق سبحانه بیشتر بود، جولاه و موزه دوز از آنکس که خس حمام میکشد لطیف تر اند، ازایشان خس کشی نمی آید. باز بزاز از ایشان لطیف تر است تحمل آن ندارد که جولاهگی کند و موزه دوزی کند و ملایان از بزازان لطیف تر اند بزازی نمی توانند کرد. باز جماعتی که بجناب حق سبحانه مشغول اند از همه لطیف تر اند، ایشان را سرو دل آن نیست که بغیر حق سبحانه مشغول شوند، اگر به رکوع روند خوش نمی آید که از آن باز آیند و اگر بسجود روند خوش نمی آید که سر از سجده باز دارند، این طائفه از همه لطیف تر اند، تحمل آن ندارند که یک چشم زدن بغیر حق سبحانه مشغول باشند. انبیآء (ع) بر حال ایشان غبطه می برند نه از آنجهت که درجات و کمالات ایشان ازدرجات و کمالات انبیاء علیهم السلام زیاده است لکن ایشان را شرف حالی است که دایم در قرب حضرت اند و حضرت حق سبحانه ایشان را از نظر خلق پوشیده داشته است و بر سبیل دوام ایشان را بخود مشغول گردانیده. بادشاهی جمیع امور ممالک را بیکی ازمقربان خود تفویض می نماید و او بامر بادشاه در ممالک تصرف کند و دیگری آفتابه دار است نزد بادشاه مقرب تر است و بر گزیده تر است و مرتبه و درجه وی عالی تر است و هر آئینه اگر قابلیت وی بیشتر نبودی متصرف در ممالک نشدی،

سع ۳۸۷

لیکن آفتابه دار این شرف دارد که دایم در قرب بادشاه است و خدمت خاصهء او میکند و بغیر اومشغول نیست و اگر نه وی کجا و متصرف در ممالك کجا؟ آنکه متصرف در ممالك است از جهت قرب و دوام خدمت بادشاه است که بر آفتابهٔ دار غبطه[الف] میبرد و رشك دارد:

درست دیوان د رحمان زار تر دی غزل شه

چه بیان ئی کدو کردار د درویشانو[ب]

سع۳۸۸ می فرمودند که خواجه محمد پارسا قدس الله سره فرموده اند که حجاب میان بنده و حق سبحانه انتقاش صور کونیه است در دل و این انتقاش بسبب صحبت های پراگنده و سیرها و دیدن الوان و اشکال گوناگون زیاده میشود و در دل خانه میکند و بمحنت و مشقت تمام نفی می باید کرد و دیگر از مطالعهء کتب و گفتن و شنیدن سخنان رسمی کلمات شتی آن نقوش می افزاید[ج] و از مشاهدهء صور جمیله و استماع نغمات و سازهای طرب انگیز آن نقوش در حرکت و تموج می آید و این جمله موجبات بعد و غفلت است از حق سبحانه و طالب را نفی آن کردن واجب است پس باید که هر چه خیالات می افزاید بواجبی اجتناب نماید، بادل صفا توجه بجناب حق سبحانه و تعالی کند، سنت الهی بر آن جاری شده که بی محنت و مشقت و ترك لذات و شهوات این معنی دست نمی دهد، راحتی که می جویند در آخرت است دو سه روزی در سراب فانی رنج کشیدن، دیگر ابدالابدین آسودگی، این عالم را هیچ نسبتی بآن عالم نیست، گویا درمیان بیابان بی نهایت خشخاش دانه افتاده است. رشحات عین احیات.[د]

می فرمودند "در مبادی حال وقتی در سقایه[هـ] مسجد جامع بودم و کتاب مثنوی در دست داشتم، ناگاه مولانا بسقایه در آمدند، فرمودند که این چه کتاب

(الف) غع - غیبت (ب) غع، عر، مظ (شعر) ندارد (ج) سع، غع، مظ - افریده (د) رشحات جـ۱ صـ ۲۱۱ تا صـ ۲۱۷ (هـ) سقایه بمعنی جای آب دادن- (کذا فی رشحات جـ۱ صـ ۳۳۳)

است که در دست داری؟ گفتم مثنوی است، فرمودند "ازخواندن مثنوی کاری نمی کشاید، سعی کنید که معانی آن از دل شما جوشد" فرمودند که وقتی ایشان بحجرهء من در آمدند، بر کنارهء طاق دیدند، فرمودند که این چه کتاب است؟ گفتم مصحف است، فرمودند که انتهای[الف] علامت بیکاری است یعنی مبتدی را باید که در بدایت سلوك بطریق نفی و اثبات مشغول شود، تلاوت قرآن کار متوسطان است و نماز گذاردن کار منتهیان است، اهل بدایت را همه[ب] مهمات نفی و اثبات است". رشحات عین الحیات.[ج]

می فرمودند "نهایتی که اولیا بآن می رسند آنست که مشاهده از ایشان غائب نشود یا آنکه مشاهده از ایشان غائب شود از غایت استغراق در شاهد حقیقی". می فرمودند که فنای مطلق را معنی نه آنست که صاحب فنا را باوصاف و افعال خود شعور نباشد بلکه معنی او آنست که نفی اسناد اوصاف و افعال کند از خود بطریق ذوق و اثبات کند مر فاعل حقیقی را جل ذکره. آنکه صوفیه قدس سرهم گفته اند نفی با اثبات جنگ ندارد باین معنی است و می فرمودند مثلاً این جامه که من پوشیده ام عاریتی(است) و مرا علم نیست بآنکه این عاریتی است و ازین سبب که من آن را ملك خود میدانم بآن تعلق دارم، ناگاه مرا علم باین که این جامه عاریتی است فی الحال تعلق من از آن منقطع شود و حال آنکه تلبس من بآن جامه فی الفعل واقع است جمله صفات را بر این قیاس باید کردهمه عاریتی است تا دل از ما دون حق سبحانه منقطع شود، پاك و مطهر گردد".[د]

سع۳۸۹

می فرمودند که وصل پیش ما آنست که دل را بجناب حق سبحانه نسبت آگاهی حاصل شود بر سبیل ذوق و از غیر وی ذهولی دست دهد و چون این نسبت متصل گردد بدوام وصل مشرف شده است، آنچه از خردی باز معتقد ما است اینست

(الف) اینها ایضاً (ب) اهم (ایضاً) (ج) سقایه بمعنی جای آب داد[illegible] - (کذا فی رشحات جـ ۱ صـ ۳۳۳
(د) رشحات عین الحیات ج ۲ ص ٥٠٦

میفرمودند وصل بحقیقت آنست که دل بحق سبحانه جمع شود بر سبیل ذوق، چو این معنی دایم شود آنرا دوام وصل گویند نهایت آنست و آنکه حضرت بهاء الدین قدس الله سره فرموده اند که ما نهایت را در بدایت درج میکنیم مراد همین است و آنکه فرموده اند ما واسطه وصول بیش نیستیم، از ما منقطع میباید شد و بمقصود پیوست همین وصل است و فرموده اند که اگر این نسبت را نزد شما قدری بودی بایستی که سنگها را بر[الف] خود برداشتی و فرموده اند هر گاه شما در صحبت[ب] و اصل شدید مرا چه و حق سبحانه را از آن چه. خدمت مولانا عبدالرحمن جامی قدس الله سره در نفحات الانس آورده اند که مولانای[ج] ما میگفتند که بعد از چند سال که بصحبت حضرت مولانا نظام الدین علیه الرحمة مشرف شدم مرا داعیه زیارت حرمین شریفین زادهما الله تعالی شرفاً و تکریماً قوی شد، از ایشان اجازت خواستم، فرمودند که هر چند می نگرم امسال ترا درمیان قافلهء حاجیان نمی بینم و پیش از آ واقعه ها دیده بودم که از آن متوهم می بودم و ایشان گفته بودند که مترس چون میروی آن واقعه ها را بشیخ زین الدین عرض کن که مردی متشرع است و بر جاده سنت[د] ثابت و مراد ایشان شیخ زین الدین خوافی بود رحمة الله علیه که آنروز در خراسان در مقام ارشاد و شیخوخت متعین بودند، چون بخراسان رسیدم رفتن بحج همچنانکه مولانا نظام الدین (رح) گفته بودند در توقف افتاد و بعد ازان بسالهای بسیار میسر شد و چون بخدمت شیخ زین الدین رسیدم و آن واقعه ها عرض کردم ایشان گفتند که با ما بیعت کن و در قید ارادت در آی، گفتم عزیزی که این طریقه از ایشان گرفته ام هنوز در قید حیات اند شما اگر میدانی که در طریقه این طائفه جائز است چنان کنم، ایشان فرمودند که استخاره کن، گفتم مرا بر استخاره خود اعتماد نیست شما استخاره کنید، گفتند شما استخاره کن که ما استخاره کنیم چون شب رسید استخاره کردم

سع ۳۹۰

(الف) بر سر خود (ایضاً ص ۵۰۷) (ب) صحبت من (ایضاً) (ج) یعنی مولانا سعد الدین کاشغری رحمة الله علیه (د) غع، عر- مستقیم و ثابت

سع ۳۹۱ دیدم که طبقه خواجگان بر زیارت گاه هری که خدمت شیخ زین الدین(رح) آن وقت آنجا بودند در آمدند و درختها را می کندند و دیوار ها را می افگندند و آثار قهر و غضب بر ایشان ظاهر بود، دانستم که این اشاره بمنع است از آنکه به طریقه دیگر در آیم، خاطر من فارغ شد، پای دراز کردم و بآسودگی در خواب شدم چون بامداد به مجلس شیخ در آمدم بی آنکه من واقعه خود بایشان بگویم ایشان گفتند که طریقه یك است و باز بیکی می گردد، بهمان طریقه خود مشغول باش اگر مشکلی پیش آید با ما بگو آنقدر که توانم مدد کنم[الف] خدمت مخدوم در نفحات الانس بیش ازین نیاورده اند و اشارتی به استخاره حضرت شیخ نکرده اند لکن از بعضی مخادیم چنین استماع افتاد که حضرت شیخ نیز بنا بر وعده خود استخاره آن شب کرده اند که درختی بغایت بلند و بزرگ دیده اند که شاخهای بسیار دارد، حضرت شیخ داعیه کردند که یك شاخ بزرگ از آن درخت بشکنند و جدا سازند، هرچه سعی کردند و زور آورده میسر نشده است. چون صباح بحضرت مولانا ملاقات کرد فرمودند که طریقه یك هست شما بهمان طریقه خود مشغول باشید، ابیات

از مطلع دل زد علم یك لمعه از رخسار او

سع ۳۹۲ شد ذره ذره هستیم، در پرتو انوار او

با آنکه ذرات تنم هر یك هزاران دیده شد

یك ذره هم دیده نشد از پرتو رخسار او

حسنش چو آید جلوه گر، طاقت ندارد چشم سر

از دیدهٔ دل کن نظر، تا بنگری دیدار او

بگذر زکوی آب و گل در رو بقصرجان (ودل)

باسر خود بین متصل، سر همه اسرار او

اظهار حسن دلبری می بین زهر مه پیکری

پنداشت در هر مظهری از حسن از اظهار او

(الف) رجوع کنید به نفحات الانس ص ٤٠٤

خواهد کند در خود نظر، آئینه سازد ازبشر

بازش کند زیر و زیر، حیرانم اندر کار او

پر شد جهان یك سر ازوشد نیك وبد مضطر ازو

مؤمن ازو، کافر ازو، در قید نور و نار او

در پرده آتش زدقمر، حسنش بیامد جلوه گر

پیرمغان کرد آن نظر، کس چون کند انکار او

تر سا سویت بشتافته، بوی از گلستان یافته

زلف تو برهم تافته، زان حلقهء زنار او

مسکین معین دریك غزل، بنمود اسرار ازل

بشنو کلام لم یزل در کسوت گفتار او

* * *

ماسوز عشق را بد و عالم نمی دهیم؟

.... (الف)

نا محرمان ز صحبت ما دور فارغ اند

این تحفه را به مرد نا محرم نمی دهیم

افتاد گان عشق فقیران سوخته اند

این جامه را بمرد مکرم نمی دهیم

این جام جان نواز که صد حوض کوثر است

یك کاسه را بکعبه و زمزم نمی دهیم

رطلی که کرده اند مهیا برای ما

این رطل را به عیسی و مریم نمی دهیم

قاسم چونکتها بتو دارد میان جان

این نکته را بشیخ معظم نمی دهیم

(الف) هر چهار نسخه های در دست (سع، غع، عر، مظ) مصراع دیگر ندارد

راه سلامت بجوی، کوی ملامت مرو
کبر ز سر دور کن، محرم رندان(الف) مباش سع۳۹۳
ترك هوی (را) بگیر راحت خود گوشه گیر
خدمت سبحان بکن، پیرو شیطان مباش
آچه گناه کرده ای، بهر خدا توبه کن
بیش گناهی مکن، عاقل پیمان مباش
آنچه ترا هست رزق، بیش نباشد نه کم
خاطر خود جمع دار، هیچ پریشان مباش
چونکه ترا ای عزیز (زیر) زمین خفتن است
ماتم خود خود بساز، خرسند و خندان مباش

* * *

ای دلا گــر عــاشقی دیــوانــه بــاش
و از خــیــال غــیــر حــق بیـگــانــه بــاش
سـر بـده وانگـه سخـن مــردان بگــو
جــان بــده مــردانه و جــانــانه بــاش
بــر جمــال شمع تــابــان جـهــان
دم بــدم مــی رقــص و چــون پــروانــه باش
در تــمــاشــای گــل رخــســار او
همچو بلبل مست وخوش الحانه باش
هــر زمــان عثمان ببــارد بازجان
در ره جـــان بــاختن مردانه باش

(الف) هر سه شعر در غع، عر، مظ موجود نیست، باز هم همین اشعار در غع صـ ۳۴۷ - عر صـ ۲۴۳ مظ صـ ۳۵۲ درج است

کی بود یا رب، که رو در یثرب و بطحاکنم

گه بمکه منزلی گه در مدینه جاکنم(الف)

بر کناز زمزم از دل بر کشم یك زمزمه

وزدوچشم خون فشان آن چشمه را دریا کنم(ب)

یا رسول الله مرا با سوی خود راهی نمای

تا زفرق سر قدم و زدیده خود پا کنم(ج)

* * *

خراہم از دل بی رحم گه گه یاد کن ما را

سگ کوی تو ام آخر بسنگی شاد کن مارا

* * *

ای وای ما ز کرده پشیمان نمی شویم

درویش می شویم مسلمان نمی شویم(د)

* * *

ای دل ترا که گفت بدنیا قرار گیر

ای جان نازنین خود اندر حصار گیر سع ۳۹٤

جای مقام نیست جهان، دل برو منه

خود رو مسافری کن (و) این ره گذار گیر

تا کی روی بکام هوس در قفای حرص

آهسته شو زمانی و بر جا قرار گیر

بنگر که تا تو آمده ای چند کس برفت

آخر یکی ز رفتن شان اعتبار گیر

(الف، ب، ج) هر سه شعر درغح، عر، مظه موجود نیست، باز هم همین اشعار درغح ص ۳٤۷- عر ص ۲٤۳- مظ ص ۳۵۲ درج است (د) غح، عر- میشویم

بر ابلق زمانه سواری بهوش باش

که اسپی[الف] تو کهنه لنگ به تند آن سوار گیر

غره مشوکه کام بکام تو می رود

زیرا که تو ضعیفی و او تندهست بارگیر[ب]

* * *

در جان چو کرد منزل، جانان ما محمد

صد در کشاده در دل، از جان ما محمد

ما بلبلیم نالان، در گلستان احمد

ما لؤلویم (و) مرجان، عمان ما محمد

مسغرق گناهیم، هر چند عذر خواهیم

پژمرده چون گیاهیم، باران ما محمد

[*] از درد زخم عصیان، ما را چه غم که سازد

از مرهم شفاعت، درمان ما محمد

ما طالب خدائیم،[ج] در دین مصطفی ایم

بر در گهش گدائیم، سلطان ما محمد

از امتان دیگر، ما آمدیم بر سر

آنرا[د] که نیست باور، برهان ما محمد

ای[هـ] آب و گل سرودی، وی[و] جان و دل درودی

تا بشنو . یثرب،[ز] افغان ما محمّد

(الف) ایضاً- گراسپی- قیاساً کاسپ تو (ب) مصرع از وزن افتاده است. (ج) بر (ایضاً)
(د) و انرا (ایضاً) (هـ) از (ایضاً) (و) و از (ایضاً) (ز) طیبه (ایضاً)
(*) (امروز خون عاشق در عشق گرهدر شد فردا ز دوست خواهد، تاوان ما محمد)
(رجوع کنید به "نهج البلاغه مصنفه سید محمد عبدالله ابن عبده الحسینی، طبع مجلس مرکز عهودیه دارالسلام گلبرکه شریف. ۱۹ گز لائن. پشاور صدر، اشاعت اول ۱۹۸۶م. مصنف موصوف این غزل را تبرکاً در ابتدای کتاب نقل کرده است. این شعر که در حاشیه درج کردیم هم از آنجا نقل شده و تصحیحات دیگر این غزل هم از آنجا صورت گرفت).

در باغ (و) بو ستانم، دیگر مخوان مغنی[الف]

باغم بس است قرآن، بستان ما محمد

سع ۲۹۵ راهی که سالك با درد یك روز قطع کند بی درد یك ماه قطع نکند[ب] و در هر عصری که یك اندوه گین باشد که همه عالم[ج] در پناه درد او بگذرانند[د] قال علیه سلام **"اقرب الناس الی الله تعالی یوم القیمه من طال حزنه"**[ه] و یکی از صفات سالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم آنست که متواصل الحزن و دایم الفکر بود و بزرگی[و] فرمود **"لما مات فضیل ذهب الحزن عن الارض"** وقتی دو کس منازعت میکردند، یکی گفت **"من عرف الله زالت حزنه"** و دیگر گفت **"من عرف الله طالت حزنه"**

غح ۳۶۳ [*]

گر شام غم عشق صباحت باشد — خون جگر و دیده مباحت باشد

با هر دو جهان غمش مقابل نکنم — که اندوه و بلا دوست را راحت باشد

در ردالبدع آورده است که رابعه بصری رضی الله عنها هفت روز چیزی نخورده بود. و حو شب هشتم رسید نفس باوی در معارضه آمد و گفت" ای رابعه! مرا هلاك می کنی رابعه(رح) گفت "صبر کن هر چه امشب رسید از تو باز ندارم" نماز شام شخصی آمد و کاسهء طعام بیاورد، رابعه(رح) کاسهء بنهاد خواست تا چراغ بیارد، چون چراغ آورد گربه طعام (را) ریخته و کاسه (را) شکسته بود، چراغ بنهاد، خواست تا کوزه آبی بیارد، چون آب آورد چراغ مرده بود، خواست تا در تاریکی آب سع ۳۹۶

(الف) معین (یعنی خواج معین الدین چشتی اجمیری رحمة الله علیه. این غزل از اوست. رجوع کنید به سرورق ترجمه مواهب الدنیه از مولانا عبدالجبار خان، طبع محمد علی کارخانه کتب اسلامی کراچی ج ۲ ص ۱۲) (ب) راهی که سالك با درد یك روز قطع کند سالکی بی درد بیك ماه قطع کند (کذا فی تذکرة لابرار والاشرار مؤلفه اخوند درویزه ننگرهاری، طبع اداره اشاعت سرحد پشاور ص ٦٤). (ج) سع، غح، مظ، علم (د) بگذارند (کذا فی تذکرة الابرار و الاشرار ص ٦٤)
(ه) ابن الجوزی این حدیث را موضوع قرارداده است (کتاب الموضوعات طبع مدینه منوره ۱۳۸۸هـ جز ثالث ص ۱٤۹) (و) یعنی شیخ عبدالله بن مبارك رحمة الله علیه (تذکرة الاولیأ ج ۱ ص ۸۷).
(*) پس از صفه ۳۹٤ (سع) صفحاتی چند غیر مرتب در صورتیکه تسلسل متن برجا مانده منسلك "سع" کرده شده نیز برابر چهار صفحات "غح "غح، و مظ" آخرین متن از "سع" ساقط شده است. ازین رو تا آخر متن با صفحات " سع" صفحات " غح" را معاً نشان داده ایم.

خورد، کوزه بیفتاد و شکست، رابعه(رح) فریاد بر آورد و گفت "ای خداوند!! این ضعیفه را هلاك میکنی" هاتف آواز داد که ای رابعه اگر خواهی که خزائن روی زمین را در جیب تو نهم اما اندوه خود را از تو بر گیرم زیرا که اندوه ما و مراد دنیا در یك دل جمع نشود، رابعه(رح) فریاد بر آورد و گفت "خداوند!! اگر خزائن روی زمین را بمن دهی و کلید هشت بهشت را بمن دهی، بیك اندوه تو که فریاد شوق تو بر آرم بدان برابر نکنم"- هاتف آواز داد که ای رابعه! چون اندوه مرا قبول کردی، در بلا صبر کن[الف] در تذکرة الابرار آورده است که رابعه بصری(رح) در تمام عمر روز و شب در دو وقت از عبادت فارغ نشستی، یکی از وقت صبحدم تا طلوع آفتاب، دویم بعد از نماز عصر تا غروب آفتاب و درین وقتها مناجات کردی و میگفتی خداوند!! بعبادت خود ترا توانگر نمی گردانم و خود را بدان از دوزخ نمی رهانم بلکه تا جای تأسف و پشیمانی نمانده باشم"[ب] و در ارشاد الطالبین شیخ جلال الدین تانیسری(رح) آورده است که عشاق (شطار از زهد بپرهیزند)[ج] و از ریاضت بگریزند و کشف و کرامات را بخود[د] نخرند و مقید بچیزی نگردند و بریده و دریده از همه جانباز اند نه آنکه ایشان از عبادت و زهد و تقوی و ریاضت احتراز کنند و ذمیمه دانند بلکه جان کندن[هـ] و خوف خوردن[و] و گم شدن[ز] و پیش از مرگ بمیرند[ك] و بحق رسیدن[ل] آنجا اکثر مدعیان سلوك و جهال صوفیه راه خطا کرده اند و گمراه ابد شده اند، نعوذ بالله منها. و در تذکرة الابرار اخوند در ویزه علیه الرحمة و الغفران آورده است" کسانی باشند که آواز دیو و پری شنوند و یا خوابی بینند دعوای پیری و مریدی کنند که ما مامور ایم بدین کار من عندالله تعالی یا مارا پیغمبر علیه السلام بدین امر کرده یا فلان کس که از دار فنا بدار البقا رحلت نموده، حاضر آمده ما را اذن و ارشاد داده، بدان و آگاه باش که این جمله از القاء نفسانی و اغوای شیطانی است که این

غح۳٦٤

سع۳۹۷

(الف) تذکرة الابرار ص ٦٠ (ب) ایضاً صـ ٦٦ (ج) ایضاً صـ ٦٥. (د) بجوی نخرند (ایضاً صـ ٦٥) (هـ) کننده (و) خورند(ز) شوند (ك) عر- بمردن (ل) رسند

ضعیف را کافر ساخت و بسبب کفر عوام الناس را گمراه ساخته، نعوذ باللّٰه منها و ایضاً در تذکرة الابرار آورده است قال بعضهم ان الذنب یوجب نزول[الف] الولایة و قال بعضهم لا یوجب نزول[ب] الولایة بالکبیرة و لانزول[ج] بالصغیرة و الاصح ان[د] نقول ان کل ذنب یوجب سقوط العدالة یوجب زوال الولایة لان الفاسق لایجوز ان یکون الولیا لانه لما لم یکن اهل[هـ] سرائر الناس و هوالشهادة فلا یکون اهل[و] سرائر اللّٰه تعالی و هوالولایة ثم الولایة علی ضربین ولایة الایمان و ذلك لایزول بالکبیرة و ولایة الاحسان والامتنان و ذلك لا ینبغی[ز] مع الکبیرة. غع۳٦٥ سع۳۹٦

بعضی از روافض آنکه ظاهر حال خود بل بعض اتباع حاضران مجلس خویش نیز به صلاح ظاهر شریعت آرایند چنانکه در طهارت آب چندان جهد کنند که از میان دریا بردارند و خادم را فرمایند تا دست خود را بدان نرساند و بیك دست بیارند و برجای بلند نه نهد و تخصیص آن آوند برای خود کنند و در زمان وضو و غسل هر عضوی را بتمام تبلیغ و مبالغه، ما لاکلام شویند بل از برای هر عضوی بحقیقت تجفیف[ك] علیحده سازند تا خشك تمام نسازند پای در کفش نه نهند و بر زمین غیر قابل صلوة نروند بل اکثر پای برهنه بر آن زمین نه نهند اگر چه خشك باشد در بدپهه بشویند و بر مصلی مخصوص تنها باشند، قیام و قعود ناموجه و هبوط و صعود نامرخصه بر جای آرند. بعد از ادای رکعتی چند دعای زبانی بر زبان رانند و علی هذالقیاس. ترتیبات[ل] طبعی بیحد وعد میکنند و از آن خبر ندارند که این جمله از ممنوعات بل ازٔ علامات روافض اند. در تذکرة الابرار و الاشرار آورده است که روایت سع۳۹۷ معتبره از حضرت سید جلال جهانیان (رح) برین جمله مشیر است که واعلم انّ البیعة

(الف) نزول (کذافی تذکرة الابرار ص ٤٧) (ب) نزول (کذافی تذکرة الابرار ص ٤٧) (ج) نزول (کذافی تذکرة الابرار ص ٤٧) (د) انا (ایضاً) (هـ) اهلاً لسرائر (ایضاً) (و) اهلاً لسرائر (ایضاً)(ز) یبقی (ایضاً ص ٤٨) (ك) بل ازبرای تجفیف هر عضوی خرقه، علیحده سازند (ایضاً ص ٤٩) (ل) مبتدعات (تذکرة الابرار ص ٤٩)

من سنن الانبیاء علیهم السلام و من خلفاء الراشدین الی یوم القیمة باق بلا انکار(الف) و لکن لایجوز لاحد من العلماء و الصلحاء و السادات (فی الخلافة)(ب) بان انواع الخلافة و البیعه باختیاره الا ان یکون له رخصة من الشیخ الذی هو ماذون ومرخص بالتحقیق(ج) اکابر عن اکابر الی نبینا علیه السلام ومن لم یبلغ الرخصة عن مثل هذاالشیخ(د) ذکرنا فهو ضال و مضل وکان عاقبة امره بالکفر لانه مدعی کذاب مفتری علی صاحب الشریعة بالحقیقة و الافتراء علی(هـ) من الله محض الکفر. ایضاً عن تذکرة الابرار (تیز روان شطار که برگزیدگان حضرت غفار اندبرین)(و) مضمون فتوی داده اند هر که بی اذن مرشد حقانی که اذن و ارشاد دست بدست از حضرت خیر البشر علیه الصلوة والسلام آورده باشد اگر یك بار دست ارادت مرید را در دست خود نهد از روی وبال هفتاد اولیای کامل و یك نبی مرسل را کشته باشد، نعوذ بالله منها. وفی الرسالة المکیه "الشیخ هوالذی یقرر الشرع والدین فی قلوب المریدین و شرطه ان یکون عالماً بکتاب الله و سنة نبیه علیه السلام (ولیس کل)(ز) عالم باهل للمشیخة بل ان یکون الشیخ موصوفاً بصفات الکمال و معرضاً عن الدنیا والجاه والمال و ظهرت فی شمائله مکارم الاخلاق کالصّبر والشکر والقناعة و السکوت و الاخلاص.

غع۳۶۶ سع۳۹۸

سوال: اینجا اشکال وارد میشود که در رد البدع فرموده که کسی باختیار و اخلاص دینداری اختیار کند و علم را با عمل(ك) امام خود سازد او را بمرشد حاجت نیفتد و در ذکر اویس قرنی (رض) می آرند که قومی باشند که ایشان را اویسی گویند و ایشان را به پیر حاجت نباشد از آنکه ایشان را نور نبوت در حجرهء خود پیوسته(م) بی پرورش شیخ میدهند. پس از اینجا معلوم می گردد که اذن شرط نباشد بل هر که زاهد و عالم و صالح باشد بآن مستحب گردد. جواب آنکه این وهم شما فاسد آمده است چون از ادراك اشارت این عبارت قاصر آمدید چه اشارت درین آن

سع۳۹۹

(الف) تذکرة الابرار ص ۵۸ (ب) ایضاً. (ج) به للتحقیق (ایضا) (د) الذی ذکرنا (ایضاً)
(هـ) علی الله من محض الکفر (ایضا (و) ایضاً ص ۵۸ (ز) ایضاً (ك) علم با عمل را.
(م) قیاساً "بی واسطهء شیخ پرورش میدهد"

است که پیر گرفتن فرض و واجب نیست بل از نوافل است، پس هر که زهد و ریاضت اختیار کند ابتغاء لوجه الله تا هر چه در کتب اسلامیه مطالعه کند بر وفق آن عمل نماید پیر و هادی او الله تعالی گشت چه راه خودش بنمود. درین باب کلام مشهور غع۳۶۷ است که **"لا یزال العبد یتقرب الی الله بالنوافل"**(الف) کرامت و قربت او گردد نه آنکه دیگری را بحد قربت رساند، اگر مردم قصد خدمت او کنند و استماع اقوالش نمایند بر ایشان نیز تاثیر پیدا خواهد آمد و لکن این کس شایان آن نگشته که دعوت خواص نماید و ذکر و فکر از القاء نفس خود تعلیم کند و مرید گیرد و از خطرات مخالف و موافق آگاه سازد و از مهلکات خلوت بیاگاهد چه ذکر را و خلوت راو ارادت را اکثر من ان یحصی وارد میگرداند(ب) تا هر که بحضرت شیخ کامل از آن واردات نگذشته باشد خود نتواند گذشت و نه مرید را توان گذرانید چه فرق نتواند کرد میان واردات نفسی و جنی و شیطانی و ملکی و رحمانی و کتب اهل سلوك ازین نوع کلمات مملو و مشحون اند اما بی طول صحبت مرشدی که او نیز بحضور شیخ خود تجربه کرده باشد، هکذا الی عهد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم، مکشوف نگردند چه تمام احوالات از خیر و شر در تحریر نیاید تا معاینه کرده نشود، اما اگر این عالم زاهد سع۴۰۰ طلب مولی(ج) نماید این برو فرض گردد که خدمت پیری موصوف بصفات کمال کند و اگر در رساله های تصوف نظر کنی هیچ جای نفرموده اند که فلان کس و فلان شیخ از زهد و ریاضت و علم و عمل بی اذن مرشد کامل بکمال(د) برسید بل خواهی دید که فلان کس را از فلان و فلان را از فلان اذن آمده است و آنچه در بعض رساله ها تحریر نموده که فلان کس حق زیارت قبر فلان شیخ بجای آورده است، برکت آن یافته، آن غع۳۶۸ محمول بر آنست که شیوخ زمان را دریافته باشد و از ایشان شرف و دعا و اذن بدو رسیده باشد، بعد از آن ازدیاد برکت از قبر یافته باشد نه آنکه بسبب زیارت قبر

(الف) مسند احمد ج ٦ ص ۲۵٦ (ب) میگردند (کذافی تذکرة الابرار ص ۵۹) (ج) غع، عر، مظ. اگر این عالمی را هر طالب مولی نماید (د) سع، غع، مظ(بکمال) ندارد

ماذون و مرخص گردد، والله اعلم بالصواب. والفرق بين الواردات الرحمانية والملكية والشيطانية يتعلق بميزان الكاشف[الف] و مع ذلك يؤمى الانتقال الى شيئى يسير منها و هوان يكون سبباً للخير مامون القائله[ب] فى العاقبة و لايكون سريع الانتقال الى غيره و تحصيل[ج] بعده توجه تام الى الحق ولذة عظيمة مرغة فى العبادة فهو ملكى او رحمانى و بالعكس شيطانى او ما يقال انما يظهر من اليمين او لقدام اكثره ملكى ومن اليسار والخلف اكثر شيطانى ليس من ضوابط اذ الشيطن يأتى من الجهات كلها والوارد اما ان يتعلق بالامور الدنيوية مثل احضار الشيئى الخارجى الغائب عن الكاشف[د] فى الحال كالاحضار الفواكة الصيفية فى الشتآء مثلاً والاخبار عن قدوم زيد غداً وامثال ذلك مما هو غير معتبر عند اهل الله وهو[هـ] جنى وطى المكان و الزمان والنوذ من الجدار[و] من غير الاستلام و الانشقاق ايضاً من خواصهم و خواص الملائكة التى هى اعلى مرتبة فان كان من الكامل[ز] فمعاونة منهم و ان لم يتعلق بالاخرة او كان من قبل[ك] الاطلاع بالضمائر و الخواطر فهو ملكى لان الجن لا يقدر على ذلك و ان كان بحيث يعطى الكاشف قوة التصرف فى الملك و الملكوت كالاحياء والاماتة والاخراج[ل] لمن فى البرازخ محبوس و ادخال من يريد فى العوالم الملكوتيه عن المريدين الطالبين فهو رحمانية لان امثال هذه التصرفات عن خواص المرتبة الالهية القايم فيها الاكمل و الاقطاب فاذا عرفت مالك[م] بيتاً و اعتبرت حالك و مقامك علمت كمال الاستعداداك و مرتبة كشفك و نقصانها انتهى كلامه. پس كمال راكه از واردات كه تعلق بدنياوى دارد. حاصل آيد و گاهى بعند الضروره بدان مشغول گردد آن از جن نباشد چه جن را در مرتبه او دخل نيست بل انعام و اكرام الهى باشد چه ايشان را قوت تصرف در ملك و ملكوت حاصل شد اما شخصى كه بحد كمال نرسيده باشد البته شايد و بايد كه از امثال واردات جنيه[ن] باشد كه تعلق بدنياى دنى دارد و

سع ۴۰۱

غح ۳۶۹

(الف) السالك الكاشف (تذكرة الابرار ص ٦٦) (ب) الغائلة (ايضاً) (ج) يحصل بعد توجه تام (ايضاً)
(د) المكاشف (ايضاً). (هـ) فهو (ايضا ص ٦٧). (و) الجدران (ايضاً) (ز) المكمل (ايضاً)
(ك) قبيل الاطلاع (ايضاً) (ل) لمن هو (ايضاً) (م) مابينالك (ايضاً) (ن) غح. جنسيه

احتراز تام ورزد و مغرور نگردد چه پیروی جن کفر باشد و در رساله، پیر علی همدانی (رح) است "ای بسا مردم که بمرتبه کشف جن رسیده و در ضلالت افتاده اند ای عزیز! شیخان و مشائخ را اگر مرتبه جن بکمال کشف گردد عوام زمانه او را به پیغمبری گیرند بل خداوند، نعوذ باللّٰه منها و این روشن است که مردم زمانه، ما تابع این مردم جنی و غیب گوی اند. اکثر افغانان این زمانه ایمان بباد داده اند و عوام را معتقدان ساخته کافر شده اند و دعوی کنند که بر ما الهام وارد شده اند و تبعیت الهام می نمائیم و ندانند که الهام بعد از انبیأ (علیهم السلام) و اولیاء اکمل (رحمة اللّٰه) نه آمده است کذا فی الشهیدیه[الف] وفی القشیریه "فالخواطر (خطاب)[ب] مایرد علی الضمائر فقد یکون بالقاء ملك و قد یکون بالقاء الشیطن و قد یکون احدیث النفس و قد یکون من قبل[ج] اللّٰه تعالی فاذا کان من قبل الملك فهو الالهام و ان[د] کان من قبل النفس فهو هوا[هـ] و ان کان[و] من قبل الشیطن فهو الوساوس[ز] و ان کان من قبل الحق و تعالی والقاء[ك] فی القلب فهو خاطر حق و جمله ذلك من قبل[ل] الکلام الی قوله و اتفق المشائخ علی ان من کان اکله من الحرام محض لم یعد[م] بین الوساوس والالهام بآنکه خوردن شیوخ زمانه، ما حرام محض (است) که حلال در آن چون نمك در طعام گاهی یافته شود و گاهی نشود، از دنیا خزینه ها و انبار ها جمع کرده چگونه تعریف[ن] تواند کرد و فی الشهیدیه[س] لان کل عجوز و کافر و عاصی[ع] یری الرویا، الصالحه فی المنام. و در عقیده، امام ابو معین[ف] آورده است. "**الکافر یری بعینه فی المنام انه فی السمآء**" پس چون رویای صالحه کفار را هم باشد درین باب هیچ فضیلت (شیخ را) بر کافر ثابت نشود بسبب رویای صالحه، او

سع ۴۰۲

غح ۳۷۰

(الف) کما ذکر فی التمهید (تذکرة الابرار) (ب) رجوع کنید به رساله، قشیریه ص ۴۳ (ج) قبل الحق سبحانه (ایضاً) (د) واذا (ایضاً) (هـ) هوا جس (ایضاً) (و)و اذا (ایضا (ز) الوسواس (ایضاً) (ك) و القائه (ایضاً) (ل) قبیل (رساله قشیریه ص ۴۳) (م) یفرق (کذا فی تذکرة الابرار ص ۶۸) (ن) تفریق (ایضاً) (س) وفی التمهید (تذکرة الابرار ص ۶۸) (ع) عاص (ایضاً) (ف) یعنی ابو معین نسفی

نیز از جانب جن باشد و فی المهید "الاخبار من الجن جائز". پس به بسیاری مریدان نیست چه معلوم کافه انام است که اتباع شیطان لعین هر آینه بیشتر از اتباع محمد علیه الصلوة والسلام است پس بر نسب نیست چه همه مردم از کافر مسلم همه از فرزندان پیغمبر (ع) اند، پسر نوح علیه الصلوة والسلام و علی نبینا را شنیده باشی که کافر شده بدوزخ رفت. پس به بسیاری مال نیست، این مشیر بر اعتقاد و اعتماد شیوخ زمانهء(الف) ما است چه شرف دارین خود را در مال دانند بل لافها زنند که اگر ما را شرف و ولایت نبودی مردم بما رجوع نشدی و مالهای ما بسیار نبودی و از آن خبر ندارند که مقبول حق مردود خلق و مردود حق مقبول خلق باشد و اگر فضیلت در مال بودی اولیای متقدمین چون بایزید بسطامی و ابراهیم بن ادهم و فضیل ابن عیاض (رحمتم الله) و غیر ذلك دنیا و اهل دنیا را ترک ندادی.

سع۴۰۳ غع۳۷۱

ای عزیزا شیخی و پیشوای و پیری و مریدی زمانهء ما را قدماء مثالی واضح نهاده و نصیحتی فائح نموده اند چنانچه در رد البدع آورده است که پیری و مریدی اهل زمانه بی شرائط چون نماز بی وضو و ادا نماز بغیر وقت و روزه بی امساك و زن بی نکاح و زراعت بی تخم و درخت بی بر ومرغ بی پر و خانهء بی در وتن بی سر و سر بی بصر و چشم بی نظر باشد. این مکتوب را بتدبیر مطالعه کنید تا شیخی و درویشی و پیری و مریدی جهال که درین زمانه پیدا شده است و بواسطهء فتنهء ایشان جهان بفساد پر شده در نظر آید امروز دیگر چه مانده است. قال النبی علیه الصلوة والسلام "اذا رأیت انعم علی عبده و هو مقیم علی معصیة فاعلم انه مستدرج" صدق رسول الله علیه الصلوة والسلام، یعنی چون بنده گناه کند و حق تعالی مستدرج بر وی نیکی کند و نگیرد ویرا، بدانکه استدراج است و جزای مکر اوست و اگر بگیرد ویرا بعذاب تا توبه کند عنایت اوست "وَ يَعْفُوْ اُمْلِيْلَهُمْ اِنَّ كَيْدِىْ مَتِيْن" مهلت دهم ایشان را و عمر دراز تا گناه کنند و سزاوار عذاب گردند- الاملاء فرصت دادن "انّ کیدی

(الف) غع، عر، مظ (ما است) ندارد

متین" بدرستیکه کید من استوار یعنی عذاب من در صورت نعمت بر دشمنان سخت است، چهار سال فرعون را ملك و مال دادیم و هیچ درد سرش ندادیم- نصیحت عارفان اینست که هر چند کرامات ازوی ظهور کند ترس وی بیشتر باشد- قال سید الطّائفه جنید(رح) "لمّا طاب عیش علی الاولیاء و مکر الله تطیّر[الف] فی السّما و تمشی علی المآء در صورت فقر می باشد در وی ترس کمتر است و اگر در صورت غنا میباشد آنجا ترس بیشتر است- در مشارح و شرح آورده است که حضرت علیه السّلام فرموده است "**من عمل لیس علیه امرنا فهورد**"[ب] نقل است که روزی یکی از اصحاب اولوالالباب بخدمت پیغمبر علیه الصّلوة و السّلام آمد و پرسید که یا رسول الله! هر آن مومن که در شب هزار رکعت نماز بگذارد مژده ثواب او چه باشد؟ حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله و سلم فرمود" از ثواب چه پرسی، از عذاب پرس، گفت چرا یا رسول الله؟ گفت" جبرائیل امین(ع) بفرمان رب العلمین بمن نیاورده و من نیز بشما اظهار نکردم، چگونه از هوی بجا آورده؟"- این شیخان افغانان بیشتر این قسم را بجای می آرند که شب و روز به نمازهای نوافل بطور خود مشغول میباشند بی آنکه در کتاب دیده باشد بعده آنانی که قدم بر هوای نفسانی نهند تا صفای باطن یابند ایشان را چاره نباشد از اذن شیخ اگر چه آن نوافل اعمال از کردار خیر البشر علیه الصّلوة السلام منقول باشد چه شیوخ حقانی اسرار مودعه اعمال را دریافته اند بحسب هر کلامی از مریدان فرمایند تا در صفای آن غلط نخورند و به ضلالت نروند و در انیس العاشقین آورده است درویشی را این قدر معرفت می باید که احوال مرید دریابد که برحسب آن تربیت کند تا بمقام رسد، اگر مقام مرید عزلت دارد عزلت فرمایند و اگر مقام مرید سکوت دارد سکوت فرمایند و اگر اهلیت این مقام ندارد پس تلقین دیگر آن کند که ادای خمس اوقات بجماعت و صوم کند و اگر پیر عارف باحوال مرید نباشد قطاع الطریق است. حضرت شیخ علی ترمذی قدس الله سره بن

سع۴۰۴
غح۳۷۲

(الف) سع، عر مظ- (تطیر) ندارد، (ب) ابوادؤد ج ۲ص ۲۷۹- مسند احمد ج ۶ص ۲۵۶

سع ٤٠٥
غح ٣٧٣

قنبر علی بن سید احمد بن سید یوسف نور بن سید محمد نور بخش ترمذی بن سیداحمد بیغم بن سید براق بن سید احمد مشرف(الف) بن سید شاه ابو تراب[ب] سید حامد[ج] بن سید محمود[د] بن سید عثمان بن جعفر بن سید عمر بن سید محمد بن حسام الدین بن اسحاق شاه[و] بن ناصر خسرو بن سید جلال گنج علم بن سید امیر علی بن سید عبدالرحیم[ز] بن سید محمد مکی بن سید محمد مهدی بن حسن عسکری بن سید علی تقی بن علی نقی بن سید علی رضا بن سید موسی کاظم بن جعفر صادق بن محمد باقر بن زین العابدین بن علی[ك] اصغر بن حسین شهید کربلا ابن بی بی فاطمه زهرا رضی الله عنها منکوحه علی مرتضی رضوان الله عنهم اجمعین و بنت رسول مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم و علی سائر الانبیاء والمرسلون برحمتك یا ارحم الرّاحمین. وفات شیخ علی ترمذی در سال نه صد و نود و یك هجری.[ل] لفظ پنج تن پاك و دوازده امام از علامات رفض است، اما ایشان (را) دوست می دارم از چشم سر چه ایشان اهل بیت رسول خدا اند علیه السلام لکن فضل ابوبکر بر عمر و فضل عمر بر عثمان و فضل عثمان بر علی و فضل علی بر سائر اصحاب رضوان الله تعالی عنهم اجمعین برحمتك یا ارحم الرحمین.

بدانکه ای عزیزا باعتقاد تام و زیادت اهتمام هر وردی که باشد تاثیر داردو روافض غیر الدین گویند که تاثیر و ظائف و تصدقات بارواح اموات و حوائج دیگر دینوی باشد یا دینی نیست و این قول ایشان محض کفر است و مخالف اعتقاد باشد

(الف) مشتاق (روحانی رابطه صـ ٤٢٣) (ب) شاه ایوب ابو تراب (ایضاً) (ج) سع، غح، مظ- حاملی (د) محمد بن اسحق بن عثمان (روحانی رابطه صـ ٤٢٣) (و) حسام بن شاه ناصر خسرو (ایضاً) (ز) امیر علی بن محمد مکی (ایضاً) (ك) زین علی بن امام حسین رضی الله عنه (ایضاً) (ل) شجره، نسب شیخ علی ترمذی که معروف به پیر بابا است و مرشد اخوند درویزه مصنف تذکرة الابرار و الاشرار است، اینجا نقل کردن با مطالبب نسخه، زیر نظر (مرأة الاولیاء) غیر مربوط است

که در قصیده مبارکه معظمه مشرفه چنان است:

ولـلـدّعـوات تـأثـیـر بـلـیـغ و قد ینفیه اصحاب الضلال

پس در و ظائف منقول اولیأ کبار و اتقیاء ابرار تأثیرات بسیار مساهده شد، پس زیادت و نقصان از قدر مروی در مذهب امام اعظم رحمة الله علیه موجب حرمان است از تأثیر چنانچه یك شخص بتو نشانهء خزانه دهد که فلان جای و فلان سنگ در زیر آن باشد، پس شما اگر زیر آن سنگ میجوی بیابی و اگر نه محروم مانی، پس در هر ورد شروط واهب(الف) نگذار تا فائده یابی. پس در ختم خواجگان شروط است و آداب، و اگر رعایت شروط و آداب نکند بهره نیابد و بی فائده رنج کشد. شروط طهارت و رعایت اعداد ادعیه که فاتحه و درود والم نشرح از یك کم هشتاد و اخلاص از هزار بار زیاده و کم نکند و آداب آنست که مقتدای ختم را باید که رو به مشرق دارد و دیگر شش کس با خود حلقه کند و اذن از ماذون آورده باشد و داخل طریق بهتر است اگر اذن دارد و خنده نکند در ختم و متقیان باشد و کینه و بغض با کس نکنند در آن وقت و نامهای خواجها یاد دارند و ثواب بارواح ایشان ببخشند و تضرع و خشوع نمایند و ایشان بخدای روئیدار کند و در روز یك ختم کافی است، اگر اثر آن ظاهر نشد پس در شب دیگر کند، پس اگر نیز ظاهر نشد دیگر خواهد کرد تا سه روز یا پنج روز یا هفت روز، البته تأثیر خواهد کرد و اگر این شروط و آداب را بجا نیاورد بی فائده رنج کشد و اسماءخواجها اینست که درین دعا مذکور است " الهی بحرمت خواجه عبدالخالق غجدوانی و خواجه بهاء الدّین نقشبند و خواجه بایزید بسطامی و خواجه شیخ ابو منصور ماتردیدی و خواجه ابوالحسن خرقانی و خواجه یوسف همدانی و خواجه سید پارسا و امیر کلال (رحمة الله) حاجت من برآر و فلان کس را شفا بخش و شیرینی در مائده حاضر خواهد کرد- نقل ارشاد الطّالبین، ایضاً در تذکرة الابرار آورده است که کسی که دعوی تصرف کند و بر آن باشد که بینه و

غع ۳۷٤ — غع ۳۷٥

(الف) غع، عر، مظ (مواهب) ندارد

بین اللّه بدان مقام رسیده است که نماز ازو ساقط شده و خمر خوردن و معصیت کردن و مال سلطان خوردن او را حلال شده، هیچ شك نیست که کشتن او فاضل تر باشد از کشتن صد کافر زیرا که ضرر او در دین عظیم تر و قوی تر بود از ضرر صد کافران چه بسبب او در اباحت و الحاد کشاده گردد که آن در را نتواند بست و ضرر اباحتیان بیشتر است زیرا که شرع را هم بدعوی شرع خراب میکند، اگر آن شیطان صفت را سیاست کند شیطان مفسد کشتننده آن ملحد را در وهم اندازد که اگر او را سیاست کنی و برنجانی او ترا زخم زند، این تهدید از کید شیطان و وسوسهٔ او باشد و از جمله مکر و تلبیس ابلیس، پس در اجرای امور دینی و اوامر شرعی به تخویفات و تهدیدات شیطان التفات نباید کرد و فرمان خدای را امتثال باید کرد و حدود و تعزیرات بروجه شرع بر اند و به ثواب از حضرت ربّ العلمین و اثق باشد(*) در خانی آورده که اگر بشنود نام از نامهای خدایتعالی واجب است بر شنوده که تعظیم دهد نام باریتعالی را و گوید سبحان اللّه و مانند این، کذافی خزانة الرّوایات اگر شخصی "اللّه" گفت شنوده را واجب است گفتن جلّ جلاله، جواب گفتن فرض است در هر مرتبه که نام خدای تعالی بشنود و اگر نام پیغمبر صلی اللّه علیه و آله وسلم بشنود در تمام عمر یك بار صلی اللّه علیه و آله وسلم گفتن واجب است و تکرار کردن سنت است کذافی سراجی. **مسئله**: اگر کسی نام خدای تعالی تکرار کند مر شنوده را سه بار جل جلاله گفتن بسنده است کذا فیي تحفة الفقه. **مسئله**: هر که در یك مجلس چند بار نام پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم بشنود یك بار صلوة گفتن کفایت بود و نیز اگر نام خدای تعالی را در یك مجلس تکرار شنودیك بار جواب گوید کفایت بود کذا فی صلوة مسعودي. این همه مسائل از خلاصة الفقه است.

غع۳۷٦

مسئله: مردی نام پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم گفت پیش کسی که قرآن

(*) ازین ببعد صفحاتی چند معادل چهار صفحات غع از سع ساقط شده است.

میخواند واجب نیست بر آن قاری صلوة فرستادن بر پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم، چون فارغ شود از قرأت قاری اگر درود گوید نیك است و نگوید بد نیست چیزی بروی، کذا فی سراجی. **مسئله،** اگر نام یاران پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم شنود بر شنونده واجب نیست رضی الله عنه گفتن کذا فی القنیه. وقت گفتن و شنیدن نام آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم اختلاف است، بعضی بر آنند که هر نوبت درود گفتن واجب بود و جمعی گوید که در یك مجلس هر چند تکرار یابد یك نوبت درود واجب است و باقی سنت تفسیر حسینی. قوله تعالی "**اِنَّ اللّٰهَ وَ مَلٰئِکَتَهٗ یُصَلُّوْنَ عَلَی النَّبِیِّ یٰاَیُّهَاالَّذِیْنَ آمَنُوْا صَلُّوْا عَلَیْهِ وَ سَلِّمُوْا تَسْلِیْماً**". بدانکه حق تعالی درین آیت کریمه امر می فرمایند بر صلوة بآنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم و علماً میفرمایند که امر دلالت بر وجوب میکند، امّا اختلاف علماً است بمقدار واجب و اکثر ائمه بر آنند که در مدت عمر یك بار واجب است و تکرار آن مستحب و مندوب بر مثال کلمهء توحید و دلیل آنست که امر برای وجوب دلالت میکند بر اتیان واجب نه تکرار آن و بعضی بر آنند که در وقت استماع نام آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم هر وقت که باشد صلوة واجب است بدلیل آنکه حق تعالی "یصلّون" بصیغهء مضارع ادا فرمود آن دلالت بر دوام استمرار میکند یعنی حق تعالی با ملائکه کرام همیشه صلوة بر آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم ابلاغ میفرمایند، پس سزاوار آنست که بندهء مؤمن نیز همواره باین امر پسندیده اشتغال نماید و زبان بدرود محمد صلی الله علیه وآله وسلم بکشاید اما روایات فقه که فقهاءقدس الله ارواحهم بر آن رفته اند در کتب متداوله ایراد کرده اند تفصیل ذکر آنها مناسب نیست و بالجمله آنچه در زادالفقهاً آورده است که صلوة بر رسول صلی الله علیه وآله وسلم بمذهب حنفیه نزد امام کرخی رحمة الله علیه واجب است در همه عمر یك بار و نزد امام(۲۰۹) طحاوی

غح۳۷۷ غح۳۷۸

(۲۰۹) ابو جعفر احمد بن محمد بن سلامه بن عبدالملك الازدی (و ازد قبیله ای مشهور از قبائل یمن است) الطحاوی (و آن قریه ای در بالای مصر است) در سال دو صدو بیست و نه هجری تولد یافت (رجوع کنید به البدایه والنهایه جـ ۱۱ صـ ۱۷٤) و در سال سیصد و بیست و یك هجری وفات

<--

رحمة الله علیه هر بار که نام آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بشنود واجب است بنا بر آن حدیث که حضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود "من ذكرت عنده و لم یصلی علّی فقد جفاني" یعنی هر کسی که نام من بشنود و بر من درود نفر ستد بر من جفا کرده باشد و هم در زادالفقها می گوید که قول امام طحاوی (رح) اصح اقوال است و بمذهب امام شافعی (رح) در قاعدهء آخر بعد التّشهّد فرض است و نزد ما سنت است، والله اعلم.

در بیان مواضعی که استحباب صلوة در آن بیشتر تاکید یافته است

و آن ده موضع است، اول در نماز بعد از تشهّد آخر و بمذهب امام شافعی (رح) بعد از تشهّد اول مستحب است و بعد از تشهّد آخر واجب، دویم در حین دعا چه پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرموده است که دعا محجوب است از صعود بر آسمان تا مادام که بر ما صلوة فرستد(۲۱۰) آنگاه دعا به بدرقه صلوة من از آسمان در گذرد، بموقف اجابت رسد و از امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه مرویست که فرمود نماز و دعا میان زمین و آسمان معلق است تا آن وقت که صلوة بر پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرستاده شود،(۲۱۱) سوم در وقت دخول در مسجد، چهارم در حین فراغ

--> یافت و در قرافه (مصر) مدفون گشت. ابتداءً از خال خود ابو ابراهیم اسمعیل بن یحیي المزنی در مذهب شافعیه درس میخواند، بعداً در فقهء حنفیه ازابی جعفر ابن ابی عمران الحنفي تحصیلات خود را بتکمیل رسانید. معانی الآثار، اختلاف العلماء (مخطوطه قاهره) احکام القرآن، الشروط الکبیر، الاوسط، الصخین،تاریخ الکبیر (رجوع کنید به وفیات الاعیان ج ۱ ص ۷۱ و المختصر فی الفقة مناقب ابی حنیفه (رح) الرّساله فی اصول الدین النوادر والحکایات، صحیح الآثار. (مخطوطه خدابخش لائبریري) معالم الآثار (مخطوطه قاهره) از مصنفات وی خیلی مشهور و معروف بوده است (رجوع کنید به اردو دائرة المعارف الاسلامیه جـ ۱۲ صـ ۲۸).

(۲۱۰) این حدیث را حضرت علی کرم الله وجهه روایت کرده است (رجوع کنید به "الترغیب والترهیب طبع قطر، جـ ۲ صـ ۵۰۵) علامه ابن الجوزی این حدیث را موضوع قرار داده است (رك به "العلل المتناهیه فی الاحادیث المتناهیه" طبع دارنشرالکتب الاسلامیه لاهور جـ ۲ صـ ۳۵۸).

(۲۱۱) رجوع کنید به "الترمذی جـ ۱ یاب الوتر ۲۱". از متن حدیث ظاهر میشود که این قول عمر رضی
<--

مؤذن، پنجم شنیدن یا گفتن نام آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم چنانچه بیان شد، ششم در وقت نوشتن نام آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم که ابو هریره رضی الله عنه روایت میکند از حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم که فرموده که هر که صلوة بر من در کتاب بنویسد فرشتگان برای وی استغفار میکنند تا آن صلوة که در آن کتاب مثبت باشد و آنچه اختیار علماء است آنست که هم صلوة و هم سلام هر دو مثبت سازدو مکروه است که بیکی قناعتت کند و روایتیست که به رموز ننویسد بلکه به صریح صلی الله علیه وآله وسلم یا علیه الصلوة و السلام یا صلوة الله تعالی و السلام علیه بنویسد، هفتم در روز یا در شب جمعه که حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم فرمود "هر که در روز جمعه بر من صلوة فرستد حق (تعالي) دویست ساله گناهان او را بیا مرزد و هر که هشتاد بار بفرستد بیا مرزد حق تعالی دویست ساله گناهان ما تقدم و ما تأخر، هشتم در وقت مصافحه که سبب مغفرت گناهان است، نهم درماه مبارکه شعبان، دهم چون یاد گناهان خود کند و از ارتکاب آن معاصی پشیمان گردد فی الحال کلمه لا اله الا الله محمد رسول الله بر زبان راند و از عقب آن صلوة بر روح مبارك مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم بفرستد تا آن گناهان از برکت کلمه توحید و درود مغفور گردد. پس بنا بر این مقدمات هیچ معامله مربنده را بهتر از متابعت حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم و محبت او نیست و چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم شب و روز در اندیشهء احوال و فکر مرجع و مآل ما می بود اولی آنکه ما نیز بوصف کمال و نعت جلال او پردازیم ، هر که نظر بدین سواد کند محمد شعیب (رح) بن رفیع القدر حافظ گل (رح) بن محمد رفیق (رح) بدعا نیك یاد کند که او را الله تعالی بدیدار خود شاد کند.

غح ۳۷۹ — غح ۳۸۰

--> الله عنه است، باز هم ابن کثیر (رح) از رزین ابن معاویه مرفوعاً با تغیر الفاظ نقل کرده است (رك به تفسیر ابن کثیر سورة احزاب ٥٦).

تمّت هذه الرسالة المباركة الشريفة المسى بالرسالة العنبرية مرآةالاولياء فى مسجد(الف)مولانا فاضل محقق حافظ گل جی قدس الله (سره) فى تاريخ يوم خامس شهر رجب سنه ١٢٢٦ (هجري).

* * * * * * *
* * * * * *
* * * * *
* * * *
* * *
* *
*

(الف) مظ "فى مسجد مولانا صدرالدين صاحب زاده، تورڈهیری بدستخط فقير حقير خاكپاى كبيرو صغير و عـاصـى و جـانى عفى الله تعالى عنه مير احمد بـرحمتـك يـا ارحـم لراحمين (تـاريخ درج نيست).

غخ: "تمت كتاب مرآة الاولياء دستخط فقير حقير خاكپاى عبادالله رحيم الله سنه ١٣٠١ هجرى".

عر:- "تمام شد كتاب مرأة الاولياء دستخط فقير حقير خاكپاى (نام كاتب محكوك شده است) باز هم در گوشه چپ زيرين صفحه، آخرين همين نسخه مسطور است:

"اين كتاب تقدس انتساب تصنيف حضرت مخدوم الملك و فخرالزمان قطب دوران حضرت شيخ صاحب محمد شعيب رحمة الله عليه المعروف بشيخ صاحب تورڈهیری (من مضافات تومان يوسف زاى الگاى پشاور) پير صاحب صوات (كه فعلاً سوات نوشته ميشود) كه در فن سلوك بى نظير و بغايت كثير المنفعت است از كثرت تحريف نـاخين و مغالطه هاى خطاطين مغير و محرف شده بود در اكثر جاها مطلب مفهوم مطالعه كنندگان نمى افتد لهذا باستدعاى محبى مولوى تاج محمد خان ساكن بغداده و بتحريك بالواسطه، صاحبزاده صاحب عبدالنذير جزاهما الله خيراً بنده معترف بنادانى قاضى مير احمد شاه رضوانى اكبر پورى بسيارى از مقامات را تصحيح و تنقيح كرده. والسلام در شهرذ يقعده سنه ١٣١٧(هجري) مقام اكبر پوره."

فهرست اعلام الرجال (متن)

(الف)

(غ)

(ف)

(ق)

(ن)

فہرست اعلام جغرافیائی

متن

فهرست مصادر و مراجع

(الف)

(۱) آب کوثر مؤلفه شیخ محمد اکرام، طبع فیروز سنز لاهور ۱۹۵۲ ع
(۲) آثار جاویدان مؤلفه ڈاکٹر غلام سرور، طبع مکتبه خورشید درخشان کراچی ۱۹٦٦ ع
(۳) آئین اکبري مصنفه ابو الفضل، طبع نولکشور پریس لکهنؤ
(٤) الاصابه فی تمییز الصحابة مؤلفه حافظ ابن حجر عسقلانی، طبع کلکته ۱۸۵۳ ع - مصر ۱۳۲۲ هـ
(٥) الاکتفا فی مغازی المصطفی (ص) مؤلفه جافظ ابی الرّبیع سلیمان بن موسی الکلاغی (متوفی ٦۳٤ هـ)
(٦) الام (مقدمه) مصنفه محمد بن ادریس الشّافعی (رح) طبع اول کلیات الازهر ۱۳۸۱ هـ/ ۱۹٦۱
(۷) البدایه والنّهایه مؤلفه حافظ ابن کثیر طبع دوم مکتبه معارف بیروت ۱۹۷۷ع
(۸) ابوحنیفه مؤلفه پروفیسر ابوزهره، طبع ثانیه قاهره ۱۳٦٦ هـ/۱۹٤۷ع
(۹) ابو داؤد (سنن) مؤلفه ابو داؤد سجستانی (رح) طبع سعید ایچ ایم کمپنی ادب منزل پاکستان چوك کراچی سنه ۱۹٦۷-
(۱۰) التّرغیب و التّرهیب مؤلفه علامه المنذری طبع قطر (بدون تاریخ) -
(۱۱) التّشرف مصنفه مولانا اشرف علی تهانوی، طبع چنچل گوڑه حیدر آباد دکن
(۱۲) التّعرف لمذهب اهل التّصوف مصنفه امام ابوبکر الکلا باذی، طبع قاهره ۱۳۸۰ هـ -
(۱۳) التّکشف مصنفه مولانا اشرف علی تهانوی، طبع سجاد پبلشرز لاهور ۱۹٦۰ع
(١٤) "الحق" (ماهنامه) دارالعلوم حقانیه اکوڑه خٹك، شماره جون ۱۹۸۰ ع
(١٥) "الحق" (ماهنامه) دارالعلوم حقانیه اکوڑه خٹك، شماره مارچ ۱۹۷۷ع
(١٦) احکام القرآن مؤلفه شیخ اکبر محی الدین ابن العربی، طبع مصر (بدون تاریخ)
(۱۷) احوال و آثار بهاء الدّین زکریا ملتانی مؤلفه دکتر بانو شمیم زیدی، طبع مرکز تحقیقاتی فارسی ایران پاکستان ۱۹۷٤ ع

(١٨) احوال العارفين مؤلفه حافظ غلام فريد، طبع نذير سنز پبلشرز لاهور اشاعت اول ١٩٧٩ ع

(١٩) احياء العلوم في الدّين مصنفه امام محمد غزالى، طبع دارالمعرفه بيروت (بدون تاريخ)

(٢٠) اخبار الاخيار مؤلفه شيخ عبدالحق محدث دهلوى، طبع فاروق اكيڈمى گمبٹ، ضلع خيرپور

(٢١) اخبار الحكماء مصنفه جمال الدّين القفطى، طبع لائپزگ ١٣٢٠/١٩٠٣ ع

(٢٢) الخيرات الحسان مؤلفه ابن حجر مكي، طبع بمبئ ١٣٢٤هـ

(٢٣) الدّارمى مؤلفه ابو محمد عبدالله بن عبدالرّحمن الدّارمى، طبع نشر السّنه ملتان (بدون تاريخ)

(٢٤) اذكار ابرار (ترجمه گلزار ابرار) مترجم فضل احمد جيورى، طبع اسلامك بك فاؤنڈيشن لاهور ١٣٩٥ هـ

(٢٥) ارشاد الطّالبين مصنفه اخوند درويزه ننگرهارى، طبع پشاور ١٢٧٨ هـ

(٢٦) ارشاد السّارى شرح بخارى مؤلفه احمد بن محمد قسطلانى، طبع مطبعه الميمنه مصر.

(٢٧) ارواح ثلثه (مجموعه رسائل امير الرّوايات از امير شاه خان، روايات الطّيب از قارى محمد طيب اشرف التّنبيهه از مولانا اشرف على تهانوى) طبع اسلامى اكادمى لاهور ١٩٧٦ع.

(٢٨) ازالة الخفا عن خلافة الخلفاء مصنفه شاه ولي الله، طبع سهيل اكيڈمى لاهور ١٣٩٦هـ.

(٢٩) استيعاب مؤلفه حافظ ابن عبدالبر، طبع حيدر آباد دكن ١٣٢٦ هـ.

(٣٠) اسد الغابه مؤلفه علامه ابن الاثير، طبع تهران (بدون تاريخ).

(٣١) اسلام كا نظام مساجد مصنفه مولانا محمد مظفرالدّين، طبع ندوه المصنفين دهلى ١٣٨١ هـ.

(٣٢) اشعة اللّمعات شرح مشكوة مؤلفه شيخ عبدالحق محدث دهلوى، طبع مكتبه نوريه سكهر ١٩٧٦ع.

(٣٣) اشعة اللّمعات مؤلفه عبدالرّحمن جامى، طبع تهران (بدون تاريخ).

(٣٤) اصطلاحات (تصوف) مصنفه شیخ ابن العربی، طبع مکتبه لبنان بیروت ۱۹۶۹ ع (منسلکه تعریفات شریف جرجانی).
(٣٥) العلل المتناهیه فی احادیث المتناهیه مؤلفه عبدالرّحمن بن علي بن الجوزی، طبع (دار نشر الکتب الاسلامیه لاهور (بدون تاریخ).
(٣٦) الغزالی مؤلفه علامه شبلی نعمانی، طبع مدینه پبلشنگ کمپنی بندر روڈ کراچي (بدون تاریخ).
(٣٧) الفائق مؤلفه جار اللّٰه زمخشری، طبع حیدر آباد دکن (بدون تاریخ).
(٣٨) الفج العمیق (قلمی) مصنفه شیر محمد گگیانی، کتابخانه ریکارڈ آفس شمال مغربي سرحدی صوبه پشاور.
(٣٩) الفرق بین اولیاء الرّحمن و اولیاء الشّیطن مصنفه حافظ ابن تیمیه، طبع بیروت ۱۳۹۰ هـ.
(٤٠) افغانستان در مسیر تاریخ مصنفه میر غلام محمد غبار، چاپ دوم ایران - قم، اسد ۱۳۵۹ هـ.
(٤١) الفهرست مؤلفه ابن ندیم، مترجمه م - رضا تجدد، چاپ اول تهران ۱۳٤۳ شمسی.
(٤٢) اقتباس الانوار مؤلفه شیخ محمد اکرم براسوی طبع لاهور ۱۸۹۵ع.
(٤٣) الکامل فی التّاریخ مؤلفه ابن الاثیر، طبع بیروت ۱۹۶۵ ع.
(٤٤) اکمال الدّین مؤلفه ابو جعفر ابن بابویه قمی الصّدوق، چاپ تهران ۱۳۹۰ هـ.
(٤٥) المحبر مؤلفه ابو جعفر محمد بن حبیب بن امیه بن عمرو الهاشمی، طبع حیدر آباد دکن ۱۳۶۱ هـ.
(٤٦) المعمرون و الوصایا مؤلفه ابی حاتم سجستانی، تحقیق عبد المنعم عامر (طبع داراحیاء الکتب العربیه.)
(٤٧) الملل و النحل مصنفه محمد بن عبدالکریم شهرستانی طبع کیورٹن لندن ۱۸٤۲ ع.
(٤٨) المصنوع فی احادیث الموضوع مؤلفه ملا علی قاری، مطبع محمدی لاهور (بدون تاریخ)
(٤٩) المنتظم مؤلفه عبدالرّحمن ابن الجوزی طبع دائر المعارف عثمانیه حیدر آباد دکن اشاعت اول
(٥٠) المنجد (عربی- اردو) طبع دارالاشاعت کراچی ۱۹۶۰ ع

(٥١) المنقد من الضــلال مـؤلفـه امام محمد غزالی، طبع مصر، مطبع محمودیه، (بدون تاریخ)

(٥٢) المیزان مصنفه امام عبدالوهاب شعرانی، طبع مصر ١٢٧٩هـ

(٥٣) المعجم الفهرس لالفاظ الحدیث مؤلفه ای جی وینسنك، طبع بریل - لیدن ١٩٦٧ ع

(٥٤) انسائلکوپید یا تاریخ عالم مصنفه و لیم - ایل لینگر، ترجمه و تهذیب غلام رسول مهر طبع لاهور ١٩٥٨

(٥٥) انوارالعارفین مصنفه محمد حسین، طبع لکهنؤ ١٨٧٩ع

(٥٦) اورینشل کـالـج میـگـزین، لاهـور، شـماره فروری ١٩٥٥ع (مقاله داکٹر محمد جهانگیر)

(٥٧) الوفا باحوال المصطفی (صلی الله علیه وآله وسلم) مؤلفه ابن الجوزی طبع لائلپور (فیصل آباد) ١٣٩٧هـ

(ب)

(٥٨) بحرالانوار مؤلفه پروفیسر عبدالـروف نوشهروی، طبع عظیم پبلشنگ هاوس پشاور١٣٨٤هـ

(٥٩) بحر محیط (تفسیر القرآن) مؤلفه اثیر الدّین ابی عبدالله محمد بن یوسف بن علی بن حیان الاندلسی، طبع اول مطبع السّعاده مصر ١٣٢٨هـ

(٦٠) بخاری شریف الصّحیح (عربی اردو) مؤلفه محمد بن اسماعیل بخاری طبع امجد اکیدمی لاهور

(٦١) بزم صوفیه مؤلفه صباح الدّین عبدالرّحمن، طبع دارالمصنفین اعظم گڑھ ١٩٤٩ع

(٦٢) بیان واقع مصنفه خواجه عبدالکریم کشمیری، مرتبه پروفیسر ڈاکٹر کے- بی- نسیم، طبع پنجاب یو نیورسٹی لاهور، اشاعت اول ١٩٧٠هـ

(٦٣) پشتو (ماهـنامـه) پشتو اکیڈمی پشاور یورنیورسٹی (سوات باباجی نمبر فروری/ مارچ ١٩٨٢

(٦٤) پشتون کون هیں؟ مصنفه پروفیسر پریشان خٹك، طبع پشتو اکیڈیمی پشاور یورنیورسٹی ١٩٨٤

(ت)

(٦٥) تاریخ ابن خلدون مترجمہ حکیم احمد حسین آبادی، طبع نفیس اکیڈیمی کراچی۱۹۸۱ع
(٦٦) تاریخ ایران مؤلفہ پروفیسر مقبول بیگ بدخشانی، طبع مجلس ترقی ادب کلب روڈ لاہور ۱۹٦۷
(٦۷) تاریخ ادبیات ایران مصنفہ ذبیح اللّٰہ صفا، طبع تہران، چاپ سوم ۱۳۳۹
(٦۸) تاریخ اسلام مولفہ شاہ معین الدّین ندوی طبع اعظم گڑھ ۱۳۷۰/ ۱۹۵۲ع
(٦۹) تاریخ بغداد مؤلفہ ابوبکر احمد بن علی المعروف بہ خطیب بغدادی، طبع دار الکتب عربی بیروت
(۷۰) تاریخ تصوف در اسلام مصنفہ دکتر قاسم غنی، طبع دوم تہران ۱۳٤۰ھ
(۷۱) تاریخ الخلفاء مؤلفہ جلال الدّین سیوطی مترجمہ اقبال الدّین احمد طبع نفیس اکیڈیمی کراچی ۱۹٦۳ ع
(۷۲) تاریخ پاکستان و بھارت مؤلفہ ہاشمی فرید آبادی، طبع انجمن ترقی اردو کراچی۱۹۵۳ع
(۷۳) تاریخ پشاور مصنفہ گوپال داس، طبع لاہور-
(۷٤) تاریخ دعوت وعزیمت مصنفہ سید ابوالحسن علی ندوی (ج۱) طبع اعظم گڑھ، ۱۳۷۵ھ، (ج۳) کراچی ۱۳۹۹ھ، (ج٤) کراچی ۱٤۰۰ھ (ج۵) کراچی ۱٤۰٤ھ (ج۲) اعظم گرھ ۱۳۷۷ھ
(۷۵) تاریخ دولت فاطمیہ مؤلفہ رئیس احمد جعفری، طبع ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور۱۹٦۵ع
(۷٦) تاریخ عرب قبل از اسلام مؤلفہ جواد علی، بیروت ۱۹٦۸ع
(۷۷) تاریخ فیروز شاہی مؤلفہ ضیاء الدّین برنی، طبع کلکتہ ۱۸٦۲ع باہتمام کپتان ولیم ناسولیس
(۷۸) تاریخ طبری مترجمہ سید محمد ابراہیم ندوی، طبع نفیس اکیڈیمی کراچی اشاعت پنجم
(۷۹) تاریخ کبیر مؤلفہ محمد بن اسماعیل بخاری، طبع دائرۃ المعارف عثمانیہ حیدرآباد دکن ۱۳٦۳ھ

(۸۰) تاریخ مخزن افغانی مؤلفہ نعمت اللہ ہروی، مترجمہ ڈاکٹر بشیر حسین مرحوم طبع لاہور ۱۹۶۸

(۸۱) تاریخ مشائخ چشت مؤلفہ محمد زکریا، طبع اول مجلس نشریات اسلام ناظم آباد کراچی ۱۳۹۷

(۸۲) تاریخ معتزلہ مترجمہ رئیس احمد جعفری، طبع اول سعیدی ایچ- ایم کپمنی کراچی ۱۹۶۹ع

(۸۳) تاریخ ہندوستان مؤلفہ مولوی ذکاء اللہ دہلوی، طبع مطبع انسٹیٹیوٹ اعظم گڑھ ۱۹۹۱ع

(۸٤) تاریخی و ادبی مطالعے مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، طبع مسلم یونیورسٹی علیگڑھ۱۹۶۱ع

(۸۵) تبییض الصّحیفہ مؤلفہ جلال الدّین سیوطی، طبع حیدر آباد دکن ۱۳۳٤ھ

(۸۶) تبلیغی نصاب مؤلفہ شیخ الحدیث محمد ذکریا، طبع عتیق اکیڈیمی ملتان (بدون تاریخ)-

(۸۷) تذکرۃ الابرار و الاشرار مؤلفہ اخوند درویزہ، طبع دارالاشاعت سرحد پشاور (بدون تاریخ)

(۸۸) تذکرۃ الاولیاء مؤلفہ فرید الدّین عطار، تحقیق مرزا محمدخان قزوینی چاپ پنجم تہران-

(۸۹) تذکرۃ اولیای ہند مؤلفہ مولوی عبدالرّحمن چشتی، طبع لکھنؤ ۱۹۱٤

(۹۰) تذکرۃ الشّعراء مؤلفہ دولتشاہ سمرقندی، طبع تہران ۱۳۳۸ شمسی-

(۹۱) تذکرۃ الشّعراء مؤلفہ عبدالغنی، علیگڑھ ۱۹۱۶ع-

(۹۲) تذکرۃ الحفاظ مؤلفہ حافظ شمس الدّین ذہبی (متوفی ۷٤۸ھ) طبع حیدر آباد (بدون تاریخ)

(۹۳)تذکرہء صوفیای سرحد مؤلفہ اعجازالحق قدوسی، طبع مرکزی اردو بورڈ لاہور۱۹۶۶ع

(۹٤) تذکرہء علمای ہند مؤلفہ رحمان علی، طبع کراچی ۱۹۶۱ع

(۹۵) تذکرہء علماء و مشائخ سرحد مؤلفہ امیر شاہ قادری، طبع عظیم پبلشنگ ہاؤس پشاور۱۹۷۲ع

(٩٦) تذکرة الموضوعات مؤلفه محمد طاهر بن علی الهندی، طبع بیروت ١٣٩٩ھ
(٩٧) تذکرة الموضوعات مؤلفه محمد طاهر بن علی المعروف به قیسرانی الشّیبانی، طبع نور محمد اصح المطابع کراچی (بدون تاریخ)-
(٩٨) ترجمان السّنه مؤلفه مولانا بدر عالم، طبع دوم ندوة المصنفین دهلی ١٣٧٧ھ/١٩٥٨ع
(٩٩) ترجمه مواهب الّدنیه مؤلفه مولانا عبدالجبار خان، طبع کراچی (بدون تاریخ)-
(١٠٠) ترمذی (عربی- اردو) الموسوم به جائزه الشّعوذی مترجمه و حید الزّمان، طبع محمد علی کارخانه کتب کراچی (بدون تاریخ)
(١٠١) تصوف کیاهے؟ مرتبه مولانا منظور نعمانی، طبع اداره اسلامیات لاهور ١٤٠١ھ/١٩٨١ع
(١٠٢) تعریفات مصنفه علی بن محمد الشّریف جرجانی، طبع مکتبه لبنان بیروت١٩٦٩ع
(١٠٣) تعلیم الدّین مصنفه مولانا اشرف علی تهانوی، طبع دارالاشاعت کراچی ١٩٧٧ع
(١٠٤) تعلیم غوثیه مؤلفه شاه گل حسن قادری، طبع نفیس اکیڈیمی کراچی ١٩٦٧ع
(١٠٥)تفهیمات الهیه مصنفه شاه ولی الله دهلوی، طبع شاه ولی الله اکیڈیمی حیدر آباد سندھ ١٣٩٠ھ
(١٠٦) تقریب التّهذیب مؤلفه ابن حجر عسقلانی، تحقیق عبدالوهاب عبدالطیف (بدون مقام و تاریخ)
(١٠٧) تلبیس ابلیس مؤلفه ابن الجوزی مترجمه ابو محمد عبدالحق طبع مرکز علم و ادب آرام باغ کراچی-
(١٠٨) تمدن هند پراسلامی اثرات مؤلفه ڈاکٹر تاراچند، مترجمه محمد مسعود احمد، طبع مجلس ترقی ادب کلب روڈ لاهور ١٩٦٤ع
(١٠٩) تواریخ حافظ رحمت خان مترجمه روشن خان، طبع پشتو اکیڈیمی پشاور اشاعت اول ١٩٧٦ع
(١١٠) تواریخ خورشید جهان مصنفه شیرمحمد خان گنڈاپور، طبع لاهور ١٣١١ھ/ ١٨٩٤ع
(١١١) تهذیب الاسماء مؤلفه امام نووی،طبع دارا الکتب العلمیه بیروت (بدون تارخ)

(١١٢) تهذیب التّهذیب مؤلفه ابن حجر عسقلانی، طبع حیدر آباد دکن ١٣٢٥ ھ
(١١٣)تیسیر الباری ترجمه و شرح بخاری از علامه بدیع الزّمان، طبع امجد اکیڈیمی لاھور۔

(ج-چ)

(١١٤) جدید دنیائی اسلام (مؤلفه ڈاکتر لوتھراپ اسٹاڈرڈ) مترجمه جمیل الدّین بدایونی علیگڑھ
(١١٥) جذب القلوب مؤلفه شیخ عبدالحق محدث دهلوی مترجمه سید حکیم عرفان علی پیلی بهیت طبع مدینه پبلشنگ کمپنی بندر روڈ کراچی۔
(١١٦) جمع الغوائد مؤلفه امام محمد بن محمد بن سلیمان، طبع مدینه منوره ١٣٨١ھ/١٩٦١ع
(١١٧) جمهرة انساب العرب مؤلفه ابی محمد بن احمد بن سعید بن حزام انلسی، طبع مصر ١٣٨٢/ ھ
(١١٨) چارباغ پنجاب مؤلفه گلشن داس و ڈیره مرتبه کرپال سنگھ، طبع خالصه کالج امرتسر ١٩٦٥ع
(١١٩) چهار مقاله مصنفه نظامی عروضی سمر قندی، تحقیق و تعلیق مرزا محمد خان قزوینی چاپ سوم کتابفروشی زوار تهران ١٣٣١۔

(ح)

(١٢٠) حالنامه مصنفه بایزید انصاری (قلمی) مائیکروفلم پشتو اکیڈیمی پشاور یونیورسٹی.
(١٢١) حدیقه الاولیاء مصفنه مفتی غلام سرور، مترجمه محمد اقبال مجددی، طبع اسلامك بك فاؤنڈیشن لاهور ١٣٩٧ھ/ ١٩٧٦ع
(١٢٢) حدیقة الحقیقت مصنفه حکیم سنائی مرتبه مدرس رضوی، چاپخانه سپهر تهران ١٣٢٩ھ
(١٢٣) حصن حصین مؤلفه محمد بن محمدبن الجزری، مترجمه مفتی محمد عاشق الهی بلند شهری طبع دارالاشاعت کراچی ١٤٠١ھ/ ١٩٨٠ع

(١٢٤) رساله "حضرت حافظ جی مبارك" شائخ کرده عرس کمیٹی عمرزی، طبع سرحد پریس پشاور.
(١٢٥) حلية الاولياء مؤلفه ابی نعیم اصفهانی، طبع قاهره ١٩٣٣ع
(١٢٦) حیات و آثار میان محمد عمر چمکنی مؤلفه ڈاکٹر محمد حنیف، مقاله برائی پی- ایچ ڈی پشاور یو نیورستی (١٩٧٩)
(١٢٧) حیات القلوب مؤلفه باقر مجلسی، طبع کتابفروشی اسلامیه تهران (بدون تاریخ).
(١٢٨) خزینة الاصفیاء مترجمه مفتی محمود عالم هاشمی، اقبال احمد فاروقی، طبع لاهور ١٣٩٢هـ
(١٢٩-الف)
خصائص الکبری مؤلفه جلال الدّین سیوطی مترجمه راجه رشید محمود، سید حامد لطیف، طبع گنجشگر اکیڈیمی لاهور (بدون تاریخ)-
(١٢٩-ب) خلاصه الانساب حافظ رحمت خان با ترجمه بشتو از محمد نواز طائر و مولوی فضل ودود طبع پشتو اکیڈیمی پشاور یونیورستی ١٩٨٣
(١٣٠) خلاصة العارفین مرتبه دکتربانو شمیم محمود زیدی، طبع مرکز تحقیقات فارسی ایران پاکستان اسلام آباد ١٩٧٤ع

(د)

(١٣١) دائرة المعارف الاسلامیه اردو، طبع دانشگاه پنجاب لاهور-
(١٣٢) دائرة المعارف شرق مؤلفه عبدالحسین سعیدیان، چاپ انتشارات شرق تهران١٣٥٨-
(١٣٣) دبستان مذاهب ملامحسن فانی کشمیری، طبع نولکشور کانپور ١٩٠٤ع
(١٣٤) دپشتنو تاریخ مصنفه قاضی عطاء الله، طبع کابل ١٩٧٧ع جلد اول-
(١٣٥) دره نادره مصنفه مرزا مهدی خان استرآبادی، طبع تهران یونیورسٹی ١٣٤١-
(١٣٦) دریائی لطافت مصنفه سید انشاء،طبع آفتاب عالم تاب مرشد آباد ١٨٥٠ع-
(١٣٧) دیوان غزلیات حافظ شیرازی، چاپ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد ١٣٩٩

(۱۳۸) دیوان حکیم سنائی غزنوی مرتبه مظاهر مضفا ، طبع امیر کبیر تهران ۱۳۳۶ھ
(۱۳۹) دیوان شمس تبریزی مرتبه بدیع الزّمان، حسن عمید چاپ دوم انتشارات جاوید ان علمی تهران
(۱٤٠) دیوان ظهیر فاریابی مرتبه تقی بینش، طبع طوس مشهد- اسفند ۱۳۳۷-
(۱٤۱) دیوان عبدالرّحمن جامی، طبع تهران-
(۱٤۲) دیوان غزلیات فرید الدّین عطار نیشاپوری، چاپ تهران ۱۳٤۱ھ

(ر)

(۱٤۳) رد المختـــار مصـنفه محـمد امـین المـعروف به ابن عابدین الشّامی، طبع کوئٹه ۱۳۹۹ھ
(۱٤٤) رساله شطاریه (قلمی) مملوکه کتبخانه ندوة العماء فن تصوف نمبر ٤٨-
(۱٤٥) رساله قشیریه مصنفه ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن القشیری، طبع مصر ۱۳۳۰ھ
(۱٤٦) رسالـه وحـدة الوجود مؤلفه علامه عبدالعلی بحرالعلوم مترجمه شاه زید ابوالحسن فاروقی-
(۱٤۷) رشحات عین الحیات مؤلفه فخرالدّین علی بن حسین واعظ کاشفی طبع ایران شهریور ماه ۲٥۳٦-
(۱٤۸) روحانی رابطه مصنفه عبدالحلیم اثر افغانی، طبع دارالاشاعت باجوڑ (مالاکنڈ ایجنسی) ۱۹٦٥
(۱٤۹) رود کوثر مصنفه شیخ محمد اکرام، طبع فیروز سنزلاهور ۱۹٥۸ع
(۱٥٠) روض الانف مؤلفه علامه سهیلی طبع ملتان ۱۳۹۸ھ
(۱٥۱) روضات الجنات مترجمه محمد باقرساعدی خراسانی، طبع تهران (بدون تاریخ)-
(۱٥۲) روضة الصّفا مؤلفه میر محمد بن سید برهان الدّین المعروف به میر خواند، طبع تهران شمسی- ۱۳۳۸
(۱٥۳) رنجیت سنگھ مصنفه سرلیپل گریفن مترجمه مولوی نصیر حسین فاروقی جامعه عثمانیه حیدرآباد دکن-
(۱٥٤) ریاض العارفین مؤلفه رضاقلی هدایت، طبع کتابفروشی محمودی تهران ۱۳۱٦-

(س)

(١٥٥) سرزمین ملتان مؤلفه نور احمدخان فریدی، طبع مصر الادب ملتان (بدون تاریخ)-
(١٥٦) سروش (ماهنامه) اسلام آباد، شماره دسمبر ١٩٨١ع
(١٥٧) سلسلهء اولیای سرحد نمبر ٣٢ "شیخ محمد شعیب تورڈ هیری" مؤلفه نصر الله خان نصر، طبع تهکال بالا پشاور ١٩٥٣
(١٥٨) سلسلهء خیریه مؤلفه مخفی الخیری، اکیڈیمی لاهور ١٤٠١هـ/١٩٨١ع
(١٥٩) سفینة الاولیاء مؤلفه داراشکوه، طبع نولشکورلکهنؤ ١٨٧٢ ع
(١٦٠) سوات نامه مصنفه خوشحال خان خټك مرتبه عبدالحی حبیبی، طبع افغانستان سائنسز اکیڈیمی کابل ١٣٥٨هـ
(١٦١) سیر اعلام النّبلاء مؤلفه حافظ ذهبی تحقیق صلاح الدّین المنجد، طبع بیروت (بدون تاریخ
(١٦٢) سیرالاقطاب مؤلفه الهدیه چشتی، طبع نولکشور لکهنؤ ١٩١٣ع
(١٦٣) سیر الاولیاء مؤلفه میر خورد، طبع مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد ١٣٩٨
(١٦٤) سیرت سلمان فارسی مؤلفه فضل احمد عارف، طبع نذیر سنز پبلشرز اردوبازار لاهور- ١٩٧٥
(١٦٥) سیرت سید احمد شهید مؤلفه سید ابوالحسن علی ندوی، طبع سعید ایچ - ایم کمپنی کراچی ١٩٧٦
(١٦٦) سیرالعارفین مؤلفه فضل الله جمالی مترجمه محمد ایوب قادری، طبع مرکزی ارد و بورڈ لاهور
(١٦٧) سیر المتأخرین مصنفه غلام حسین طبا طبائی، طبع کلکته ١٨٣٨ع
(١٦٨) سیرة المصطفی مؤلفه مولانا محمد ادریس کاند هلوی، طبع مکه بپلشنگکمپنی اردو بازار لاهور-
(١٦٩) سیرة النّبویه مؤلفه حافظ ابن کثیر، طبع بیروت ١٣٩٦هـ
(١٧٠) سیرة النّبویه مؤلفه ابن هشام، طبع ملتان ١٣٩٨هـ
(١٧١) سیرة النّبی مؤلفه علامه شبلی نعمانی طبع اعظم گڑھ اشاعت ششم
(١٧٢) سیرة النّعمان مؤلفه علامه شبلی نعمانی، طبع مدینه بپلشنگ کمپنی بندر روڈ کراچی-

(ش)

(۱۷۳) شاہ ولی اللہ کی سیاسی مکتوبات مرتبہ خلیق احمد نظامی طبع ادارہ اسلامیات لاہور- ۱۹۷۸ع

(۱۷٤) شجرہء نسب صاحبزادگان مرتبہ صاحبزادہ احمد جان، طبع منظور عام پریس پشاور-

(۱۷۵) شذرات الذّہب مولفہ عبدالحی بن العماد الحنبلی (متوفی ۱۰۸۹ھ) طبع بیروت (بدون تاریخ)

(۱۷٦) شرح سفر السّعادہ مصنفہ شیخ عبدالحق محدث دہلوی، طبع مکتبہ نوریہ سکھر ۱۳۹۸ھ

(۱۷۷) شرح مشکل الآثار مؤلفہ حافظ ابی جعفر طحاوی، طبع دار صادر بیروت اشاعت اول۱۳۳۳ھ

(۱۷۸) شرح مواہب الدنّیہ مصنفہ محمد بن عبدالباقی الزّرقانی طبع مصر اشاعت اول ۱۳۲٦ھ

(۱۷۹) شریعت و طریقت کا تلازم مصنفہ مولانا محمد زکریا سہار نپوری، طبع دارالاشاعت کراچی ۱۳۹۹

(۱۸۰) شمس الہدی (قلمی) مصنفہ میان محمد عمر چمکنی مملوکہ کتبخانہ اسلامیہ کالج پشاور-

(ص-ض)

(۱۸۱) صواعق محرقہ (قلمی) مصنفہ شیخ شہاب الدّین احمد بن حجرہیتمی (متوفی ۹۷۳ھ) مملوکہ کتبخانہ اسلامیہ کالج پشاور نمبر ۷۳۷-

(۱۸۲) صوفیای نقشبند مؤلفہ سید امین الدّین، طبع مقبول اکیڈیمی لاہور ۱۹۷۳ع

(۱۸۳) ضرب کلیم مصنفہ علامہ محمد اقبال، طبع غلام اینڈ سنز لاہور ۱۹۷۳ع

(ط)

(۱۸٤) طبقات ابن سعد (عربی)، طبع بیروت ۱۹٦۰ع-

(۱۸۵) طبقات ابن سعد مترجمہ عبداللہ العمادی، طبع کراچی ۱۹٤٤ع

(١٨٦) طبقات الشّافعیه مؤلفه تاج الدّین سبکی، طبع اول مصر مطبع حسینیه (بدون تاریخ)

(١٨٧) طبقات الصّوفیه مؤلفه خواجه عبدالله انصاری هروی تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی، طبع کتابفروشی فروغی تهران ١٣٤٢ هشمسی-

(١٨٨) طریق الهجرتین مصنفه حافظ ابن قیم الجوزیه، طبع قاهره ١٣٧٦ھ

(ع)

(١٨٩) عوارف المعارف (عربی) مصنفه شهاب الدّین سهروردی طبع دارالکتب عربی بیروت١٩٦٦ع

(١٩٠) عوارف المعارف مترجمه شمس بریلوی (مقدمه)، طبع مدینه پبلشنگ کراچی١٩٧٧ع

(١٩١) عینی شرح بخاری مصنفه علامه بدرالدّین عینی (متوفی ٨٥٥ھ) طبع قسطنطیه-

(١٩٢) عیون الاثرفی فنون المغازی والشّمائل و السّیرمؤلفه فتح الدّین سید النّاس الاندلسی

(ف)

(١٩٣) فتاوی ابن تیمیه، طبع الرّباط- المغرب (بدون تاریخ)-

(١٩٤) فتاوی برهنه مؤلفه شیخ نصیر الدّین بینائی، طبع نولکشور لکهنؤ ١٨٧٤ع

(١٩٥) فتح الباری مصنفه حافظ ابن حجر عسقلانی، طبع مصر ١٣٨٨ھ / ١٩٥٩ع

(١٩٦) فتح الرّبانی دیباچه از مولانا عاشق الهی میرٹهی، طبع کراچی ١٩٦٥ع

(١٩٧) فرهنگ فارسی مصنفه حسن عـ[illegible] طبع تهران-

(١٩٨) فرهنگ فارسی مصنفه دکتر معین، طبع تهران ١٣٤٥ھ

(١٩٩) فرهنگ نوین مصنفه مصطفی طباطبائی کتابفروشی و چاپخانه اسلامیه تهران ١٣٥٨ شمسی-

(٢٠٠) فقهای سبعه مؤلفه حافظ محمد اسحق، طبع لاهور ١٩٧٩ع

(٢٠١) فوائد الفواد مرتبه امیر حسن سنجری، طبع نولکشور لکهنؤ ١٩٠٨ع

(۲۰۲) فیض الباری مصنفہ انورشاہ کشمیری، طبع (قاہرہ ۱۳۵۷ھ

(ق-ك)

(۲۰۳) قصص القرآن مؤلفہ حفظ الرّحمن سیوہاروی، ادارہ نشریات اسلام اردو بازار لاہور-

(۲۰٤) قطب الارشاد مصنفہ فقیر اللہ شکارپوری، طبع بمئی ۱۳۳۵ھ،

(۲۰۵) قلائد عقود العقیان فی مناقب ابی حنیفة النّعمان مؤلفہ ابی القاسم بن عبدالعلیم الیمنی الحنفی-

(۲۰٦) کتاب المعارف مصنفہ ابن قتیبہ، طبع مصر-

(۲۰۷) کتاب الموضوعات مؤلفہ ابن الجوزی طبع مدینہ منورہ ۱۳۸۸ھ

(۲۰۸) کشف الظّنون مؤلفہ حاجی خلیفہ چاپ ترکی-

(۲۰۹) کشف المحجوب مصنفہ شیخ علی بن عثمان ھجویری مولوی شفیع ایڈیشن لاہور-

(۲۱۰) کشف المحجوب، طبع مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد ۱۳۹۸ھ

(۲۱۱) کنزالعمال مؤلفہ علاء الدّین علی المتقی الھندی طبع حیدر آباد دکن ۱۳٦٤ھ

(۲۱۲) گلستان مصنفہ سعدی شیرازی، طبع سعید ایچ- ایم کمپنی کراچی ۱۹۷۱ع

(ل)

(۲۱۳) لباب الالباب مؤلفہ محمد عوفی طبع کیمبرج یونیورسٹی لندن ۱۳۲٤/ ۱۹۰٦ع

(۲۱٤) لسان العرب مؤلفہ جمال الدّین محمد بن مکرم، طبع بیروت ۱۳۷۳ھ

(م)

(۲۱۵) مآثر الامراء مصنفہ شاھنوازخان مترجمہ محمد ایوب قادری، طبع مرکزی ارد و بورڈ لاہور ۱۹٦۹ع

(۲۱٦) مبلغ الرّجال (قلمی) مصنفہ خواجہ عبیداللہ، آزاد کلیکشن مسلم یونیورسٹی علیگڑھ

(۲۱۷) مثنوی معنوی مصنفہ مولانا جلال الدّین رومی، طبع لیدن باہتمام پروفیسر

نکلسن۱۹۳۳ع
(۲۱۸) مثنوی معنوی مصنفه مولانا جلال الدّین رومی، طبع نولکشور ۱۹۰۵ع
(۲۱۹) مجمع الانساب (قلمی) مصنفه میان محمد نور متوفی ۱۱۵۰ھ
(۲۲۰) مجمل التّواریخ مصنفه ابوالحسن بن محمد امین گلستانی طبع لیدن ۱۸۹۶ع
(۲۲۱) مجموعه نظم های افغانی (قلمی) مرتبه مولوی عبدالرّحیم، مملوکه پشتو اکیڈیمی پشاور-
(۲۲۲) مجمع الزّاوائد و منبع الفوائد مؤلفه نورالدّین علی بن ابی بکر الهیثمی طبع قاهره ۱۳۵۳ھ
(۲۲۳) مجمع الفصحاء مؤلفه رضاقلی هدایت، طبع تهران-
(۲۲۴) مخبر الواصلین (قلمی) مصنفه فاضل اکبر آبادی مملوکه کتابخانه دانشگاه پنجاب شماره نمبر ۳۲۲۶۱
(۲۲۵) مخزن لاسلام افغانی مصنفه اخوند درویزه طبع پشتو اکیڈیمی پشاور ۱۹۶۹ع
(۲۲۶) مدارج النّبوة مؤلفه شیخ عبدالحق محدث دهلوی، طبع مکتبه نوریه رضویه سکهر۱۳۹۷ھ
(۲۲۷) مرآة الاولیاء (قلمی) مصنفه شیخ محمد شعیب، مملوکه سلطان العارفین ساکن قاضی آباد (مرادن)
(۲۲۸) مرصاد العباد مصنفه نجم الدّین رازی المعروف به نجم الدّین دایه (قلمی) مملوکه پنجاب یوزنیوسٹی شیرانی کلیکشن نمبر ۳۰۵
(۲۲۹) مرقع ملتان مصنفه اولاد علی گیلانی، طبع فیروز پرنٹنگ ورکس لاهور ۱۳۵۷ھ
(۲۳۰) مروج الذّهب مؤلفه ابی الحسن علی بن الحسین بن علی المسعودی، طبع بیروت ۱۳۸۵ھ
(۲۳۱) مسالک السّالکین مؤلفه مرزا عبدالسّتار بیگ سهسرامی، طبع اول آگره (بدون تاریخ)
(۲۳۲) مستدرك حاکم، طبع بیروت ۱۹۷۸ع
(۲۳۳) مسلم شریف الصّحیح مؤلفه مسلم بن الحجاج، طبع احسان پیلشرز لاهور ۱۹۸۱ه
(۲۳۴) مشکوة المصابیح مؤلفه محمد بن عبداللّٰه الخطیب التبریزی (رح)
(۲۳۵) مسند احمد مؤلفه امام احمد بن حنبل، طبع مکتب اسلامی بیروت

١٣٩٨ھ/١٩٧٨ع
(٢٣٦) مصارع العشاق مؤلفه ابی محمد جعفر بن احمد بن الحسن السّراج، طبع قسطنطنیه١٣٠١ع
(٢٣٧) معارج النّبوة مؤلفه معین الدّین واعظ کاشفی، طبع مکتبه نوریه سکهر ١٣٩٨ھ/١٩٧٨ع
(٢٣٨) معارف القرآن مفتی محمد شفیع، ،لبع کراچی نمبر ١٤- ١٩٨٠ع
(٢٣٩) معجم البلدان مؤلفه یاقوت حموی، طبع بیروت ١٣٩٩ھ
(٢٤٠) معجم الکبیر مؤلفه علامه طبرانی، طبع بغداد ١٩٧٩ھ
(٢٤١) معجم المطبوعات العربیه مرتبه یوسف الیان سرکیس، طبع مصر ١٩٢٨ع
(٢٤٢) معین الارواح مؤلفه خادم حسن، طبع اجمیر ١٩٥٦ع
(٢٤٣) مقدمه ابن خلدون، طبع مؤسسه الاعلیمی بیروت (بدون تاریخ)
(٢٤٤) مقصود المؤمنین مصنفه بایزید انصاری انگریزی ترجمه ازڈاکٹر میرولی خان، طبع پشاور ١٩٨٠
(٢٤٥) مکتوبات امام ربانی مرتبه محمد هاشم کشمی طبع ایجو کیشنل پریس کراچی١٩٧٢ع
(٢٤٦) مکتوبات صدی مترجمه شاه نجم الدّین و شاه الیاس فردوسی طبع سعیدایچ- ایم کمپنی کراچی ١٣٩٦ھ
(٢٤٧) ملفوظات شاه عبدالعزیز دهلوی مطبع مجتبائی میرٹھ ١٣١٤ھ
(٢٤٨) مناقب امام شافعی مؤلفه امام بیهقی، طبع احمد صقر قاهره ١٩٧٠ع- ١٩٧١ع
(٢٤٩) مناقب میان محمد عمر چمکنی مؤلفه مولانا مسعود گل، طبع دهلی ١٢٩٩ھ
(٢٥٠) منتخب التّواریخ مؤلفه عبدالقادر بدایونی، طبع نولکشور لکهنؤ-
(٢٥١) منتهی الارب، طبع مکتبه اسلامیه لاهور ١٣٢٥ھ
(٢٥٢) منبع البرکات مُترجمه مخدوم عبدالرشید، مطبع صادق الانوار بهاولپور ١٩١٥)
(٢٥٣) موج کوثر مصنفه شیخ محمد اکرام، طبع اداره ثقافت اسلامیه لاهور ١٩٧٥ع
(٢٥٤) موضوعات الکبیر مؤلفه ملاعلی قاری، طبع نور محمد اصحّ المطابع کراچی (بدون تاریخ)-
(٢٥٥) مواهب الدّنیه احمد بن محمد القسطلانی، طبع مصر ١٣٢٦ھ (مع

شرح زر قانی)-
(۲۵٦) میزان الاعتدال مؤلفه علامه ذهبی، طبع اول بیروت ۱۳۸۲ھ /۱۹٦۳ع

(ن-و-ی)

(۲۵۷) نزهة الخواطر مؤلفه سید عبدالحی حسنی، طبع حیدر آباد ۱۹٤۲- ۱۹۷۰ع
(۲۵۸) نفحات الانس مؤلفه مولانا عبدالرّحمن جامی، تصحیح و تحقیق مهدی توحیدپور، تهران-
(۲۵۹) نقوش سیرت مؤلفه طه حسین مترجمه رشید احمد ارشد، طبع نفیس اکیڈیمی کراچی۱۹۷۸ع
(۲٦۰ -الف) نوای معارك مؤلفه عطا محمد شکارپوری ترتیب و تعلیق عبدالحی حبیبی، طبع سند ه ادبی اردو بورڈ کراچی ۱۹۵۹ع
(۲٦۰ -ب) نج البلاغه مصنفه محمد عبدالله بن محمد عبده الحسنی- مرکز عبودیه دارالسلام گلبرکه شریف - پشاور صدر ۱۹۸٦
(۲٦۱) نووی شرح مسلم، طبع نور محمد اصح المطابع کراچی (بدون تاریخ)
(۲٦۲) وفیات الاعیان مؤلفه ابن خلکان طبع بیروت ۱۹۷۸ع
(۲٦۳) یعقوبی (تاریخ)، طبع دارصادر بیروت (بدون تاریخ)
(۲٦٤) یوسفزی پښتانه مؤلفه الله بخش یوسفی، طبع محمد علی ایجوکیشنل سوسائٹی کراچی ۱۹٦۰ع

(ضمیمه ... بقیه ردیف ت)

(۲٦۵) تفسیر القرآن مؤلفه حافظ ابن کثیر(اردو تر جمه) طبع اصح المطابع آرام باغ کراچی-
(۲٦٦) تفسیر حسینی مؤلفه مولانا کمال الدّین واعظ کاشفی، طبع تاج کمپنی کراچی-
(۲٦۷) تفسیر احکام القرآن مؤلفه محی الدّین ابن العربی، طبع مصر .
(۲٦۸) تفسیر عثمانی مؤلفه علامه شبیر احمد عثمانی، طبع تاج کمپنی کراچی
(۲٦۹) تفسیر روح المعانی مؤلفه امام محمودآلوسی البغدادی،طبع مکتبه رشیدیه لاهور-
(۲۷۰) تفسیر قرطبی مؤلفه ابی عبدالله محمد بن احمد انصاری قرطبی طبع دارالکتب قاهره۱۳۸٤ھ
(۲۷۱) تفسیر کبیر مؤلفه امام فخرالدّین الرّازی، طبع دار الطّباعه العامره-
(۲۷۲) تفسیر فتح العزیز مؤلفه شاه عبدالعزیز دهلوی-

(۲۷۳) تفسیر کشاف مؤلفہ جاراللہ زمخشری، طبع اولی قاہرہ ۱۳٦۵ھ/۱۹٤٦ع
(۲۷٤) تفسیر ماجدی مؤلفہ مولانا عبدالماجد دریا آبادی، طبع تاج کمپنی کراچی (اردو)
(۲۷۵) تفسیر مظہری مؤلفہ قاضی ثناء اللہ پانی پتی مترجمہ سید عبدالدائم الجلالی، طبع سعید ایچ- ایم کمپنی کراچی-

(276) Ahmad Shah Durrani by Ganda Sing, Bombay 1959.

(277) Afghanistan and its inhabitants by Henry Priestly, Sang -i - Meel Publications Lahore 1981.

(278) A general report on Yusafzais by W. H. Bellew, Sang - i- Meel Publications, Lahore 1977.

(279) A Journey to the North of India by lieut Arthur Conolly, London 1838.

(280) An account of the Kingdom of Caubul By Elpinstone, London 1839.

(281) Cambridge History of India by Lt. Col. Sir Woleley Haig, edited by Sir Richard Burn, New Dehli 1957 Vol. IV.

(282) History of Afghanistan by Mallason G. B. London 1979.

(283) Lirerary History of Persia by E. G. Brown, Cambrige University Prees 1955.

(284) Nadir Shah by Lock Hart, London 1938.

(285) Parties and politics in the Mughal Court by Dr. Stash Chandar, Aligar 1959.

(286) Sources of Indian traditions by Dr. Peter Hardy, New York 1959.

(287) The back ground of Islam by Philby, Alexandaria 1949.

(288)The life and times of Farid-ud-Din Ganj Shakar by Khaliq Ahmad Nizami, Aligarh 1955.

(289) The Mystics of Islam by Prof. R. A. Nichalson, London 1966.

(290) The Pathans by Olf Caroe, London 1958.

(291) The preching of Islam by T. W. Arnold, published by Shirkat-i-Qualam Lahore.

MERAT-UL-AULIA

BY

SHEIKH MOHAMMAD SHOAIB

Edited by

Dr.Ghulam Nasir Murwat
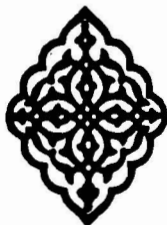
Iran- Pakistan Institute of Persian Studies, Islamabad
2001

In The Name of

Allah

The Most Beneficent the Merciful